

**Ilmiy amaliy
jurnal
№ 3 (5)
2025**

**YANGI
O'ZBEKISTON
IQTISODIYOTI**

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 3-son 2025 yil

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI

3

ISBN 978-9943-5256-3-4

Toshkent – 2025

UDK: 818.213

BBK: 84.61

B- 29

Butun kuch va salohiyatimizni yagona ulug‘ maqsadimiz – Yangi O‘zbekistonni barpo etishga qaratamiz.

Yangi O‘zbekiston – bu, avvalo, yangi iqtisodiy munosabatlar, yangi iqtisodiy dunyoqarash demakdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti
Shavkat Mirziyoyev

Все свои силы и потенциал мы направим на достижение нашей общей великой цели - построение нового Узбекистана. Новый Узбекистан – это, прежде всего, новые экономические отношения, новое экономическое мировоззрение.

Президент Республики Узбекистан
Шавкат Мирзиёев

© Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti

© «KLASSIC PRINT» nashriyoti

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 3-son 2025 yil

Ilmiy-uslubiy jurnal 1.09.2022-yildan boshlab chiqa boshlagan, yiliga 6 marta chop etiladi.

Ta’sischi:

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

Bosh muharrir

Bosh muharrir o‘rinbosari

Mas’ul kotib

i.f.d., prof. A.Qodirov

DSc, prof. X.X.Rejapov

DSc. K.A.Muxitdinova

Jamoatchilik kengashi:

Prof. I.U.Madjidov (rais), prof. Sh.Toshmatov, PhD E.Yodgorov, i.f.n., dots. A.T.Umarov, i.f.d., prof. A.Qodirov

Tahrir hay’ati:

Prof. Sh.O.Toshmatov, prof. A.Qodirov, prof. A.V.Vaxabov, prof. X.P.Abdulqosimov, prof. F.T.Egamberdiyev, prof. Sh.G.Yo‘ldashev, prof. A.M.Sodiqov, prof. Q.Muftaydinov, prof. K.Ubaydullayev, prof. Q.K.Mambetjanov, prof. I.Y.Umarov, prof. X.X.Rejapov, i.f.d. B.Tagayev, dots. A.T.Umarov, i.f.d. B.B.Baxtiyorov, i.f.d. K.A.Muxitdinova, dots. Sh.S.Nasretdinova, dots. B.B.Mullaboyev, dots. Z.Jumaqulov, dots. N.A.Artiqov, dots. D.I.Ro‘ziyeva, dots. A.Ambartsumyan, dots. R.Abdullayeva, dots. A.Boboyev, dots. N.A.Kudratxodjayeva, dots. M.I.Saidkarimova, dots. D.M.Yakubova, dots. N. Umarova

Tahririyat manzili:

10095, Toshkent - 95, Universitet ko‘chasi, 4. tel: (+99899) 821-20-72

Журнал сайти: **<https://journal.econuu.uz>**

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administrasiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikasiyalar agentligi tomonidan 17.07.2022-yilda № 4715-son bilan ro‘yxatga olingan.

Buyurtma: ISSN 978-9943-5256-3-4

Jurnal OAK ro‘yxatiga 2023 yil 1 iyuldan kiritilgan (OAK rayosat qarori 04.07.2023 yil № 340/5).

Jurnalda ma’lumotlar bosilganda dalillar ko‘rsatilishi shart. Jurnalda chop etilgan ma’lumot va keltirilgan dalilarning aniqligi uchun muallif javobgardir.

“Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti” №3. 2025

MUNDARIJA

Шоҳаъзамий Ш.Ш. Давлат молияси концепцияси ҳамда давлат бюджети, инфляция ва коррупциянинг иқтисодий ўсишга таъсири.....	7
Толаматова З.А. Рақамли иқтисодиёт шароитида меҳнат бозорининг ривожланиши ва уни тартибга солиш.....	16
Мирзахаликов Б.Б. Камбағалликни қисқартириш бўйича давлат дастурлари молиявий таъминоти.....	25
Аллаева Г.Ж., Махмудова Г.Ф. Роль зеленой энергетики в устойчивом развитии экономики Республики Узбекистан.....	29
Daniyarova F.B., Turdibayeva D.R. Resurslardan samarali foydalanish va yashil iqtisodiyot konsepsiyasi.....	34
Ismoilova S.Q. Ayollar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha xalqaro tajribalar.....	39
Mamadjanov Sh.J. Sug‘urta faoliyatini huquqiy tartbiga solishni takomillashtirishning ayrim masalalari.....	42
Абдуллоев А.Ж. Миллий иқтисодиёт таркибини диверсификациялаш даражасини баҳолашнинг методологик асолари.....	45
Муртазаев А.З. Финансовое обеспечение инвестиции на модернизацию предприятий (опыт Самаркандской области).....	51
Kucharov J.O., Fayzullaeva T.R. Qishloq xo‘jaligida mahsulot yetishtirishning hozirgi holati.....	56
Abdullayeva H.N. Korxonalar faoliyatida innovatsiyalardan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari va innovatsion marketing amaliyotiga o‘tishdagi mavjud muammolar.....	60
Jo‘rayev T.I. Tadbirkorlik sub‘ektlarida biznes jarayonlarni raqamlashtirishda axborot tizimlarining roli va strategik ahamiyati.....	66
Ustadjalilov D.R. The role of facilitators in cluster policy: Towards a unified framework for monitoring and evaluation.....	70
Karimov M.A. Analysis of the organizational and economic status of higher education institutions and comprehensive indicators of rating indicators.....	76
Гайбуллаев Ф. Олий таълим тизимини рақамлаштириш коррупциянинг олдини олишнинг муҳим омили.....	80
Giyazova N.B., Khabibov Sh.A. Data security in the digital economic environment.....	88
Umurzakova Z.S. Korxonalarda mehnatdan foydalanish ko‘rsatkichlari tahlilining ko‘rinishlari va bosqichlari.....	91
Шарофиддинова Г.И. Ўзбекистонда аёллар хусусий тadbirkorligini янада ривожлантириш йўналишлари.....	95
Teshayev M.D. Qishloq xo‘jaligi raqobatbardoshligini oshirishning ilg‘or xorij tajribasi.....	99
Zufarova G., Muxtorova B. O‘zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonida AKT sohasidagi zamonaviy ish bilan bandlikni oshirishda kadrlar tayyorlashning ahamiyati.....	103
Isakova N. “Yashil ishlab chiqarish texnologiyalari” tushunchasi mohiyati va tamoyillari.....	108
Райханов У.А. Мулкни давлат тасарруфидан чиқаришнинг хорижий мамлакатлар тажрибаси ва ундан Ўзбекистонда фойдаланиш йўллари.....	112
Ибрагимова К.С., Саидова Г.А. Аспекты определения эффективности инноваций в строительстве.....	117
Sauxanov J.K., Amaniyazova R.B. Qishloq aholisining mehnat salohiyatidan foydalanishning nazariy asoslari va o‘ziga xos xususiyatlari.....	120
Madaminov A.M. O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishda bank tizimining zaruriyati.....	126
Adxamov M. Korxonalarda joriy aktivlar tahlilini takomillashtirishning nazariy jihatlar.....	130
To‘raboyeva K.O‘. Sanoat tarmog‘ida investitsion faoliyat: Tashkiliy jihatlar va islohotlar.....	133
Nazarova A.N. Sanoat korxonalarida “Yashil” ta‘minot zanjirining zamonaviy tendensiyalari.....	138
Kariyeva L.S., Abdumutalova L.M. Tashkilotlarda mehnat resurslari samaradorligini oshirish yo‘llari.....	143
Daniyarova F.B., Raxmonqulova D.I. O‘zbekistonda ishsizlik darajasini pasaytirish yo‘llari.....	147

G‘ulyamova N.X. Iqtisodiyotning rivojlanishida xorijiy investitsiyalarning roli.....	151
Ibragimova G.S. Talim sifati va samaradorligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish.....	155
Исхаков А.К. Мамлакатда интеллектуал мулкни яратилиш ва бошқариш жараёнининг иқтисодий жиҳатлари.....	159
Юлдашев Ш.Г., Шарифхўжаева Х.А. Циркуляр иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантиришнинг назарий асослари.....	164
Kurbanova D.A. Oziq-ovqat sanoatida don mahsulotlarini qayta ishlashda barqarorlik va samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar tasnifi.....	175
Гафуров Б.Б. Худудларда чорвачиликни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишлари.....	180
Kurbanova N. Enhancing sustainability assessments in industry: Innovative strategies for metrics and efficiency improvement.....	184
Юсупов Б.А. Давлат банкларини хусусийлаштиришда қимматли қоғозлар бозоридаги иштирокини кенгайтиришнинг муҳим стратегик йўналишлари.....	188
Kurbanova F.D. Scientific and theoretical basis of entrepreneurial activity development.....	195
Мирхамидова Д.Н., Атаханова Ш.С., Шагаипова Г.З. Интеллектуал капитал – мамлакатни инновацион ривожлантиришнинг асоси	199
Кабилов Ш. Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш сиёсати янада такомиллаштирилмоқда: натижадорлик ва келгусидаги устувор вазифалар хусусида....	204
Alimova M.Yu., Qurbonova F.D. Xususiy tadbirkorlik rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari va tamoyillari.....	212
Усманова А.Б. Международный опыт развития и эффективного использования туристского потенциала региона: стратегии и лучшие практики	217
Abrorova M.A. Ekonometrik va vaqtli qatorlar yordamida asosiy kapitalga qo‘yilgan xorijiy investitsiyalarni prognozlash.....	221
Maxmudov S.K., Sadiqov Z.A. Moliyaviy instrumentlarni tan olish hisobini takomillashtirish.....	227
Badalov M.M. Moliyaviy savodxonlik darajasining bank-mijoz munosabatlariga ta'siri.....	231
Maxmudov S.K. Qimmatli qog‘ozlar bozorida auditorlik xizmatlarining ahamiyati.....	234
Muftaydinov K. The role of introduction of the concept "economic production" in industrial enterprises in the development of small business.....	238
Умаров И.Ю. Қишлоқ хўжалиги корхоналарини рақамлаштириш асосида бошқарув тизимини такомиллаштириш.....	242

**ДАВЛАТ МОЛИЯСИ КОНЦЕПЦИЯСИ ХАМДА ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ, ИНФЛЯЦИЯ
ВА КОРРУПЦИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШГА ТАЪСИРИ**

**КОНЦЕПЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФИНАНСОВ И ВЛИЯНИЕ
ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА, ИНФЛЯЦИИ И КОРРУПЦИИ НА
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ**

**THE CONCEPT OF PUBLIC FINANCE AND THE IMPACT OF THE STATE
BUDGET, INFLATION AND CORRUPTION ON
ECONOMIC GROWTH**

Шоҳаъзамий Шоҳмансур Шоҳназир ўғли

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон

Миллий университети профессори, и.ф.д., профессор

Аннотация

Давлат молияси мазмуни ва таркибининг янги талқини, уни регулятив бошқаришнинг тороидал тузилмавий-функционал моделлари ҳамда давлат молияси, корпоратив молия ва молиявий бозорни ўз ичига олувчи миллий молия-кредит тизимининг иқтисодий тузилмаси асослаб берилган. Давлат бюджети даромад ва харажатлари, инфляция ва коррупциянинг мамлакат иқтисодий ўсишига таъсирини ифодаловчи эконометрик моделлар, эмпирик таҳлил натижалари ва тегишли хулосалар ишлаб чиқилган.

Таянч иборалар: давлат молияси, давлатнинг консолидацияланган бюджет молияси, Марказий банкнинг монетар молияси, молия-кредит тизими, тороидал модел, эконометрик моделлар.

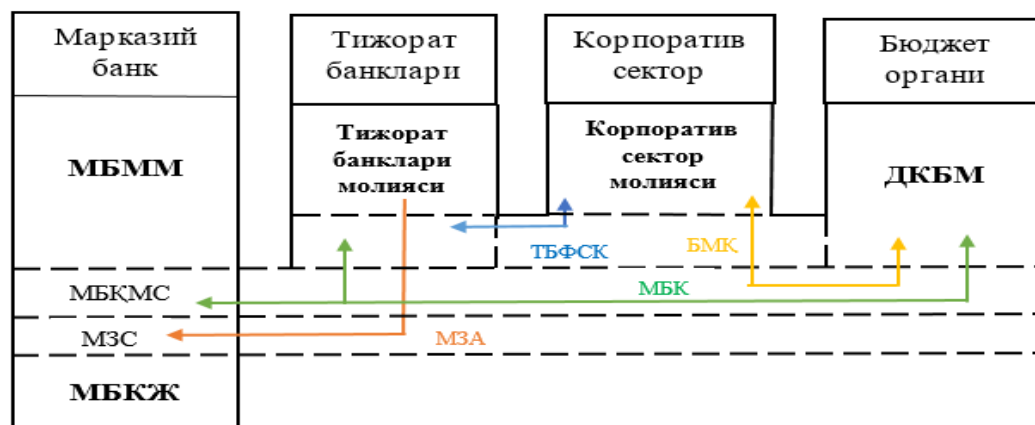
Обоснована новая трактовка сущности и содержания, регулятивно-тороидальные функционально-структурные модели государственных финансов. Также обоснована экономическая структура национальной финансово-кредитной системы, включающей государственные финансы, корпоративные финансы и финансовый рынок. Разработаны эконометрические модели, отражающие влияние доходов и расходов государственного бюджета, инфляции и коррупции на экономический рост страны, результаты эмпирического анализа и соответствующие выводы.

Ключевые слова: государственные финансы, консолидированный бюджет государственных финансов, монетарные финансы Центрального банка, финансово-кредитная система, тороидальная модель, эконометрические модели.

A new interpretation of the essence and content of regulatory-toroidal functional-structural models of public finances is substantiated. Is also substantiated, the economic structure of the national financial and credit system, including public finances, corporate finances and the financial market. Have been developed of econometric models that reflect the impact of state budget revenues and expenditures, inflation and corruption on the country's economic growth and results of the empirical analysis and corresponding conclusions.

Key words: public finances, consolidated budget of public finances, monetary finances of the Central Bank, financial and credit system, toroidal model, econometric models.

Давлат молияси мамлакат ижтимоий-иқтисодий тарққиётида аҳамияти беқиёс ва зарур бўлиб, у давлатнинг консолидациялашган бюджети доирасидаги молияси ¹ (кейинги ўринларда қисқача – ДКБМ) ва уни молиявий қўллаб-қувватловчи ва унга хизмат кўрсатиб параллел, лекин ўзаро узвий боғлиқликда, фаолият юритувчи давлат(Марказий банк, эмиссион банк)нинг монетар молиясидан² (кейинги ўринларда қисқача – МБММ) иборат. Бунда давлат молияси корпоратив молия ва молиявий бозор билан биргаликда яхлит молия-кредит тизимини (кейинги ўринларда қисқача – МКТ) 1-расмда кўрсатилганидек ташкил этади.

1-расм. МКТ тузилмаси ва уни таркибида давлат молияси ва корпоратив молиянинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи модел³

Ушбу 1-расмдаги Марказий банк ва бюджет органи мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётида бош ролни ўйнайди. Бунда Марказий банкнинг монетар ва валюта сиёсатлари ҳамда инфляциянинг тарғибланган даражаси ўзгариши асосида МЗС ва МБҚМС микдорлари ўзгариб туради. Бу ставкаларга боғлиқ ҳолда тижорат банклари ўзларининг жорий фоиз ставкаларини белгилаб бориб мижозларига кредитлар берадилар.

Давлатнинг монетар молияси ва бюджет тизимларининг механизмлари, институционал тузилмалари, инструментал воситалари, стратегиялари, давлат молиявий сиёсати таркибидаги функциялари, мақсад ва вазифалари, бир-биридан фарқли бўсада, улар мамлакат МКТ⁴ таркибида

1 Давлатнинг консолидациялашган бюджети молияси – бюджет-солиқ ва давлат инвестиция сиёсатларини ҳамда улар билан боғлиқ муносабатларни амалга оширувчи ва тартибга солувчи давлат молиясининг алоҳида бюджет соҳаси (бўғини механизми). Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодексига асосан давлат бюджети – давлат пул маблағларининг (шу жумладан давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади. Республика бюджети – Давлат бюджетининг умумдавлат тусидаги тадбирларни молиялаштиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади. Бунда консолидациялашган бюджет таркибида турли мавқега эга бўлган маҳаллий бюджетлар, бюджетдан ташқари давлат жамғармалари, шу жумладан Марказий банк бошқарадиган олтин-валюта заҳираси қиради.

2 Давлатнинг монетер молияси – давлат(Марказий банк)нинг пул-кредит, валюта, инвестиция, инфляцияни таргетлаш сиёсатлари, эмиссион ва пул муомаласи фаолиятларини ҳамда улар билан боғлиқ муносабатларни амалга оширувчи ва тартибга солувчи давлат молиясининг алоҳида эмиссион-монетар соҳаси (бўғини, механизми). Бунда Марказий банкнинг қарамоғи ва бошқарувида кенгайтирилган пул массаси (М) ва унинг тезлиги, монетар ва валюта сиёсатлари, инфляция таргети, кафолат жамғармаси бўлади.

³ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган 1-расмда: МБҚЖ – Марказий банкнинг кафолат жамғармаси; МЗС – мажбурий захира ставкаси; МБҚМС – Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкаси; МЗА – мажбурий захирага тижорат банклари томонидан ажратмалар; МБН – Марказий банкнинг МБҚМС миқдорда давлат бюджетига кредити ҳамда давлат бюджетига Марказий банк, корпоратив сектор ва тижорат банкларидан жалб қилинадиган очик молиявий бозор курслари ва ставкаларидаги қарзлар; БМҚ – давлат бюджети органи томонидан корпоратив секторни бюджет маблағларидан қўллаб-қувватлаш ва давлат бюджетига очик молиявий бозор курслари ва ставкаларида давлат қарзларини жалб қилиш; ТБФСҚ – тижорат банкларининг фоиз (фойда) ставкаларидаги берадиган кредитлари ҳамда жалб қиладиган қарзлари ва инвестициялари. Бунда рангли стрелкалар молиявий ресурсларнинг штрихланган чизиклар билан кўрсатилган каналлардан тегишли ставкалардаги ҳаракатларини кўрсатади.

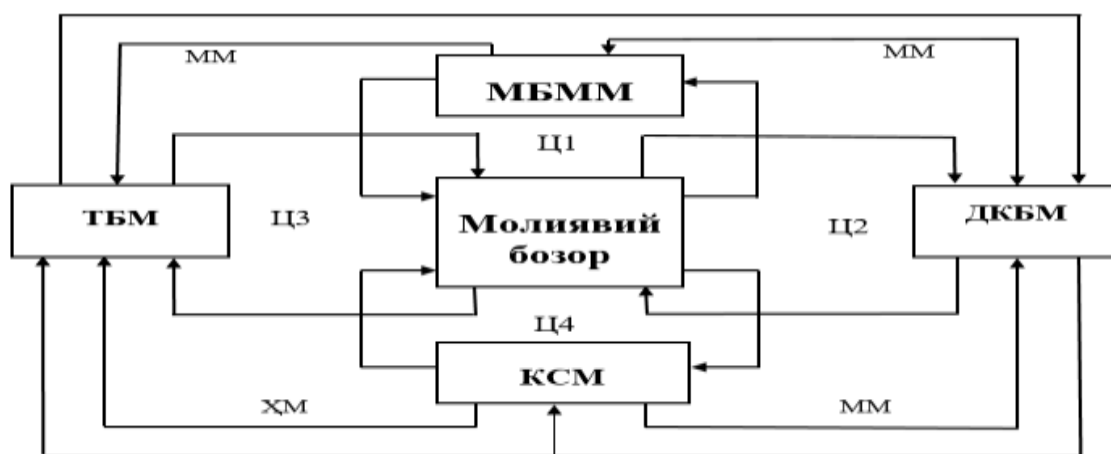
⁴ Молия-кредит тизими (МКТ) бозор ва иқтисодийдаги трансакцияларга хизмат кўрсатиш, молиявий ресурсларни мақсадли жалб қилиш, жамлаш, тақсимлаш, қайта тақсимлаш, бошқариш ҳамда улар билан боғлиқ молиявий ресурс ва молиявий инструментлар ҳаракатини, улар билан боғлиқ молиявий хизматларни мақсадли бошқариш ва регуляция (тартибга солиш) қилиш функцияларини бажарувчи, давлатнинг молиявий сиёсатини мақсадли амлага оширилишига хизмат қилувчи мураккаб динамик тизим. Молия-кредит тизимининг иқтисодий тузилмаси қуйидаги таркибга эга: давлат молияси (давлат ва муниципал бюджетлар, давлатнинг монетар молияси), корпоратив молия (турли

миллий иқтисодиётнинг ривожлантирилишида бош ролни ўйнайди [2-11, 13]. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, давлатнинг молиявий сиёсати қуйидаги турларда бўлади: бюджет-солиқ сиёсати (давлат даромадлари ва харажатлари сиёсати, давлат қарзлари сиёсати, солиқлар ва солиққа тортиш, солиқ ва божхона имтиёзлари сиёсати); пул-кредит сиёсати (монетизация, иқтисодиётни кредитлар билан тўйинтирилганлиги, инфляция, молия сектор ликвидлиги ва барқарорлигини бошқариш, фоиз сиёсати (иқтисодиётда фоиз даражасини регуляция қилиш); валюта сиёсати (валюта режими, валюта курсини ўрнатиш); тўлов баланси/капиталлар счёти сиёсати (жорий операциялар счётининг режими/капиталлар счёти, тўлов баланси ҳолати/капиталлар счёти); инвестиция сиёсати.

Бунда давлат молиясининг бош бўғини – бу давлат бюджетидир. Зеро давлат бюджети давлат молиясининг бош молиявий режаси ва монетар молия билан биргаликда МКТнинг⁵ асосий бўғини бўлиб хизмат қилади. Унинг бош вазифаси – давлатнинг молиявий маблағлари ёрдамида иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг самарали ривожланишини, умумдавлат масалалар ечимини таъминлашдир.

Айтилганлар фонида давлатнинг бюджети ва монетар молиясини биргаликда иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга таъсир этувчи ўта муҳим молиявий-сиёсий инструменти сифатида эътироф этиш мумкин. Давлатнинг бюджет ва монетар механизмлари асосида бундай инструмент ёрдамида давлатнинг молиявий сиёсати амалга оширилади. Бунда давлат бюджети ва давлатнинг монетар молияси мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши (шу жумладан унинг ҳудудлари, иқтисодиёти тармоқлари ва соҳалари, давлат ва жамият бошқаруви, давлатнинг миллий ва молиявий ҳавфсизлигини таъминлаш, молиявий ва иқтисодий стратегиялаш) учун моддий база ҳамда унинг стратегик, тактик, жорий ривожланиши билан боғлиқ мақсадларни белгилаш, уларга эришишни моделлаштириш, прогноزلлаштириш, режалаштириш ва дастурлаш индикаторлари бўлиб хизмат қилади.

Таъкидлаш зарурки, давлат молияси ва давлатнинг молиявий сиёсати самарали амалга оширилишида молия-кредит тизими таркибидаги молиявий бозорнинг ўрни, функциялари ва роли муҳим аҳамият эга. Зеро иқтисодиётда молиявий оқимлар инфляция ва фоиз ставкасига боғлиқ ҳолда молия-кредит тизими орқали тақсимланади, молиявий бозор орқали эса унинг конъюнктураси асосида 2-расмда кўрсатилганидек ҳаракатда бўлади.

2-расм. Молия-кредит тизими ва уни доирасида молиявий оқимлар айланишининг функционал-тузилмавий модели⁶

мақсад, вазифа, шаклдаги турли молиявий ва номолиявий институтлар молияси, шу жумладан фирма ва компаниялар, нодавлат нотижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар ва оқимлар, хусусий тадбиркорлар ва уй ҳўжаликлар молияси), молиявий бозор.

⁵ Молия-кредит тизими(соҳаси)нинг институционал тузилмаси қуйидаги институтлардан иборат: молия ва кредит муносабатларининг иштирокчилари (қарз олувчилар, эмитентлар, кредиторлар, инвесторлар); молиявий воситачилар (профессионал молиявий хизматлар кўрсатувчи институтлар); савдони ташкиллаштирувчи институтлар (фонд биржалари, биржадан ташқари савдо тизимлари, криптобиржалар, валюта айирбошлаш идоралари ва ҳ.к.); бозор инфратузилмаси (рейтинг агентликлари, аудиторлар, баҳоловчилар, ахборот-технологиялари компаниялари, юридик фирмалар, Fin Tech ва тезкор тўлов компаниялари, блокчейн компаниялари ва ҳ.к.); молиявий регулятив (тартибга солувчи) институтлар – давлатнинг молиявий-иқтисодий органлари (монетар-эмиссион орган (Марказий банк), давлат бюджети билан боғлиқ давлат институтлари, ўзини-ўзи регуляция қилувчи нодавлат нотижорат ташкилотлар, конучилик ва профессионал стандартлар инфратузилмаси.

⁶ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган 2-расмда: МБММ – Марказий банкнинг монетар молияси; ДКБМ – давлатнинг консолидацияланган бюджети молияси; ТБМ – тижорат банклари молияси; КСМ – корпоратив сектор молияси; ММ – молиявий муносабатлар; ХМ – ҳамкорлик

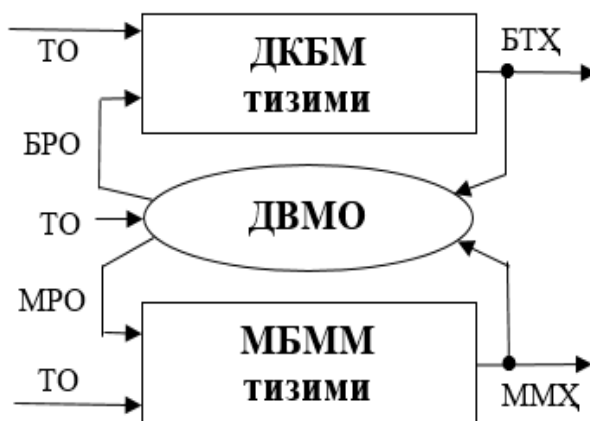
Ушбу 2-расмда берилган модел 1-расмда кўрсатилган моделдаги Марказий банк, тижорат банклари, бюджет органи ва корпоратив секторни ўзаро муносабатлари ва очик молиявий бозор орқали молиявий боғлиқлигини яққол ифодалайди. Бунда (2-расмдаги моделда) инфляция ва фоиз ставкаси жамият ва иқтисодиёт молиявий ҳолатини эквивалент тарзда акс этувчи молиявий бозорнинг $SV=PI$ кўринишидаги тенглама [11, 13] билан ифодаланадиган⁷ мувозанат ҳолатига таъсир кўрсатади.

Умуман олганда, давлат молияси тизими фаолиятининг сифати ва давлатнинг молиявий сиёсати ва назорати тизимлари сифати узвий боғлиқ бўлганлиги муносабати билан, бу тизимларнинг регулятив боғлиқлигини куйидаги 3-расм шаклида тизимли ифодалаш мумкин.

3-расм. Давлат молияси, унинг молиявий сиёсати ва назорати тизимларининг умумлаштирилган регулятив тузилмавий-функционал модели⁸

Келтирилган 3-расмдаги модел асосида давлат молияси таркибий қисмларининг (яъни давлатнинг монетар молияси ва давлат бюджети тизимларининг) регулятив боғлиқлигини куйидаги 4-расм шаклида тизимли ифодалаш мумкин.

4-расм. Давлат бюджети даромад ва харажат қисмларини ўзаро боғлиқликда режалашитириш ва бошқаришнинг тороидал тузилмавий-функционал модели⁹

муносабатлари; Ц1, Ц2, Ц3, Ц4 – молиявий бозор орқали мос равишда МБММ, ДКБМ, ТБМ ва КСМни бир-бири билан бозор молиявий муносабатларининг локал цикллари.

⁷ Бунда: S – молиявий бозор орқали таклиф этилган жамғармалар ҳажми; V – жамғармаларнинг ўртача вазнлаштирилган қиймати; I – молиявий бозор орқали талаб қилинган инвестициялар ҳажми; P – талаб қилинган инвестицияларнинг ўртача вазнлаштирилган нархи.

⁸ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган 3-расмда: ТО – ташқи омиллар таъсири; ДМХ – давлат молияси натижалари бўйича ҳисоботлар; РО – Давлат молияси тизимига таъсир этувчи ички регулятив омиллар.

⁹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган 4-расмда: ДВМО – Давлатнинг молиявий сиёсати ва назоратига ваколатли давлат молиявий органлари; ТО – ташқи омиллар; БТХ – ДКБМ тизими фаолият натижалари бўйича ҳисобот; ММХ – МБММ тизими фаолият натижалари бўйича ҳисобот; БРО – ДКБМ тизими фаолиятининг сифати ва самарадорлигини яхшилаш бўйича регулятив омиллар; МРО – МБММ тизими фаолиятининг сифати ва самарадорлигини яхшилаш бўйича регулятив омиллар.

Бунда ДКБМ тизимининг¹⁰ мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги роли қуйидагилардан иборат:

иқтисодий ривожланишни таъминлаш – яратилган ижтимоий маҳсулот (миллий даромад) давлат бюджети орқали иқтисодиёт тармоқлари ва иқтисодий фаолият турлари, аҳоли гуруҳлари, ҳудудлар орасида қайта тақсимланади;

ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш ва инсон капитали ривожланишини таъминлаш – бюджетдан молиялаштириш ҳисобига фуқароларнинг Конституцияда белгиланган ижтимоий ҳуқуқлари амалга оширилиши таъминланади;

мамлакат ҳудудларининг тенг иқтисодий риводланиши таъминланади – объектларни бюджетдан молиялаштириш йўли билан бюджет маблағларини қайтариш ва қайтармаслик асосида амалга оширилади;

давлат, жамият ва маҳаллий бошқарув органлари фаолияти учун молиявий база яратиш – бюджет маблағлари иқтисодиёт, ижтимоий-маданий тадбирлар, мамлакат ҳимояси, давлат, жамият ва маҳаллий бошқарув органлари фаолияти молиялаштирилишини таъминлайди.

Давлатнинг бюджети даромадалари ва харажатлари ўрнини макроиқтисодий мувозанат тенгламаси [12]

$$([Y_D - I] + [T - G_C] = N, \quad (1)$$

ёрдамида ($[T - G_C]$ ифодани $[D - H]$ ифода билан белгилаб) қуйидагича ёзиб олиш мумкин:

$$[Y_D - I] + [D - H] = N \quad (2)$$

Келтирилган (1) ва (2) тенгламаларда: Y_D – миллий даромад, I – талаб қилинган инвестициялар, N – ташқи савдонинг жорий экспорт-импорт операциялари сальдоси (яъни $N = E - Z$, бунда E – экспорт, Z – импорт), G_C – давлатнинг бюджет харажатлари (яъни $(C + G) = G_C$, бунда C – давлат истеъмоли, G – давлатнинг миллий даромадга талаби), T – солиқлардан бюджетга тушган даромад, D – бюджет даромадлари, H – бюджет харажатлари). Бунда $\Delta = [D - H] = [T - G_C]$ – бюджет тақчиллиги (профицити).

Юқоридаги ифодалар асосида давлат бюджети тақчиллиги билан боғлиқ макроиқтисодий мувозанат тенгламасини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\Delta = N - [Y_D - I] = [E - Z] - [Y_D - I] \quad \text{ёки} \quad [D - H] = [E - Z] - [Y_D - I] \quad (3)$$

Ушбу (3) тенгламанинг чап тарафидаги ифода асосида ҳамда юқоридаги 1-4-расмларда келтирилган моделлар контекстида давлат бюджети даромад ва харажат қисмларининг ўзаро регулятив боғлиқлигини қуйидаги 5-расм шаклида тизимли ифодалаш мумкин.

5-расм. Давлат бюджети даромад ва харажат қисмларини ўзаро боғлиқликда режалашитириш ва бошқаришнинг тороидал тузилмавий-функционал модели¹¹

¹⁰ Бюджет тизими турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йиғиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва тузиш принципларини, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ўзида ифодалайди.

¹¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган 5-расмда: ДВМО – Давлатнинг молиявий сиёсати ва назоратига ваколатли давлат молиявий органлари; ТО – ташқи омишлар; БДХ – бюджет даромадлари бўйича ҳисобот; БХХ – бюджет харажатлари бўйича ҳисобот; ДРО – бюджет даромадлари сифати ва самарадорлигини яхшилаш бўйича регулятив омишлар; ХРО – бюджет харажатлари сифати ва самарадорлигини яхшилаш бўйича регулятив омишлар.

Таъкидлаш жоизки, давлат бюджети даромадларини шакллантириш ва унинг харажатларини амалга оширишда коррупция ва инфляция омиллари таъсирини ҳисобга олиш ҳамда мазкур омилларнинг мамлакат иқтисодиёти ривожланишидаги ролини таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Бунда амалга ошириладиган таҳлилда коррупция омилли сифатида коррупцияланиш индекси [17] CPI ва коррупция назорати индекси [18] СС каби кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин.

Давлат бюджети ҳамда коррупция ва инфляция омиллари таъсирининг мамлакат иқтисодиёти ривожланишидаги ролини эмпирик (эконометрик) таҳлили мақсадида 1-жадвал маълумотларидан фойдаланиш мумкин.

1-жадвал

Эконометрик таҳлил учун танлаб олинган статистик маълумотлар [14-18]

Йиллар	Иқтисодий ўсиш, %	Бюджет даромадлари, %	Бюджет харажатлари, %	Коррупция индекси, CPI	Инфляция даражаси, %	Коррупция назорати, СС
2010	7,1	23,3	23,6	16	9,4	-1,308 (23,84)
2011	7,5	25	25	16	12,8	-1,388 (22,24)
2012	7,1	20,5	20	17	7	-1,311 (23,78)
2013	7,3	23,8	23,2	17	6,8	-1,273 (24,54)
2014	6,87	21	21	18	8,4	-1,195 (26,1)
2015	7,22	20,4	20	19	8,5	-1,286 (24,28)
2016	5,93	20,6	20,3	21	8	-1,201 (25,98)
2017	4,4	18,5	18,2	22	14,4	-1,187 (26,26)
2018	5,35	17	16,8	23	17,5	-1,083 (28,34)
2019	5,71	16,5	16,3	25	15,2	-1,047 (29,06)
2020	1,9	15	14,8	26	11,1	-1,073 (28,54)
2021	7,4	14,5	14,3	28	10	-0,83 (33,4)
2022	5,67	13,8	13,5	31	12,3	-0,758 (34,84)
2023	6	12,5	12,3	33	10	-0,808 (33,84)
2024	6,5	12	11,8	32	10	-0,65* (33,64)

Изоҳ: *-рейтинг белгиловчи ташкилотнинг прогноз маълумоти.

Бунда СС индекси миқдорлари [-2,5; 0; +2,5] баллар интервалида бўлганлиги сабабли, улар эмпирик таҳлил мақсадида CPI индекси баллари интервалига ўхшаш (эквивалент) бўлган мусбат миқдорли [1; 100] балларда ифодаланувчи шкалага $CC=(\text{indeks}+2.5)*20$ кўринишидаги формула ёрдамида ҳисоблаб 1-жадвалда (СС индекси устунидаги қавс ичида) келтирилган ҳамда улардан фойдалиб 1б- ва 2б эконометрик моделлар қурилган.

Эмпирик таҳлилда қуйидаги тўртта эконометрик модел танлаб олинган:

- бюджет даромадлари, инфляция даражаси ва CPI коррупцияланиш индекси кўрсаткичларининг иқтисодий ўсиш суръатларига таъсирини таҳлил қилишга асосланган 1а-модел;

- бюджет даромадлари, инфляция даражаси ва СС коррупция назорати индекси кўрсаткичларининг иқтисодий ўсиш суръатларига таъсирини таҳлил қилишга асосланган 1б-модел;

- бюджет харажатлари, инфляция даражаси ва CPI коррупцияланиш индекси кўрсаткичларининг иқтисодий ўсиш суръатларига таъсирини таҳлил қилишга асосланган 2а-модел;

- бюджет харажатлари, инфляция даражаси ва СС коррупция назорати индекси кўрсаткичларининг иқтисодий ўсиш суръатларига таъсирини таҳлил қилишга асосланган 2б-модел.

1а-модел асосида Gretl дастури ёрдамида аниқланган эмпирик (эконометрик) таҳлил натижалари қуйидагича:

	Koeff.	St.xatolik	t-statistika	p-qiyamat	
Const	-9.71	1.23	-2.179	0.01	***
Daromad o'sishi	1.40	0.29	2.08	0.02	***
Korrupsiya indeksi	0.3	0.02	2.75	0.04	***
Inflatsiya	-2.23	0.59	-3.75	0.004	***

Аниқланган регрессия тенгламаси қуйидагича кўринишда бўлади:

$$Y = -9,71 + 1,4X_1 + 0,3X_2 - 2,23X_3$$

Бунда: X_1 – бюджет даромадлари, X_2 – CPI, X_3 – инфляция.

Регрессия тенгламаси асосида хулоса: бюджет даромадларининг 1 бирликка яхшиланиши 1,4 бирлик миқдорида иқтисодий ўсишга олиб келади. Коррупцияланиш индекси (CPI) 1 бирликка яхшиланиши 0,3 бирлик миқдорида иқтисодий ўсишни таъминлайди. Лекин инфляциянинг 1 бирликка ортиши иқтисодий ўсишни 2,23 бирликка пасайтиради.

Олинган регрессия тенгламанинг ишончлилиги текширилиши асосида қуйидаги жадвалда кўрсатилган натижалар олинган:

Mean dependent var	6.13	S.D. dependent var	1.47
R-square	0,88	Correct. R-square	0,85
F(3,11)	5.44	p-value (F)	0.014
Log-likelihood	-17.95	Akaike criterion	45,05
Schwarz criterion	49,24	Hannan-Quinn	45,75

16-модел асосида Gretl дастури ёрдамида аниқланган эмпирик таҳлил натижалари қуйидагича:

	Koeff.	St.xatolik	t-statistika	p-qiyamat	
Const	-14.55	2.35	3.178	0.0088	***
Daromad o'sishi	0.53	0.22	2.439	0.0029	***
Korrupsiyani nazorat qilish indeksi	0.43	0.18	2.534	0.006	***
Inflatsiya	-0.12	0.01	-3.123	0.04	**

Аниқланган регрессия тенгламаси қуйидагича кўринишда бўлади:

$$Y = -14,55 + 0,53X_1 + 0,43X_2 - 0,12X_3$$

Бунда: X_1 – бюджет даромадлари, X_2 – CC, X_3 – инфляция.

Регрессия тенгламаси асосида хулоса: бюджет даромадларининг 1 бирликка яхшиланиши 0,53 бирлик миқдорида иқтисодий ўсишга олиб келади. Коррупцияланиш назорати индекси (CC) 1 бирликка яхшиланиши 0,43 бирлик миқдорида иқтисодий ўсишни таъминлайди. Лекин инфляциянинг 1 бирликка ортиши иқтисодий ўсишни 0,12 бирликка пасайтиради.

Олинган регрессия тенгламанинг ишончлилиги текширилиши асосида қуйидаги жадвалда кўрсатилган натижалар олинган:

Mean dependent var	6.13	S.D. dependent var	1.47
R-square	0,83	Correct. R-square	0,81
F(3,11)	3.367	p-value (F)	0.042
Log-likelihood	-21.73	Akaike criterion	51,46
Schwarz criterion	54,3	Hannan-Quinn	51,43

2а-модел асосида Gretl дастури ёрдамида аниқланган эконометрик таҳлил натижалари қуйидагича:

	Koeff.	St.xatolik	t-statistika	p-qiyamat	
Const	-3.84	1.21	-3.179	0.01	***
Xarajat o‘sishi	0.39	0.11	2.08	0.02	***
Korrupsiya indeksi	0.2	0.01	2.72	0.03	***
Inflatsiya	-0.15	0.05	-2.71	0.004	***

Аниқланган регрессия тенгламаси куйидагича кўринишда бўлади:

$$Y = -3,84 + 0,39X_1 + 0,2X_2 - 0,15X_3$$

Бунда: X_1 – бюджет харажатлари, X_2 – CPI, X_3 – инфляция.

Регрессия тенгламаси асосида хулоса: бюджет харажатларининг 1 бирликка яхшиланиши 0,39 бирлик миқдорида иқтисодий ўсишга олиб келади. Коррупцияланиш индекси (CPI) 1 бирликка яхшиланиши 0,2 бирлик миқдорида иқтисодий ўсишни таъминлайди. Лекин инфляциянинг 1 бирликка ортиши иқтисодий ўсишни 0,15 бирликка пасайтиради.

Олинган регрессия тенгламанинг ишончлилиги текширилиши асосида куйидаги жадвалда кўрсатилган натижалар олинган:

Mean dependent var	6.13	S.D. dependent var	1.47
R-square	0,81	Correct. R-square	0,78
F(3,11)	5.44	p-value (F)	0.012
Log-likelihood	-23.95	Akaike criterion	42,05
Schwarz criterion	48,24	Hannan-Quinn	41,75

26-модел асосида Gretl дастури ёрдамида аниқланган эконометрик таҳлил натижалари куйидагича:

	Koeff.	St.xatolik	t-statistika	p-qiyamat	
Const	-13.18	1.27	2.178	0.009	***
Xarajat o‘sishi	0.51	0.12	2.5	0.003	***
Korrupsiyani nazorat qilish indeksi	0.41	0.15	2.6	0.02	***
Inflatsiya	-0.13	0.01	-3.4	0.04	**

Аниқланган регрессия тенгламаси куйидагича кўринишда бўлади:

$$Y = -13,18 + 0,51X_1 + 0,41X_2 - 0,13X_3$$

Бунда: X_1 – бюджет харажатлари, X_2 – CC, X_3 – инфляция.

Регрессия тенгламаси асосида хулоса: бюджет харажатларининг 1 бирликка яхшиланиши 0,51 бирлик миқдорида иқтисодий ўсишга олиб келади. Коррупцияланиш назорати индекси (CC) 1 бирликка яхшиланиши 0,41 бирлик миқдорида иқтисодий ўсишни таъминлайди. Лекин инфляциянинг 1 бирликка ортиши иқтисодий ўсишни 0,13 бирликка пасайтиради.

Олинган регрессия тенгламанинг ишончлилиги текширилиши асосида куйидаги жадвалда кўрсатилган натижалар олинган:

Mean dependent var	6.13	S.D. dependent var	1.47
R-square	0,81	Correct. R-square	0,8
F(3,11)	3.35	p-value (F)	0.038
Log-likelihood	-21.81	Akaike criterion	51,46
Schwarz criterion	54,6	Hannan-Quinn	51,38

Давлат молияси ва уни молия-кредит тизими иқтисодий тузилмаси таркибий қисми сифатидаги замонавий талқини ва тузилмавий-функционал моделлари ҳамда эконометрик

моделлар асосида амалга оширилган эмпирик таҳлил натижалари асосида қуйидаги умумий хулосага келиш мумкин.

1. Давлат молияси давлатнинг консолидациялашган бюджети молияси (ДКБМ) ва уни молиявий қўллаб-қувватловчи ва унга хизмат кўрсатиб параллел, лекин ўзаро узвий боғлиқликда, фаолият юритувчи давлат(Марказий банк)нинг монетар молиясидан иборат.

2. Давлат молияси корпоратив молия ва молиявий бозор билан биргаликда яхлит молия-кредит тизимини ташкил этади.

3. ДКБМ ва МБММ тизимларини тороидал шаклдаги тузилмавий-функционал модел асосида мақсадли режалашитириш, тартибга солиш (жумладан молиявий назорати ва аудити) ва бошқаришни ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Ҳудди шу модел асосида давлат бюджети даромад ва харажат қисмларини ўзаро боғлиқликда мақсадли режалашитириш, тартибга солиш ва бошқариш лозим. Бунда давлат молиясининг молиявий назоратини Ҳисоб палатаси томонидан комплекс амалга оширилиши тавсия этилади.

4. Рақамли ривожланган мамлакатлар тажрибасига кўра, ушбу омилларнинг (X1, X2, X3) мамлакатимиз иқтисодий ўсишига самарали ва баланслашган таъсири

- ривожланган смарт рақамли дуалистик молия-кредит тизими (анъанавий молия ва унга муқобил бўлган исломий молияни ўз ичига олувчи тизим) ва унинг таркибида смарт рақамли молиявий бозор фазасига ўтилган,
- давлатнинг самарали молиявий сиёсати ва молиявий бошқарувини амалга ошириш,
- 2,5-3,0% оралиғидаги бюджет тақчиллиги ва бу тақчилликни асосан давлатнинг активлари ва ички қарзлари эвазига қопланиши,
- инфляциянинг 3,5% даражада ушлаб туриш,
- коррупцияланиш даражасини CPI бўйича 55 баллдан ва CC бўйича эса +0,1 баллдан кам бўлмаган миқдордан ҳам ошириб борилиши

шароитларида эрилиши мумкин.

5. Эмпирик таҳлилнинг 1а- ва 2а-эконометрик моделлари бўйича CPI коррупцияланиш индексининг 1 балл бирлигига яхшиланиши иқтисодий ўсишни бюджет даромадлари бўйича 0,3 бирлик ва бюджет харажатлари бўйича 0,39 бирлик таъминласада, лекин 1б- ва 2б-моделлари бўйича CC коррупция назорати индексининг 1 балл бирлигига яхшиланиши иқтисодий ўсишни бюджет даромадлари бўйича 0,43 бирлик ва бюджет харажатлари бўйича 0,41 бирлик таъминлаши мумкин.

6. Ўзбекистон учун белгиланган CPI ва CC кўрсаткичлар уларнинг шкалалари миқдорлари бўйича ижобий ўсиб бориши мамлакат иқтисодий ривожланишини ҳам мос равишда ижобий ўсишини таъминлайди. Бунда ушбу коррупция омиллари шкалалари бўйича эмпирик таҳлил натижаларида кескин тафовутлар кузатилмади.

7. Таклиф этилган эконометрик моделлар ҳамда давлат бюджети даромадлари, харажатлари ва тақчиллигини ҳисобга олувчи макроиқтисодий мувозанат тенгламаси ёрдамида амалга ошириладиган иқтисодий таҳлил натижалари асосида миллий иқтисодиётни ривожлантириш бўйича самарали бошқариш қарорлари қабул қилиниши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси (lex.uz).
2. P.Howells, K.Bain. Financial markets and Institutions. Fifth Edition. Prentice Hall. Pearson Education Ltd. 2007. -432 P.
3. Grabbe J.O. International Financial Markets//NY: Elsevier, 1986.
4. Максимо В.Э., Фрэнсис А.Л., Мауер Л.Дж. Мировые финансы. Университет Сент-Джон. - М.: Изд.-консультационная компания Дека, 1998.
5. Maximo Eng, Francis A. Lees, Lowrens J. Mawer. International Finances. Cent Jones University. 1998.
6. Мишкин Фредерик. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков: Пер. с англ./Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 1999.

7. Frederic S. Mishkin, Stanley G. Eakins. Financial Markets and Institution. Eighth Edition. Glabal Edition, Pearson, 2016.-740 p.
8. Mishkin Frederic S. Financial Policies and the Prevention of Financial Crises in Emerging Market Countries. – Cambridge: NBER, 2001.- National Bureau of Economic Research Working Paper 8087.-42 p.
9. Frank J. Fabozzi, Steven V. Mann, Moorad Choudhry. The Global money markets. John Wiley&Sons Inc. Copyright 2002. 328 p.
10. Shoha‘zamiy Sh.Sh. Moliya bozori va qimmatli qog‘ozlar. Darslik.-T.: Fan va texnologiya, 2012.-440 b.
11. Шохазамий Ш.Ш. Трактат о смарт цифровой республике. Монография. -Т.: Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи, 2020.-352 с.
12. Шохазамий Ш.Ш. Об одной сгруппированной форме уравнения макроэкономического равновесия. // Научно-практический журнал «Молия», №6, 2013, Т.: -сс.133-134.
13. Shoha‘zamiy Sh.Sh. Zamonaviy moliyaviy bozorning talqini va nazariy-metodologik asoslari.// The first of the international Silk Road and Beyond Congress Series (SIRCON 2022) was organized under the theme of “Belt and Road: Opportunities and Challenges” full text book on October 4-7, 2022 in Uzbekistan). Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları: 175. -p. 313-349. www.neuyayin.com
14. <https://www.imv.uz/> – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги сайти.
15. <https://cbu.uz/oz/> – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти.
16. <https://stat.uz> – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги.
17. <https://www.transparency.org> – Transparency International.
18. databank.worldbank.org/source/world-development-indicators# – Жаҳон банки сайти.

УДК: 331.101

**РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА МЕҲНАТ БОЗОРИНИНГ
РИВОЖЛАНИШИ ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛИШ**

РАЗВИТИЕ И РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКА ТРУДА В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

**DEVELOPMENT AND REGULATION OF THE LABOR MARKET IN THE DIGITAL
ECONOMY**

Толаметова Зилола Абдижапаровна

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
“Иқтисодиёт назарияси” кафедраси доценти, и.ф.д.

Аннотация

Мазкур мақолада рақамли иқтисодиёт шароитида меҳнат бозорининг ривожланишига ҳамда талаб ва таклиф мувозанати таъсир этувчи асосий индикаторлар ёритиб берилган.

Шунингдек Ўзбекистон Республикасида меҳнат бозоридаги концентрация коэффициенти таҳлил этилгани ҳолда, талаб ва таклифни тартибга солишнинг усуллари, мутаносибликни таъминлашнинг йўналишлари бўйича таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: меҳнат бозори, концентрация коэффициенти, инновация, рақамли технологиялар

В данной статье освещены основные показатели, влияющие на развитие рынка труда и баланс спроса и предложения в цифровой экономике. Также на основе анализа коэффициента концентрации на рынке труда в Республике Узбекистан разрабатываются предложения и

рекомендации по методам регулирования спроса и предложения, направлениям обеспечения пропорциональности.

Ключевые слова: рынок труда, коэффициент концентрации, инновации, цифровые технологии.

This article highlights the main indicators influencing the development of the labor market and the balance of supply and demand in the digital economy. Also, based on the analysis of the concentration coefficient in the labor market in the Republic of Uzbekistan, proposals and recommendations are developed on methods of regulating supply and demand, directions for ensuring proportionality.

Key words: labor market, concentration coefficient, innovation, digital technologies.

Меҳнат салоҳиятидан фойдаланишда меҳнат бозори алоҳида аҳамиятга эгадир, чунки меҳнат салоҳиятидан фойдаланиш меҳнат бозори орқали амалга оширилади. Меҳнат бозори жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётининг ниҳоятда муҳим ва қўп қиррали соҳасидир. Меҳнат бозорини оқилона шакллантириш-нинг муҳим шarti меҳнат ресурслари билан иш жойлари ўртасидаги ўзаро мутаносибликни таъминлашдир. Меҳнат бозори ҳам ҳар қандай тизим сингари, ўз ривожланиш даражаси, ташқи ва ички муҳитнинг таъсир кўрсатиши билан боғлиқ равишда муаян аниқ мақсадли йўл-йўриқларга эга бўлиши лозим. Меҳнат бозори – меҳнат бозори субъектлари ва уларнинг муайян тузилмага таъсир кўрсатиши-нинг (ахборот, иқтисодий ва ижтимоий таъсир кўрсатишнинг) ижтимоий-иқтисодий тизимидир. Таъкидлаш жоизки, “меҳнат бозори” тушунчасининг ижтимоий-иқтисодий мазмуни ва уни таркибий қисмларининг систематик тадқиқоти мазкур бозорни бозор иқтисодиёти шароитида бажариладиган асосий вазифаларини ҳам аниқлашга имкон беради:

- ишчи кучига талаб ва таклифнинг ҳажми, таркиби ва нисбатини шакллантириш;
- бозор услубида хўжалик юритишнинг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий механизмлари ёрдамида ишчи кучига талаб ва таклифни тартибга солиш;
- меҳнат ресурсларининг самарали бандлигини таъминлашга бевосита таъсир кўрсатиш;
- ишсизларнинг иш топишга, уларнинг малакаси ва рақобат қобилиятини оширишга қўмаклашиш;
- ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва меҳнат тақсимотини такомиллаштириш. Меҳнатнинг ихтиёрийлиги – меҳнат бозори шаклланишининг асосий шarti бўлиб, потенциал меҳнат қобилияти меҳнат бозоридан ўтиб реал амалда ишлаётган қобилиятига айланади. Меҳнат бозорининг шаклланишига иқтисодий, ижтимоий, демографик, табиий-иқлимий ва ҳуқуқий омиллар таъсир кўрсатади.

Глобаллашув шароитида меҳнат салоҳияти ва меҳнат ресурслари тақсимланганлиги сабабли жаҳон меҳнат бозори тез ривожланади.

Ишчи кучига бўлган талаб иқтисодиётдаги банд иш ўринлари ва бўш иш ўринлари ўртасидаги нисбатига боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, лойиҳавий иш жойлари ҳам мавжуд бўлиб, улар яқин ва узоқ келажакка мўлжалланган режалар (дастур)га киритилади. Мазкур иш жойлари ишчи кучига бўлган қўшимча талабнинг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф мувозанатига иш ҳақидан ташқари қуйидаги асосий индикаторлар таъсир этади:

1. Инновациялар ва техника тараққиёти:автоматлашув ,хамда сунъий интеллектни меҳнат бозорига таъсири
2. Иқтисодий турғунлик ёки танглик юз берганда иш ўринлари қисқаради, меҳнатга талаб камаяди.
3. Янги технологиялар ва рақамли технологияларнинг жорий этилиши малакали ишчи кучига талабни ошириб юборади.
4. Ишлаб чиқариш ҳажми, унинг ўсиш суръати, ишлаб чиқариш таркиби. Ишлаб чиқариш таркиби ўзгарса, касбларга бўлган талаб нисбатлари ҳам ўзгаради.

5. Меҳнатнинг мавсумийлиги.

6. Демографик жараёнлар. Аҳоли сони, ёши ва жинсининг салмоғидаги ўзгаришлар.

7. Иш билан бандликдаги тармоқ ва ҳудудий ўзгаришлар.

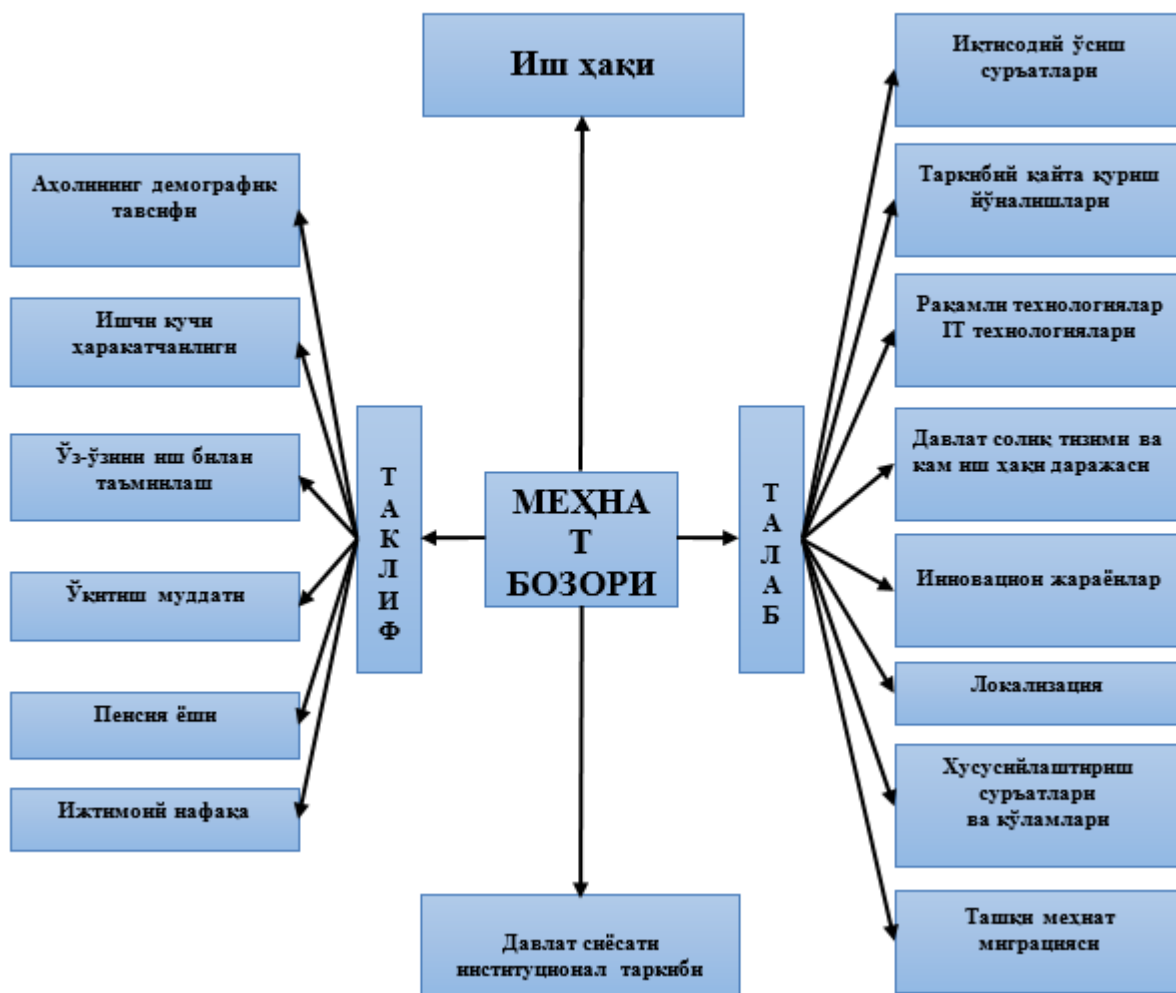
8. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳудудий жойлашуви, ижтимоий омиллар (миллий урф-одатлар, турмуш тарзи ва қадриятлардаги ўзгаришлар), меҳнат ресурсларининг бошқарув усули.

Демак, меҳнат таклифи нарх таъсирида эластик бўлса, бошқа омиллар таъсирида бу ҳолат бузилиб, таклиф ноэластик бўлиши мумкин. Хуллас, меҳнат бозоридаги вазият, мувозанат юқоридаги омилларнинг таъсирида ўзгариб туради ва шунга мос равишда меҳнатга бўлган талаб ва таклиф ҳажми аниқланади.

Меҳнат бозоридаги танглик даражаси қуйидагича ифодаланади.

- Салбий даража (6 кишидан юқори)
- Ўртача даража (4 тадан 6 кишигача)
- Мўътадил даража (2 кишидан 4 кишигача)
- Паст даража (2 кишидан кам)

МЕҲНАТ БОЗОРИ ФАОЛИЯТИ

1-

расм. Меҳнат бозори фаолияти [1]

Меҳнат бозори аҳолининг меҳнатда бандлигининг асосий қонуниятларини акс эттиргани ҳолда, жамиятда меҳнат тақсимотини таъминлайди, ишчи кучининг ҳаракатини, ишсизлик миқёсининг даражасини белгилайди.

Меҳнат бозорида ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳоли сонини ҳисоблаб чиқариш тартиби мавжуд бўлиб, қуйидагилардан иборатдир:

$$MM = MPA - B - ИНФА$$

$$ИБ = ИБ_p + ИБ_{нр} + MM$$

Ўзбекистон Республикасининг меҳнат бозоридаги вазиятни таҳлил қилиш натижасида таклифнинг талабдан ортиқчилигини, жумладан биринчи марта кириб келаётган ёшларнинг улуши юқорилигини кузатиш мумкин. Республикада бугунги кунда меҳнат бозорининг реал талаблари билан мутахассисларни тайёрлаш ўртасида дисбаланс келиб чиқмоқда, шунинг учун кадрларга бўлган талабни тармоқлар бўйича кенгроқ ўрганиш зарур.

Таҳлилларимиз натижаси кўрсатадики:

-касблар бўйича концентрация коэффиценти бўш иш ўринлари сони ўқитувчи, банк хизматчиси, туризм соҳаси ходимларига, қурувчи, инженер, технолог каби касбларга тақдим этилган резюмеларга қараганда кўп эканлигини кўрсатмоқда

-хусусий секторда сотувчи, программист, технолог, инженер, маркетинг, маъмурий персоналларга талаб юқори бўлмоқда.

Давлат ва йирик компанияларда бўш вакант иш жойларининг 55 % и ходимлардан олий маълумот, хусусий секторда эса асосан меҳнат тажрибаси талаб қилинмоқда. Республикада 2023 йилда меҳнат бозоридаги концентрация коэффиценти 2,7 ни ташкил этди. Бу эса меҳнат бозоридаги [2] тиғизлик юқори эканлигини, иш қидираётганлар мавжуд вакансиялардан 3 барабар юқори эканлигини кўрсатади. [3]

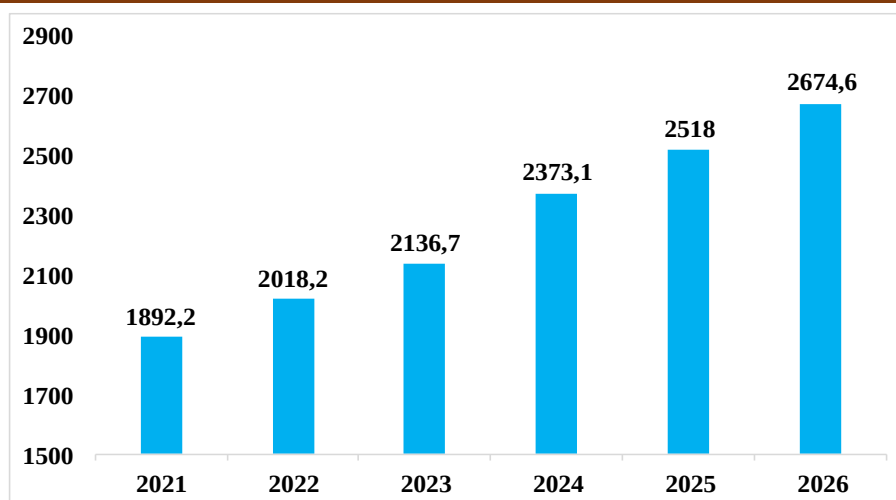
Концентрация коэффиценти – бу бандлик хизматларида рўйхатдан ўтган банд бўлмаганлар сонини иш берувчилар томонидан тақдим этилган вакансиялар сонига нисбатини муносабатини ифодалайди.

Агар коэффицент 1 дан юқори бўлса меҳнат бозорида концентрация даражаси юқорилигини кўрсатади. Агар 1 дан паст бўлса кадрларни етишмовчилигини кўрсатади. Меҳнат бозоридаги концентрация коэффиценти ишчи кучига бўлган талаб ва таклифни ифодалайди. Концентрация коэффицентини ҳисоб китоби кўрсатадики таълимда ўқитувчилар етишмовчилиги 0,21 ни, банк соҳасида 0,22 ни, туризмда 0,31, ишлаб чиқаришда

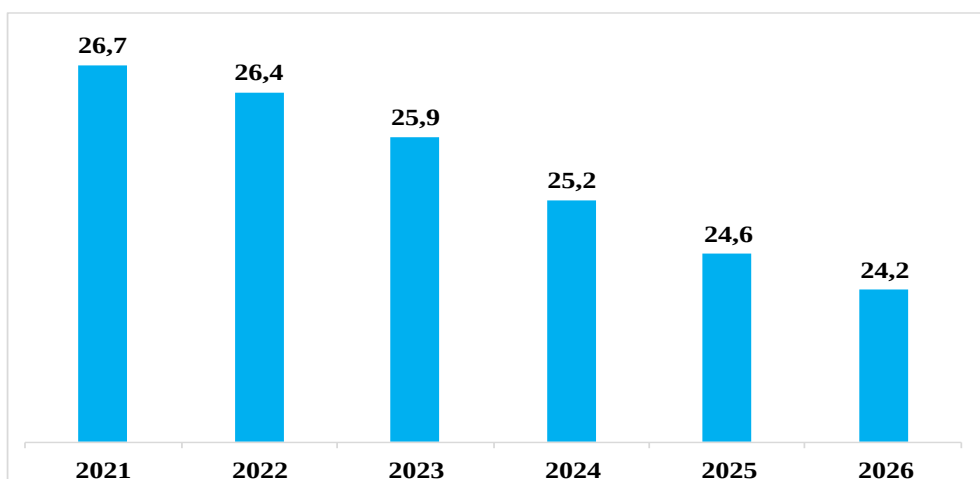

2-расм. Ўзбекистон Республикасида концентрация коэффиценти [4]

(қурувчилар -0,43, инженерлар, технологлар -0,60) ни ташкил этган. Мутахассисларни ортиқчилиги ИТ (1,31), бухгалтерияда (1,55), ҳуқуқшуносликда (1,84) ва энг юқориси иқтисодиёт соҳасида (4,05) ни ташкил этади [5] Касблар бўйича концентрация коэффиценти меҳнат бозорида қайси мутахассисларга талаб ошиб бормоқда, қайси мутахассисларга талаб йўқолиб бораётганини кўрсатади. [6] Коэффицент 1 та бўш иш жойига ишга мухтож бўлган неча киши тўғри келишини кўрсатади.

**3-расм. Саноатда банд бўладиган ходимлар сонининг прогноз кўрсаткичлари [7]
(минг киши)**

4-расм. Қишлоқ хўжалигида бандликнинг прогноз кўрсаткичлари (минг киши) [8]

Ўзбекистон меҳнат бозоридаги вакансиялар ва иш қидириш бўйича резюмеларни ифодаловчи 2 та платформа мавжуд бўлиб;

- Камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазирлиги томонидан давлат базаси
- нодавлат базаси(компаниялар ва Olx.uz)

Меҳнат бозорини тартибга солишда қуйидагиларга эътибор қаратилиши зарур:

- ишчи кучининг эркин таклифи.
- иш берувчиларни ишчи кучига мустақил талаби.
- ёлланма ходимларни иш берувчилардан ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилинганлиги;
- иш ҳақи ва бошқа қонуний даромадлар чегарасини меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдоридан кам бўлмаган ҳолда эркин белгилаш.

Шу билан бирга шундай омиллар ҳам борки, улар комплекс ҳолда ишчи кучи таклифининг шаклланиши ҳолатига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Уларга қуйидагилар киради: ишлашни хоҳловчилар, ёлланган ходимлар ва иш берувчиларнинг ҳаракатлари; турмуш учун зарур бўлган маблағлар жамғармаси; ёлланган ходимларнинг пул даромадлари; нафақахўрлар ва болали аёлларнинг меҳнат ҳамда ижтимоий пенсиялари, имтиёзлари, кафолатлари; касбий тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишга зарурати бўлган шахсларни маблағлар билан таъминловчи давлат, корхона ва оиланинг молиявий имкониятлари; шахсий ёрдамчи хўжалигида, ёлланмасдан „уй меҳнати“да банд бўлганларнинг сони; Қуrolли Кучларда хизмат қилувчилар сони ва уларда хизмат қилиш муддати; муқобил ва малакали касбий хизматларни такомиллаштириш ва ҳ.к.Ишчи кучига

талабнинг ўсиши ёки камайиши (динамикаси) қуйидаги миқдор ва сифат компонентларнинг ўзгариши билан аниқланади: мавжуд бўлган ва янгидан яратиладиган ишчи жойлари; инвестиция салоҳияти ва унинг такрор ишлаб чиқариш тузилиши; иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар; мулкчилик шаклларининг турли-туманлиги; корхоналар ва ташкилотларнинг тўловга қодирлиги ҳамда ривожланиш даражаси.

Республиканинг меҳнат ресурслари зич жойлашган ҳудудлари, аввало, Андижон, Фарғона, Наманган, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятлари учун мазкур бозорни тартибга солишнинг анча самарали усуллари сифатида бу ишчи кучига бўлган талабнинг ошишини таъминлайдиган чора-тадбирларни қўллаш зарурдир. Мазкур усуллар қуйидагилардан иборат:

а) ишчи кучига талабни ошириш усули. Рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида халқаро тажрибани ўрганган ҳолда монополия соҳаларига хусусий сектор учун янада кенг йўл очиш, “рақамли тадбиркорликни” ривожлантириш ва шу орқали рақобат муҳитини шакллантириш, зарар келтириб ишлаётган корхоналар фаолиятини ўзгартириш, инновациялар, фан-техника тараққиёти ютуқлари ва интенсив технологияларни жорий этиш, кластерларни кўпайтириш орқали ишчи кучига талабни ошириш.

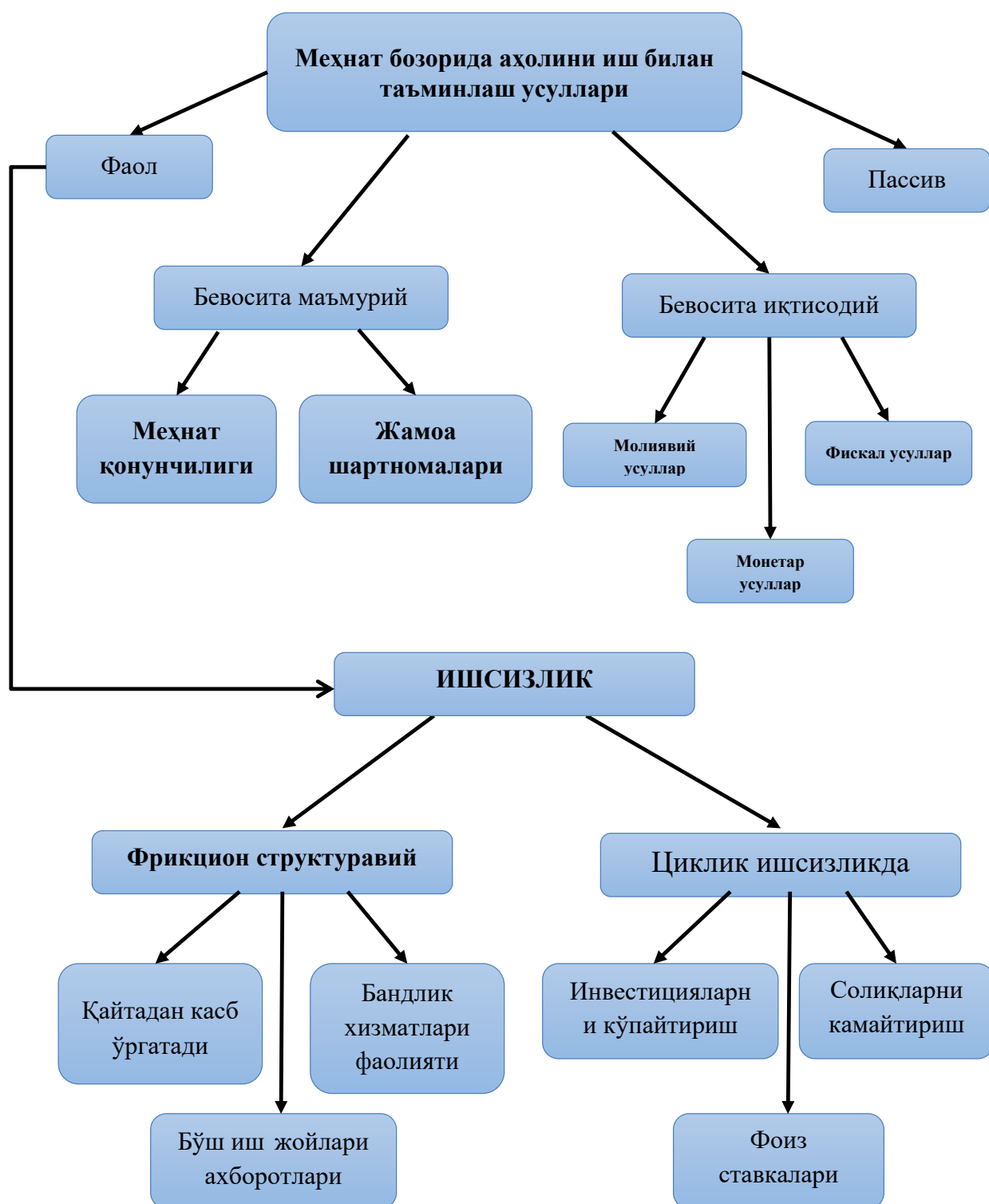
Ишчи кучига бўлган талабни ошириш, рағбатлантириш усуллари қўллаш – меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашга ҳамда мазкур ҳудудлар учун самарали тармоқларни ривожлантиришга имконият яратади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш ва харид қилиш ҳамда агросервис хизмати кўрсатиш, мева-сабзавот, чорвачилик ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш ҳажмини кўпайтириш ҳамда “агрокластер” бўлган узлуксиз занжирни яратиш ва шахсий томорқа хўжалигини, давлат хусусий шерикчилигини ишлаб чиқариш кучлари ва бандликнинг ноанъанавий замонавий шакллари ривожлантириш, қишлоқ хўжалигидаги ортиқча меҳнат ресурсларини қайта ишлаш саноатига жалб этиш, тўғридан-тўғри инвестицияларни кўпайтириш орқали янги иш жойларини яратиш зарур.

б) ишчи кучлари таклифини камайитириш усули. Ишчи кучлари таклифини камайитириш учун уларнинг бошқа ҳудудларга ва тармоқларга ҳаракатчанлигини рағбатлантириш, ҳамда иш вақти ва мавжуд иш жойларини ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлганлар ўртасида қайта тақсимлаш орқали самарали таъсир этиши мумкин. Рақамли иқтисодиёт шароитларида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш – рақобат, фойдани тақсимлаш механизми, солиқ сиёсати каби умумхўжалик механизмлари ва дастаклари ёрдамида таъминланиши лозим. Иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми бўлган меҳнат бозорини тартибга солиш сиёсати қуйидаги асосий мақсадларга эришишни назарда тутаяди:

- инновацион иқтисодиётни шакллантириш, иқтисодиётни модернизациялаш ва бўшаб қолган ходимларни қайта тақсимлаш жараёнини жадаллаштириш;
- аҳолининг самарали ва оқилона меҳнатда бандлигини таъминлаш;
- иш қидираётганларнинг ҳар бирини иш билан таъминлаш.
- рақамли бандликни ривожлантириш, ўз-ўзини банд қилганларни ҳар томонлама қўллаб қувватлаш

Давлат меҳнат салоҳиятининг миқдор ва сифат жиҳатдан ривожланишига ишчиларнинг касбий тайёргарликларининг инновацион иқтисодиёт талабларига, замонавий ишлаб чиқариш даражасига мувофиқлигига қаратилган тизимлаштирилган чора-тадбирларни амалга ошириб бормоқда. Давлатнинг меҳнат бозоридаги ижтимоий ва иқтисодий фаолиятининг 2 та йўналишини ажратиш кўрсатиш мумкин. Биринчи йўналишдаги вазифалар қаторига ишсизликнинг келиб чиқишига сабаб бўладиган талаб ва таклиф ўртасидаги миқдорий нисбатни назорат қилиш, меҳнат бозори конъюнктурасини ўрга-ниш ҳамда алоҳида тоифадаги ишчиларни ишга жойлаштириш киритилган.

Иккинчи йўналишдагиларга эса меҳнат ресурслари сифатини рақамли иқтисодиёт талабларига мос ҳолда ошириш, уларнинг мутаносиб равишда тақсимланишини таъминлаш, ходимлар малакасини ошириш билан боғлиқ чора-тадбирлар киради.

5-расм. Мехнат бозорида аҳолини иш билан таъминлаш усуллари

Аҳолини иш билан таъминлашга давлатнинг таъсир кўрсатиш усуллари: пассив таъсир кўрсатиш – иш билан банд бўлмаган аҳолига ижтимоий ёрдам; фаол таъсир кўрсатиш – меҳнат таклифни рағбатлантириш, меҳнатга бўлган талабни рағбатлантириш, талаб ва таклифни мувофиқлаштириш чора-тадбирлари (ахборот, маслаҳат хизмати кўрсатиш, касбий соҳада маслаҳатлар бериш, инновацион касбларга ўргатиш, аҳолининг камроқ рақобатбардош гуруҳлари учун бандлик дастурларини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.), минтақаларга ёрдам кўрсатиш чора-тадбирлари ва шу кабилар (5 -расм).

Бугунги кунда республикамизда аҳолини иш билан таъминлаш бўйича амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар қуйидагилардан иборат:

1. Аҳолининг иш билан бандлиги таркибий тузилмасини такомиллаштириш ҳамда ишсиз аҳолини инновацион иқтисодиёт шароитига мос ҳолдаги янги, меҳнат бозорида рақобатдош касб-ҳунарларга ўргатиш.

2. Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, айниқса таркибий ўзгартириш ва диверсификация масалаларига эътиборни кучайтириш, инновацион ғояларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этишни жадаллаштириш. Бу янги иш ўринлари яратиш билан бир қаторда ички ва ташқи истеъмолга мўлжалланган янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни ҳам кўзда тутати.

3. Иш билан бандликка кўмаклашувчи Мономарказлар фаолиятини такомиллаштириш, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, аҳолини иш билан таъминлаш учун ажратилаётган молиявий маблағларни оқилона тақсимлаш чора-тадбирларини амалга ошириш.

Меҳнат бозорида аҳолини иш билан таъминлашни қуйидаги усуллари мавжуд:

- бевосита маъмурий усуллар: қонун йўли билан тартибга солиш, меҳнат қонунчилиги, жамоа шартномалари;

- бевосита иқтисодий усуллар: молиявий, монетар, фискал (ҳазина) сиёсати.

Давлат бандлик сиёсати доирасида меҳнат бозорини тартибга солишда бандлик жамғармаларининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Давлат доимий равишда фуқароларни иш билан таъминлашни ошириш сиёсатини ўтказати. Биринчидан, ишсизликнинг фрикцион ва таркибий турлари ўсганда:

- қайтадан касб ўргатади;
- таълим бериш тизимини кенгайтиради;
- бўш иш жойлари ҳақидаги ахборотларни кенг тарқатади;
- инвестицияларни кўпайтиради.

Иккинчидан, ишсизлик циклик хусусият касб этса, давлат бюджет, фискал, пул-кредит воситаларини ишга солади, яъни:

- иш билан таъминлашни кучайтириш учун ишлаб чиқа-ришга кўпроқ маблағ сарфлайди;
- тадбиркорнинг манфаатдорлигини ошириш учун ссуда ҳамда кредиторларнинг фоиз ставкаларини пасайтиради;

- ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларга солинадиган солиқларни камайтиради

Меҳнат бозорида ишсизларни ҳақ тўладиган жамоат ишларига жалб этилади ва у қуйидаги мақсадларда ташкил қилинади:

- биринчи марта иш қидираётган ва касби (мутахассислиги) бўлмаган шахсларни меҳнат фаолиятига жалб қилиш;

- турли сабабларга кўра касб фаолиятида анча узилишлар бўлган шахсларни меҳнатга қайта тиклаш;

- иш қидираётган шахс сифатида бандлик хизматларида рўйхатга олинган фуқароларга уларнинг вақтинча иш ҳақи (меҳнат даромади) олиши ва иш қидираётган даврида уларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, бандлик хизматлари томонидан ишсиз деб эътироф этилган фуқароларни вақтинча иш билан таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш;

- иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган объектларини ишчи кучи билан таъминлаш.

Меҳнат бозорида ишсиз юрган аҳолини муайян қисми бандлик хизматларига мурожаат этмайди, бу эса ишсизликни ҳақиқий даражасини аниқлаш имкониятларини қийинлаштиради. Бандлик хизматларига меҳнатда банд бўлмаган аҳолининг баъзиларини мурожаат этмаслигининг асосий сабаблари қуйидаги-лардан иборат:

- ихтиёрий равишда иш билан банд бўлмаслик ҳуқуқининг қонунан белгиланганлиги ва меҳнатга мажбурлашнинг ҳар қандай шаклига йўл қўйилмаслик;

- бевосита иш берувчиларга мурожаат этган ҳолда иш топишнинг ва мустақил ишга

жойлашиш имкониятининг мавжуд эканлиги;

- меҳнатда бандлиги кўрсатилмаган аҳолининг баъзилари норасмий тадбиркорлик фаолияти билан даромадга эгалиги;

- мурожаат этаётган фуқаронинг ишсизлик мақомини олиши учун даромад келтирадиган меҳнат турининг йўқлигини ҳужжатлар билан тасдиқлаш зарурлиги;-

- айрим оилаларда аёлнинг ўрни фақат уй хўжалигини юритиш ва болалар тарбиясидан иборат деган тамойилнинг сақланиб қолиши.

Меҳнат бозорини ташкил этишда бўш турган иш жойлари тўғрисидаги маълумотни тўплаш воситасида мамлакат бўйича ахборот банки (тўплами)ни ташкил қилиш ниҳоятда муҳим, деб ҳисоблаймиз. Бизнинг фикримизча меҳнат бозори кўрсаткичларининг ҳолати тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олган маълумотларни идоралараро тизимлаштирилган тарзда ва мунтазам равишда электрон алмашишни жорий этишни, меҳнат ресурсларининг тоифалари тўғрисидаги маълумотларнинг вақти-вақти билан янгиланиб туриладиган балансини шакллантириш зарур.

Худудий ахборот тизимлари яратилиши ишчи кучига талаб ва таклифни тартибга солишда тармоқли ахборотларни тақсимлаш хусусиятлари билан алоқадорликда ижобий ташқи самараларни юзага келтиради. Худудий ахборот тизими қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

- ишсизлар ва мавжуд иш жойлари ҳақида дастлабки маълумотларни йиғиш;
- мавжуд йиғилган ва тўпланган ахборотлар асосида давлат бандлик хизмати ва унинг жойлардаги меҳнат бўлимлари фаолияти билан мувофиқликда интернет тармоғига улаш ишларини янада такомиллаштириш.

- республика худудларида меҳнат бозорининг тизимли мониторингини ташкил қилиш, меҳнат ресурслари балансини ишлаб чиқиш учун маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш зарур. Худудий ахборот тизими қуйидаги параметрлар мониторингига асосланади:

- бўш иш ўринлари ҳақида маълумотлар ва уларнинг динамикаси;
- ишчи кучи таклифи, бунда иш билан бандлик хизмати иш қидираётганлар маълумотлар банкини шакллантириши зарур;

- корхона ва ташкилотлар маълумотларни ўз ичига олувчи келгусидаги ишчи кучига талаб ҳақида маълумотларни тўплаш;

- меҳнат бозорида худудий ахборот тизимини жорий этиш иқтисодиётнинг ахборот секторини интенсив ривожлантириш;

- меҳнат бозорида ахборот тизими яратилиши маҳаллий электрон компьютер техникалари ишлаб чиқаришни ривожлантиришни талаб этади;

- ахборотлаштириш инфратузилмаси ривожланишининг ҳозирги йўналишларини таҳлили ахборот хизмати тармоғини такомиллаштиришнинг ҳуқуқий ташқи ва иқтисодий жиҳатларини тадқиқ қилиш билан боғлиқ вазифаларни ҳал қилиши зарур.

Меҳнат бозорида талаб ва таклифни тартибга солиш учун қуйидаги чора тадбарлар қўллаш зарур:

- худудий ахборот тизимлари яратилиши зарур;
- бозор алоқаларини шакллантириш, меҳнат бозорида хўжалик субъектлари трансакцион харажатларини камайитириш керак.

- тармоқлар бўйича ишчи кучининг тақсимланишини оптималлаштириш керак.

- меҳнат бозори кўрсаткичларининг ҳолати тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олган маълумотларни идоралараро тизимлаштирилган тарзда ва мунтазам равишда электрон алмашишни жорий этиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ““Ўзбекистон 2030” стратегияси тўғрисида”ги 158-сон Фармони.. www.lex.uz.
2. Мирзиёев Ш.М “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”-Т. Ўзбекистон, 2022 йил. 457 б.

3. Рональд Дж. Эренберг., Роберт С. Смит. Современная экономика труда. М.: Изд-во МГУ, 1996. – 800 с.
4. Толаметова З.А. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси . Т.:Фан ва технология. 2017. 400 б.
5. Толаметова З.А. Рақамли иқтисодиётни шакллантириш шароитида меҳнат салоҳиятини ривожлантириш ва ундан самарали фойдаланиш. Т.:Фан ва технология, 2023. 200б
6. Толаметова З.А. Янги Ўзбекистоннинг меҳнат салоҳиятини ривожлантириш стратегияси .Т.: Фан ва технология. 2024. 355 б.
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Населения_Земли
8. www.mehnat.uz
9. www.lex.uz
10. www.stat.uz
11. www.stat.uz.
12. www.worldbank.org
13. <https://www.spot.uz/ru/2020/06/12/pensia/>
14. Труд и занятость в Узбекистане” стат тўпламлари. Т. 2000-2023 й.

УДК: 336.02

**КАМБАҒАЛЛИКНИ ҚИСҚАРТИРИШ БЎЙИЧА ДАВЛАТ ДАСТУРЛАРИ
МОЛИЯВИЙ ТАЪМИНОТИ**

**ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ ПО
СОКРАЩЕНИЮ БЕДНОСТИ**

FINANCIAL SUPPORT FOR STATE PROGRAMS TO REDUCE POVERTY

Мирзахаликов Бобир Бахтиёрович

Наманган муҳандислик- технология институти,
“Бухгалтерия ҳисоби ва аудит”кафедраси в.б.доценти, PhD.

Аннотация

Мақолада камбағалликни қисқартириш бўйича давлат дастурлари молиявий таъминоти туғрисида маълумотлар келтирилган. Камбағалликни қисқартириш бўйича давлат дастурлари молиявий таъминоти манбаларининг тўғри танлаб олиниши аҳамияти асослаб берилган. “Ташаббусли бюджет” жараёнининг ҳолати таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: давлат бюджети, давлат дастурлари, ташаббусли бюджет, молиялаштириш манбалари, камбағаллик, камбағаллик даражаси, тадбиркорлик, давлат сиёсати, иқтисодий ўсиш, молиявий сиёсат, ижтимоий нафақа, моддий ёрдам, ижтимоий сиёсат, камбағаллик чегараси, инсон фаровонлиги, тараққиёт стратегияси.

В статье представлена информация о финансировании государственных программ по снижению бедности. Обоснована важность правильного выбора источников финансовой поддержки государственных программ по снижению бедности. Анализируется состояние процесса «инициативного бюджета».

Ключевые слова: государственный бюджет, государственные программы, инициативный бюджет, источники финансирования, бедность, уровень бедности, предпринимательство, государственная политика, экономический рост, финансовая политика, социальные льготы, материальная помощь, социальная политика, черта бедности, благосостояние человека, стратегия развития.

The article provides information on the financing of government programs to reduce poverty. The importance of the correct choice of sources of financial support for government programs to reduce poverty is substantiated. The state of the “initiative budget” process is analyzed.

Key words: state budget, state programs, initiative budget, sources of financing poverty, poverty level, entrepreneurship, public policy, economic growth, financial policy, social benefits, material assistance, social policy, poverty line, human well-being, development strategy.

Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш устувор ижтимоий вазифа сифатида белгилаб олинган. Мамлакатда олиб бориладиган молиявий-иқтисодий ва ижтимоий сиёсат камбағалликни қисқартиришга қаратилиши лозимлиги расман қайд этилди. Бунинг олий даражадаги эътирофи янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўзифодасини топди. Конституциясининг “Асосий принциплар” деб номланган биринчи бўлим, биринчи боб, 1-моддасида “Ўзбекистон - бошқарувнинг республика шаклига эга бўлган суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат” [1] деб белгилаб утилган.

Маколада анализ, синтез, индукция ва дедукция, абстракт-мантиқий таҳлил, эконометрик моделлар, қиёслаш, корреляция ва регрессия ҳамда иқтисодий-молиявий таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Камбағалликни қисқартириш бўйича давлат дастурлари молиявий таъминоти манбаларининг тўғри танлаб олиниши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Манбаларнинг танлаб олинишида бунинг ижтимоий ва иқтисодий оқибатлари ҳисобга олиниши лозим. Ҳозирги пайтда қуйидаги манбаларни санаб ўтиш мумкин: республика бюджети маблағлари; маҳаллий бюджетлар маблағлари; тижорат тузилмалар маблағлари; нотижорат тузилмалар маблағлари; аҳоли маблағлари; хорижий манбалар маблағлари.

Камбағалларнинг бир қисмига йўналтирилиши лозим бўлган маблағларнинг уларнинг бошқа қисмига йўналтирилиши масалани ҳал қилмайди. Аксинча, камбағалликни юмшатишга йўналтирилаётган молиявий оқимдаги узилишлар аввалги кўрилган чора-тадбирларнинг самарасини ҳам йўққа чиқаради. Шу жиҳатдан олиб қараганимизда, давлат бюджети орқали ажратилаётган маблағлар камбағалликни қисқартириш дастурларини амалга оширишда энг муҳим ва ҳал қилувчи манба бўлиб хизмат қилади. Бунининг аҳамияти ва ижтимоий оқибатларини Ж. М. Кейнс ҳам пайқаган эди. Албатта, у камбағалликни қисқартириш ҳақида сўз юритмаган. Лекин, Ж. М. Кейнснинг таъбирича, давлат харажатларининг оширилиши ялпи талабни оширади ва ялпи маҳсулот тўлароқ сотилишини таъминлайди. Натижада инвестиция учун молиявий шароитлар яхшироқ шаклланади. Шу тариқа у иқтисодиётга давлат аралашуви зарур деб ҳисоблайди.

Бошқа томондан олиб қаралганда эса, давлатнинг муҳим вазифаси ижтимоий барқарорликни таъминлаш, бунга эса камбағалликни қисқартиришсиз эришиб бўлмайди. Демак, давлат аралашуви ўта муҳим даражада камбағалликни қисқартиришга қаратилган бўлиши лозим. Давлат бюджетининг кенг кўламларда камбағалликни қисқартириш дастурларини барқарор молиявий манба бўлиб хизмат қилиши объектив зарурият сифатида қаралиши лозим.

Қайд этиш лозимки, А. Смит, Д. Рикардо, Ж.Б. Сей ва А. Маршал иқтисодий қарашларидаги модель, яъни ялпи талабнинг ялпи талабга автоматик тенглашиб бориши модели дарамадлар тенгсизлигини ва унинг натижасидаги камбағалликни табиий ҳол деб қарайди[2]. Демак, камбағалликка қарши кураш ҳам натижа бермайди. Ж. М. Кейнс модели давлат аралашувини зарур деб ҳисоблайди, бу арашув эса ялпи талабни фақат камбағаллар даромадларини ошириш орқали амалга оширилсагина реал натижа бера олади[3]. Шундай қилиб, камбағалликка қарши кураш дастурларининг амалга ошириш бутун жамият учун макродаражадаги объектив заруриятга айланади. Демак, камбағалликни қисқартириш дастурларига молиявий ресурслар ажратилиши мамлакатдаги молиявий ресурслар оқимида жуда муҳим ўрин эгаллайди ва бошқа йўналишлардаги молиявий оқимларнинг келажагига таъсир этади.

Фикримизча, муайян йилга давлат бюджети шу давр учун камбағалликка қарши курашишнинг бош дастури деб қаралиши лозим ва аслида ҳам шундай. Масалан, давлат бюджетидан соғлиқни сақлашга ажратилаётган маблағлар суммаси биринчи навбатда кам таъминланганларнинг аҳволига таъсир этади. Чунки улар амалда пуллик тиббий хизматлардан фойдаланмайдилар. Мактабларда дарсликлардан фойдаланиш пуллик бўлиши ҳам камбағал оилаларда акс этади. Аксинча, мактабга болаларни бепул ташиш, мактабда бепул овқатлантириш ҳозирги камбағалларга молиявий мадад бўлибгина қолмайди, балки камбағалликнинг келажақда бўлмаслигини кафолатлайди. Шу бирга мазкур дастурларнинг давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилиши уларнинг доимийлиги, узлуксизлиги ва сифатла амалга оширилишини таъминлайди.

Камбағалликни қисқартириш чораларининг давлат томонидан молиялаштиришдаги муҳим масала, бир томондан уларнинг оқилона ва тўғри ажратилиши бўлса, иккинчи томонидан, сарфланиши устидан таъсирчан молиявий назорат олиб борилишидир. Ҳозирги пайтда давлат бюджети маблағлари сарфланиши устидан молиявий назорат Ҳисоб палатаси ва Иқтисодиёт ва молия вазирлигининг назорат-тафтиш бошқармаси томонидан олиб борилмоқда. Ҳисоб палатаси томонидан асосан йирик молиявий лойиҳалар амалга оширилиши текширилади. Камбағалликни қисқартириш дастурлари кўпроқ локал характерда ва амалга оширилиши суммалари нисбатан чекланган ҳажмлардаги билан характерланади. Шунинг учун уларнинг ижро этилиши Назорат-тафтиш бошқармаси ходимлари томонидан текширилади. Жаҳон амалиётида давлат маблағлари сарфланишининг давлатдан мустақил аудиторлик компаниялари томонидан текширилиши кенг тарқалган ва бу коррупция эҳтимолини кескин пасайтиради деб ҳисоблайдилар.

Камбағалликни қисқартиришнинг давлат бошқарувининг куйи бўғинларида молиялаштирилиши ҳозирги пайтда тобора аҳамиятли бўлиб бормоқда. Бу ўринда очиқ бюджет доирасида фуқаролар томонидан олға сурилаётган ва жойлардаги энг зарур эҳтиёжлар қондирилишига қаратилган лойиҳаларнинг молиялаштирилиши ҳам бевосита, ҳам билвосита камбағаллик қисқаришига ижобий таъсир этмоқда. Дастлабки қарашда бу лойиҳалар бойларнинг ҳам, камбағалларнинг ҳам ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга бир хилда қаратилган бўлсада, уларининг фойдалилик коэффициенти айнан камбағаллар учун жуда юқори. Масалан, маҳалладаги мактабдаги болаларнинг спорт билан шуғулланиши шароитлари яхшиланиши туфайли илгарилари ўз фарзандларини узокрокдаги иншоотларга шуғулланиш учун юбора олмаётган камбағал оиланинг фарзанди учун аниқ шароит, болалар соғломроқ ривожланади, бу уларнинг маънавий ривожланишига ҳам таъсир кўрсатади.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда камбағалликни қисқартиришга бевосита ва билвосита қаратилган дастурларнинг ўзига хос тизими шаклланди ва самарали равишда қўлланмоқда. Бу биринчи навбатда ташаббусли бюджет жараёнларидир. Жумладан, “Ташаббусли бюджет” жараёнининг 2024 йилги биринчи мавсуми йилнинг 1 февралдан бошланди (1-жадвалга қаранг).

Мавсум доирасида 9 444 та маҳалла фуқаролари томонидан жами 35,6 мингта лойиҳалар келиб тушди. Шундан, лойиҳаларни саралаш босқичида туман ва шаҳарларда ташкил этилган ишчи гуруҳлар томонидан 29,0 мингта лойиҳалар овоз бериш жараёнига ўтказилди. Худудлар кесимида овоз бериш босқичига ўтказилган энг кўп келиб тушган лойиҳалар Фарғона вилоятида – 2,8 мингта, Сурхондарё вилоятида – 2,7 мингта, Тошкент шаҳрида – 2,5 мингтани ташкил этди. Соҳалар кесимида энг кўп лойиҳалар сифатида ҳудудий ички йўлларни таъмирлаш йўналиши қайд этилиб, ушбу йўналиш бўйича жами 10,7 мингта лойиҳалар овоз бериш жараёнига ўтказилган ҳамда жами лойиҳалар сонига нисбатан 37 фоизни ташкил этди. Овозга қўйилган лойиҳаларнинг 10,7 мингтаси (37 фоизи) ички йўлларни таъмирлаш, 4,2 мингтаси (15 фоизи) умумтаълим мактабларини таъмирлаш ва жиҳозлаш, 3,8 мингтаси (13 фоизи) кўча чироқларини ўрнатиш ва таъмирлаш билан боғлиқ тадбирларни ташкил этди.

Ташаббусли бюджет жараёнининг 2024 йил 1-мавсуми доирасида овоз бериш босқичига ўтказилган лойиҳалар юзасидан маълумот [1]

Т/р	Худуд номи	Жами лойиҳалар сони	шундан						
			Ички йўллар	Умумтаълим мактаби	Кўча чироқлари	Мактабгача таълим	Тиббиёт ташкилоти	Ичимлик суви ва оқава тизими	Бошқалар
	Жами	29 015	10 691	4 217	3 771	1 346	1 041	1 129	6 820
	Фоизда	100%	37%	15%	13%	5%	4%	4%	24%
1	Қорақалпоғистон Республикаси	1 615	462	286	163	70	68	38	528
2	Андижон вилояти	2 007	930	310	252	50	105	65	295
3	Бухоро вилояти	2 108	861	280	217	88	74	37	551
4	Жиззах вилояти	1 401	488	318	124	54	34	24	359
5	Қашқадарё вилояти	2 188	1 174	231	258	14	55	93	363
6	Навоий вилояти	1 884	475	284	240	126	83	47	629
7	Наманган вилояти	2 148	976	226	300	42	70	98	436
8	Самарқанд вилояти	2 136	829	402	220	126	100	74	385
9	Сурхондарё вилояти	2 684	942	422	479	111	90	200	440
10	Сирдарё вилояти	1 328	403	185	169	65	40	44	422
11	Тошкент вилояти	1 885	853	280	225	62	27	60	378
12	Фарғона вилояти	2 845	905	412	487	207	119	172	543
13	Хоразм вилояти	2 278	1 073	275	463	87	54	72	254
14	Тошкент шаҳри	2 508	320	306	174	244	122	105	1 237

Фикримизча, камбағалликни қисқартириш жараёнларини бевосита ва билвосита молиялаштирилиши фарқлаш лозим. Албатта, ҳар иккала ҳолда ҳам натижа камбағал аҳоли фаровонлигининг яхшиланишида ифодаланади. Айрим ҳолларда билвосита молиялаштириш узоқроқ давом этувчи ижобий натижаларга олиб келади ва иккиламчи, учламчи ва ижобий таъсирлар ҳам кўрсатади. Масалан, меҳнат қилаётган ногиронларга иш ҳақи бўйича ижтимоий солиқнинг 1 фоиз ставкада белгиланиши улар учун иш жойлари сонини оширади, уларга юқорироқ иш ҳақи тўлаш мумкин бўлади, ишлаётган ногиронларда ўзига ишонч, ўздан фахрланиш ортади, ҳаётдаги ўрнидан кўнгли тўлади.

Камбағалликни қисқартириш ва унинг салбий оқибатларини юмшатишда аҳоли маблағлари сафарбар қилинишининг ролини инкор қилиш мумкин эмас. Асрлар давомида шаклланган менталитетимизда муҳтожларга молиявий кўмак бериш ва қўллаб-қувватлаш доимо муносиб ўринэгаллаб келган. Тарихимиздаги энг қийин пайтларда олий ҳукмдорлар кимлигидан қатъи назар оддий аҳоли турли табақалари бир-бирини қувватлаб келган. Шунинг учун камбағалларнинг бойларга қарши оммавий исёнлари бизнинг ҳудудимизга хос эмас. Лекин аҳоли томонида молиялаш асосан оқибатларни юмшатади, лекин камбағалликни келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф эта олмайди.

21-асрда камбағалликка қарши кураш умумжаҳон жараёнига айланиши билан унга қаратилаётган хорижий молиявий ресурслар ҳажмлари ортди. Ўзбекистонда ҳам бу борада қатор халқаро ташкилотлар, аввало, БМТнинг Тараққиёт дастури иш олиб бормоқда.

Мазкур лойиҳалар маҳаллаларни ривожлантириш режаларини ишлаб чиқиш орқали маҳаллаларга ўз ривожланиш устуворликлари ва эҳтиёжларини аниқлаш имконини бериши

кутилмоқда, бу эса қурилиш ва сармоявий лойиҳаларни амалга оширишга асос бўлади. Лойиҳаларни амалга ошириш натижасида 622 мингдан ортиқ қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитини яхшилаш режалаштирилган.

Бундан ташқари АҚШнинг ЮСАИД, Япониянинг ЖЕКА, Ислом халқаро ташкилоти ва бошқалар ҳам Ўзбекистонда амалга оширилаётган камбағалликни қисқартириш дастурларида иштирок этадилар.

Юқорида баён қилинганлардан қуйидаги уч мантиқий хулоса келиб чиқади[5]:

- биринчидан, камбағалликни қисқартириш дастурлари ишончли ва барқарор молиявий манбалар орқали молиялаштирилиши мақсадга мувофиқ тизимли молиялаш натижаланинг ҳам тизимлилигини таъминлайди;

- иккинчидан, камбағалликни қисқартириш тадбирларини амалга оширишда давлатнинг иштироки ҳал қилувчи аҳамиятга эга;

- учинчидан, камбағалликни қисқартириш дастурлари молияланиши амалга оширилишини асослашда уларнинг бирламчи натижалари билан бир қаторда иккиламчи ва бошқа оқибатларини ҳам эътиборга олиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Биринчи бўлим. Асосий принциплар. 1 модда. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962. 3.Д.Рикардо "Начала политической экономии и налогового обложения" <https://www.livelib.ru/author/192635/top-david-rikardo>
3. Дж. Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Эксмо. 2007..<https://www.livelib.ru/author/34462/top-alfred-marshall>
4. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://api.
5. Мирзахаликов Б.Б. Камбағаллик муаммоси тадқиқ этилишининг назарий асослари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами (2024-йил 5-6-ноябр). II-ТОМ. НамМТИ, 2024, 530 саҳифа, 94 б.
6. Мирзахаликов Б.Б. Камбағаллик муаммоси ва унга қарши курашиш масалалари. “Тадбиркорлик фаолиятини кенгайтириш ва замонавий лойиҳаларни амалга оширишда иқтисодиётнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами НамМТИ, 2024, 230 б.

УДК: 338.23

РОЛЬ ЗЕЛЕННОЙ ЭНЕРГЕТИКИ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI IQTISODIYOTINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA YASHIL ENERGETIKANING O‘RNI

THE ROLE OF GREEN ENERGY IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Аллаева Г. Ж. д.э.н., профессор, заведующая кафедрой
«Экономика и менеджмент промышленности»

Махмудова Г. Ф. магистр ТГТУ им. И. А. Каримова, факультета «Нефти и газа»,
направления «Корпоративное управление», группы 35М-24

В данной статье рассматривается влияние развития «зеленой» энергетики на экономику Узбекистана, а также перспективы ее дальнейшего роста. Исследованы преимущества и

недостатки внедрения возобновляемых источников энергии (ВИЭ), таких как солнечная и ветровая энергия. Особое внимание уделено Национальной стратегии по развитию ВИЭ до 2030 года, утвержденной в 2023 году. Представлена информация о планах по строительству новых солнечных и ветровых электростанций, а также о создании благоприятных условий для привлечения иностранных инвесторов в эту сферу. В статье также рассмотрены основные проблемы, возникающие при внедрении ВИЭ, и предложены возможные пути их решения.

Ключевые слова: энергетика, «зеленая» энергетика, возобновляемые источники энергии, устойчивое развитие, солнечные панели, ветровые электростанции, экономика, инвестиции

Ushbu maqolada "yashil" energetikani rivojlantirishning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’siri, shuningdek, uning yanada o‘shish istiqbollari ko‘rib chiqiladi. Quyosh va shamol energiyasi kabi qayta tiklanuvchi energiya manbalarini (QTEM) joriy etishning afzalliklari va kamchiliklari o‘rganildi. 2023-yilda tasdiqlangan 2030-yilgacha qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo‘yicha milliy strategiyaga alohida e’tibor qaratildi. Yangi quyosh va shamol elektr stansiyalarini barpo etish, bu sohaga xorijiy investorlarni jalb qilish uchun qulay sharoitlar yaratish rejalari haqida ma’lumot berildi. Maqolada, shuningdek, QTEMni joriy etishda yuzaga keladigan asosiy muammolar ko‘rib chiqilgan va ularni hal qilishning mumkin bo‘lgan yo‘llari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: energetika, "yashil" energetika, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, barqaror rivojlanish, quyosh panellari, shamol elektr stansiyalari, iqtisodiyot, investitsiyalar

This article examines the impact of green energy development on Uzbekistan's economy, as well as the prospects for its further growth. The study explores the advantages and disadvantages of integrating renewable energy sources (RES), such as solar and wind power. Special attention is given to the National Strategy for RES Development until 2030, adopted in 2023. The article provides information on plans for constructing new solar and wind power plants, as well as the creation of favorable conditions to attract foreign investors to this sector. Additionally, the study addresses the key challenges associated with the implementation of RES and proposes possible solutions.

Keywords: energy, green energy, renewable energy, sustainable development, solar panels, wind farms, economy, investments

В настоящее время идет процесс постепенного перехода к «Зеленой» энергетике во всех уголках мира. Узбекистан входит в число стран, которые с большой охотой двигаются в сторону устойчивого развития и, обладание достаточными запасами солнечного света и других природных ресурсов дает стране преимущества в данном переходе.

Основу зеленой энергетики составляют возобновляемые источники энергии (ВИЭ), с помощью которых планируется сэкономить другие виды – добычи и потребления – энергии. Возобновляемая энергия – это получаемая от природных ресурсов – солнечного света, ветра, дождей и т.п. – энергия, на потребление которой уходит меньше времени, чем как на ее пополнение. Как бывает везде и в каждом начинании, данный переход также имеет как позитивные, так и негативные воздействия. В особенности по отношению к экономике и экологии страны, в которой идет переход к потреблению возобновляемой энергии.

Для начала, рассмотрим плюсы зеленой энергетики. Несомненно, данное мероприятие окажет позитивное влияние на экономику, благодаря интересу со стороны инвесторов, а так же, новая отрасль, как правило, вовлечет за собой новые рабочие места, что приводит к уменьшению безработицы. Специалисты-инженеры, техники-технологи будут обеспечены работой и процент занятости увеличится. Помимо этого, уменьшаются затраты на импорт традиционных энергоресурсов.

«За последние 5 лет в энергетический сектор было привлечено почти 20 миллиардов долларов иностранных инвестиций, введены в эксплуатацию современные энергетические мощности на 9,6 гигаватта. В частности, созданы 14 солнечных и ветровых электростанций

мощностью 3,5 гигаватта, а также 2 системы хранения энергии на 300 мегаватт» [1], – отметил глава государства, Ш. М. Мирзиёев.

Узбекистан активно развивает устойчивую энергетику при поддержке Азиатского банка инфраструктурных инвестиций (АБИИ), который с 2016 года инвестировал в инфраструктуру республики более 3,1 млрд долларов США, уделяя особое внимание секторам, способствующим достижению целей устойчивого развития. Одним из значимых проектов является строительство солнечных фотоэлектрических станций стоимостью 83,6 млн долларов, которое реализуется в Самаркандской, Джизакской и Сурхандарьинской областях.

Проект включает крупнейшие солнечные электростанции в Центральной Азии, разработанные Abu Dhabi Future Energy Company (Masdar). К ним относятся станции в Самарканде и Джизаке мощностью по 220 МВт каждая, а также станция в Шерабаде мощностью 457 МВт. Сотрудничество Masdar и АПБ укрепляется благодаря партнерству с Международным агентством по возобновляемым источникам энергии (IRENA), которое вносит вклад в финансирование энергетического перехода [2].

Кроме того, компания ACWA Power, ведущий девелопер и оператор энергетических проектов, подписала три договора купли-продажи электроэнергии и инвестиционные соглашения с акционерным обществом «Национальные электрические сети Узбекистана» и Министерством инвестиций, промышленности и торговли. Данные соглашения охватывают разработку трех проектов по установке солнечных фотоэлектрических установок в Ташкенте и Самарканде, а также трех систем накопления энергии на основе аккумуляторных батарей в Ташкенте, Бухаре и Самарканде.

Стратегия реформирования энергетического сектора Узбекистана предполагает, что к 2030 году 40 процентов электроэнергии будет вырабатываться из возобновляемых источников, что позволит сократить выбросы CO₂ на 16 миллионов тонн в год. Важной частью этого плана является создание фотоэлектрической станции в Риверсайде (Ташкентская область), которая интегрирована в более широкую инициативу по развитию возобновляемой энергетики. Эта станция поможет снизить зависимость от ископаемого топлива и сократить выбросы парниковых газов. Важно отметить, что интеграция системы хранения энергии на основе аккумуляторных батарей емкостью 500 МВт·ч обеспечит стабильность и эффективность поставок возобновляемой энергии.

Таблица 1

Потенциал ВИЭ в Узбекистане [4]

Возобновляемые источники энергии	Валовой потенциал	Технический потенциал
Гидроэнергетика	9,2 млн. т.н.э.	2 млн. т.н.э.
Ветровая энергетика	2,2 млн. т.н.э.	0,4 млн. т.н.э.
Солнечная энергетика	50 973 млн. т.н.э.	177 млн. т.н.э.
Геотермальная энергия	67 000 млн. т.н.э.	0,3 млн. т.н.э.
Общих альтернативных источников энергии	117 984 млн. т.н.э.	179,3 млн. т.н.э.

Рисунок 1. Доля ВИЭ в общем энергопотреблении и выработке электрической энергии в Узбекистане

Компания ACWA Power уже реализовала проект стоимостью 400 миллионов долларов на площади 460 гектаров в Ташкентской области, где действует подстанция мощностью 220 мегаватт, а в Паркентском районе будет запущена система накопления электроэнергии емкостью 500 мегаватт-часов. Эти усилия позволят сэкономить 130 миллионов кубометров природного газа и предотвратить выбросы 180 тысяч тонн вредных газов. Основная цель — обеспечение населения и отраслей экономики энергоресурсами, снижение потребления природного газа при производстве электроэнергии, расширение использования возобновляемых источников энергии [3].

Как и в других развивающихся странах, сектор возобновляемой энергетики Узбекистана продолжает сталкиваться с рядом негативных факторов, мешающих его развитию.

Во-первых, это высокая стоимость производства возобновляемых источников энергии и их низкая мощность, по сравнению с традиционными источниками энергии, а также низкая стоимость традиционных источников энергии, по сравнению с другими странами. Сегодня в развивающихся странах стоимость производства электроэнергии на основе возобновляемых источников энергии все еще остается высокой. Узбекистан лидирует в группе стран по поставке населению дешевой электроэнергии. Средняя стоимость за кВт-часов электроэнергии в нашей стране в 2018 году составила 2,4 цента, тогда как в Казахстане она составляет 3,5 цента, Туркменистане – 0,7 цента, России – 4,8 цента, Китае – 13 центов; в развитых странах: в Германии – 33,8 цента, Великобритании – 18,6 цента, Дании – 33,3 цента, Бельгии – 31,8 цента [5].

Во-вторых, отсутствуют конкретные механизмы финансовой поддержки (тарифы и налоги), стимулирующие использование возобновляемых источников энергии. Правовая база для экономических механизмов, способствующих использованию возобновляемых источников энергии, является недостаточной.

В-третьих, недостаточно развиты прогрессивные техники и технологии, основанные на современных системах управления. Одними из основных причин низких темпов развития возобновляемых источников энергии являются техническое несовершенство этих видов технологий производства энергии и низкая рентабельность в краткосрочной перспективе финансовых ресурсов, задействованных в энергосистеме.

В-четвертых, как и во многих развивающихся странах, недостаточная осведомленность населения о современных видах энергии, особенно о возобновляемых источниках энергии.

В-пятых, в области возобновляемых источников энергии происходит стремительное инновационное развитие технологий. Например, солнечные панели из полупроводникового кремния быстро сменились фотоэлектрическими панелями из аморфного кремния, а затем гибкими солнечными батареями. Из-за недостаточной локализации производства возобновляемых источников энергии их стоимость, затраты на установку и техническое обслуживание остаются высокими. Быстрое развитие отрасли потребует перехода от устаревших технологий к новым.

В-шестых, одним из факторов, влияющих на масштабы использования возобновляемых источников энергии и препятствующих развитию энергетического сектора, является развитие атомной энергетики.

Таким образом проведенные исследования показывают, что производство экологически чистой энергии из возобновляемых источников энергии примерно в 20 раз дороже, чем на атомных электростанциях. По оценкам экспертов, мировых запасов угля хватит на 270 лет, нефти – на 50 лет, газа – на 70 лет. Запасы урана, используемые на АЭС, составляют 5 718 400 тонн. Рассчитано, что его хватит на 2500 лет. В некоторых странах доля АЭС в производстве электроэнергии высока, а в 12 странах эта доля превышает 30%. В частности, во Франции – 75%, в Словакии – 54%, Бельгии – 51%, а на Украине – 46% электроэнергии производится на АЭС [6].

Узбекистан активно реализует стратегию развития энергетического сектора до 2030 года, направленную на диверсификацию источников энергии, увеличение доли возобновляемых источников и обеспечение устойчивого энергоснабжения. Планируется к 2030 году ввести дополнительные «зеленые» мощности общей мощностью 19 000 МВт, что позволит увеличить долю ВИЭ в общем объеме производства электроэнергии до 54%. Об этом 13 декабря на церемонии запуска новых энергетических мощностей заявил президент Шавкат Мирзиёев. В рамках стратегии предусмотрено строительство солнечных фотоэлектрических станций мощностью 10 000 МВт и ветряных электростанций мощностью 5 000 МВт. Предусматривается, что реализация проектов в области ВИЭ позволит ежегодно экономить до 11,4 млрд кубометров природного газа. Планируется к 2030 году довести производство электроэнергии до 135 млрд кВт·ч и экспортировать от 10 до 15 млрд кВт·ч в Европу. Для этого будет построена линия электропередачи постоянного тока высокого напряжения (HVDC) протяженностью 2,5 тыс. км, проходящая через Азербайджан и Грузию с выходом в Румынию [7].

Эти инициативы направлены на обеспечение устойчивого и экологически чистого энергоснабжения, а также на укрепление энергетической безопасности и экспортного потенциала Узбекистана.

Список использованной литературы:

1. president.uz – «Новый Узбекистан открыт для широкого практического сотрудничества на пути устойчивого и «зеленого» развития».
2. uza.uz – Азиза Алимова, УзА. «Зеленая энергетика в Узбекистане: инвестиционные возможности и влияние на экономику».
3. uza.uz – Статья «Начато строительство очередной станции на основе альтернативной энергии».
4. Шухрат Зокиров, НИЦ «Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана».
5. review.uz – «Факторы, не способствующие развитию сектора».
6. Шухрат Зокиров, «Возобновляемая энергия для устойчивого развития»
7. president.uz – «Введены в строй 18 новых объектов энергетической сферы, дан старт строительству еще 6 мощностей»

УДК:

**RESURSLARDAN SAMARALI FOYDALANISH VA YASHIL IQTISODIYOT
KONSEPSIYASI**

**КОНЦЕПЦИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСУРСОВ И ЗЕЛЕНОЙ
ЭКОНОМИКИ**

RESOURCE EFFICIENCY AND THE CONCEPT OF A GREEN ECONOMY

PhD. Daniyarova F.B.

O‘zMU Iqtisodiyot fakulteti

Turdiyeva D.R.

1-kurs talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqola resurslarni oqilona va samarali boshqarishning ahamiyatini hamda yashil iqtisodiyotning joriy iqtisodiy tizimdagi o‘rni haqida batafsil tushuncha beradi. Shu bilan birga resurslardan samarali foydalanish va yashil iqtisodiyotning rivojlanishdagi muhim rolini va turli mamlakatlardagi amaliyotlar va strategiyalarni tahlil qiladi.

Kalit so‘zlari: yashil iqtisodiyot konsepsiyasi, yashil texnologiyalar, ekologik barqarorlik, energiya samaradorligi, qayta ishlash, qayta tiklaadigan manbalar

Эта статья дает подробное понимание важности рационального и эффективного управления ресурсами, а также роли зеленой экономики в современной экономической системе. В статье также анализируются эффективное использование ресурсов и важная роль зеленой экономики в развитии, рассматриваются практики и стратегии различных стран.

Ключевые слова: концепция зеленой экономики, зеленые технологии, экологическая устойчивость, энергоэффективность, переработка отходов, возобновляемые ресурсы.

This article provides a detailed understanding of the importance of rational and efficient resource management, as well as the role of green economy in the current economic system. The article also analyzes the effective use of resources and the important role of green economy in development, as well as the practices and strategies of different countries.

Keywords: green economy concept, green technologies, environmental sustainability, energy efficiency, recycling, renewable resources

Yashil iqtisodiyot konsepsiyaning asosiy maqsadi – atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy o‘rishni ekologik jihatdan barqaror qilish va resurslardan samarali foydalanishdir. [1] Yashil iqtisodiyotda resurslarni samarali boshqarish uchun rivojlangan mamlakatlar energiya, suv, yer va xomashyo kabi resurslarni samarali ishlatishga katta ahamiyat berishadi. Masalan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash va energiya tejash texnologiyalarini joriy etish. Yashil iqtisodiyotning o‘rishiga olib kelgan asosiy omillardan biri - yashil texnologiyalarni rivojlantirish. Qayta tiklanadigan energiya (shamol, quyosh, gidroenergiya), elektr transport vositalari va ekologik toza ishlab chiqarish usullari rivojlangan mamlakatlarda keng tarqalgan. Iqtisodiy o‘rishni ekologik jihatdan barqaror rivojlanish uchun birinchi dunyo davlatlari barqaror rivojlanishning o‘ziga xos modelini yaratib, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik jihatlarni uyg‘unlashtirishga harakat qilmoqda. Bularning barchasi resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va ekologik barqarorlikni saqlashga qaratilgan. Yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonida rivojlangan mamlakatlar ekologik normativlar, ijtimoiy mas’uliyatni oshirish va yashil moliya vositalarini yaratish kabi siyosatlar orqali resurslardan samarali foydalanishni targ‘ib

qilmoqda. Shu bilan birga, hukumatlar va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik muhim omil hisoblanadi.

Jahon bo‘yicha energiya iste‘moli har yili ortib bormoqda. Biroq, energiya samaradorligini oshirish orqali iqtisodiyotda katta tejamkorlikka erishish mumkin. Masalan, LED chiroqlar foydalanish orqali elektr energiyasini 80% gacha tejash mumkin. AQShda 2020-yilda LED chiroqlari orqali 1,8 million tonna CO₂ chiqindilari kamaytirilgan. Dunyo bo‘yicha 1,7 milliarddan ortiq odam hali ham toza ichimlik suvidan foydalana olmaydi. Suvni samarali ishlatish, qishloq xo‘jaligida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish (masalan, tomchilatib sug‘orish) orqali 30-50% suv tejalishi mumkin. Yashil iqtisodiyot modeliga o‘tgan davlatlarda iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlari salbiy atrof-muhit ta‘siri bilan taqqoslaganda yuqori bo‘lib qoladi. Misol uchun, Xitoy 2014-yildan boshlab qayta tiklanadigan energiya manbalariga sarmoya kiritishni kuchaytirib, 2020-yilda dunyoning eng yirik quyosh energiyasini ishlab chiqaruvchi mamlakatiga aylandi. Yashil iqtisodiyotga asoslangan texnologiyalarni ishlab chiqarish va joriy etish, yangi ish o‘rinlarini yaratadi. Masalan, Yevropa Ittifoqi 2020-yilda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni ko‘paytirish orqali 1,5 milliondan ortiq yangi ish o‘rinlarini yaratgan. 2018-yil ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘ylab yiliga 2,01 milliard tonna chiqindi hosil bo‘ladi. Ammo faqat 40% chiqindilar qayta ishlanadi. Ko‘proq chiqindilarni qayta ishlash orqali yangi materiallar ishlab chiqarish va energiya olish mumkin. Ba‘zi rivojlangan mamlakatlarda chiqindilarni to‘plash va qayta ishlash tizimlari yordamida, masalan, biyogaz va sintetik gaz ishlab chiqarish orqali energiya olish amaliyoti muvaffaqiyatli qo‘llanilmoqda. Bu orqali ko‘plab chiqindilarni kamaytirish va yangi energiya manbalarini yaratish mumkin. [2]

2020-yilga qadar EUI yashil energiya ishlab chiqarish va iste‘molni oshirishga qaratilgan bir qator qonunlar va yo‘riqnomalarni qabul qildi. Masalan, EUI ning Renewable Energy Directive (Yangilanish Energiyasi Direktivi) va Energy Efficiency Directive (Energiya Samaradorligi Direktivi) energiya samaradorligini oshirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini (quyosh, shamol, bioenergiya) kengaytirishga qaratilgan. AQShda Energy Independence and Security Act (2007) va Clean Energy Standard Act kabi qonunlar energiya samaradorligini oshirish, chiqindilarni kamaytirish va karbon izini pasaytirishga qaratilgan tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlaydi. Yaponiyada Waste Management and Public Cleansing Law chiqindilarni qayta ishlash va ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqish bo‘yicha qat‘iy talablarni o‘rnatgan. Ushbu qonun, shuningdek, chiqindilarni kamaytirish va ularni sanoat jarayonlarida qayta ishlashni rag‘batlantiradi. Germaniyada Circular Economy Act (Aylanma Iqtisodiyot Qonuni) chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlashni rag‘batlantirish va chiqindilardan maksimal darajada foydalanish bo‘yicha qonuniy me‘yorlarni belgilaydi. Bu qonun germaniyaning qayta ishlash tizimini muvaffaqiyatli rivojlantirishga yordam berdi. Fransiyada Energy Transition for Green Growth Law (Yashil o‘sish uchun energiya o‘zgarishlari to‘g‘risidagi qonun) 2015-yilda qabul qilingan bo‘lib, bu qonun karbon chiqindilarini kamaytirishga qaratilgan. Fransiya hukumati 2050-yilgacha karbon chiqindilarini nolga yetkazishga maqsad qo‘ygan. Buyuk Britaniya hukumati 2008-yilda Climate Change Act (Iqlim o‘zgarishi to‘g‘risidagi qonun)ni qabul qildi. Ushbu qonun mamlakatning iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish va karbon izini kamaytirish bo‘yicha qat‘iy majburiyatlarni belgilaydi. Buyuk Britaniya 2050-yilga qadar uglerod chiqindilarini 100% kamaytirishni maqsad qilgan. Xitoyda Energy Efficiency Law (Energiya samaradorligi to‘g‘risidagi qonun) 2008-yilda qabul qilingan bo‘lib, unda energiya samaradorligini oshirish va energiya tejashni rag‘batlantirish uchun aniq me‘yorlar kiritilgan. Xitoyning energetik sektorida energiya samaradorligini oshirishga doir ko‘plab chora-tadbirlar amalga oshirilgan.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT): Paris Iqlim Shartnomasi (2015) — bu global darajada karbon izini kamaytirish va iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashishga qaratilgan muhim xalqaro hujjat bo‘lib, 200 dan ortiq davlat tomonidan imzolangan. U carbon emissionsni 2030-yilgacha 30% ga kamaytirishni maqsad qilgan [3]

Ushbu holatni O‘zbekiston miqyosida o‘rganadigan bo‘lsak yurtimizda ham yashil iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha muhim qadamlarni tashlamoqda. Biroq, bu jarayon hali to‘liq amalga oshmagan bo‘lsa-da, mamlakatda quyidagi asosiy yo‘nalishlar e‘tiborga olinmoqda. Ulardan biri

energetika sohasi bo‘lib, O‘zbekiston hozirda energetika sohasida qayta tiklanuvchi manbalarni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratgan va unda quyosh va shamol energetikasidan foydalanishni kengaytirish, neft va gazdan qayta tiklanadigan energiya manbalariga o‘tish, energiya samaradorligini oshirishga doir strategiyalar ishlab chiqilgan.

O‘zbekistonda yer resurslaridan samarali foydalanish, sug‘orish tizimlarini yaxshilash va chiqindilarni qayta ishlashni rivojlantirish bo‘yicha bir qator dasturlar mavjud. Bunda, asosan, qishloq xo‘jaligida suvni tejash va organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga qaratilgan loyihalar amalga oshirilmoqda. Mamlakatda ekologik barqarorlikni ta‘minlash uchun yangi qonunlar va normativ-huquqiy aktlar ishlab chiqilmoqda. Bularning qatoriga tabiiy resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan huquqiy chora-tadbirlar kiradi.

O‘zbekiston hukumati yashil iqtisodiyotga o‘tishning iqtisodiy jihatlarini moliyalashtirish uchun yashil obligatsiyalarni chiqarishni va ekologik loyihalarga investitsiyalarni jalb qilishni ko‘zlamoqda. Shuningdek, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, yashil texnologiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan iqtisodiy dasturlarni amalga oshirishda davom etmoqda. O‘zbekiston, shuningdek, xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlar bilan yashil iqtisodiyot sohasida hamkorlik qilmoqda. Bu orqali mamlakatga texnologiyalar va tajriba almashish imkoniyatlari yaratilib, global barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratilmoqda. O‘zbekiston "yashil" iqtisodiyot sohasida bir qator xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlar bilan faol hamkorlik qilmoqda.

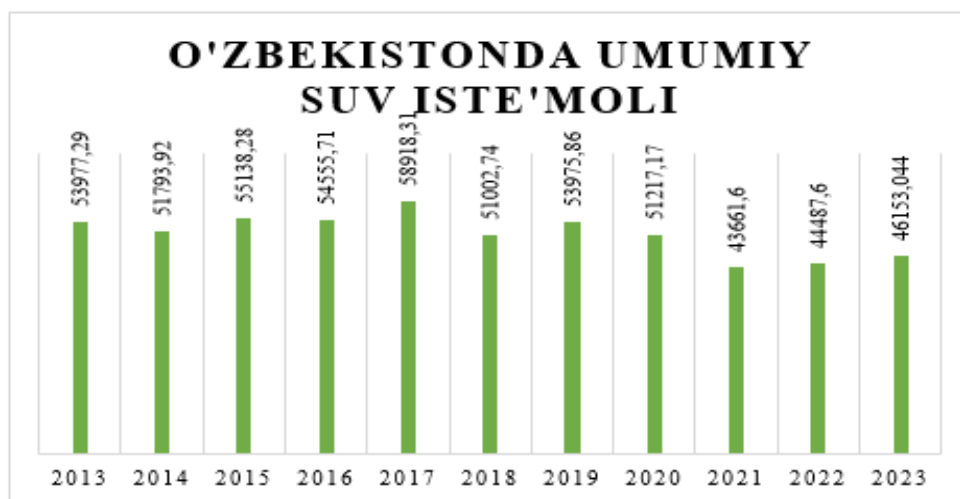
O‘zbekiston BMTning turli dasturlari orqali "yashil" iqtisodiyotga o‘tish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlamokda. Yashil Iqlim Jamg‘armasi (Green Climate Fund bilan hamkorlik qilib, iqlim o‘zgarishiga moslashish va tabiiy ofatlar xavfini kamaytirish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirmoqda.: O‘zbekiston Global Ekologiya Jamg‘armasi (Global Environment Facility) bilan hamkorlikda ekologik barqarorlikni ta‘minlashga qaratilgan loyihalarni amalga oshiradi. Germaniya, Fransiya, Italiya, Gollandiya, Yaponiya va Xitoy davlatlari bilan "yashil" iqtisodiyot bo‘yicha innovatsiyalar, raqamlashtirish va axborot texnologiyalari sohasida hamkorlik aloqalari yo‘lga qo‘yilgan. O‘zbekiston Yevropaning bir qator davlatlari bilan "yashil" iqtisodiyot sohasida o‘zaro manfaatli hamkorlikni mustahkamlamoqda.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Shanxay Hamkorlik Tashkiloti (SHHT) doirasida hamkor davlatlar bilan "yashil" iqtisodiyot sohasida hamkorlikni rivojlantirmoqda. Ushbu hamkorliklar O‘zbekistonda "yashil" iqtisodiyotga o‘tish jarayonini jadallashtirish va barqaror rivojlanishni ta‘minlashga xizmat qilmoqda.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida suvni tejash va organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha bir qator dasturlar va qonunlar ishlab chiqilgan. "Qishloq xo‘jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishni yanada jadal tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qaror (2020-yil 11-dekabr): [4] Ushbu qarorga muvofiq, 2021-yilda 230 ming gektar maydonda suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish va 200 ming gektar maydonni lazerli uskuna yordamida tekislash rejalashtirilgan. Suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish uchun subsidiya ajratish (2021-yil):

Prezident qaroriga ko‘ra, suvni tejash maqsadida tomchilatib sug‘orish tizimlarini joriy etish uchun subsidiya ajratish mexanizmi yo‘lga qo‘yilgan. "Organik mahsulotlar to‘g‘risida"gi qonun (2020-yil aprel): Ushbu qonun organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish, sertifikatlash va bozorga chiqarish jarayonlarini tartibga solidi [5]. "Organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish to‘g‘risida"gi qonun loyihasi (2020-yil sentabr): Mazkur qonun loyihasi organik mahsulotlarni yetishtirishning asosiy tamoyillari va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini belgilaydi. [6] Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi:

Ushbu strategiyada hududlarning organik mahsulot ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish, ilg‘or agrotexnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish vazifalari belgilangan. Ushbu dasturlar va qonunlar O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida suvni tejash va organik mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan muhim qadamlar hisoblanadi. [7]

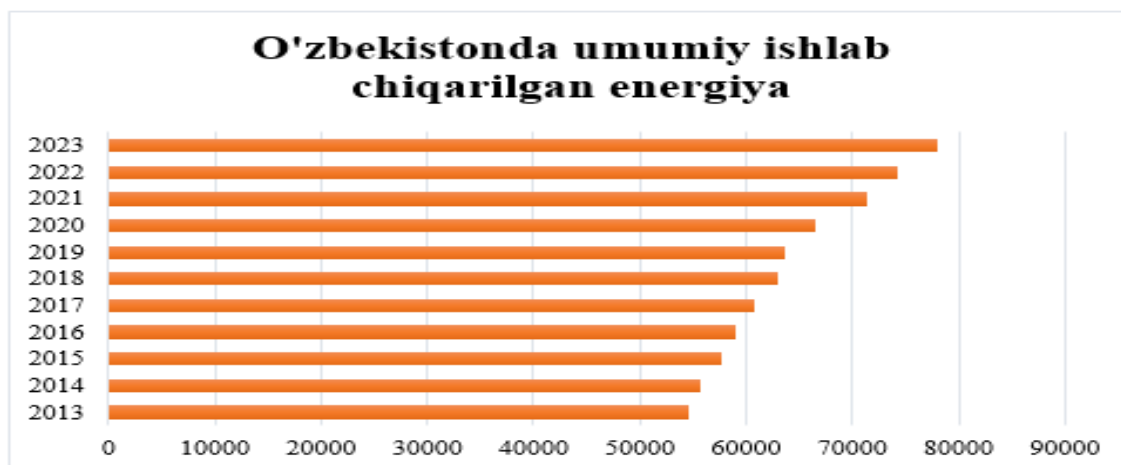
1-rasm. O‘zbekiston umumiy suv isre’moli [8]

Yuqoridagi grafikda O‘zbekistonda 2013–2023-yillar oralig‘ida suv iste’moli ko‘rsatkichlari tasvirlangan. Quyidagicha xulosa qilish mumkin:

Eng yuqori iste'mol (2017-yil): 58,913.31 mln kubometr bilan kuzatilgan. Eng past iste'mol (2021-yil): 43,656.16 mln kubometr bo‘lgan, bu davr davomida sezilarli pasayishni ko‘rsatadi. 2013–2017-yillarda umumiy iste'mol ko‘payib borgan. 2018-yildan boshlab suv iste'moli keskin pasaygan, ayniqsa 2020–2021-yillarda. 2022 va 2023-yillarda suv iste'moli yana ko‘tarilgan bo‘lsa-da, 2017-yil ko‘rsatkichlariga yetmagan.

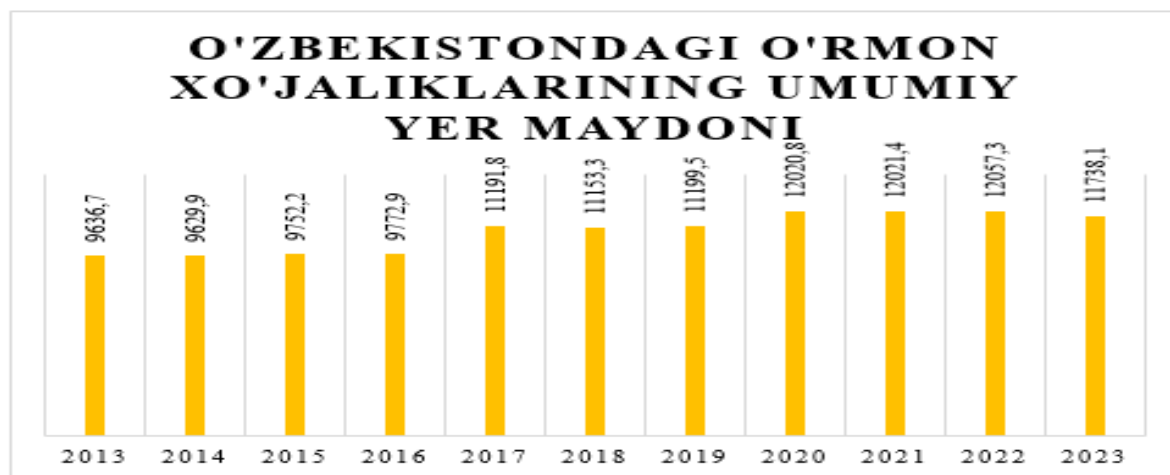
So‘nggi yillarda suv iste’moli pasayishining asosiy sabablari sifatida suv resurslarini tejash bo‘yicha chora-tadbirlar yoki iqlim o‘zgarishi ta‘sirini ko‘rib chiqish mumkin.

Mazkur ko‘rsatkichlar O‘zbekistonning suv resurslarini boshqarishda yangi strategiyalarga ehtiyoji borligini ko‘rsatadi.

2-rasm. O‘zbekistonda umumiy ishlab chiqarilgan energiya [9]

Yuqoridagi rasmda 2013–2023-yillar oralig‘ida O‘zbekistonda umumiy ishlab chiqarilgan energiya ko‘rsatkichlari tasvirlangan. Quyidagicha xulosa qilish mumkin: O‘shis tendensiyasi: 2013-yildan 2023-yilgacha umumiy ishlab chiqarilgan energiya hajmi muntazam ravishda o‘shib borgan. Eng yuqori ko‘rsatkich (2023-yil): Eng ko‘p energiya ishlab chiqarilgan yil bo‘lib, bu O‘zbekiston energetika sektorining kengayib borayotganini ko‘rsatadi. Eng past ko‘rsatkich (2013-yil): Eng kam energiya ishlab chiqarilgan yil, bu davrdan boshlab energiya ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada oshgan.

3-rasm. O‘zbekistondagi o‘rmon xo‘jaliklarining umumiy yer maydoni [10]

Barqaror o‘rish: Har yili energiya ishlab chiqarish hajmi bosqichma-bosqich oshib, mamlakatda elektr energiyasiga bo‘lgan talabni qondirish uchun yangi quvvatlarni ishga tushirish amalga oshirilganini anglatadi. Energiyani oshirish sabablari: Bu jarayonni yangi energetika infratuzilmasining qurilishi, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining rivojlanishi va iqtisodiy o‘rish talabining ortishi bilan izohlash mumkin. Umuman olganda, O‘zbekiston energetika sohasi bo‘yicha ijobiy o‘rish tendensiyasiga ega, bu kelajakda energiya xavfsizligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Grafikda 2013–2023-yillar oralig‘ida O‘zbekistondagi o‘rmon xo‘jaliklarining umumiy yer maydonlari ko‘rsatkichlari aks ettirilgan. Quyidagicha xulosa qilish mumkin: O‘rish tendensiyasi: 2013-yildan 2023-yilgacha o‘rmon xo‘jaliklarining umumiy yer maydoni muntazam oshib borgan.

Eng past ko‘rsatkich (2013-yil): O‘rmon yer maydoni 9636,7 ming gektarni tashkil qilgan. Eng yuqori ko‘rsatkich (2023-yil): O‘rmon maydoni 11738,1 ming gektarga yetgan. Barqaror o‘rish: Har yili yer maydoni bosqichma-bosqich kengaygan, bu esa o‘rmonlashtirish siyosatining faollashganini ko‘rsatadi. O‘rmonlashtirish sabablari: Bu tendensiya iqlim o‘zgarishlariga qarshi chora-tadbirlar, ekologik muvozanatni saqlash va cho‘llanishni kamaytirish maqsadida o‘rmon yerlari kengaytirilgani bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Umuman olganda, O‘zbekistonda o‘rmon yer maydonlarini kengaytirish ekologik barqarorlikka xizmat qiluvchi ijobiy ko‘rsatkich hisoblanadi.

Dunyo miqyosida yashil iqtisodiyotga o‘tish resurslarni samarali boshqarish va ekologik barqarorlikni ta‘minlashga qaratilgan. Rivojlangan mamlakatlar bu borada ilg‘or texnologiyalarni joriy etib, ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni oshirmoqda. O‘zbekiston ham o‘z resurslarini samarali boshqarish, qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish, chiqindilarni qayta ishlash kabi yo‘nalishlarda islohotlar olib bormoqda. Biroq, bu jarayonlar hali boshlang‘ich bosqichda bo‘lib, yana ko‘plab ishlar amalga oshirilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://isft-ilm.uz/journal_book_themes/93.pdf
2. <https://www.iea.org/reports/energy-efficiency-2020>
3. <https://themag.uz/uz/technologies/yashil-energetika/>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 11.12.2020 yildagi PQ-4919-son
5. <https://lex.uz/uz/docs/-5980334>
6. <https://lex.uz/docs/-4815923>
7. <https://kun.uz/58674777>
8. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/agriculture-2>

**AYOLLAR TADBIRKORLIGINI QO‘LLAB-QUVVATLASH BO‘YICHA XALQARO
TAJRIBALAR**

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ПОДДЕРЖКИ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN SUPPORTING WOMEN'S ENTREPRENEURSHIP

Ismoilova Savinoz Qahramon qizi,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada ayollar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha xalqaro tajribalar tahlil qilinadi. Ayollar tadbirkorligi global iqtisodiyotda muhim o‘rin tutib, gender tengligini ta‘minlash, bandlikni oshirish va innovatsion rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash omili sifatida namoyon bo‘lmoqda. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida tadbirkor ayollarni moliyaviy, institutsional va huquqiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan turli dasturlar va tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Maqolada Yevropa Ittifoqi, AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniya tajribalari o‘rganilib, samarali mexanizmlar tahlil qilinadi. Shuningdek, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish yo‘lidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: ayollar tadbirkorligi, gender tengligi, iqtisodiy rivojlanish, moliyaviy, institutsional, huquqiy, xalqaro tajriba, davlat qo‘llab-quvvatlashi, kichik va o‘rta biznes, xalqaro tajriba, moliyaviy ko‘mak.

В данной статье анализируется международный опыт поддержки женского предпринимательства. Женское предпринимательство играет важную роль в глобальной экономике, способствуя обеспечению гендерного равенства, увеличению занятости и поддержке инновационного развития. В развитых странах мира реализуются различные программы и инициативы, направленные на финансовую, институциональную и правовую поддержку женщин-предпринимателей. В статье изучаются успешные механизмы поддержки женского предпринимательства на примере Европейского Союза, США, Великобритании, Франции и Германии. Также рассматриваются основные проблемы на пути развития женского предпринимательства и предлагаются рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: женское предпринимательство, гендерное равенство, экономическое развитие, финансовая, институциональная, правовая поддержка, международный опыт, государственная поддержка, малый и средний бизнес, международный опыт, финансовая помощь.

This article analyzes international experience in supporting women's entrepreneurship. Women's entrepreneurship plays a significant role in the global economy, contributing to gender equality, increasing employment, and fostering innovative development. Various programs and initiatives aimed at providing financial, institutional, and legal support for women entrepreneurs are being implemented in developed countries. The article examines successful mechanisms for supporting women's entrepreneurship based on the experiences of the European Union, the United States, the United Kingdom, France, and Germany. Additionally, the main challenges faced by women entrepreneurs and recommendations for overcoming them are discussed.

Key words: women's entrepreneurship, gender equality, economic development, financial, institutional, legal support, international experience, government support, small and medium-sized businesses, international experience, financial assistance.

Ayollar tadbirkorligi gender va ijtimoiy siyosat sohasidagi dolzarb muammolarni hal etishning muhim vositalaridan biriga aylanib bormoqda. U ayollarning mehnat bozoridagi imkoniyatlarini kengaytirish, bandlik sohasida gender tengligini ta'minlash, shuningdek, kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini oshirish va moliyaviy mustaqillikka erishishda muhim o'rin tutmoqda.

Jahon iqtisodiyotida ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib, bu masala bilan xalqaro tashkilotlar faol shug'ullanmoqda. Ayollar rahbarligidagi biznes sub'ektlarini rivojlantirish va tadbirkorlikdagi gender tafovutini bartaraf etish bozor iqtisodiyotiga yangi g'oyalar, innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni olib kirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tadbirkor ayollar erkaklarga nisbatan ko'proq muammolarga duch kelishda davom etmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ayollar boshchiligidagi korxonalar barqarorlik jihatidan erkaklar rahbarligidagi kompaniyalarga nisbatan zaifroq hisoblanadi. Ayniqsa, global pandemiya jarayoni tadbirkor ayollarning faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lib, ko'plab biznes sub'ektlari moliyaviy inqirozga uchragan. Biroq pandemiya biznesning raqamlashuvi va yashil texnologiyalarga o'tish jarayonini jadallashtirgan bo'lib, ayol tadbirkorlar bu o'zgarishlarning muhim ishtirokchilari sifatida iqtisodiyot va jamiyatning pandemiya keyingi barqaror rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin.

Ayollar tadbirkorligining shakllanishi va taraqqiy etishi global iqtisodiy tendensiya hisoblanadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ko'plab davlatlar ayollar tadbirkorligini rag'batlantirish orqali iqtisodiyotni mustahkamlash va barqaror rivojlanishni ta'minlashga e'tibor qaratmoqda.

Mintaqamizda kichik va o'rta biznes (KO'B) sektori jadal rivojlanib, ayollarni ish bilan ta'minlash uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bunday jarayon ko'p hollarda oilani moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida ayollarni tadbirkorlik faoliyatiga jalb etish bilan izohlanadi. Biroq, mintaqaning ko'plab davlatlarida tadbirkorlikni rivojlantirish uchun zarur institutsional va huquqiy muhit yetarli darajada rivojlanmagan.

Ayollar tadbirkorligi taraqqiyoti yo'lidagi asosiy to'siqlar orasida axborot tanqisligi, moliyalashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi, soliq yukining og'irligi va ma'muriy tartib-taomillarning murakkabligi kabi omillar mavjud. Bunday muammolar tadbirkorlik bilan shug'ullanishni rejalashtirayotgan ayollar uchun qo'shimcha to'siqlar yaratadi va gender tengligini ta'minlash yo'lidagi muhim masalalardan biri sifatida qaraladi. Shu bois ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirish, moliyaviy resurslarga erishish imkoniyatlarini kengaytirish hamda huquqiy bazani takomillashtirish jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xotin-qizlar tadbirkorligini rag'batlantirish dunyoning ko'plab davlatlarida muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalardan biriga aylangan. Bu yo'nalishda turli davlatlar ayol tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida huquqiy va moliyaviy mexanizmlarni joriy etmoqda. Quyida ayrim davlatlarning bu boradagi tajribalari tahlil qilinadi.

Yevropa Ittifoqi ayollar tadbirkorligini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash siyosatini ikki asosiy yo'nalishda amalga oshirmoqda[1]:

1. Ommaviy kompaniyalar va korporativ boshqaruvda ayollar ishtiroki – 15/2005-sonli Yevrokomissiya aktiga muvofiq, ommaviy kompaniyalar direktorlar kengashida ayollarning ulushi uchun kvotalar belgilangan.

2. Kichik va o'rta biznes (KO'B) sub'ektlari uchun dasturlar - “Kichik biznes to'g'risida”gi Akt ayollar tadbirkorligini rivojlantirish zarurligini qayd etadi. Shuningdek, “Yevropada inklyuziv tadbirkorlik” dasturi doirasida ayol tadbirkorlar axborot-maslahat, ta'lim va moliyaviy yordamlar bilan ta'minlanmoqda.

Yilda ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash uchun “Ayollar tadbirkorligi Yevropa tarmog'i” va transchegaraviy tadbirkorlik tarmoqlari (Entrepreneurship 2020 Action Plan) tashkil etilgan. Shuningdek, 2016 yilda “WeGATE” biznes portali ishga tushirilib, u ayollar uchun tadbirkorlik bo'yicha ma'lumotlar, muvaffaqiyatli biznes amaliyotlari va o'quv dasturlarini o'z ichiga olgan.

AQShda xotin-qizlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash siyosati XX asrning 70-yillaridan amalga oshirila boshlagan. 1988 yilda “Ayollarning biznes yuritish huquqi to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilingan bo‘lib, 2017 yilda ushbu siyosat “Ayollar tadbirkorligini rivojlantirish to‘g‘risida”gi qonun bilan yanada mustahkamlandi. Bugungi kunda AQShda quyidagi dasturlar muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda[2]:

“Tadbirkor ayollarga kreditlar berish milliy dasturi” – moliyaviy resurslarga erishishni osonlashtirish;

“Ayollarni kapitaldan foydalanish imkoniyati bilan ta‘minlash” – tadbirkor ayollarga oyiga 500 AQSh dollari miqdorida moliyaviy yordam ko‘rsatishni nazarda tutadi.

Ayol tadbirkorlar ushbu dasturlardan foydalanish uchun qonuniy sertifikatlash jarayonidan o‘tishi kerak, bu jarayon quyidagi talablarni o‘z ichiga oladi:

1. AQSh fuqaroligiga ega bo‘lish;
2. Korxona ulushining kamida 51% qismiga egalik qilish;
3. Biznesni doimiy boshqarish va nazorat qilish.

Fransiyada 2003 yilda qabul qilingan “Tadbirkorlikni rivojlantirish to‘g‘risidagi Detryuil qonuni” ayollar tadbirkorligini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishni nazarda tutadi. Ushbu qonun asosida “Ayollar tadbirkorligini rivojlantirish rejasi” ishlab chiqilgan bo‘lib, u quyidagi choralarni o‘z ichiga oladi:

Axborot va maslahat yordami – tadbirkor ayollarga maslahat va mentorlik dasturlari taqdim etiladi;

moliyaviy qo‘llab-quvvatlash – biznesni rivojlantirish uchun 45 ming yevrogacha bo‘lgan imtiyozli kreditlar taqdim etiladi.

Davlat qo‘llab-quvvatlovidan foydalanish uchun tadbirkor ayol Fransiya fuqaroligiga ega bo‘lishi va o‘z biznesini mamlakat hududida amalga oshirish talab etiladi[3].

Germaniyada ayollar tadbirkorligini rivojlantirishga qaratilgan qator dasturlar amalga oshirilmoqda:

“Frauen Unternehmen” - ayol tadbirkorlarning “rol modellari” tarmog‘ini yaratish.

“EXIST” – startaplarni moliyaviy grantlar orqali qo‘llab-quvvatlash.

Shuningdek, farzandi bor ayollar uchun biznes yuritishda qo‘shimcha to‘lovlar va yordam choralari ko‘zda tutilgan. Masalan, tadbirkor ayollar bolalari uchun bog‘chalarda joy olish huquqiga ega bo‘lib, davlat mazkur xarajatlarni subsidiyalaydi.

Buyuk Britaniya hukumati ayollar tadbirkorligini rivojlantirish uchun maxsus kengash tashkil qilgan. Davlat qo‘llab-quvvatlash dasturlari doirasida tadbirkor ayollarga 25 ming funt sterling miqdorida imtiyozli kreditlar taqdim etiladi. Mazkur yordamdan foydalanish uchun tadbirkor ayol quyidagi talablarga javob berishi kerak:

Birlashgan Qirollik fuqarosi bo‘lishi;

mamlakat hududida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni rejalashtirishi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, xotin-qizlar tadbirkorligini rag‘batlantirish ko‘plab davlatlarda davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Yevropa Ittifoqi, AQSh, Fransiya, Germaniya va Buyuk Britaniyada ayollar tadbirkorligiga qaratilgan maxsus qonunchilik va moliyaviy mexanizmlar joriy etilgan. Ushbu choralar ayollar uchun moliyaviy resurslarga erishish imkoniyatlarini kengaytirish, ularning tadbirkorlikdagi ishtirokiga oid gender tafovutlarini qisqartirish va biznes muhitini yaxshilashga qaratilgan[4].

Bu davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, xotin-qizlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash nafaqat gender tengligini ta‘minlash, balki umumiy iqtisodiy o‘sishga ham hissa qo‘shadi. Shuning uchun kelajakda ham bu sohada siyosat va mexanizmlarni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. European Commission. (2020). Women’s Entrepreneurship in Europe: Policy and Practice. Brussels: European Union.
2. OECD. (2021). The Missing Entrepreneurs 2021: Policies for Inclusive Entrepreneurship and Self-Employment. Paris: OECD Publishing.

3. World Bank. (2022). Women, Business, and the Law 2022. Washington, DC: World Bank.
4. United Nations (UN Women). (2021). Women’s Economic Empowerment in Entrepreneurship: Challenges and Opportunities. New York: UN.
5. International Labour Organization (ILO). (2020). Women Entrepreneurs: Developing and Supporting Women-Owned Businesses. Geneva: ILO.
6. World Economic Forum. (2022). Global Gender Gap Report 2022. Geneva: WEF.
7. European Women’s Lobby. (2021). Women’s Entrepreneurship in the EU: A Roadmap for Gender Equality. Brussels: EWL.
8. G20 Women Entrepreneurs Forum. (2021). Empowering Women Entrepreneurs: Policies for Economic Growth. Rome: G20 Secretariat.
9. Ismoilova S.Q. Ayollar tadbirkorligining rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy omillar tavsifi. “O‘zbekiston -2030” strategiyasi: Inson salohiyatini ro‘yobga chiqarish imkoniyatlari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi.

UDK 336.2

**SUG‘URTA FAOLIYATINI HUQUQIY TARTBIGA SOLISHNI
TAKOMILLASHTIRISHNING AYRIM MASALALARI**

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО
РЕГУЛИРОВАНИЯ СТРАХОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

**"CERTAIN ISSUES OF IMPROVING THE LEGAL REGULATION OF INSURANCE
ACTIVITIES**

Shuhrat Jaloldinovich Mamadjanov

PhD., Namangan davlat texnika universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Tadqiqotda sug‘urta faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor sug‘urta faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari hamda ularni takomillashtirish masalasiga qaratilgan. Maqolada sug‘urta faoliyatini huquqiy tartibga solishni takomillashtirishning muhim bo‘g‘ini hisoblangan Sug‘urta kodeksini qabul qilish masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: sug‘urta mukofotlari, sug‘urta huquqi, sug‘urtaviy risklaar, sug‘urta qonunchiligi, fuqarolik huquqi, sug‘urta shartnomasi.

В исследовании анализируются правовые основы организации страховой деятельности. Основное внимание сосредоточено на вопросе правовых основ организации страховой деятельности и их совершенствовании. В статье рассматривается принятие Страхового кодекса, которое считается важным звеном совершенствования правового регулирования страховой деятельности.

Ключевые слова: страховые премии, страховое право, страховые риски, страховое законодательство, гражданское право, договор страхования.

The research analyzes the legal bases of organizing insurance activities. The main attention is focused on the issue of legal foundations of insurance activity organization and their improvement. The article covers the adoption of the insurance code, which is considered an important link in improving the legal regulation of insurance activities.

Key words: insurance premiums, insurance law, insurance risks, insurance legislation, civil law, insurance contract.

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotning shiddat bilan tezlashib borishi natijasida unga mos ravishda turli moliyaviy beqarorlik holatlarining ham sezilarli ravishda kuchayib borishi kuzatiladi. Moliyaviy beqarorlikni oldini olishning muhim vositalaridan biri sug‘urta himoyasi hisoblanib, ularni ma’lum ma’noda huquqiy jihatdan tartibga solish talab etiladi.

Sug‘urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish davlat tomonidan turli qonunlar, farmonlar, qarorlar va tegishli yo‘riqnomalar chiqarish orqali amalga oshiriladi. Mazkur huquqiy xujjatlar yordamida sug‘urta faoliyatiga oid barcha huquqiy munosabatlar tartibga solinadi, sohadagi mavjud masalalar huquqiy jihatdan hal etiladi.

Sug‘urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish usullari xorijiy mamlakatlarning qator olimlari, jumladan Peter J. Strauss J, Skott L., Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan V.V. Shaxov, T.A. Fedorova, Y.T. Axvlediani, A.A. Gvozdenko, shuningdek, respublikamiz olimlari, jumladan T.S. Malikov, I.X. Abduraxmonov, O.A. Olimjonov, N.X. Haydarov, T.M. Baymuratov, H.I. Boyev, S.A. Umarov, X.M. Shennayev, Q.M. Qo‘ldoshev va boshqalar tomonidan o‘rganilgan.

Ma’lumki, davlat sug‘urta bozorida turli qonun va me’yoriy hujjatlar orqali tartibga solish yo‘li bilan qatnashadi. Xorijiy mamlakatlar tajribasidan ma’lumki, sug‘urta faoliyatining taraqqiyoti mazkur davlatning sug‘urta qonunchiligini qay tarzda tayyorlanganligi va amaliyotda qo‘llanilishi uchun tegishli shart-sharoitlar yaratilganligini bilan belgilanadi. Qonunlar va qonun osti hujjatlari sug‘urta faoliyati rivojlanishining asosiy omili bo‘lib, jamiyatda fuqarolar va ularning jamoasi o‘z faoliyatlari jarayonida bir-birlari bilan tegishli ijtimoiy munosabatda bo‘ladilar. Mazkur munosabatlarni bir tizimga solish uchun ularni tartibga keltirish ya’ni fuqarolar va sug‘urta kompaniyalarining xatti-harakati doirasini qonuniy asosda belgilash zarur.

Sug‘urta bozorini davlat tomonidan tartibga solish turli shakllarda. xususan, maxsus qonunlar qabul qilish. soliqqa tortish, alohida hukumat qarorlari bilan majburiy sug‘urtalashni joriy etish va vakolatli sug‘urta nazorati xizmatini tashkil etish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Davlat tomonidan qabul qilingan har qanday harakat va qabul qilingan qarorlar kelgusida xo‘jalik yuriuvchi sub’ektning moliyaviy holatiga xavf solmasligi lozim. Sug‘urtani davlat tomonidan tartibga solish ma’muriy (bevosita) va iqtisodiy (bilvosita) usullar orqali amalga oshiriladi[1].

Sug‘urta munosabatlaridagi qonunlar va qonun osti hujjatlarining yildan-yilga ko‘payib va murakkablashib borishi, sug‘urtaviy-huquqiy faoliyatni, ya’ni sug‘urta faoliyati ishtirokchilarining holatini, mulk huquqi va ashyoviy huquqlarning vujudga kelish va amalga oshirish asoslarini, majburiyatlarning asosiy qoidalarini belgilaydigan munosabatlarni tartibga soluvchi huquq sohalari va normalarini farqlash va tushunib yetishda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Buning uchun mazkur yo‘nalishdagi normativ-huquqiy xujjatlarini bir tizimga solib, yagona huquqiy xujjatda mujassamlashtirish dolzarb masala hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi sug‘urta qonunchiligi muayyan davr mobaynida tegishli qonunchilik hujjatlarining qabul qilinishi, boshqa normativ-huquqiy hujjatlarining unga moslashtirilishi keyinchalik ularning ijrosini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’muriy tartibga solish tizimi sug‘urta qonunchiligi me’yorlariga asoslanadi. Sug‘urtaviy himoyalashni davlat tomonidan tartibga solish maxsus qonunlar qabul qilish, Prezident qarorlari, farmonlari va hukumatning alohida qarorlarini, litsenziyalash tartibini ishlab chiqish va vakolatli davlat sug‘urta nazorati xizmatini tashkil etish orqali amalga oshiriladi[2].

Respublikamizda mazkur sohani rivojlantirish va qo‘llab quvvatlash maqsadida mustaqillikdan so‘ng ko‘plab qonun va qonunosti xujjatlari qabul qilindi. Ularga misol sifatida 1993 yil 6 maydagi “Sug‘urta to‘g‘risida”gi (33 modda), 2002 yil 5 apreldagi “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi (29 modda) hamda 2021 yil 23 noyabdagi O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi (72 modda) qonunlarni keltirishimiz mumkin. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 52-bobi alohida sug‘urta masalalariga bag‘ishlangan[3].

Fuqarolik kodeksining mazkur bobida sug‘urtaning ixtiyoriy va majburiy turlari alohida ajratib ko‘rsatilgan. Unga ko‘ra, shaxsiy sug‘urta shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi. Qonunda ko‘rsatilgan shaxslarga sug‘urta qiluvchilar sifatida boshqa shaxslarning hayoti, sog‘lig‘i yoki mulkini yoxud o‘zining boshqa shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini o‘z hisobidan yoxud

manfaatdor shaxslar hisobidan sug‘urta qilish (majburiy sug‘urta) majburiyati qonun bilan yuklangan hollarda sug‘urta shartnomalari tuzish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Majburiy sug‘urtada sug‘urta qildiruvchi sug‘urtalovchi bilan sug‘urtaning ushbu turini tartibga soladigan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shartlarda shartnoma tuzishi shart. Shuningdek, fuqarolarning hayoti, sog‘lig‘i va mol-mulkini davlat budjeti mablag‘lari hisobidan majburiy sug‘urta qilish hollari (davlat majburiy sug‘urtasi) nazarda tutilishi mumkin.

Shaxsiy sug‘urta shartnomasi bo‘yicha bir taraf (sug‘urtalovchi) boshqa taraf (sug‘urta qildiruvchi) to‘laydigan, shartnomada shartlashilgan haq (sug‘urta mukofoti) evaziga sug‘urta qildiruvchining o‘zining yoxud shartnomada ko‘rsatilgan boshqa fuqaro (sug‘urtalangan shaxs)ning hayoti yoki sog‘lig‘iga zarar yetkazilgan, u muayyan yoshga to‘lgan yoki uning hayotida shartnomada nazarda tutilgan boshqa voqea (sug‘urta hodisasi) yuz bergan hollarda shartnomada shartlashilgan pulni (sug‘urta pulini) bir yo‘la yoki vaqti-vaqti bilan to‘lab turish majburiyatini oladi[4].

Fuqarolik kodeksining boshqa sug‘urtaga oid qonun xujjatlaridan farq qiluvchi tomonlaridan yani biri unda qo‘shaloq sug‘urta, birgalikla sug‘urta qilishning qonuniy asoslari keltirilgan. Unda keltirilishiga ko‘ra, sug‘urta puli ayni bitta mol-mulkni yoki tadbirkorlik xavfini ikki yoki bir necha sug‘urtalovchida sug‘urta qilish qo‘shaloq sug‘urta, sug‘urta ob‘ekti bitta shartnoma bo‘yicha bir necha sug‘urtalovchi tomonidan o‘rtada sug‘urtalansa birgalikda sug‘urta qilish hisoblanadi.

Mol-mulk yoki tadbirkorlik xavfi qo‘shaloq sug‘urta qilinganda har bir sug‘urtalovchi sug‘urta tovonini o‘zi tuzgan shartnoma doirasida to‘lashga majbur bo‘ladi, biroq barcha sug‘urtalovchilardan olingan sug‘urta tovonlarining umumiy summasi haqiqiy zarardan ortiq bo‘lishi mumkin emas.

Fuqarolik kodeksining sug‘urta bobiga kiritilgan muhim o‘zgarishlardan biri bu o‘zaro sug‘urta institutini takomillashtirilishi, jumladan, 960-modda tahririy jihatdan “ikki tomonlama sug‘urta” “o‘zaro sug‘urta” deb nomlandi va o‘zaro sug‘urta qilish jamiyatlari mol-mulk hamda boshqa mulkiy manfaatlarni sug‘urta qilishni amalga oshiradi va iste‘molchilar kooperativi shaklidagi tijoratchi bo‘lmagan tashkilot hisoblanishi nazarda tutildi.

Respublikamizda ayni paytda 19 ta kodeks mavjud bo‘lib, iqtisodiy masalalarni tartibga solishga oid O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, Soliq kodeksi, Mehnat kodeksi, Bojxona kodeksi, Budget kodeksi hamda Iqtisodiy protsessual kodeksi va boshqa kodekslarini misol sifatida keltirishimiz mumkin.

Qonun to‘g‘ridan-to‘g‘ri, qo‘shimcha tushuntirish va talqinlarsiz qo‘llaniladi. Qonun normalari bilan uning vositasida vujudga kelayotgan ijtimoiy munosabatlar tartibga solinadi. Kodeksda esa sohaga oid izohlar va savollar asoslangan hamda ahamiyatli tomoni qonun xujjatlaridagi barcha masalalar umumlashtirilgan bo‘ladi.

Olib borilgan o‘rganishlar natijalarini umumlashtirib, shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, biz taklif etayotgan sug‘urta qonunlari va qonunosti xujjatlarini tegishli tartibda bitta huquqiy tizimga solib, tegishli Sug‘urta kodeksini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish sug‘urta amaliyotidagi huquqiy rivojlanishning muhim bosqichi bo‘ladi.

Biz taklif etayotgan Sug‘urta kodeksining ahamiyatli tomoni sug‘urta huquqining asosiy institutlari va normalarini, fuqarolik-huquqiy faoliyat to‘g‘risidagi boshqa qonun hujjatlarini tushuntirish va talqin qilishga, ularning qoidalari hamda ko‘rsatmalaridan foydalanishni yengillashtirishga qaratilgan bo‘lib, uning matnida soha va sohaga turdosh munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa qonun va qonunosti hujjatlari umumiy bitta xujjatda jamlanadi. Masalan, bunday kodeks Fransiya amaliyotida mavjud bo‘lib, u 1976 yil 16 iyulda joriy etilgan.

AQShda tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish shtat qonunlari bilan tartibga solinganligi tufayli turli shtatlarda faoliyat yurituvchi tadbirkorlik sub‘ektlari tomonidan faoliyat olib borishini tizimlashtirish hamda ular faoliyatini tartibga solishga qaratilgan shtatlar qonunlarini umumlashtirish maqsadida AQSh Yagona Tijorat Kodeksi) Uniform Commercial Code) ishlab chiqildi va qabul qilindi. Mazkur hujjat federal qonun hisoblanmaydi. U barcha shtatlar tomonidan birdek qabul qilingan qonun. Savdo faoliyatini tartibga solish shtatlar tomonidan turli qonunlar bilan tartibga solinganligi tufayli tadbirkorlik sub‘ektlarining shtatlararo munosabatlarida hamda tadbirkorlik sub‘ektlari ishtirokidagi nizolarni ko‘rib chiqishda turli shtatlar sudyalari tomonidan turlicha

yondashuvlarning mavjudligi savdo faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilikni tizimlashtirish zaruratini tug‘dirdi[5].

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda respublikamizda ham xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqib, sug‘urta tushunchasi, sug‘urta puli, sug‘urta siri, sug‘urta tarmoqlari va turlari, sug‘urta kompaniyalarini tashkil etish, qayta sug‘urtalash, sug‘urta shartnomalari va ularni amal qilish tartiblari kabi tashkiliy-huquqiy masalalarni o‘z ichiga olgan “Sug‘urta kodeksi”ni ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Uning afzalligi sug‘urta masalariga oid barcha fuqarolik-huquqiy munosabatlar bitta huquqiy xujjatda mujassamlashib, albatta sohani huquqiy jihatdan tartibga solishda hamda rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.:O‘zbekiston, Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023 y., 03/23/837/0241-son. <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. O‘zbekiston Respublikasining 2021 yil 23 noyabrdagi “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi O‘RQ - 730-sonli Qonuni. <https://lex.uz/docs/-5739117>
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 14 dekabrda “Elektron sug‘urta xizmatlarini ko‘rsatish tartibini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 780-sonli Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 23 oktabrdagi “Sug‘urta bozorini raqamlashtirish va hayot sug‘urtasi sohasini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-5265-sonli qarori.
5. Xodjayev Yu.Ch., Doschanova N.P. Sug‘urta ishi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent:“Iqtisodiyot”, 2008. – B. 132.
6. Eshov M.P. O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi: omillar, natijalar va istiqbollari. Monografiya. - Toshkent. “Ma’naviyat”, 2017. – 80 b.

УДК: 338.23

**МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ ТАРКИБИНИ ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШ ДАРАЖАСИНИ
БАҲОЛАШНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОЛАРИ**

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОЦЕНКИ СТЕПЕНИ ДИВЕРСИФИКАЦИИ
СОСТАВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**

**METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF ASSESSING THE DEGREE OF
DIVERSIFICATION OF THE NATIONAL ECONOMY COMPOSITION**

Абдуллоев Аслиддин Жунайдуллаевич
Бухоро давлат унверситети Иқтисодиёт
кафедраси муdiri и.ф.д., профессор

Аннотация

Мақолада миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилишнинг турли йўналишлари, унинг амалга ошириш дастаклари ва бошқа хусусиятларини иноватга олган ҳолда, ушбу жараёнларнинг самарадорлигини баҳолашга қаратилган турли илмий изланишлар амалга оширилиб келинмоқда.

Калит сўзлар: иқтисодиёт, тармоқ, диверсификация қилишнинг, ҳудудий (минтақавий), таркибий, корхона, ишлаб чиқариш, даража, баҳолаш, макроиқтисодий самара, таркибий силжишлар, минтақавий силжиш.

В статье проводятся различные научные исследования направлений диверсификации отраслей национальной экономики с учетом рычагов ее реализации и других особенностей, направленные на оценку эффективности этих процессов.

Ключевые слова: экономика, отрасль, диверсификация, территориальная (региональная), структурная, предприятие, производство, уровень, оценка, макроэкономический эффект, структурный сдвиг, региональный сдвиг.

The article conducts various scientific studies of the directions of diversification of sectors of the national economy, taking into account the levers of its implementation and other features, aimed at assessing the effectiveness of these processes.

Key words: economy, industry, diversification, territorial (regional), structural, enterprise, production, level, assessment, macroeconomic effect, structural shift, regional shift.

Замонавий иқтисодий муносабатлар тизимида миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилиш мамлакат иқтисодиётини барқарор ривожлантиришнинг муҳим шarti ҳисобланади. Амалга оширилган тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунга қадар миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялаш даражасини баҳолашнинг ягона умумқабул қилинган услубиёти мавжуд эмас. Диверсификация жараёнларини баҳолашнинг хориж амалиёти таҳлиliga кўра, иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилишнинг ҳудудий (минтақавий), таркибий ва тармоқ хусусиятларига ҳос бўлган жиҳатларини баҳолашда аксарият илмий изланишларда аҳолининг бандлиги кўрсаткичи ва унинг ривожланиш тенденцияларига эътибор қаратилади. Ушбу ёндашув иқтисодиёт тармоқларида содир бўлаётган тенденцияларни аниқ баҳолаш имконини бера олиши билан характерланади.[1]

Аксарият Европа Иттифоқи мамлакатлари олимлари томонидан амалга оширилган тадқиқотларда миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялаш даражасини баҳолашда ялпи қўшилган қиймат (ЯҚҚ) усулидан ҳам фойдаланилган.[1] Ушбу усулни амалиётда қўллаш жараёнида маълумотларни жамлаш, аксарият статистик кўрсаткичлардаги берилаётган нотўғри маълумотлар кутилаётган натижадаги ҳатоликнинг юқори даражасини таъминлаш учун хизмат қилади. Шу сабабли мамлакатимизда расмий тарафдан эълон қилинадиган маҳаллий статистик материаллар ва халқаро ташкилотлар томонидан нашр этиладиган тўпламларда берилган маълумотлар ўртасида фарқли ҳолатлар кўп учрашини инобатга олган ҳолда, мамлакатимизда иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялаш даражасини мазкур усул орқали баҳолашда олинган натижалар етарли даражада ишончли бўла олмайди.

Юқоридаги вазиятларни инобатга олган ҳолда, иқтисодий адабиётда мамлакатлар миллий иқтисодиётини диверсификациялаш даражасини баҳолаш бўйича турли ёндашувларни таҳлил қилган ҳолда, маҳаллий амалиётда қўллаш учун мос келадиган усулни аниқлаш лозим бўлади.

Ҳозирги кунда жаҳон амалиётида миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилишнинг турли йўналишлари, унинг амалга ошириш дастаклари ва бошқа хусусиятларини инобатга олган ҳолда, ушбу жараёнларнинг самарадорлигини баҳолашга қаратилган турли илмий изланишлар амалга оширилиб келинмоқда. Масалан, корхона (фирма) миқёсида ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш даражасини баҳолаш бўйича илмий тадқиқотлар О.А. Гребенькованинг [2] илмий тадқиқотларида ўз аксини топади. Олима ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш даражасини баҳолашда қуйидаги тенгламадан фойдаланади:

$$D = [1 - \sum(X_i)]^2 * 100\% \quad (1)$$

Бу ерда:

D – корхонада ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш даражаси кўрсаткичи (коэффициенти);

X_i – умумий ишлаб чиқарилган маҳсулотни реализация қилишдан тушган тушумда диверсификация жараёни натижасида ишлаб чиқарилаётган i ҳажмдаги маҳсулотнинг улуши, фоизда.

Ушбу ёндашув асосида диверсификация қилиш даражасини баҳолашда қуйидаги босқичларда амалга оширилади: [2]

1) корхона томонидан ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотларнинг таркибини аниқлаш, ҳар бир маҳсулот турининг умумий сотилган маҳсулот ҳажмидаги улушини аниқлаш;

2) юқорида келтирилган (1) формула орқали диверсификация даражасини баҳолаш;

3) олинган натижаларни диверсификация даражасининг қиймати бўйича интервалларини белгилаш. Ушбу ҳисоб-китоблар асосида ҳисобланган диверсификация даражаси натижаси 0 дан 1 гача коэффицент оралиғида бўлади. Диверсификация даражаси интервалларини (қуйи, ўрта, юқори) белгилашда олинган натижа қанчалик 1 коэффицентга яқин бўлса, демак диверсификация даражаси шунчалик кучли деган хулоса олиш мумкин бўлади, ёки аксинча.

Яна бир иқтисодчи олим В.А. Солдаткин [3] томонидан амал оширилган тадқиқотларда корхона миқёсида ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш даражасини баҳолашда юқорида келтирилган ёндашувдан фарқли бўлган, қуйидаги усулдан фойдаланилади:

$$D = 1 - \frac{100}{\sum_{i=1}^n Y_{T*(2i-1)}} \quad (2)$$

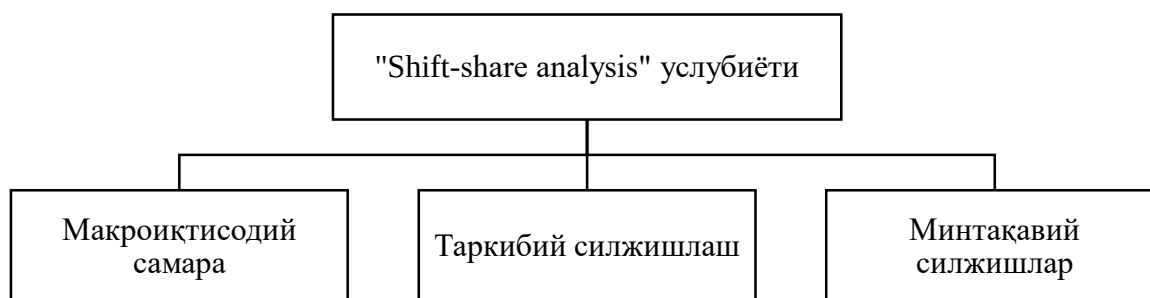
Бу ерда:

Y_T – корхонанинг ишлаб чиқариш йўналишларининг фирма умумий фаолиятидаги улуши, фоизда;

i – иқтисодий фаолият турлари бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳажми ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмидаги улуши бўйича эгаллаган ўрнининг тартиб рақами;

n – корхонадига жами ишлаб чиқариш бўйича иқтисодий фаолият турлари.

Фикримизча, юқорида келтирилган корхона миқёсида ишлаб чиқариш жараёнларини диверсификациялаш даражасини баҳолаш ҳар иккала усулида ҳам корхона фаолиятининг ихтисослашувига асосланган ҳолда амалга оширилган бўлиб, бу орқали фирманинг тармоқдаги ўзига хос хусусиятлари ва тутган ўрнига баҳо бериш мумкин бўлади. Агарда юқоридаги формулалар орқали амалга оширилган ҳисоб-китоб натижалари 0 га тенг бўлса, у ҳолда, корхонада ишлаб чиқариш бир йўналиш бўйича жамланган ва юқори даражадаги ихтисослашувга эга деган хулоса олиш мумкин бўлади. Ёки аксинчи, олинган натижалар қанчалик 1 коэффицентга яқин бўлса, у ҳолда, корхона бир вақтнинг ўзида турли йўналишларда ишлаб чиқариш фаолиятини олиб бораётганлиги ва диверсификация даражасининг қай даражада эканлигига баҳо бериш мумкин бўлади.

1-расм. Миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилиш жараёнини комплекс баҳолаш услуги[4]

Иқтисодий адабиётда мамлакат миллий иқтисодиёти тармоқларини диверсификациялаш даражасини баҳолашда ҳудудий ёндашувлардан ҳам кенг фойдаланилади. Бу орқали мамлакат, жумладан унинг ҳудудлари кесимида ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштириш, уларнинг ихтисослашуви ва ишлаб чиқариш тармоқларини диверсификация қилиш бўйича

амалга оширилаётган давлат дастурларининг самарадорлигига комплекс баҳо бериш имконияти вужудга келади (1-расмга қаранг).

Жаҳон амалиётида қўлланиладиган усуллардан бири бу таркибий силжишлар (shift-share analysis) усули ҳисобланади. Ушбу усулда аҳоли даромад манбалари ёки бандлик даражасининг ҳудудлар кесимидаги тармоқ таркибини таҳлил қилиш орқали ҳудудлар (минтақалар) кесимида ишлаб чиқариш тармоқларини диверсификациялаш даражасига баҳо берилади. Бунда ўрганилаётган минтақанинг (ҳудуднинг) макро даражадаги қуйидаги ҳолатларига баҳо бериш мумкин бўлади: [4]

- миллий компонент (макроиқтисодий самара);
- тармоқ таркиби компоненти (таркибий силжишлар);
- минтақавий компонент (минтақавий силжишлар).

Миллий компонент бу мамлакат ҳудудларида иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилиш даражаларининг умумий ҳолда жамланмаси бўлиб, миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилиш жараёнига комплекс баҳо бериш имконини беради. Миллий компонент NY_{if}^t ҳар бир i тармоқ учун t йилдаги мезодаражадаги E_f ўсиш кўрсаткичига пропорционал тарзда макро даражадаги E_F кўрсаткичлари нисбати орқали ҳисобланади ва қуйидаги формулада ўз аксини топади: [4]

$$NY_{if}^t = E_{if}^{t-1} \frac{E_F^t}{E_F^{t-1}} \quad (3)$$

Тармоқ таркиби компоненти OY_{if}^t ўрганилаётган тармоқларда амалга оширилган диверсификация жараёнларининг мамлакат миқёсида амалга оширилаётган диверсификация даражаси билан қиёсий таққослаш имконини беради. Бошқача қилиб айтганда, тармоқ компоненти таҳлилини амалга ошириш орқали мазкур тармоқдаги таркибий силжишларни баҳолаш ва ушбу ўзгаришларга макроиқтисодий даражада баҳо бериш учун замин яратиб, қуйидаги тенглама асосида ҳисобланади: [4]

$$OY_{if}^t = \frac{E_{if}^t}{E_{if}^{t-1}} - \frac{E_F^t}{E_F^{t-1}} \quad (4)$$

Минтақавий компонент RY_{if}^t орқали ҳудудда амалга оширилиши режалаштирилган иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялаш жараёнидан қўзланган натижа билан амалдаги эришилган самарадорликни қиёсий таққослаш имконини беради. Шу билан бирга, минтақада амалга оширилаётган диверсификация дастурларининг мамлакат иқтисодиётидаги тугган ўрнига қиёсий баҳо бериш учун замин яратиб, минтақавий сиожишларни аниқлашга кўмак беради. Минтақавий компонент қуйидаги формула асосида ҳисобланади: [4]

$$RY_{if}^t = E_{if}^{t-1} \left(\frac{E_{if}^t}{E_{if}^{t-1}} - \frac{E_F^t}{E_F^{t-1}} \right) \quad (5)$$

Юқорида келтирилган тенгламалар асосида ҳисобланган натижаларни қуйида келтирилган комбинация асосида қўллаш орқали диверсификация натижасида эришилган умумий иқтисодий ўсишни баҳолаш мумкин бўлади:

$$E_{if}^t - E_{if}^{t-1} = NY_{if}^t + OY_{if}^t + RT_{if}^t \quad (6)$$

Фикримизча, юқорида келтириб ўтилган таркибий силжишлар (shift-share analysis) усулини амалиётда қўллаш орқали миллий иқтисодиёт таркибини диверсификациялашнинг тармоқ, ҳудудий ва мамлакат миқёсида таҳлил қилиш имконини беради.

А.А. Кофанов[1] ва Т.И. Дуженколарнинг[5] илмий изланишларида мамлакат миқёсида диверсификациялаш даражасини баҳолашда минтақалар иқтисодиётини таркибий коэффициентидан фойдаланган ҳолда, тармоқларда қўшилган қийматнинг ялпи ҳудудий маҳсулотдаги улуши орқали аниқлаш таклиф этилган. Улар ушбу ҳисоб-китобларни амалга оширишда қуйидаги формуладан фойдаланишган:

$$CK = \frac{dr}{drf} \quad (7)$$

А.А. Кофанов ва Т.И. Дуженколар мамлакат иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилиш ёки ихтисослашуви даражасини аниқлаш жараёнида дисперсион таҳлил ёрдамида мамлакат ҳудудларининг тармоқ таркиби коэффицентни баҳолашни таклиф этишган. Бу

орқали мамлакат иқтисодиётининг ихтисослашуви ёки саноат тармоқларини диверсификация қилиш даражасига қуйидагича баҳо беришган: агарда олинган таркибий коэффициентнинг дисперсия кўрсаткич қанчалик паст бўлса, унда диверсификация жараёни юқори даражада бўлганлигидан, аксинча қанчалик юқори бўлгани сари иқтисодиёт тармоқларидаги ихтисослашувнинг юқори даражаси кузатилганлигидан далолат беради деган хулосага келиш мумкин бўлади.

Иқтисодий жараёнларга комплекс баҳо бериш жараёнида олинаётган натижаларнинг ишончли бўлишини таъминлаш мақсадида, аксарият олимлар томонидан миқдорий ва сифат кўрсаткичларидан кенг фойдаланилади. Бугунги кунда миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялашнинг миқдорий баҳолаш бўйича аниқ бир услуб тан олинмаган бўлиб, кўплаб тадқиқотларда миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялашнинг “Энтропия” ва “Герфиндал” коэффициентларидан кенг фойдаланилганлигини кузатишимиз мумкин. [6]

Энтропия коэффициенти қуйидаги формула асосида ҳисобланади: [6]

$$S = \sum_{i=1}^m Y_i \ln \frac{1}{Y_i} \quad (8)$$

Бу ерда:

m – мамлакат иқтисодиётидаги жами тармоқлар сони;

Y_i – ўрганилаётган тармоқнинг жами иқтисодиёт тармоқларидаги улуши.

Энтропия коэффициенти орқали ҳисобланган кўрсаткичлар мамлакат иқтисодиёти тармоқларини тенг пропорционал тақсимотини амалга ошириш орқали тармоқларни ўзаро қиёсий таққослаш имконини беради. Ҳисоб китоб натижалари қанчалик юқори бўлса, у ҳолда тармоқлардаги диверсификациялашув даражаси юқори ҳисобланади. Аксинча, олинган натижа қанчалик паст бўлса, унда иқтисодиёт тармоқларининг ихтисослашуви юқори эканлигидан далолат беради. Агарда олинган натижа 0 га тенг бўлса, у ҳолда ихтисослашувнинг максимал даражада таъминланганлигидан далолат беради.

Герфиндал коэффициенти фирма фаолиятини ташкил этиш назариясининг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланиб, унда бозордаги товарларнинг концентрациялашуви даражаси ёки бозор концентрацияси индексини амалиётда қўллаш орқали миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялаш ҳолатига баҳо берилади. Ушбу усул тадқиқотчилар томонидан амалга оширилаётган тадқиқотларда энтропия усулига нисбатан кўпроқ оммалашган ҳисобланади. Герфиндал коэффициенти мамлакат иқтисодиётида қайси тармоқ тузилмаси ёки минтақавий иқтисодиётнинг устунлигини баҳолаш учун хизмат қилади ва ҳар бир тармоқ ёки минтақанинг мамлакат ички бозоридаги улушининг квадратик тенгламаси асосида ҳисобланади: [6]

$$H = \sum_{i=1}^m Y_i^2 \quad (9)$$

Герфиндал коэффициенти 0 дан 1 гача бўлган ораликда баҳоланади. Ҳисобланган бозор концентрацияси кўрсаткичи қанчалик паст бўлса, у ҳолда мамлакат иқтисодиётида диверсификациялашув даражаси юқори эканлигидан далолат беради. Аксинча, олинган натижа қанчалик юқори бўлса, у ҳолда мамлакат иқтисодиётида тегишли тармоқдаги чуқур ихтисослашувдан далолат беради.

Таҳлиллар кўрсатишича, “Энтропия” ва “Герфиндал” коэффициентлари орқали мамлакат иқтисодиёти таркибининг диверсификациялашуви даражасини ҳисоблаш бошқа усулларга нисбатан соддалиги билан ажралиб туради. Аммо олинган натижалар миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификация қилиш жараёнларини комплекс баҳолаш имконини бермайди.

Тадқиқотларимиз натижаларига кўра, бугунги кунда мамлакат иқтисодиёти тармоқларини диверсификациялаш даражасини баҳолаш тадқиқотчилар томонидан корхоналар, тармоқлар, ҳудудлар кесимида диверсификациялашув даражаларини баҳолаш орқали умумий хулосаларни бирлаштириш орқали амалга оширилади. Фикримизча, миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялаш жараёниларига баҳо беришда мамлакатнинг, жумладан, иқтисодиёт тармоқлари, минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти,

уларнинг узоқ муддатли истикболдаги ривожланиш стратегиялари ва имкониятларини ҳам инобатга олиш зарур. Бундай ҳисоб-китобларни амалга ошириш қуйидаги босқичларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- мамлакатнинг иқтисодиётининг инсон омили, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш имкониятларини баҳолаш имконини берувчи ягона кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш;
- корреляцион-регрессион таҳлилларни амалга ошириш орқали диверсификация жараёнларига кучли таъсир кўрсатувчи кўрсаткичларни аниқлаш;
- мамлакат миллий иқтисодиёти тармоқ таркиби ва унинг тузилиши хусусиятларини қиёсий баҳолаш орқали диверсификациялаш жараёнларини амалга ошириш йўналишларини аниқлаш;
- режалаштирилган миллий иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялаш йўналишларини эксперт баҳолаш услуги орқали таҳлил қилиш ва уларнинг муҳимлик даражаси бўйича кетма-кетликда амалга оширилишини таъминлаш;
- мамлакатнинг миллий иқтисодиёти тармоқларини диверсификациялаш йўналишларини амалга оширилиш самарадорлигини таъминлаш мақсадида, миллий ижтимоий-иқтисодий хусусиятларни инобатга олган ҳолда матрицавий моделни ишлаб чиқиш ва эришилган натижалар устидан мониторингни жорий этиш;
- мамлакатда иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудлари кесимида диверсификациялашув жараёнларининг юқори, ўрта ва қуйи даражалари бўйича гуруҳлашни амалга ошириш орқали ортда қолаётган тармоқ ва ҳудудларга юқори бўғинлар ҳисобидан занжирли тузилиш асосида молиявий ёрдам кўрсатиш ҳолатини баҳолаш.

Фикримизча, юқорида билдирилган фикрларни инобатга олган ҳолда, мамлакатимиз миллий иқтисодиёти тармоқларини диверсификациялашув даражасини баҳолаш орқали эришилган натижалар, фойдаланилмаётган имкониятлар борасида мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш имконияти вужудга келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Кофанов А.А. Диверсификация региональной экономики как доминирующая стратегия структурного развития в условиях глобализации экономических отношений: автореф. дис. ... д-ра экон. наук :08.00.05 / А.А. Кофанов. – Краснодар, 2011. – 33 с
2. Гребенькова О.А. Диверсификация в агропромышленных формированиях: автореф. дис. ...канд. экон. наук: 08.00.05 / О.А. Гребенькова. – Москва, 2007. – 24 с.
3. Солдаткин В.А. Развитие диверсификационной деятельности в аграрной сфере экономики: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / В.А. Солдаткин. – Санкт-Петербург, 2009. – 189 с.; Сальников В. Диверсификация и экспортная экспансия промышленных компаний как факторэкономического роста в долгосрочной перспективе / В. Сальников // ЦМАКП. – 2008 [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <http://www.forecast.ru/ARCHIVE/Presentations/EcoSchool042008/vs042008.pps> (дата обращения: 09.01.2018)
4. Михеева Н.Н. Структурные факторы региональной динамики: измерение и оценка / Н.Н. Михеева// Пространственная экономика. – 2013. – № 1. – С. 11–32.
5. Дуженко Т.И. Диверсификация экономики региона на основе развития социальной инфраструктуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://econom.nsc.ru/ieie/news/zashiti/personalii/2015/dugenko/dissert.pdf> (дата обращения: 09.01.2018)
6. Kranenburg H. L. van. Diversification Strategy, Diversity and Performance among Publishing Companies / H. L. van Kranenburg. – 6th MediaEconomics Conference[Текст]. – HEC Montreal, Canada. – 2004. – May 12–15

**ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИИ НА МОДЕРНИЗАЦИЮ
ПРЕДПРИЯТИЙ
(опыт Самаркандской области)**

**KORXONALARNI MODERNIZASYONLASHDA INVESTITSION MOLİYAVIY
YORDAM
(Samarqand viloyati tajribasi)**

**FINANCIAL SUPPORT FOR INVESTMENTS IN THE MODERNIZATION OF
ENTERPRISES
(experience of the Samarkand region)**

Муртазаев Ардашер Зафар угли
соискатель кафедры «Финансы»
Самаркандский институт экономики и сервиса

Аннотация

Концепция социально-экономического развития Узбекистана на 2022-2026 годы акцентирует внимание на повышении благосостояния населения через развитие финансово-экономического потенциала страны. В этом процессе значительная роль отводится текстильной и легкой промышленности. В статье рассматриваются вопросы реконструкции предприятий отрасли, анализируются нормативно-правовые меры, направленные на модернизацию производственных мощностей. Освещены проблемы и перспективы внедрения инновационных технологий, а также влияние реконструкции на объемы производства и качество продукции. Особое внимание уделяется экономической эффективности модернизации и роли квалифицированных кадров в данном процессе.

Ключевые слова: текстильная промышленность, легкая промышленность, реконструкция, модернизация, инновационные технологии, инвестиции, производительность, экономика Узбекистана.

O‘zbekistonni 2022-2026-yillarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyasida mamlakatimiz moliyaviy-iqtisodiy salohiyatini yuksaltirish orqali aholi farovonligini oshirishga alohida e’tibor qaratilgan. Bu jarayonda to‘qimachilik va yengil sanoat tarmoqlariga katta o‘rin berilgan. Maqolada sanoat korxonalarini rekonstruksiya qilish masalalari ko‘rib chiqiladi va ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilishga qaratilgan me'yoriy-huquqiy choralar tahlil qilinadi. Innovatsion texnologiyalarni joriy etishning muammolari va istiqbollari, shuningdek, rekonstruksiyaning ishlab chiqarish hajmi va mahsulot sifatiga ta’siri yoritilgan. Modernizatsiya ishlarining iqtisodiy samaradorligi va bu jarayonda malakali kadrlar roliga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, yengil sanoat, rekonstruksiya, modernizatsiya, innovatsion texnologiyalar, investitsiyalar, hosildorlik, O‘zbekiston iqtisodiyoti.

The concept of socio-economic development of Uzbekistan for 2022-2026 focuses on improving the well-being of the population through the development of the country's financial and economic potential. In this process, a significant role is given to the textile and light industries. The article discusses the reconstruction of enterprises in the industry, analyzes regulatory measures aimed at modernizing production capacities. The problems and prospects for the introduction of innovative technologies, as well as the impact of reconstruction on production volumes and product quality are

highlighted. Particular attention is paid to the economic efficiency of modernization and the role of qualified personnel in this process.

Keywords: textile industry, light industry, reconstruction, modernization, innovative technologies, investments, productivity, economy of Uzbekistan.

Концепция социально-экономического развития Узбекистана за 2022-2026 годы предусматривает дальнейший рост материального благосостояния населения на основе неуклонного подъема финансово-экономического потенциала страны за счет инновационного развития производства, повышения его эффективности и экспортного потенциала. В решении этой важнейшей задачи большая роль принадлежит текстильной и легкой промышленности, производящей товары массового спроса. [1]

Как указывал Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев в своем выступлении, приоритетное значение в усилиях по подъему благосостояния народа в условиях инновационного развития отводится расширению производства инновационной продукции и улучшению качества товаров. Поэтому для Самаркандской области, где ведущие отрасли промышленности – текстильная и легкая, выпускающие 1/5 всей продукции в стране, так же как и для других старых товаров, улучшение качества и расширение их ассортимента, создание действительно инновационного производства, отвечающего потребностям населения, имеет особо важное значение.

Обзор проводимых нормативно-законодательных мероприятий в целях реконструкции предприятий легкой промышленности. Руководствуясь решениями Правительства Республики, с точки зрения государства, наиболее эффективным путем развития и совершенствования производства служит перевооружение действующих предприятий и реализация мер по техническому перевооружению, реконструкции и модернизации предприятий текстильной и легкой промышленности.

Необходимость реконструкции вызывалась тем, что срок службы большинства текстильных предприятий Самаркандской области исчисляется десятилетиями. К концу 10-х годов XX века это были изношенные, тесные производственные корпуса, оснащенные технологическим оборудованием, установленным в основном в период первого этапа перехода к рынку. Многие производственные цехи и участки по температурно-влажностному режиму, освещенности, запыленности, наличию бытовых помещений не отвечали необходимым санитарно-гигиеническим нормам, что вызывало текучесть рабочих и специалистов.

Конечно, и в то время проводилась работа по замене оборудования, улучшению условий труда текстильщиков, но разрозненно, на отдельных административно-экономических территориях области не носила, как теперь, массового комплексного и кластерного характера.

Если же учесть, что в те годы практически уже были исчерпаны все трудовые и производственные резервы, позволяющие наращивать выпуск продукции, хотя оборудование использовалось в три смены, а также принять во внимание, что в условиях бурного развития других отраслей текстильная и легкая промышленность стали утрачивать свою привлекательность и мы начали катастрофически терять высококвалифицированные кадры, то тогда станет ясно, почему именно перед Самаркандским областным хокимиятом и коллективами текстильных предприятий так остро и неотложно встала задача – найти оптимальный комплексный, научно обоснованный и наиболее эффективный путь, обеспечивающий дальнейшее динамичное развитие легкой промышленности области.

В соответствии с разработанной программой Стратегии развития страны за 2017-2021 годы было реконструировано 25 предприятий. На них установлены тысячи единиц нового технологического оборудования, модернизированы сотни станков и машин. На техническое перевооружение, улучшение условий труда и быта работников было направлено свыше 300,0 млн. долл. США инвестиций, что более чем вдвое превышает затраты на реконструкцию, осуществленную за 1993-2016 годы. Эта работа проводилась в условиях действующих производств, без их остановки и не только без снижения плановых показателей по выпуску

продукции, а, наоборот, при ежегодном наращивании объемов производства для экспортного назначения.

Реализация программы реконструкции свидетельствовала, что она обходится на 25-30% дешевле нового строительства, а благодаря высокому профессиональному мастерству специалистов, их непосредственному и активному участию в работе по модернизации и реконструкции предприятий дополнительные производственные мощности вводятся и полностью осваиваются, как правило, в 3-3,5 раза быстрее по сравнению с аналогичными новостройками такой же мощности в других районах страны. Удельные капитальные затраты на прирост выпуска 1 м готовой ткани в наших условиях более чем в 2 раза меньше средних удельных капиталовложений на эти цели на вновь строящихся текстильных предприятиях в целом по отрасли.

Продоланная работа в области привлечения инвестиций дала высокие конечные производственные результаты. В 2023 г. по сравнению с 2020 г. объем производства выпускаемой продукции в текстильной и легкой промышленности области возрос более чем на 190 млрд. сумов, или на 115%, производительность труда повысилась на 40%, выпуск хлопчатобумажных тканей увеличился на 65 млн. кв. м.

Однако из сказанного не следует, что только при поддержке инвестиций [2] замена старого оборудования на новое дала высокие результаты. Их обеспечил комплексный, рассчитанный до деталей и на перспективу план реконструкции. В решающей степени успеху способствовало то, что при осуществлении реконструкции в полной мере был учтен и использован такой важнейший фактор, как наличие в области высококвалифицированных рабочих и специалистов-текстильщиков. Все это, вместе взятое, помноженное на творчество, широкую инициативу людей, на организующую роль областного, городских и районных хокимиятов и обеспечило решение поставленной задачи.

Анализ состояния исследуемой проблемы по замене старого оборудования новым в целях производства инновационной продукции (товаров, изделий). В ходе реконструкции пришлось преодолеть немало трудностей. Главная их них, которую, кстати, предвидели заранее, состояла в том, что при замене старого оборудования на новое, неизбежно сокращались объемы выпуска пряжи и суровых тканей, а, следовательно, и готовой продукции. Дело в том, что, хотя новая техника и производительнее старой, но ее габариты в большей степени превышают размеры тех станков и машин, которые демонтировались, чем производительность нового оборудования по отношению к старому. Так, в среднем по новым ткацким станкам рост их производительности на 18% отстает от роста габаритов, а по отдельным маркам прядильных машин – до 14-19%, что соответственно снижает выпуск продукции с 1 кв. м производственных площадей. Кроме того, новое оборудование устанавливалось с учетом современных норм его расстановки с более широкими, удобными для обслуживания и необходимыми по технике безопасности проходами между машинами. Если же принять во внимание старую, узкую сетку колонн производственных зданий, слабые фундаменты, возведенные, как правило, еще в прошлом столетии и не рассчитанные на нынешние динамические характеристики станков и машин, то становятся ясны и понятны трудности, которые пришлось преодолевать. По расчетам специалистов, только при замене устаревших ткацких механических станков на автоматические общие ежегодные потери в выпуске суровых тканей должны были составить около 5,0 млн. кв. м.

Для компенсации потерь было предусмотрено сооружение дополнительных производственных площадей в виде пристроек и надстроек к действующим корпусам. Именно за счет этого не только не было допущено снижения в выпуске пряжи и суровых тканей, а даже, наоборот, объемы производства возросли соответственно на 2,6 и 3,5%. Основные работы, связанные с перепланировкой производственных зданий и корпусов, строительством дополнительных платежей, демонтажем старого и установкой нового оборудования, выполнялись рабочими и специалистами текстильных предприятий хозяйственным способом, ежегодные объемы которого за последние годы увеличились более чем в 1,6 раза. Были

созданы передвижные механизированные колонны, расширены имеющиеся строительные отделы фабрик.

Проведение реконструкции хозяйственным способом вызвано и рядом объективных причин. Одна из них состоит в том, что строительные организации пока еще неохотно включают в план подряда реконструкцию тех или иных объектов, поскольку это менее выгодно для них по сравнению с новым строительством. Работы, связанные с техническим перевооружением, приходится осуществлять этапами, в условиях действующего производства, чтобы не допустить снижения выпуска продукции, когда трудно использовать мощную строительную технику.

По нашему мнению, Минэкономики и финансов, Министерству строительства и по социальным вопросам совместно со строительными компаниями следовало бы разработать определенную систему мер по усилению экономической заинтересованности строителей в реконструкции предприятий. Думается, что это имеет отношение не только к реконструкции текстильных фабрик и комбинатов, но и к предприятиям всех других отраслей промышленности страны.

Опыт модернизации предприятий текстильной промышленности Самаркандской области подтвердил правильность выбранного пути, основанного на использовании в техническом перевооружении отрасли в первую очередь собственных сил текстильщиков, ибо никто лучше них самих не знает, как рациональнее организовать дело реконструкции, чтобы выполнялось быстрее, без серьезных помех для производства, уменьшения выпуска товаров массового потребления.

Всего было сооружено девятнадцать пристроек и надстроек к действующим производствам, и затраты на эти работы быстро окупались, а дополнительные производственные мощности практически сразу же вводились в действие. Так, за счет ввода дополнительных мощностей в прядении и ткачестве на «8 Марта» увеличился объем производства с 1,75 до 2,56 млрд. сумов, удвоилась производительность труда, было создано более 200 новых рабочих мест. Затраченные капиталовложения окупались в течение 2,6 лет против 4,6 по нормативу. Для строительства нового льнокомбината мощностью, равной достигнутому приросту продукции, потребовалось бы в 2,6 раза больше средств, чем при реконструкции.

На первенце реконструкции 10-х годов XXI века и ряде других предприятий ввод ткацких мощностей был в 1,5-2,5 раза дешевле строительства новых фабрик такой же мощности. Все они введены и освоены досрочно, а всего за счет досрочного ввода и освоения производственных мощностей дополнительно выработаны миллионы метров суровых и готовых тканей.

Но не только за счет пристроек и надстроек велась реконструкция. В ходе ее был осуществлен переход на качественно новый этап. Началось возведение отдельных прядильных, ткацких, отделочных и инженерных корпусов рядом с действующими производствами, используя при этом уже имеющиеся коммуникации и инженерно-вспомогательные службы, что намного удешевило стоимость такого строительства по сравнению с новым, где все практически приходится начинать с нуля.

В процессе поиска наиболее экономичного решения были найдены удачные решения по вложению инвестиций, позволяющие на сравнительно небольших территориях уже существующих предприятий получить значительную производственную продукцию. По этим проектам намечено построить новые типы зданий (широкой застройки, многоэтажные, с техническими этажами) для размещения прядильных ткацких производств, первые и уникальные по научно-техническим решениям автоматизированные фабрики с использованием IT последнего поколения. В строительстве таких производственных мощностей большую помощь должны оказать инвестиции. К великому сожалению до сих пор не найдена оптимальная модель решения приоритетных задач.

В ходе реконструкции промышленно-текстильных предприятий Самаркандской области на базе старого, более чем 60-летнего возраста предприятия «8 Марта» создана первая в стране

ткацкая фабрика-автомат. На этом уникальном предприятии расширяется производство товаров для населения за счет строительства многоэтажного корпуса широкой застройки, оснащенного высокопроизводительным оборудованием, автоматизированными системами управления технологическими процессами и производством. После освоения проектной мощности годовой выпуск продукции на этой фабрике увеличился на 60%, прибыль возросла в 7 раз, причем, капитальные вложения стали ниже нормативных на 30%, а инвестиции – выше на 40%.

Необходимо отметить, что реконструкции и техническому перевооружению подвергались не только фабрики, имеющие возраст от 40 и более лет. Примером могут служить соответствующие мероприятия, проведенные в последние годы на предприятиях легкой промышленности - СЭЗ Ургута, хотя предприятие вступило в строй действующих всего лишь в 2010 году. Путем замены оборудования на более производительное, внедрения инновационных технологических процессов здесь удалось повысить мощности ткацкого производства и на тех же площадях увеличить выпуск ковров, чулочно-носочной продукции. При этом прирост прибыли составил 15,3 млрд. сумов в год, все затраты на перевооружение окупились в 6 раз быстрее, чем по нормативу на новое предприятие. Поэтому целесообразность реконструкции того или иного предприятия, по нашему мнению, должна определяться не только сроками эксплуатации различных видов установленных на нем станков и машин, но и соображениями эффективности реконструкции, высокой отдачей в виде конечной продукции, а также сроками окупаемости проводимых работ.

Список использованной литературы:

1. Алимходжаева Н. Ўзбекистон енгил соҳасий тармоқларини хорижий сармояларий жалб қилиш. // Иқтисодиёт ва таълим. - №1. 2008. - С. 31-33.
2. Котов В. Как привлечь иностранные инвестиции в АО. // Управление предприятием. № 7. 2016. - С. 42-45.
3. Статистические материалы предприятий текстильной и легкой промышленности Самаркандской области за 2017-2023 гг.
4. Коуз Р. Фирма, рынок и право. Перев. с англ. – М.: Дело, 1993. - 192 с.
5. Оценка стоимости машин и оборудования. Учебное пособие / Антонов В.П., Антонов Е.В., Шемышев С.Н., Шаулова Р.Г.- М.: Ассоциация «Русская оценка», 2005. - 254 с.
6. Бланк И.А. Управление финансовыми ресурсами. - М.: Омега-Л, ООО «Эльга», 2011. - 324 с.
7. Брусов П.Н., Филатова Т.В. Финансовый менеджмент. Долгосрочная финансовая политика. Инвестиции. - М.: Кнорус, 2012. - 291 с.
8. Муратов Н., Бабаев Г. Роль новых технологий в развитии дистанционного банковского обслуживания // Молия. № 1. 2015. - С. 50-53.
9. Гуртов В.К. Инвестиционные ресурсы / В.К.Гуртов. - М.: Экзамен, 2002. - 384 с.

QISHLOQ XO‘JALIGIDA MAHSULOT YETISHTIRISHNING HOZIRGI HOLATI

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

CURRENT STATUS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

Kucharov Jahongir Ovlayarovich

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti
“Iqtisodiyot” fakulteti dekani, i.f.f.d. (PhD), dotsent

Fayzullaeva Tursunoy Raxmatullaevna

Toshkent iqtisodiyoti va texnologiyalari universiteti
Iqtisodiyot kafedrasida dotsenti i.f.n.

Annotatsiya

Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining asosiy ko‘rsatkichlari, hududlar kesimida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining umumiy qiymati tahlil qilingan. Barcha toifadagi xo‘jaliklarda dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari tahlil qilingan holda tegishli xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, mahsulot, ishlab chiqarish, texnologiya, samaradorlik, yetishtirish, daromad, qiymat, moliyalashtirish.

В данной статье анализируются основные показатели аграрного сектора, общая стоимость сельскохозяйственной продукции в регионе. На основе анализа показателей производства сельскохозяйственной и животноводческой продукции в хозяйствах всех категорий были сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: сельское хозяйство, продукт, производство, технология, эффективность, производство, доход, стоимость, финансирование.

This article analyzes the main indicators of the agricultural sector, the total cost of agricultural products in the region. Based on the analysis of indicators of production of agricultural and livestock products in farms of all categories, the corresponding conclusions were made.

Key words: agriculture, product, production, technology, efficiency, manufacturing, income, cost, financing.

Dunyoda yuzaga kelayotgan global muammolarning ta’siri hamda aholi sonining shiddat bilan o‘sayotgani, aholining oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlari tobora ortib borayotgan bir paytda, ularni ta’minlaydigan asosiy tarmoq, ya’ni qishloq xo‘jaligida islohotlarni yanada chuqurlashtirish uchun oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan tadbirlarning samarali tizimi yaratilishini taqozo etmoqda.

Buning uchun oldimizda turgan eng muhim masalalar, ya’ni mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish, sifatini yaxshilash, klaster, kooperatsiya, fermer va dehqon xo‘jaliklari tasarrufidagi yer maydonlarida va aholi tomorqalarida yer va suvdan foydalanish samaradorligini oshirish, buning uchun, birinchi navbatda, yerning xaqiqiy egalarini topish, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini sotish, saqlash, qayta ishlash, eksportga yo‘naltirish, moliyaviy manbalar bilan ta’minlash kabi kompleks masalalarni hal etish talab etiladi. Eng asosiy muammo – yetishtirilayotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari miqdorini oshirish va sifatini yaxshilash va raqobatbardoshli bo‘lishini ta’minlashdan iboratdir.

Jahonda kuzatilayotgan nafaqat iqtisodiy o‘sish, fan-texnika taraqqiyoti, balki, kutilmagan tahlikali holatlar hamda siyosiy vaziyatlar mamlakatlar iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda puxta ishlangan va ilmiy asoslarga ega taraqqiyot strategiyalariga nisbatan ehtiyojlarning oshishiga olib

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” jurnali 3-son 2025 yil

keladi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi aynan yuqorida qayd etilgan talablar darajasida tayyorlangan taraqqiyot strategiyasiga misol bo‘ladi [1]. Chunki, iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o‘sinh sur‘atlarini ta‘minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni – 1,6 baravar va 2030-yilga borib aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni 4 ming AQSH dollaridan oshirish hamda daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoriga kirish uchun zamin yaratish asosiy maqsad sifatida belgilangan. Aynan ushbu maqsadga erishishda milliy iqtisodiyotimizda o‘z o‘rni va salohiyatiga ega bo‘lgan qishloq xo‘jaligida ham ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni ta‘minlash dolzarb masala ekanligini ko‘rstadi.

Ma‘lumki, qishloq xo‘jaligini barqarorligini ta‘minlash orqali oziq-ovqat xavfsizligi va aholini bandligini ta‘minlashga imkoniyat yaratadi. Qishloq xo‘jaligini oxirgi yillarda olib borilgan islohotlar natijasida ijobiy tomonga o‘zgarayotganligini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi. Xususan, 2019-2024 yillarda qishloq xo‘jaligining asosiy ko‘rsatkichlari tahlil qilindi (1-jadval).

Jadval ma‘lumotlaridan ko‘rish mumkinki, respublikada qishloq xo‘jaligi ekinlari ekin maydoni 2024-yilda 2019-yilga nisbatan (101,5 %) uncha katta o‘zgarmaganligini ko‘rish mumkin bo‘lsada, biroq qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining qiymati 2024-yilda 2019-yilga nisbatan 205,6 %ga yoki bo‘lmasa 228303,3 mlrd, so‘mga oshgan holda 444586,4 mlrd so‘mni tashkil etdi. Ushbu ko‘rsatkichdan xulosa qilish mumkinki, tahlil qilinayotgan yillar oralig‘ida qishloq xo‘jaligi ekin maydonlari nisbatan kam o‘zgargan holda tarmoqda intensiv texnologiyalar va resurstejamkorlik tamoyillari asosida ishlab chiqarish tashkil etilganligi boisdan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish qiymati 2,05 martaga oshganligini ko‘rish mumkin. Shuningdek, chorvachilik mahsulotlari qiymati 2024-yilda 2019-yilga nisbatan 216,35 %ga, dehqonchilik mahsulotlari qiymati 195,5%ga ko‘paygan. Bu albatta, qishloq xo‘jaligida izchil islohotlarning natijalari, sohaga investitsiyalarni jalb etilishi va erkin bozor mexanizmlarini joriy etilishi bilan erkinliklar berilayotganligi bilan izohlash mumkin.

1-jadval

Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining asosiy ko‘rsatkichlari [2]

Ko‘rsatkichlar	Yillar						2024-yilda 2019-yilga nisbatan, %
	2019	2020	2021	2022	2023	2024	
Qishloq xo‘jaligi ekinlari ekin maydoni, ming gektar	3309,4	3396,1	3340,6	3353,3	3353,3	3358,6	101,5
Qishloq xo‘jaligi mahsuloti, mlrd. so‘m. Sh.j.:	216283,1	250250,6	303415,5	345191,7	404648,6	444586,4	205,6
dehqonchilik	111904,8	123858,8	152130,4	177962,7	202679,1	218824,1	195,5
chorvachilik	104378,3	126391,8	151285,1	167229,0	201969,5	225762,3	216,3

2-jadval ma‘lumotlarini tahlilida, 2024-yilda 2016-yilga nisbatan barcha dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishda ijobiy ko‘rsatkichlarga erishilgan. Jumladan, 2024-yilga 2016 yilga nisbatan don va dukkakli don ekinlari ishlab chiqarish hajmi 107,2 foizga, kartoshka ishlab chiqarish hajmi 133,2 foizga, jami sabzavotlar 117,8 foizga, oziqbop poliz 131,2 foizga, jami mevalar va rezavorlar 125,2 foizga, uzum yetishtirish esa 113,2 foizga yoki bo‘lmasa 212,7 ming tonnaga ko‘p yetishtirilganligini ko‘rish mumkin (2-jadval).

Shuni alohida ta‘kindlash joizki chorvachilik tarmog‘ida olib borilgan islohotlar natijasida mahsuldorlik oshishiga erishilgan. Zamonaviy chorva komplekslari va nasldor chorva hayvonlari parvarishiga alohida e‘tibor qaratilishi evaziga tarmoqda yetishtirilayotgan mahsulotlar miqdori oshib bormoqda. Jumladan, 2024-yilda 2016-yilga nisbatan tirik vaznda so‘yish uchun yetishtirilgan molar va parrandalar go‘шти miqdori 135,4 foizga oshgan bo‘lsa, tuxum ishlab chiqarish bo‘yicha sezilarli

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali 3-son 2025 yil*

o‘zgarishga erishilgan. Jumladan, 2024-yilga 2016-yilga nisbatan 2652,9 mln dona ko‘p tuxum yetishtirilgan. Bu ko‘rsatkich 2024-yilga kelib 2016-yilga nisbatan 143,1 foizga yoki bo‘lmasa 1,4 marotabaga oshganligini ko‘rish mumkin.

2-jadval

2016-2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasida barcha toifaladagi xo‘jaliklarda yetishtirilgan dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari to‘g‘risida ma‘lumot [2]

№	Mahsulot turi	O‘lchov birligi	Yillar kesimida									2024-yilda 2016-yilga nisbatan o‘zgarishi, %da
			2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	
1	Don va dukkakli don ekinlari-jami	ming tonna	8261,3	7288,5	6535,5	7437,8	7636,0	7634,6	7990,5	8426,6	8855,2	107,2
2	Kartoshka	ming tonna	2789,5	2793,7	2911,9	3089,7	3143,8	3285,6	3443,2	3574,1	3716,8	133,2
3	Sabzavotlar-jami	ming tonna	10184,0	10219,9	9760,3	10215,1	10431,4	10850,2	11162,9	11553,7	11994,8	117,8
4	Oziqboq poliz	ming tonna	2044,9	2031,0	1837,0	2068,7	2134,4	2285,3	2420,7	2553,5	2683,6	131,2
5	Mevalar va rezavorlar-jami	ming tonna	2612,9	2614,9	2706,2	2752,7	2812,6	2852,6	2999,3	3121,7	3271,2	125,2
6	Uzun	ming tonna	1613,1	1625,5	1589,8	1603,3	1606,9	1695,3	1760,6	1737,6	1825,8	113,2
7	So‘yish uchun yetishtirilgan molar va parrandalar-jami (tirik vaznda)	ming tonna	2172,5	2286,8	2430,5	2473,6	2519,6	2635,1	2725,9	2833,3	2942,5	135,4
8	Sut-jami	ming tonna	9703,4	10047,9	10466,4	10714,3	10976,9	11274,2	11627,2	11968,7	12443,8	128,2
9	Olingan tuxum-jami	mln dona	6152,5	6332,7	7459,3	7771,2	7781,2	7788,4	8129,2	8487,5	8805,4	143,1
10	Asal	tonna	12050,0	11737,6	12578,4	13001,7	13357,8	14066,9	14700,4	15354,1	16078,5	133,4
11	Qirib olingan jun	tonna	37103	36360	34615	35115	35422	36345	37307	38609	39956	107,7
12	Olingan qorako‘l terilar	ming dona	1055,4	1075,1	1085,2	1150,7	1152,1	1252,4	1287,6	1321,1	1358,7	128,7
13	Pilla	tonna	26355,6	12480,3	17912,3	21374,1	20941,9	22769,9	24300,2	25886,0	25987	98,6

2024-yilda 2016-yilga nisbatan respublika bo‘yicha qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining umumiy qiymati o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lib, 384,6 %ga yoki bo‘lmasa 3,8 martaga oshganligi alohida aytib o‘tish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha 2024-yilda 2016-yilga nisbatan eng yuqori o‘shish ko‘rsatkichlariga ega bo‘lgan Farg‘ona viloyati 434,3 %ga (4,3 marta), Qoraqalpog‘iston Respublikasi 424,6 %ga (4,2 marta), Jizzax viloyati 423,5 %ga (4,2 marta), Buxoro viloyati 418,2 %ga (4,2 marta), Namangan viloyati 409,2 %ga (4,1 marta) hamda Navoiy viloyatida 401,3 %ga yoki bo‘lmasa 2024-yilga kelib 2016-yilga nisbatan 4,0 marta ko‘p bo‘lgan qiymatda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirilgan (3-jadval).

O‘zbekistonning tabiati, iqlim sharoitlari, mavjud ishchi kuchi resurslaridan va geografik joylashuvidan kelib chiqqan holda, mamlakat iqtisodiyotining yuqori sifatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirishda yirik imkoniyatlari deyarli kamdan kam malakatlarda uchraydi. Qishloq xo‘jaligi sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini joriy etish, kooperatsiya munosabatlarini yo‘lga qo‘yish, zamonaviy resurs tejamkor texnologiyalarini joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti hajmini oshirish maqsadida qator farmon va qarorlar qabul qilindi.

Bozor munosabatlari sharoitida investitsiya muhitini takomillashtirish va mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, xorijiy investorlarning xususiyashtirish jarayonlariga faol ishtirokini ta‘minlash hamda xalqaro bozorda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelgan.

Hududlar kesimida qishloq xo‘jaligi mahsullari umumiy qiymati (amaldagi narxlarda, mlrd. so‘m) [2]

№	Hududlar	Yillar kesimida									2024-yilda 2016-yilga nisbatan o‘zgarishi	
		2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	marta	foizda
	<u>O‘zbekiston Respublikasi</u>	115599,2	148199,3	187425,6	216283,1	250250,6	303415,5	345191,7	404648,6	444586,4	3,8	384,6
1	<u>Qoraqalpog‘iston Respublikasi</u>	3929,8	4801,3	6562,9	8208,1	9751,6	11511,8	13348,2	15349,3	16687,0	4,2	424,6
2	<u>Andijon</u>	11873,4	15290,9	19606,3	23686,7	26096,1	30413,0	35587,4	41278,6	44374,9	3,7	373,7
3	<u>Buxoro</u>	9812,2	12968,8	17064,6	19182,1	23876,0	28529,3	32867,5	37350	41039,4	4,2	418,2
4	<u>Jizzax</u>	6827,1	8835,0	11448,2	13720,1	16352,8	20471,1	23239,2	26401,2	28910,4	4,2	423,5
5	<u>Qashqadaryo</u>	10863,6	14360,6	17206,5	19933,9	23777,8	28275,6	32240,7	38565,3	42693,2	3,9	393,0
6	<u>Navoiy</u>	5034,7	6470,3	8299,8	9467,8	11309,7	14547,2	15151,7	18183,5	20206,4	4,0	401,3
7	<u>Namangan</u>	7973,7	10215,7	12639,6	15509,0	17913,1	21596,1	25157,7	29942,5	32630,9	4,1	409,2
8	<u>Samarqand</u>	17088,6	21506,8	25658,0	28379,5	32158,0	38549,7	40428,1	49140,1	55225,4	3,2	323,2
9	<u>Surxondaryo</u>	8737,2	11608,1	15046,2	17844,1	19424,0	23415,5	26755,7	32756,1	32630,9	3,7	373,5
10	<u>Sirdaryo</u>	4088,4	5074,0	5654,3	7401,5	8002,0	9755,0	11523,3	13372,2	14517,1	3,6	355,1
11	<u>Toshkent</u>	12034,2	15594,8	18359,1	20417,1	23875,1	29538,3	33010,7	37979,9	41371,6	3,4	343,8
12	<u>Farg‘ona</u>	9824,6	12388,0	17457,1	18532,2	21455,5	27501,2	32737,0	38169,5	42666,4	4,3	434,3
13	<u>Xorazm</u>	7511,7	9085,0	12423,0	14001,0	16258,9	19311,7	23144,5	26160,4	28490,6	3,8	379,3

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish holatini tahlil qilish uchun bir necha asosiy ko‘rsatkichlarni va amaliyotlarni o‘rganish muhimdir. Bu tahlillar yordamida iqtisodiy samaradorlik, ishlab chiqarishga sarflanadigan resurslar, ta‘minotni tashkil etish, mahsulotlarning sifatini ta‘minlash bilan bog‘liq omillarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo‘jaligi sohasini tahlil qilishda har bir qishloq xo‘jaligi mahsuloti bo‘yicha ishlab chiqarish hajmi, o‘tgan yillar bilan solishtirganda o‘sish yoki kamayish tendensiyalari, bozordagi talab va ishlab chiqarish o‘rtasidagi balans, mahsulotlarning ishlab chiqarish hajmi borasidagi holat, har bir gektardan olinishi mumkin bo‘lgan hosil yoki har bir ishchiga to‘g‘ri keladigan ishlab chiqarish hajmi, yer, suv, mehnat va sarflanadigan energiyaning samaradorligi, innovatsion texnologiyalardan foydalanish, sug‘orish tizimlari (masalan, tomchilab sug‘orish), iqlimga moslashish texnologiyalari, organik mahsulotlar ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligiga sarflangan investitsiyalar, moliyalashtirish manbalari, mahsulotlarni yetishtirishdan bozorga yetkazib berishga qadar bo‘lgan jarayonning samaradorligi, qishloq xo‘jaligida ishlayotgan ishchilarning malakasi, mehnat resurslari bilan bog‘liq muammolar, iqlim o‘zgarishlari va ularni qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishidagi ta‘siri kabi omillarni e‘tiborga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmon. <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
2. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida hisoblangan. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/agriculture-2>

**KORXONALAR FAOLIYATIDA INNOVATSIYALARDAN FOYDALANISHNING
O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA INNOVATION MARKETING AMALIYOTIGA
O‘TISHDAGI MAVJUD MUAMMOLAR**

**ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ПРЕДПРИЯТИЙ И СУЩЕСТВУЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕХОДА К
ИННОВАЦИОННОЙ МАРКЕТИНГОВОЙ ПРАКТИКЕ**

**SPECIFIC FEATURES OF USING INNOVATIONS IN ENTERPRISE ACTIVITIES AND
EXISTING CHALLENGES IN THE TRANSITION TO INNOVATIVE MARKETING
PRACTICES**

Abdullayeva H.N.

BuxDU Iqtisodiyot kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada korxonalar faoliyatida innovatsiyalarni amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Innovatsiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish, ayniqsa, marketing strategiyalarida yangi yondashuvlarni qo‘llash orqali korxonaning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, innovatsion marketing amaliyotiga o‘tishda duch kelinadigan mavjud muammolar, jumladan, resurslar yetishmasligi, xodimlarning innovatsion fikrlashni qabul qilishdagi qarshiliklari va marketing vositalarining o‘zgaruvchan talablariga moslashtirilishi kabi masalalar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: ITTKI, innovatsion loyihalar, ilmiy tadqiqot, respondent, strategiya, innovatsion mahsulot, biotexnologiya, integratsiyalashuv, investitsion jozibadorlik, kooperatsiyalashuv.

В этой статье анализируются особенности реализации инноваций в деятельности предприятий. Успешное внедрение инноваций, особенно применение новых подходов в маркетинговых стратегиях, способствует повышению конкурентоспособности компании.

Кроме того, рассматриваются существующие проблемы, возникающие при переходе к инновационной маркетинговой практике, включая нехватку ресурсов, сопротивление сотрудников принятию инновационного мышления и адаптацию маркетинговых инструментов к изменяющимся требованиям.

Ключевые слова: НИОКР, инновационные проекты, научные исследования, респондент, стратегия, инновационный продукт, биотехнология, интеграция, инвестиционная привлекательность, сотрудничество.

In this article analyzes the specific features of implementing innovations in business operations. Successful innovation adoption, particularly through the application of new approaches in marketing strategies, helps enhance a company's competitiveness. Additionally, the study examines existing challenges in transitioning to innovative marketing practices, including resource shortages, employee resistance to adopting innovative thinking, and the adaptation of marketing tools to changing demands.

Key words: SREDW, innovative projects, scientific research, respondent, strategy, innovative product, biotechnology, investment attractiveness, integration, cooperation.

Jahonda ishlab chiqarish jarayonlariga ilm-fan, texnik va texnologik ishlanmalarni joriy etilishi jarayonlarining kuchayishi korxonalar tomonidan yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan, nisbatan arzonroq narxlardagi yuqori sifatli va raqobatbardosh hisoblangan yangi, innovatsion mahsulotlar taklifi hajmini ortishiga xizmat qildi. Jumladan, so‘nggi yillarda mamlakatimiz korxonalari xo‘jalik

faoliyatida innovatsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish, jumladan, ilm-fan-ishlab chiqarish o‘rtasidagi chuqur integratsion munosabatlarga asoslangan aloqadorlikni ta’minlash orqali mamlakat iqtisodiyotini barqaror innovatsion rivojlanishiga erishishga qaratilgan islohotlarga ustuvorlik qaratilib kelinmoqda.

Bu esa mahalliy ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini rivojlantirish, korxonalar faoliyatida an’anaviy marketing dasturlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirilishi zaruriyatini vujudga keltirib, innovatsion marketing dasturlaridan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini tadqiq etishning ilmiy va amaliy ahamiyatini oshirmoqda. Shu o‘rinda, Prezident Sh.M. Mirziyoyevning quyidagi fikrlariga e’tiborni qaratish maqsadga muvofiq: “Ilm-fan va texnika yutuqlarini keng qo‘llagan holda iqtisodiyot tarmoqlariga, ijtimoiy va boshqa sohalarga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tezkor joriy etish O‘zbekiston Respublikasi jadal rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi” [1].

Prezident tomonidan mamlakat milliy iqtisodiyoti tarmoqlarida xo‘jalik faoliyati yurituvchi korxonalarning innovatsion faolligini oshirish bo‘yicha bildirib o‘tgan fikrlariga asoslangan holda, ichki iste’mol bozoridagi mavjud talablarga mos keladigan innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqarish amaliyotiga o‘tilishi hisobiga iqtisodiy barqarorlikka erishish ko‘zlanganligidan dalolat beradi. Iste’mol bozoridagi innovatsion mahsulotga bo‘lgan talabni aniqlash va uni to‘g‘ri baholash esa korxonalar faoliyatida marketing dasturlaridan foydalanish amaliyoti bilan bog‘liq bo‘lgan vazifalar qatoridan o‘rin egallaydi.

Tahlillarga ko‘ra, mamlakatimiz milliy iqtisodiyoti tarmoqlarida amalga oshirilgan korxonalar faoliyatini tashkil etish jarayonida innovatsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat siyosatining ustuvor vazifalari sifatida quyidagilarni sanab o‘tish mumkin bo‘ladi: [1]

- korxonalar boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish amaliyotini rivojlantirish, jumladan, ITTKI, innovatsion loyihalar, texnologik innovatsiyalarni ishlab chiqish, ularni amaliyotga joriy etilishini moliyalashtirish tizimida davlat-xususiy sheriklik mexanizmi amal qilishining zamonaviy usullarini shakllantirish;

- fan, ta’lim va korxonalar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish orqali ilm-fan-ishlab chiqarish o‘rtasidagi integratsiyalashuv darajasini kuchaytirish, jumladan, ilmiy tadqiqot ishlari, innovatsion ishlanmalarning samaradorlik ko‘rsatkichlarini yaxshilash, ilmiy salohiyatni oshirish, korxonalar boshqaruvida innovatsiyalarni amaliyotga joriy etishning samarali dastaklarini ishlab chiqish, korxonalar innovatsion faolligini oshirish;

- korxonalar boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida ularning yuqori malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyojini inobatga olgan holda, aholiga ta’lim xizmatlari ko‘rsatishning sifati va qamrov darajasini oshirish, uzluksiz ta’lim tizimini rivojlantirish, kadrlar tayyorlash milliy tizimining moslashuvchanligi ko‘rsatkichini yaxshilash;

- mulkchilikning turli huquqlari himoyasini ta’minlash orqali sof raqobatli bozorlarni shakllantirish va korxonalar boshqaruvida innovatsiyalarni joriy etish uchun yetarli shart-sharoitlarni yaratish, korxonalar faoliyatini innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tkazishga qaratilgan davlat dasturlarini amalga oshirishning ta’sirchan mexanizmini ishlab chiqish;

- korxonalarning innovatsion rivojlanishini ta’minlash imkonini beruvchi infratuzilmani yaratish va h.k.

Yuqorida keltirib o‘tilgan mamlakatimizda korxonalar faoliyatini tashkil etish jarayonida innovatsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat dasturlari amalga oshirilishiga qaramay, hali hanuz sohada muammolar yetarlicha hisoblanadi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, innovatsion marketing dasturlaridan foydalanuvchi korxonalar boshqaruvi, jumladan, ularning ishlab chiqarish bilan bog‘liq faoliyatini tashkil etilishida innovatsiyalardan foydalanuvchi, tegishli innovatsion rivojlanish salohiyatiga ega bo‘lgan korxonalar hisoblanadi. Shu sababli ham korxonalar faoliyatini tashkil etish jarayonidan innovatsion marketing dasturlaridan foydalanish amaliyotidagi mavjud muammolarni aniqlashda ularning boshqaruvi amaliyotidan innovatsiyalardan foydalanish holati, uning rivojlanish tendensiyalari va sohadagi mavjud muammolarni aniqlash talab etiladi. Shu

bilan birgalikda, zamonaviy iqtisodiy munosabatlar tizimida marketing korxona boshqaruvining muhim tarkibiy komponenti sifatida baholanadi.

Mamlakatimizda korxonalar boshqaruvida innovatsiyalardan, jumladan, innovatsion marketing dasturlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan davlat dasturlari samaradorligi ko‘rsatkichlari xalqaro tashkilotlar ekspertlari tomonidan ham o‘rganilgan.

Jumladan, Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) ekspertlari tomonidan “2030 yilgacha Barqaror rivojlanish maqsadlari doirasida Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish uchun mo‘ljallangan maxsus dastur” loyihasi doirasida o‘tkazilgan “O‘zbekistonda fan, texnologiya va innovatsiyalar sohasidagi bo‘shliqlar” mavzusidagi xalqaro tadqiqotida mamlakatimiz korxonalari xo‘jalik faoliyatini tashkil etishda innovatsiyalardan foydalanish uchun respublika iqtisodiyotida yaratilgan shart-sharoitlar o‘rganilib, boshqa bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyotiga nisbatan yaratilgan shart-sharoitlarni 5,0 ballik baholash tizimida baholab chiqilgan.

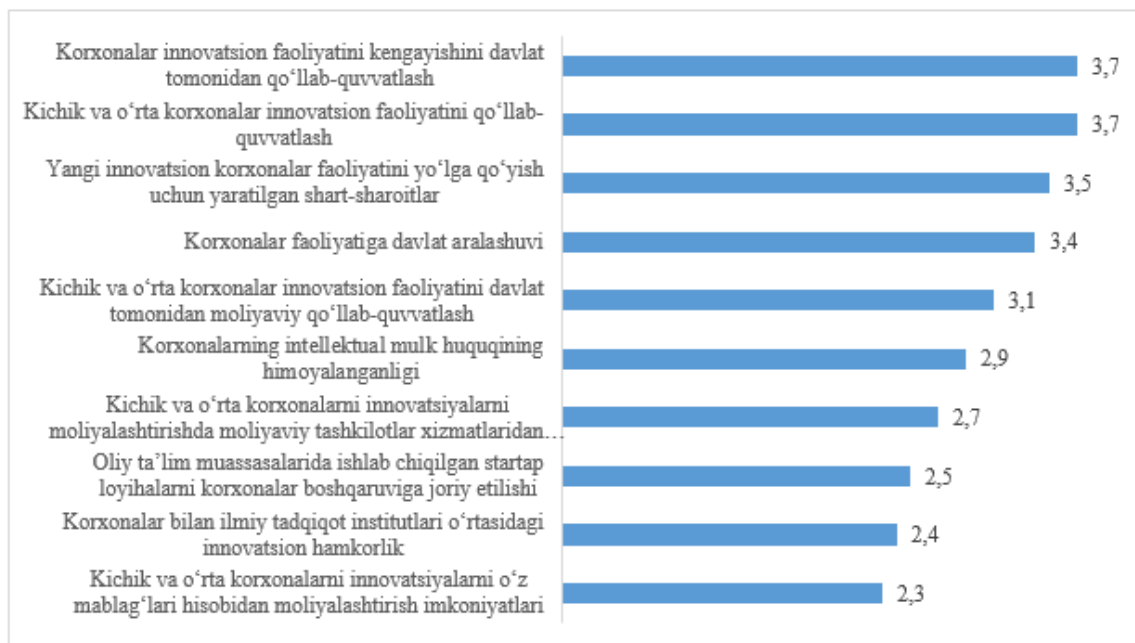
Bunda mamlakatimiz milliy iqtisodiyoti tarmoqlarida xo‘jalik faoliyati yurituvchi korxonalar faoliyatida innovatsiyalardan foydalanish amaliyotini takomillashtirishga qaratilgan davlat dasturlari ta‘sirchanligini baholash maqsadida jami 5,0 mingga yaqin turli hajmdagi (kichik, o‘rta va yirik) korxonalar o‘rtasida so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, “respondentlar (ya‘ni ish beruvchilar, korxona rahbarlari) 30 foizi kimyo sanoati, biotexnologiyalar va qishloq xo‘jaligi korxonalari boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish bo‘yicha katta salohiyatga ega ekanligini ta‘kidlashgan.

Shuningdek, mahalliy ish beruvchilar (respondentlar) ning 20 foizi tomonidan tekstil, farmasevtika, yadro texnologiyalari va fizikasi, energetika kabi tarmoqlarda korxonalar faoliyatini tashkil etishda innovatsiyalardan foydalanish salohiyati ko‘rsatkichi yuqori deb baholangan. [2]

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, mamlakatimizda kichik va o‘rta turdagi korxonalar faoliyatini tashkil etishda innovatsiyalardan foydalanish amaliyotini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash va korxonalarning ilmiy tadqiqot institutlari, jumladan, oliy ta‘lim muassasalari bilan innovatsion hamkorliklari qoniqarsiz darajada ekanligi aniqlangan. Bunda kichik va o‘rta korxonalar boshqaruvida innovatsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlari 2,3 ballni tashkil etib boshqa ko‘rsatkichlar bo‘yicha eng quyi darajada ekanligi aniqlangan. Shu bilan birgalikda, bu turdagi korxonalar faoliyatida innovatsiyalardan foydalanishni moliyalashtirishda bank kreditlari, lizing va boshqa turdagi moliyaviy tashkilotlar xizmatlaridan foydalanish (2,7 ball) holati ham yetarli darajada qoniqarli emas, deb topilgan. Kichik va o‘rta korxonalar innovatsion faoliyatini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan dasturlar (3,1 ball) ham yetarli darajada ta‘sirchan mexanizmga ega emasligi aniqlangan, jumladan, kichik va o‘rta korxonalar innovatsion faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash dasturlarini hukumat tomonidan amalga oshirilishiga (3,7 ball) ustuvorlik qaratilishi holatlari (3,5-3,7 ball) o‘rta darajadagi qoniqarililikka ega, deb topilgan (1-rasmga qarang).

Shu bilan birgalikda, mamlakatimizda korxonalar faoliyatini tashkil etishda turli innovatsion loyihalardan foydalanish amaliyotidagi mavjud muammolardan biri ular bilan ilmiy tadqiqot institutlari va oliy ta‘lim muassasalari o‘rtasidagi innovatsion hamkorlik aloqalarining (2,4 ball) yo‘lga qo‘yilmaganligi hisoblanadi. Bu esa o‘z navbatida oliy ta‘lim muassasalar bazalarida innovatsion yo‘nalishda ishlab chiqilayotgan startup loyihalarni amaliyotga joriy etilishiga (2,5 ball) o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatmoqda. Jumladan, mamlakatda korxonalarning intellektual mulk huquqining himoyalanganlik holati (2,9 ball) ham qoniqarsiz holatda ekanligi aniqlangan. Shuningdek, bozor iqtisodiyotining muhim shartlaridan biri davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi hisoblanadi. Mamlakatimizda esa aksincha holatni kuzatishimiz mumkin bo‘ladi. O‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, korxonalar innovatsion faoliyatiga davlat aralashuvi (3,4 ball) nisbatan yuqori darajada ekanligi aniqlangan (1-rasmga qarang).

BMT ekspertlari tomonidan mamlakatimiz korxonalari faoliyatini tashkil etish jarayonida innovatsion loyihalardan foydalanish holati va uning samaradorligini baholash maqsadida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, mamlakatda yaratilgan shart-sharoitlar, korxonalarning innovatsion faolligi va bu boradagi boshqa ko‘rsatkichlar tizimli ravishda qoniqarli darajada ekanligi aniqlandi.

1-rasm. O‘zbekistonda mahalliy korxonalar faoliyatini tashkil etishda innovatsion loyihalardan foydalanish amaliyotidagi mavjud muammolar [2]

Respublikada korxonalar faoliyatida innovatsiyalardan foydalanish amaliyotining rivojlanishining umumiy holati bo'yicha ko'rsatkichi 5,0 ballik baholash tizimida o'rta hisobda 3,0 ball etib baholangan. Ushbu holat davlat tomonidan korxonalar faoliyatini tashkil etish jarayonida innovatsion loyihalardan foydalanish amaliyotini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishning ta'sirchan mexanizmi shakllanmaganligidan dalolat beradi. Bu esa pirovard natijada mahalliy korxonalar faoliyatida turli innovatsion loyihalardan foydalanish jarayonlarining rivojlanishiga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

O'rganishlar natijalari ko'rsatishicha, mamlakatimizda sanoat korxonalari innovatsion faoliyatini tashkil etish, uni boshqarish qarorlarini qabul qilish samaradorligi ko'rsatkichiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi kadrlar muammosi mavjud. Bunda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda marketing dasturlariga, ayniqsa, iste'molchiga yo'naltirilgan marketing faoliyati, uni tashkil etishda innovatsiyalardan foydalanish amaliyotiga yetarli darajada ustuvorlik qaratilmaydi. Ya'ni mehnat bozorida yuqori malakali kadrlarning yetishmasligi, aholining oliy ta'lim xizmatlari bilan qamrovi va uning sifati ko'rsatkichlarining pastligi bugungi kunda sanoat korxonalari innovatsion boshqaruvi samaradorligini oshirish, to'g'ri qarorlar qabul qilishda marketing faoliyati orqali bozor tadqiqotlarini o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan muammolarga duch kelinishiga sabab bo'lmoqda.

Jahon amaliyoti tahliliga ko'ra, dunyo miqyosida har 1,0 mln. aholiga to'g'ri keluvchi olimlar soni 1 478 kishini tashkil etadi. Ushbu ko'rsatkich Isroilda – 8 342 kishini, Koreya Respublikasida – 7 498 kishini, AQShda – 4 245 kishini, Rossiyada – 2 822 kishini tashkil etsa, O'zbekistonda esa 476 kishiga tengdir. [2] Mazkur holat mamlakatimizda innovatsion loyihalarni ishlab chiqish, jumladan, mahalliy korxonalar faoliyatida innovatsion marketing loyihalarini amaliyotga joriy etish, korxonalar innovatsion marketing dasturlaridan foydalanish samaradorligini oshirishdagi yuqori malakali kadrlarning yetishmasligi muammosini keltirib chiqarmoqda. Shuningdek, aynan yuqori malakali kadrlarning yetishmasligi korxonalar faoliyatida marketing innovatsiyalarini o'zlashtirishga ixtisoslashish mexanizmlarini shakllanishiga olib keldi. Bu esa uzoq muddatli istiqbolda ko'zlangan natijalarga erishish imkonini bermaydi.

Yuqorida keltirib o'tilgan holatlarni inobatga olgan holda, keyingi yillarda mamlakatimizda korxonalar faoliyatini tashkil etishda innovatsion loyihalar, jumladan, marketing innovatsiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat dasturlarini qayta ishlab chiqish, ularning aniq maqsadga yo'naltirilganligini ta'minlash talab etiladi, degan xulosaga kelish mumkin bo'ladi.

Bu turdagi strategiyalarni ishlab chiqishda ularning bozor iqtisodiyoti talablariga mosligini ta'minlash kerak bo'ladi. Ushbu maqsadga erishish uchun korxonalar innovatsion rivojlanish strategiyalari quyidagi tamoyillarga asoslanishi lozim bo'ladi:

- innovatsion faoliyatning ustuvorligi. Korxonaning xo'jalik yuritish faoliyatida innovatsion faoliyatni rivojlantirishga ustuvorlikning qaratilishi orqali uzoq muddatli istiqbolda sanoat korxonasining strategik maqsadlariga erishishi va barqaror rivojlanishini ta'minlanadi;

- muntazam takomillashuv. Korxona faoliyatida innovatsion jarayonlarni tashkil etish, ishlab chiqarish jarayonlarini texnologik jihatdan rivojlantirish, innovatsiyalardan foydalanish samaradorligini doimiy ravishda oshirib borishni nazarda tutadi;

- boshqaruvning egiluvchanligi (yoki moslashuvchanligi). Korxona boshqaruvi uning innovatsion faoliyati rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarning o'zgarishi, jumladan, makro va mikro muhitdagi tendensiyalar va qonuniyatlardagi, firmaning bozordagi tutgan o'rni va mavqeyi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotga bo'lgan iste'molchilar talablarining muntazam o'zgarib borishi va rivojlanishiga moslashuvchan bo'lishi lozim bo'ladi;

- mutanosiblilik (balanslashtirilgan). Korxonaning innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda firmaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi, uning hozirgi holati va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha qo'yilayotgan vazifalar o'zaro bir-biri bilan mos kelishi ta'minlanishi zarur bo'ladi;

- tizimlilik. Korxonada innovatsion jarayonlarni boshqarish, uni tashkil etish, innovatsion jarayonlarning tarkibi, unga jalb etilayotgan resurslar, boshqaruv usuli va dastklari tizimli ravishda innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish imkonini berishi lozim.

- integratsiyalashuv. Bunda korxonaning innovatsion marketing faoliyatini tashkil etish korxona umumiy faoliyatini boshqarishning ajralmas qismi sifatida qaralishi va korxonaning har bir tarkibiy bo'linmalarida firmani innovatsion rivojlantirish, jumladan, ishlab chiqarish jarayonlarini texnologik jihatdan takomillashtirish, innovatsion loyihalarni ishlab chiqish, innovatsion faoliyatni moliyalashtirish uchun zaruriy moliyaviy va investitsion resurslarni izlash kabi ishlar uzviy va o'zaro aloqadorlikda amalga oshirilishi zarur;

- innovatsion salohiyatni rivojlantirishga bo'lgan intilishning mavjudligi. Korxonada innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish, jumladan korxonaning innovatsion faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muntazam amalga oshirishi;

- risklarni boshqarish. Korxona innovatsion faoliyatini tashkil etish va uni amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan risklarni identifikatsiyalash, jumladan, ularning xavfini minimallashtirishga qaratilgan oqilona qarorlarni o'z vaqtida qabul qilish;

- axborotlarning to'liq va ishonchliligi. Korxonaning innovatsion rivojlanish yo'nalishi bilan bog'liq bo'lgan axborotlar bilan to'liq ta'minlanganligi, jumladan, ularning manbalarining aniq va ishonchli bo'lib, korxonada innovatsion faoliyatni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi barcha ichki va tashqi omillar haqidagi axborotlarni olish imkoniyatini yaratishi lozim;

- ishlab chiqarish-texnologik kooperatsiyalashuv. Korxonaning innovatsion faoliyatini rivojlantirishda uning innovatsion infratuzilma tashkilotlari, sanoatning boshqa tarmoqlarida innovatsion xo'jalik faoliyati yuritayotgan korxonalar bilan texnologik platformalarni ishlab chiqish, ularni takomillashtirishda o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish, tegishli bilimlar va resurslar bilan o'zaro almashish orqali nafaqat korxonaning, balki butun mamlakat iqtisodiyotini innovatsion rivojlanishiga o'z hissasini qo'shishi lozim.

Korxonada innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish jarayonida innovatsion faoliyatga ta'sir ko'rsatuvchi quyidagi omillarni inobatga olishi lozim bo'ladi:

- mamlakatning makroiqtisodiy rivojlanganlik darajasi va tarmoqlarning holati;

- mahalliy bozor kon'yunkturasi, istemolchilarning xatti-harakati;

- jahon bozori kon'yunkturasi, korxona tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning xalqaro darajadagi raqobatbardoshlik ko'rsatkichi;

- mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat, jumladan innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar;

- mamlakatning, xususan, korxona xo‘jalik faoliyati yuritayotgan tarmoqning investitsion jozibadorligi va h.k.

Fikrimizcha, yuqorida keltirilgan tamoyillarga asoslangan holda korxonada innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish orqali uning faoliyatini tashkil etishda marketing innovatsiyalaridan foydalanish samaradorligi ortib, mamlakat iqtisodiyoti va uning tarmoqlarini innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tishi uchun zamin yaratadi. Shu bilan birgalikda, korxonalarning ishlab chiqarish amaliyoti bozor talablariga moslashgan holda, bosqichma-bosqich iste’molchi ehtiyojlariga yo‘naltirilib, ichki bozorlarni yuqori raqobatbardoshlikka ega bo‘lgan mahsulotlar bilan to‘yintirishga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5544-sonli Farmoni, 21.09.2018y. <https://lex.uz/en/docs/-3913188?ONDATE=11.12.2019>
2. Анализ пробелов в сфере науки, технологий и инноваций (НТИ) в Узбекистане // подготовлен Н. Курбанбаевой в рамках проекта ЕЭК ООН «Усиление инновационной политики для стран СПЕКА в поддержку Повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года». Ноябрь 2020 года. https://unece.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20analysis_Uzbekistan_Report_Nodira%20Kurbanbaeva_RUS.pdf
3. Abdullayeva, H. (2023). Biznesda innovatsion marketingning uslublaridan foydalanish. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 43, 43.
4. Таирова, М. М., & Гиязова, Н. Б. (2016). Поддержка предпринимательской деятельности в Узбекистане. International scientific review, (2 (12)), 105-107.
5. Abdulloev, A. J., Tairova, M. M., & Aminova, N. B. Environmentally friendly and sustainable supply chain management in the platform economy.
6. Таирова, М. М., & Кодирова, Н. Р. К. (2020). Инновация-концептуальная основа модернизации. Наука и образование сегодня, (2 (49)), 35-36.
7. Abdullayeva, H. N. (2025). The specific features of using innovations in business activities and the existing problems in the transition to innovative marketing practices. the theory of recent scientific research in the field of pedagogy, 3(30), 185-192.

**TADBIRKORLIK SUB’EKTLARIDA BIZNES JARAYONLARNI
RAQAMLASHTIRISHDA AXBOROT TIZIMLARINING ROLI VA STRATEGIK
AHAMIYATI**

**РОЛЬ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В
ЦИФРОВИЗАЦИИ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ СУБЪЕКТОВ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

**THE ROLE AND STRATEGIC IMPORTANCE OF INFORMATION SYSTEMS IN THE
DIGITALIZATION OF BUSINESS PROCESSES IN ENTREPRENEURIAL ENTITIES**

Jo‘rayev To‘xtamurod Ixvoljon o‘g‘li

University of Business and Science mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada tadbirkorlik sub’ektlarida biznes jarayonlarni raqamlashtirishning ahamiyati, uning samaradorlikka ta’siri hamda axborot tizimlarining roli atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada biznes jarayonlarni raqamlashtirishning asosiy afzalliklari, jumladan, samaradorlikni oshirish, xatolarni kamaytirish, ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash, mijozlar bilan munosabatlarni yaxshilash, qaror qabul qilish jarayonlarini tezlashtirish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshlikni oshirish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: raqamlashtirish, biznes jarayonlar, axborot tizimlari, tadbirkorlik sub’ektlari, samaradorlik, avtomatlashtirish, crm (customer relationship management), erp (enterprise resource planning), cerm (corporate enterprise risk management), raqobatbardoshlik, innovatsion texnologiyalar, raqamli iqtisodiyot, big data, xavf-xatarlarni boshqarish, elektron tijorat, moliyaviy samaradorlik, strategik boshqaruv

В данной статье детально рассматривается значимость цифровизации бизнес-процессов в субъектах предпринимательства, ее влияние на эффективность, а также роль информационных систем. Кроме того, в статье освещены основные преимущества цифровизации бизнес-процессов, включая повышение эффективности, снижение ошибок, обеспечение безопасности данных, улучшение взаимодействия с клиентами, ускорение процесса принятия решений и повышение конкурентоспособности на международных рынках.

Ключевые слова: цифровизация, бизнес-процессы, информационные системы, субъекты предпринимательства, эффективность, автоматизация, CRM (Customer Relationship Management), ERP (Enterprise Resource Planning), CERM (Corporate Enterprise Risk Management), конкурентоспособность, инновационные технологии, цифровая экономика, Big Data, управление рисками, электронная коммерция, финансовая эффективность, стратегическое управление.

This article thoroughly examines the significance of digitalizing business processes in entrepreneurial entities, its impact on efficiency, and the role of information systems. Additionally, the article highlights the key advantages of business process digitalization, including increased efficiency, error reduction, data security assurance, improved customer relationships, accelerated decision-making processes, and enhanced competitiveness in international markets.

Keywords: digitalization, business processes, information systems, entrepreneurial entities, efficiency, automation, CRM (Customer Relationship Management), ERP (Enterprise Resource Planning), CERM (Corporate Enterprise Risk Management), competitiveness, innovative

technologies, digital economy, Big Data, risk management, e-commerce, financial efficiency, strategic management.

Biznes jarayonlarni raqamlashtirish tadbirkorlik sub’ektlari uchun samaradorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Xorijiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, AQShda McKinsey Global Institute tadqiqotiga ko‘ra, raqamli texnologiyalarni joriy etgan tadbirkorlik sub’ektlarining ishlab chiqarish samaradorligi 25% ga oshgan[1]. Yevropa Komissiyasi ma’lumotlariga ko‘ra, kichik va o‘rta bizneslarda raqamlashtirish natijasida sotuvlar 15% ga, eksport hajmi esa 10% ga oshgan[2]. Janubiy Koreyada hukumat tomonidan amalga oshirilgan "Smart fabrikalar" dasturi doirasida tadbirkorlik sub’ektlarining ishlab chiqarish samaradorligi 30% ga oshgan, mahsulot sifati esa 45% ga yaxshilangan[3].

Bugungi raqamli iqtisodiyot sharoitida biznes jarayonlarni raqamlashtirish tadbirkorlik sub’ektlari uchun samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirishda asosiy omil hisoblanadi. Biznes jarayonlarni raqamlashtirish quyidagi sabablarga ko‘ra muhim ahamiyatga ega[4]:

Samaradorlik va ishlab chiqarishni oshirish. Qo‘l mehnati va qog‘ozbop hujjat aylanishini qisqartirish, jarayonlarni avtomatlashtirish orqali ish tezligini oshirish, hujjatlar, hisobotlar va ma’lumotlar tahlilini avtomatik ravishda amalga oshirish.

Xatolar va tavakkalchilikni kamaytirish. Inson omili bilan bog‘liq xatolarni bartaraf etish, xatolarni aniqlash va tuzatish jarayonlarini avtomatlashtirish.

Ma’lumotlar shaffofligi va xavfsizligini ta’minlash. Biznes jarayonlarda shaffoflikni oshirish, axborot xavfsizligi va ma’lumotlarni himoya qilishni kuchaytirish.

Mijozlar bilan munosabatlarni yaxshilash. Mijozlar ma’lumotlarini saqlash va tahlil qilish imkoniyatlarini oshirish (CRM tizimlari orqali), mijozlarga tezkor va yuqori sifatli xizmat ko‘rsatish.

Qaror qabul qilish jarayonini yaxshilash. Axborot tizimlari orqali real vaqtda ma’lumotlarni tahlil qilish va hisobotlar olish, menejerlar va rahbarlar uchun asoslangan qaror qabul qilish imkoniyatini yaratish.

Xalqaro bozorlarda raqobatbardoshlikni oshirish. Jahon standartlariga muvofiq raqamli texnologiyalardan foydalanish, elektron tijorat va onlayn xizmat ko‘rsatishni yo‘lga qo‘yish.

Moliyaviy samaradorlikni oshirish. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, hisob-kitob tizimlarini avtomatlashtirish orqali moliyaviy nazoratni kuchaytirish.

Biznes jarayonlarni raqamlashtirish bugungi iqtisodiy muhitda tadbirkorlik sub’ektlari uchun strategik ustuvor vazifalardan biridir. Raqamlashtirish orqali tadbirkorlik sub’ektlari tezkorlik, samaradorlik, shaffoflik va raqobatbardoshlikni oshirishi mumkin. Bu jarayonda CRM, ERP va CERM kabi axborot tizimlaridan foydalanish katta ahamiyatga ega. CRM, ERP va CERM axborot tizimlarini o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash maqsadida taqqoslama tahlil qilindi. Ushbu tahlilda ularning asosiy maqsadi, foydalanish sohasi, foydalanuvchilari, samaradorlik jihatlari va integratsiya imkoniyatlari keltirilgan (1-jadval).

Axborot tizimlari biznes jarayonlarni avtomatlashtirish va samaradorligini oshirish uchun ishlatiladi. CRM (Customer Relationship Management), ERP (Enterprise Resource Planning) va CERM (Corporate Enterprise Risk Management) axborot tizimlari biznesda turli vazifalarni bajaradi va tadbirkorlik sub’ektlarida keng qo‘llaniladi.

CRM (Customer Relationship Management) – Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimi bo‘lib, kompaniyaga mijozlar ma’lumotlarini yig‘ish, tahlil qilish va foydalanish imkonini beradi[5].

CRM tizimining asosiy vazifalari har bir mijoz haqidagi ma’lumotlar CRM bazasida saqlash va boshqarish, sotuvchilar va mijozlar bilan muloqotni osonlashtirish maqsadida savdo jarayonlarini avtomatlashtirish, Big Data va AI yordamida marketing strategiyalarini yaxshilash, mijozlar ehtiyojlarini tahlil qilish, chatbotlar va avtomatlashtirilgan javob tizimlari orqali mijozlarga xizmat ko‘rsatishni avtomatlashtirish xisobalanadi.

Biznes boshqaruvida CRM, ERP va CERM tizimlarining taqqoslovchi tahlili

№	Xususiyatlari	CRM	ERP	CERM
1.	Asosiy maqsadi	Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish va sadoqatni oshirish	Korxona resurslarini boshqarish va optimallashtirish	Korporativ xavf-xatarlarni boshqarish va minimallashtirish
2.	Foydalanish sohasi	Savdo, marketing, mijozlarga xizmat ko'rsatish	Moliyaviy boshqaruv, ishlab chiqarish, ta'minot zanjiri, HR	Moliyaviy risklar, huquqiy xavflar, IT xavfsizligi
3.	Asosiy foydalanuvchilar	Sotuvchilar, marketing mutaxassislari, mijozlarga xizmat ko'rsatuvchilar	Moliyachilar, ishlab chiqarish menejerlari, HR mutaxassislari	Risk-menejerlar, yuqori darajali rahbarlar, auditorlar
4.	Foyda va samaradorlik	Mijozlarning sodiqligini oshirish, savdoni avtomatlashtirish, marketing samaradorligini kuchaytirish	Resurslarni samarali taqsimlash, xarajatlarni kamaytirish, operatsion samaradorlikni oshirish	Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, huquqiy xavflarni kamaytirish, kiberxavfsizlikni mustahkamlash
5.	Integratsiya imkoniyatlari	ERP, e-commerce platformalari, ma'lumotlar tahlili tizimlari bilan integratsiya	CRM, ta'minot zanjiri boshqaruvi, ishlab chiqarish tizimlari bilan integratsiya	ERP, xavfsizlik tizimlari, tahlil tizimlari bilan integratsiya
6.	Muammolar va cheklovlar	Mijozlarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish talab etiladi, o'zlashtirish va xodimlarni o'qitish zarur	oriv etish murakkab va qimmat, moslashtirish va texnik qo'llab-quvvatlash talab etiladi	Ma'lumotlarning to'g'riligini ta'minlash zarur, murakkab tahlil va monitoring talab etiladi

CRM tizimining afzalliklari:

Mijozlar bilan munosabatlarni yaxshilaydi – shaxsiylashtirilgan xizmat ko'rsatish imkonini beradi;

savdo hajmini oshiradi – avtomatlashtirilgan sotuv jarayonlari orqali;

marketing samaradorligini oshiradi – mijozlarning xohish-istaklarini aniqroq prognoz qilish imkonini beradi;

mijozlar sodiqligini oshiradi – mijozlarga mos takliflar berish orqali ularning brendga bo'lgan sadoqati oshadi.

CRM tizimi savdo va marketing, mijozlarga xizmat ko'rsatish, elektron tijorat, bank va moliya sektorlari sohalarida keng qo'llaniladi. Salesforce CRM dunyodagi eng ommabop CRM tizimlaridan biri bo'lsa, HubSpot CRM marketing va sotuv jarayonlarini avtomatlashtiruvchi tizim xisoblanadi. Zoho CRM esa kichik va o'rta biznes uchun moslashtirilgan CRM yechimi xisoblanadi.

2. ERP (Enterprise Resource Planning) – tadbirkorlik sub'ektlarining resurslarini boshqarish tizimi bo'lib, ERP tadbirkorlik sub'ektlarining barcha resurslarini boshqarish va integratsiya qilish uchun ishlatiladigan axborot tizimi xisoblanadi[6].

ERP tizimining asosiy vazifalari: ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish – tadbirkorlik sub'ektlarining barcha operatsiyalari ERP orqali boshqariladi; moliyaviy boshqaruv – hisob-kitoblar va budjetlashtirish jarayonlarini nazorat qilish; ombor va ta'minot zanjirini boshqarish – mahsulotlarni saqlash va yetkazib berish jarayonlarini avtomatlashtirish; xodimlarni boshqarish – maosh tizimi, xodimlar samaradorligini baholash.

ERP tizimining afzalliklari:

ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish imkoniyati;

barcha biznes jarayonlarni yagona tizimda boshqarish – ma'lumotlarning shaffofligini oshirish;

qaror qabul qilishni tezlashtirish – ma'lumotlarni real vaqtda tahlil qilish imkoniyati;

Ta’minot zanjirini optimallashtirish – logistika va yetkazib berish jarayonlarini yaxshilash.

ERP tizimi ham ishlab chiqarish korxonalari, bank va moliya muassasalari, logistika va ta’minot zanjiri, kichik va yirik biznes sub’ektlari faoliyatida qo‘llaniladi. Misol uchun, SAP ERP – yirik tadbirkorlik sub’ektlari uchun global ERP tizimi, Microsoft Dynamics 365 – integratsiya qilingan biznes boshqaruv tizimi va Oracle ERP Cloud – bulutli ERP yechimi xisoblanadi.

3. CERM (Corporate Enterprise Risk Management) – korporativ xavf-xatarlarni boshqarish tizimi bo‘lib, tadbirkorlik sub’ektlarida xavf-xatarlarni prognoz qilish va ularni minimallashtirish uchun ishlatiladigan tizim[7].

CERM tizimining asosiy vazifalari:

Tadbirkorlik sub’ektlarining moliyaviy xavf-xatarlarini baholash – bankrotlik va moliyaviy muammolarni oldindan aniqlash;

qonunchilik va regulyator talablariga muvofiqlikni ta’minlash – tadbirkorlik sub’ektlarining yuridik xavflarini minimallashtirish;

ma’lumot xavfsizligini ta’minlash – kiberxavflarga qarshi himoya tizimlarini joriy qilish;

tavakkalchilikni kamaytirish uchun modellar ishlab chiqish – AI va Big Data asosida xavflarni prognoz qilish.

CERM tizimining afzalliklari tadbirkorlik sub’ektlarining moliyaviy barqarorligini oshirish, yuridik va qonunchilik talablariga muvofiqlikni ta’minlash, kiberxavfsizlikni mustahkamlash, tavakkalchilikni kamaytirish va biznes ishonchligini oshirish xisobalanadi.

CERM tizimi bank va moliya sektori, yirik sanoat korxonalari, sug‘urta kompaniyalari va davlat sektorlari faoliyatida qo‘llaniladi. Metric Stream Enterprise Risk Management – risklarni avtomatlashtirish va monitoring qilish tizimi, SAP Risk Management – tavakkalchilikni kamaytirish uchun yechim va IBM OpenPages – xavflarni monitoring qilish va tahlil qilish tizimi misol qilish mumkin.

Umumiy xolda, CRM mijozlar bilan munosabatlar va sotuv jarayonlarini yaxshilaydi, ERP tadbirkorlik sub’ektlarining resurslarini samarali boshqarishga yordam beradi va CERM biznes xavf-xatarlarni prognoz qiladi va minimallashtiradi. Agar bu tizimlarni integratsiya qilingan holda foydalanilsa, tadbirkorlik sub’ektlari raqobatbardoshlikni oshirib, tavakkalchiliklarni kamaytirishi va samarali biznes boshqaruvini ta’minlashi mumkin.

Biznes jarayonlarni raqamlashtirish tadbirkorlik sub’ektlari uchun nafaqat operatsion samaradorlikni oshirish, balki raqobatbardoshlikni mustahkamlash va bozor sharoitlariga moslashish jarayonini tezlashtirishga xizmat qiladi. Axborot tizimlarining strategik ahamiyati shundaki, ular biznes jarayonlarini avtomatlashtirish, real vaqt rejimida ma’lumotlarni tahlil qilish va asoslangan qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. CRM, ERP va CERM kabi zamonaviy axborot tizimlari tadbirkorlik sub’ektlarining resurslarini optimal boshqarish, mijozlar bilan aloqalarni mustahkamlash va tavakkalchiliklarni minimallashtirish imkonini beradi. Natijada, raqamli transformatsiyani samarali amalga oshirgan tadbirkorlik sub’ektlari bozor talablari va xalqaro standartlarga tez moslashib, iqtisodiy barqarorlik va innovatsion rivojlanishga erishish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. McKinsey Global Institute (2023). The Future of Digital Business Transformation. McKinsey & Company.
2. European Commission (2022). Digitalisation of SMEs in Europe: Challenges and Opportunities. European Union Publications.
3. OECD (2023). Digital Transformation and Business Competitiveness. OECD Publishing.
4. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W. Norton & Company.
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/CRM>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Enterprise_resource_planning
7. <https://en.wikipedia.org/wiki/CERM>

**THE ROLE OF FACILITATORS IN CLUSTER POLICY: TOWARDS A UNIFIED
FRAMEWORK FOR MONITORING AND EVALUATION**

**KLASTER SIYOSATIDA FASILITATORLARNING ROLI: MONITORING VA
BAHOLASH UCHUN YAGONA TIZIMGA YO‘L**

**РОЛЬ ФАСИЛИТАТОРОВ В КЛАСТЕРНОЙ ПОЛИТИКЕ: К УНИФИЦИРОВАННОЙ
СИСТЕМЕ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ**

Ustadjalilov Dostonbek Rustamovich

Basic doctoral student at NUUz named after Mirzo Ulugbek
General director of MSC “SOFMET”

Abstract

This paper examines the theoretical foundations and practical implementation of clusters in the context of economic development. Various economic theories, including Porter’s cluster model, New Economic Geography, and evolutionary economics, highlight the role of spatial proximity, knowledge diffusion, and institutional support in cluster efficiency. The research focuses on Uzbekistan, where cluster policies are still in the early stages, with limited monitoring and evaluation mechanisms. The absence of a standardized approach and a legal framework for facilitators hinders cluster development. Facilitators, serving as regional and local intermediaries, could significantly enhance cluster efficiency by bridging government institutions, research organizations, and industry stakeholders. This study proposes the introduction of a unified cluster policy framework, including systematic monitoring, financial support, and innovation-driven collaboration. Addressing these issues will foster economic diversification, industrial modernization, and global competitiveness. The research highlights the need for institutionalization of facilitators and the standardization of cluster policies in Uzbekistan.

Keywords: clusters, cluster policy, facilitators, innovation, competitiveness, economic development, monitoring, institutionalization, Uzbekistan, knowledge diffusion.

Ushbu tadqiqot klasterlarning nazariy asoslari va amaliy joriy etilishi ni iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Porter klaster modeli, Yangi iqtisodiy geografiya va evolyutsion iqtisodiyot kabi turli iqtisodiy nazariyalar hududiy yaqinlik, bilim almashinuvi va institutsional qo‘llab-quvvatlash klaster samaradorligidagi rolini ta’kidlaydi. Tadqiqot O‘zbekiston misolida olib borilib, bu yerda klaster siyosati hali rivojlanishning dastlabki bosqichida bo‘lib, monitoring va baholash mexanizmlari cheklangan. Standartlashtirilgan yondashuv va fasilitatorlar uchun huquqiy asosning yo‘qligi klasterlarning rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Hududiy va mahalliy vositachi sifatida faoliyat yurituvchi fasilitatorlar davlat institutlari, tadqiqot muassasalari va sanoat manfaatdor tomonlari o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlash orqali klaster samaradorligini oshirishi mumkin. Ushbu tadqiqot tizimli monitoring, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va innovatsiyalarga asoslangan hamkorlikni o‘z ichiga olgan yagona klaster siyosatini joriy etishni taklif qiladi. Ushbu muammolarni hal qilish iqtisodiy diversifikatsiya, sanoat modernizatsiyasi va global raqobatbardoshlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot fasilitatorlarni institutsionallashtirish va klaster siyosatini standartlashtirish zarurligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: klasterlar, klaster siyosati, fasilitatorlar, innovatsiyalar, raqobatbardoshlik, iqtisodiy rivojlanish, monitoring, institutsionallashtirish, O‘zbekiston, bilim almashinuvi.

В данной работе рассматриваются теоретические основы и практическая реализация промышленных кластеров в контексте экономического развития. Различные экономические теории, включая кластерную модель Портера, новую экономическую географию и

эволюционную экономику, подчеркивают роль пространственной близости, передачи знаний и институциональной поддержки в эффективности кластеров. Исследование сосредоточено на Узбекистане, где кластерная политика находится на начальном этапе развития, а механизмы мониторинга и оценки ограничены. Отсутствие стандартизированного подхода и правовой базы для фасилитаторов затрудняет развитие кластеров. Фасилитаторы, выступая в роли региональных и локальных посредников, могут значительно повысить эффективность кластеров, связывая государственные институты, научные организации и промышленные предприятия. В работе предлагается введение унифицированной кластерной политики, включающей системный мониторинг, финансовую поддержку и инновационное сотрудничество. Решение этих проблем способствует диверсификации экономики, индустриальной модернизации и глобальной конкурентоспособности. Исследование подчеркивает необходимость институционализации фасилитаторов и стандартизации кластерной политики в Узбекистане.

Ключевые слова: кластеры, кластерная политика, фасилитаторы, инновации, конкурентоспособность, экономическое развитие, мониторинг, институционализация, Узбекистан, передача знаний.

An extensive research has examined the theoretical underpinnings and practical significance of clusters, emphasizing their contribution to regional competitiveness, innovation promotion, and economic expansion. Scholars from diverse economic traditions have enriched the discourse on cluster dynamics, investigating aspects such as agglomeration effects, institutional structures, and governmental influences on cluster evolution.

The conceptual framework of cluster-based industrial development has been shaped by multiple schools of economic thought, including the classical agglomeration theory, Porter’s cluster paradigm, the New Economic Geography (NEG), evolutionary economics, and network-based models. Each of these perspectives offers distinct insights into cluster formation, growth, and economic impact, highlighting essential elements such as spatial concentration, competitive advantage, knowledge diffusion, and institutional interactions[1].

Among contemporary researchers, M. Porter is widely recognized as a foundational figure in cluster theory. He posits that the competitive advantage of a nation or region is closely tied to the efficiency of its production systems, with clusters playing a pivotal role in boosting productivity through synergies and optimized resource allocation [2].

Bengt-Åke Lundvall underscores the importance of tacit knowledge exchange among firms within clusters, arguing that such interactions accelerate innovation by facilitating knowledge spillovers—an essential factor in sustaining global competitiveness [3]. S. Rosenfeld conceptualizes clusters as interconnected economic ecosystems benefiting from geographic proximity. He advocates defining cluster boundaries based on functional economic zones rather than administrative divisions to optimize economic interactions and maximize efficiency [4].

G. Kleiner advances the evolutionary-institutional perspective on clusters, depicting them as dynamic economic systems that develop through cooperative engagement among participants. He asserts that this cooperative evolution enhances cluster resilience and strengthens competitiveness in an ever-changing global economy. [5] In contrast, P. Krugman and A. Venables, proponents of the New Economic Geography, examine the interplay between agglomerative and dispersive forces in cluster formation. Their findings indicate that the spatial distribution of economic activity is influenced by economies of scale, market forces, and resource competition [6]. A. Venables further explores cluster development in the context of the international division of labor, suggesting that clusters tend to emerge in regions with high concentrations of specialized labor and advanced logistical infrastructure [7].

From the perspective of evolutionary economics, R. Nelson and S. Winter conceptualize firms as entities that develop routines and adapt to evolving economic conditions. Their work underscores the role of accumulated knowledge and institutional dynamics in shaping clusters and regional economies[8]. R. Boschma examines how geographic and institutional proximity influence cluster

performance, concluding that close collaboration among participants enhances the diffusion of innovation and improves adaptability to market fluctuations. [9] Similarly, R. Martin adopts an institutional approach, emphasizing how local norms, regulatory frameworks, and cultural elements shape cluster trajectories. He contends that strong institutional support facilitates global knowledge integration and enhances cluster competitiveness [10].

K. Morgan introduces the notion of “learning regions,” where collaboration among universities, research institutions, and industry stakeholders fosters knowledge exchange within clusters. He asserts that such collaboration accelerates regional innovation and economic progress [11]. J. Rayner focuses on the role of government in cluster formation, highlighting the necessity of proactive state intervention. His research indicates that well-designed policies can stimulate cluster development and bolster global competitiveness [12].

Within the network perspective, M. Castells identifies decentralization as a key driver of cluster formation, proposing that horizontal relationships among participants facilitate knowledge-sharing and accelerate innovation diffusion [13]. M. Mazzucato emphasizes the importance of state-led innovation policies, arguing that public investment and strategic governance are critical to fostering cluster growth [14].

Among Uzbek scholars, Professor A. Vakhobov views clustering as a crucial mechanism for advancing the green economy. He argues that clusters function as platforms for integrating scientific research, industry, and governmental initiatives, thereby facilitating the commercialization of environmentally sustainable technologies [15]. T. Rasulov and N. Makhmasobirova examine the impact of clusters on national competitiveness by referencing international best practices. Their findings suggest that cluster development is instrumental in strengthening a country’s economic potential [16]. D. Begimova highlights the complexity of defining clusters universally, as their characteristics vary by sector, location, and production specialization. She emphasizes that clusters emerge based on principles of geographic proximity, interconnectivity, synergy, and resource efficiency [17].

In our opinion, it is necessary to standardize the concept of a cluster to develop a uniform approach for studying the processes of cluster formation and development.

Accordingly, based on our definition, clusters, as a mesoeconomic category, encompass a system-forming network of interconnected industrial and technological companies operating within one or multiple related industries. Additionally, they include complementary elements, such as research institutions, educational organizations, government institutions, facilitators, and supporting small and medium-sized enterprises (SMEs).

Each of the complementary elements within an innovation cluster has specific functions. For instance, research institutions conduct scientific studies and generate research outcomes, which are subsequently implemented by enterprises participating in the cluster. Educational institutions are responsible for training the necessary specialists for the cluster’s participants.

Auxiliary small and medium-sized enterprises (SMEs) from related industries provide various forms of support to the core system-forming enterprises, integrating into a unified value chain. Such organizations may include bureaus for marketing analysis of foreign markets, networks of start-up companies, business accelerators, business incubators, venture capital firms, innovation development companies, or firms producing components or raw materials for more complex products.

Government institutions can function either as a dedicated agency or as an institutional and legal framework that regulates and facilitates the formation and development of innovation clusters.

It is particularly important to highlight the role of the facilitator, which can take the form of a governmental agency, a private entity, a public organization, or an international institution (such as NGOs, universities, or international organizations). The primary function of the facilitator is to coordinate, support, systematically monitor, and evaluate the activities of the cluster.

According to researcher E. S. Kutsenko, systematic monitoring and evaluation of cluster activities involves addressing two key tasks:

- Adjusting the list of supported clusters and the amount of assistance provided based on data collected about the supported clusters;

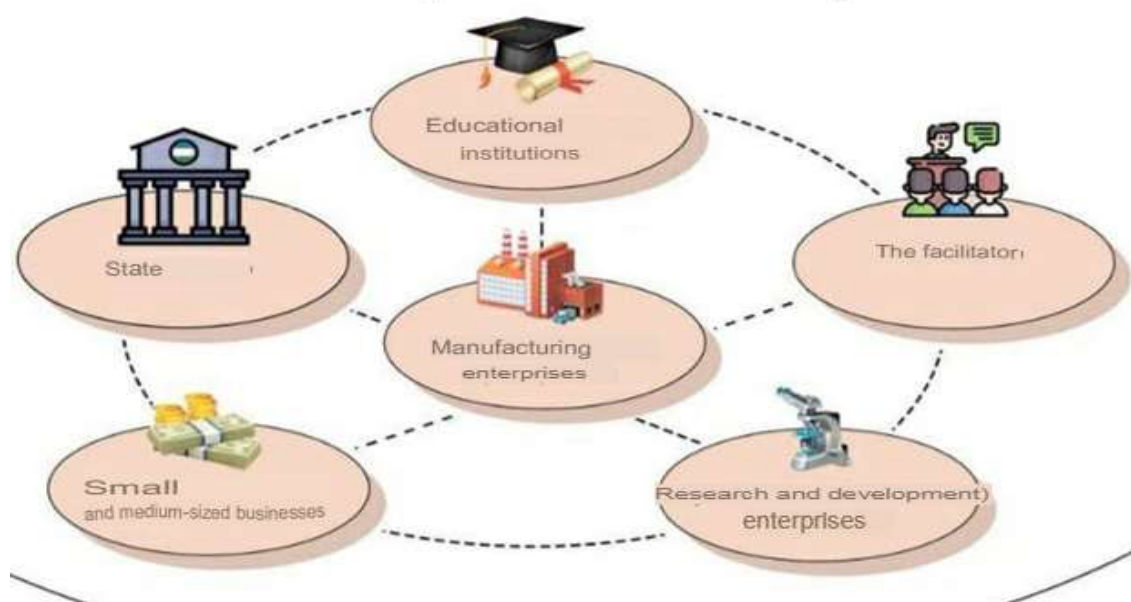

Figure 1. The structure of clusters [18]

• Improving the system of measures, conditions, and procedures of cluster policy based on the evaluation of its effectiveness for each initiative and region [19].

In our opinion, the implementation of systematic monitoring requires the establishment of an assessment system and criteria that enable the identification of compliance or deviations from normative indicators, tracking of dynamic changes, and the formulation of relevant conclusions and recommendations for managerial decision-making.

The issue of implementing a cluster performance evaluation system in Uzbekistan is quite complex due to the following aspects:

- Ambiguity and vagueness in the conceptual framework of clusters;
- Technical limitations in data collection and identification of cluster participants;
- Lack of a comprehensive system of criteria for evaluating cluster efficiency;
- Issues of double data accounting;
- Absence of specialized monitoring institutions at both local and national levels;
- Insufficient funding for monitoring activities;
- Lack of standardized methodologies for data collection and processing, among others.

In Uzbekistan, attention to the system of monitoring and evaluating cluster efficiency has only recently begun to develop. It is important to note that the draft concept of "*Cluster Policy*" highlights the necessity of identifying priority directions for cluster formation and development, as well as establishing a monitoring system for cluster-based economic development [20].

Currently, Uzbekistan has only one organization that collects data on cluster efficiency and officially publishes it in the public domain—the Agency of Statistics under the President of the Republic of Uzbekistan. The Agency annually issues a periodic publication titled "Activities of Organizations Operating in Special Economic Zones, Small Industrial Zones, Technoparks, and Clusters in the Republic of Uzbekistan", based on the approved statistical report form "On the Activities of Organizations with the Status of Participants in Special Economic Zones, Small Industrial Zones, Technoparks, and Clusters", registered under No. 98/4 by the State Committee on Statistics on November 16, 2022 (MIZ4).

It is important to note that the current statistical data collection process is rather indirect, does not cover all operating clusters and their participants, lacks automatic interdepartmental data integration, and does not provide a comprehensive methodology for full-fledged cluster identification, including spatial methods. Additionally, the methodology for data collection and accounting has significant shortcomings, ultimately rendering efforts to collect and analyze cluster data inefficient.

In our opinion, the absence of facilitators as a distinct institution within Uzbekistan's cluster system, with clearly defined rights, responsibilities, and functions, prevents the proper regulation and creation of conditions necessary for the initiation, formation, and effective development of clusters. This includes data collection and aggregation, monitoring, and evaluation of cluster activities.

Furthermore, despite government efforts to integrate facilitator analogs in the form of cluster offices and management companies in limited cases, the facilitator institution has not yet been fully implemented or properly utilized. Additionally, there is no unified approach to facilitators, and they are not recognized in regulatory and legal documents as institutions or official participants of clusters.

In our opinion, in the field of monitoring and evaluating cluster efficiency, it is necessary to adhere to a unified approach and establish the following functions for all facilitators, regardless of their form of ownership and cluster types:

- Collection, aggregation, analysis, and publication of data on the activities of cluster participants via an interaction platform, integrating the database with government data platforms to ensure a comprehensive approach to cluster analysis;
- Support for the cluster's information infrastructure, including an interaction and integration platform for cluster participants;
- Defining mandatory and additional criteria for assessing the activities of cluster participants and ensuring systematic monitoring;
- Establishing criteria for evaluating the efficiency of financial resources attracted by cluster participants, including budgetary, credit, extra-budgetary, and investment funds, and ensuring systematic monitoring;
- Collection, aggregation, analysis, and publication of data on cluster formation, development, and overall operation, with subsequent reporting and analytical assessments provided to stakeholders;
- Conducting marketing and economic research on cluster-related markets to identify factors that enhance competitiveness, facilitate market expansion, and support existing cluster participants;
- Facilitating cooperation and exchange of innovative ideas and know-how in the R&D sector among cluster participants and with other clusters at interregional and international levels;
- Promoting collaboration between clusters and the academic sector, including research institutions and educational organizations, as well as identifying potential opportunities and priority areas for development;
- Participating in the initiation of cluster projects by providing consulting services and information-analytical data;
- Facilitating subcontracting mechanisms by collecting and disseminating information among cluster participants regarding the provision of industrial services under subcontract agreements, based on available general and specialized production capacities and the needs of industrial enterprises. This also includes developing specialized consulting organizations, such as subcontracting centers;
- Collection, aggregation, analysis, and publication of data on the infrastructure needs of cluster participants, including housing, engineering, utilities, road networks, and other infrastructure types;
- Gathering, analyzing, and publishing data, conducting research, and enhancing expertise in cluster formation and development.

Facilitators within clusters are intended to serve as regional or local elements of the national system for monitoring and evaluating cluster efficiency, being directly embedded within the cluster and integrated with cluster participants and local government authorities. Local facilitators, utilizing their own platforms and information portals, independently contribute to cluster development by publishing statistical, analytical, and research data related to the clusters they oversee.

In the case of Uzbekistan, cluster development is still in its formative stages, with efforts focused on monitoring, evaluating, and regulating clusters. The lack of a standardized approach to defining clusters and assessing their performance poses a challenge to policymakers and stakeholders. The current statistical data collection system is limited in scope, lacks comprehensive integration, and does not fully account for the diverse economic relationships within clusters. This highlights the

urgent need for a unified methodology that ensures systematic monitoring, evaluation, and optimization of cluster policies.

A crucial factor in enhancing the effectiveness of clusters is the introduction of facilitators as an institutional mechanism. Facilitators can serve as regional or local intermediaries, bridging the gap between cluster participants, government agencies, and research institutions. Their role in data collection, policy evaluation, infrastructure support, and innovation facilitation is essential for fostering sustainable and competitive clusters. However, the absence of a legally defined and standardized framework for facilitators in Uzbekistan remains a significant limitation.

To address these challenges, a unified cluster policy framework should be established, ensuring the integration of facilitators, improving interagency data coordination, and adopting standardized monitoring and evaluation criteria. Additionally, strengthening institutional support, increasing financial resources for cluster development, and promoting innovation-driven collaboration between academic, industrial, and governmental entities will be vital for long-term success.

Ultimately, the successful institutionalization of facilitators, standardization of cluster policies, and enhancement of monitoring systems will enable Uzbekistan to fully realize the potential of its clusters, fostering economic diversification, industrial modernization, and global competitiveness.

List of references:

1. Гамидуллаева Л. А., Страхов Е. П. Эволюция концепции кластерного развития: от агломерационной теории к экосистемам // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). 2023. Т. 14. № 1. - С. 106–125.
2. Портер М. Конкуренция: Пер. с англ. / Майкл Портер. – М. и др.: Вильямс, 2003. 605 с.
3. Lundvall B. National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. // Pinter Publishers. London. 1992. – P. 17-55.
4. Rosenfeld A. A guide to cluster strategies in less favored regions. // Regional technology strategies. 2002. - С. 35.
5. Клейнер Г.Б., Качалов Р.М., Нагрудная Н.Б. Синтез стратегии кластера на основе системноинтеграционной теории. // Отраслевые рынки..№ 5-6 (18). (сентябрь-декабрь) 2008. - С. 9-39.
6. Paul Krugman & Anthony J. Venables. Globalization and the Inequality of Nations (1995). The Quarterly Journal of Economics, 110(4), 857–880.
7. Venables. A. J. The International Division of Industries: Clustering and Comparative Advantage in a Multi-Industry Model. // The Scandinavian Journal of Economics. Vol. 101, No. 4, Industrial Policy in Open Economies (Dec., 1999). - pp. 495-513.
8. Ярошенко С. Г. Эволюционный подход к пониманию роли кластеров в совершенствовании взаимодействия субъектов социально экономической системы региона. // Вестник РИНХ. 2015. - С. 108-114.
9. Boschma, R. Proximity and Innovation: A Critical Assessment. // Regional Studies, 2005, 39(1), - P. 61–65;
10. Кулубеков Р. Р., Самойлова Л.Б. Институциональный подход в исследовании кластера. // "Молодой ученый" №4 (63) Апрель, 2014. - С. 557-561.
11. Morgan, K. Learning Regions: Institutions, Innovation and Regional Renewal. // Regional Studies, 1997, 31(5), - P. 491–503;
12. Reiner, J. The Role of Government in Cluster Development. // Economic Development Quarterly, 2015, 29(4). - P. 339–352.
13. Castells, M. The Rise of the Network Society. // Malden, MA: Blackwell Publishing, 1996. - P. 376–389;
14. Mazzucato, M. The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths. // London: Anthem Press, 2013. - P. 87–110;
15. А. В. Вахабов. Необходимость и приоритетные направления перехода к «зеленой экономике» в Узбекистане. Экономика и бизнес/ Новая архитектура построения экономики в постпандемийном мире. // Ташкент, 2021. - С. 3-12.

16. Расулов Т.С., Махмасобирова Н.У. Инновацион кластерларни шакллантиришнинг америка қўшма штатлари тажрибаси // Жаҳон иқтисодиёти журнали. № 7, 2017. – 16-26 б.
17. Бегимова Д. «Кластер сиёсати асосида минтақалар табиий иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш»: Фалсафа доктори (PhD) диссертация автореферати. Тошкент 2023. - 47 б.
18. Developed by author.
19. Куценко Е. С. Кластерный подход к развитию инновационной экономики в регионе. Автореферат диссертации по соисканию ученой степени доктора философии (PhD) . Москва. 2021. - 58с.
20. Портал обсуждения проектов нормативно-правовых актов - <https://regulation.gov.uz/ru/d/79193>

UDK: 338.46

ANALYSIS OF THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC STATUS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND COMPREHENSIVE INDICATORS OF RATING INDICATORS

OLIY TA'LIM MUASSASALARINING TASHKILIK-IQTISODIY VAHOLINI TAHLILI VA REYTNING KO'RSATKICHLARNING YUMLASH KO'RSATICHILARI.

АНАЛИЗ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ И КОМПЛЕКСНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ РЕЙТИНГОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ

Karimov Muzaffar Abdumalik oğlu

Independent researcher of Andijan state University, PhD., Associate Professor

Abstract

This article provides an analysis of the organizational and economic status of higher education institutions and comprehensive indicators of rating indicators. Also, the indicators of organizational and economic management in the system, the organization of educational processes at the university, the organizational status of the labor activities of professors, teachers and staff are analyzed.

Keywords: organizational and economic status, organizational, legal and economic structure, rating indicators.

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarining tashkiliy-iqtisodiy holati va reyting indikatorlari bo'yicha kompleks ko'rsatkichlari tahlili berilgan. Shuningdek, tizimda tashkiliy va iqtisodiy boshqaruv ko'rsatkichlari, universitetda o'quv jarayonlarini tashkil yetish, professor-o'qituvchilar va hodimlarning mehnat faoliyati tashkiliy holati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tashkiliy-iqtisodiy holat, tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy tuzilma, reyting indikatorlari.

В статье дается анализ организационно-экономического состояния учреждений высшего образования и комплексные показатели рейтинговых показателей. Система также анализировала организационно-экономические показатели управления, организацию учебно-воспитательных процессов в вузе, организационное состояние трудовой деятельности профессорско-преподавательского состава и сотрудников.

Ключевые слова: организационно-экономическое положение, организационно-правовая и экономическая структура, рейтинговые показатели.

The development of any country in the world is directly related to the education system. The path taken by the most developed countries in the world, the basis of the development strategy, is education. Our country's education system, especially the higher education system, has undergone changes that meet world standards during the years of independence and the last 10 years. The reforms being carried out in the higher education system can be considered proportional to the development of the economy.

In an innovative economy, just as there is an organizational and economic structure of any organizations, in particular state and non-state organizations, there is an organizational structure and economic indicators of the higher education system, higher educational institutions in the system. Мавзуни ўрганганлик даражаси.

The issues of the analysis of the organizational and economic state of higher education institutions and complex indicators of rating indicators are covered in the scientific works of such economists as Surovitskaya G.V., Ibodova Z.Kh., Kurdova M.A., Putilov A.A. Kanyrin P.A., Yu.M.Belyaev from the CIS.

If we turn to the organizational, legal and economic structure of this system in our country, higher education institutions have legal status, and today there are the following organizational forms of higher education institutions in our republic:

1. University - a higher education institution aimed at providing students with comprehensive knowledge in the field they are studying or for further study in the course of a higher education program;

2. Academy - an educational institution that, in addition to providing higher education in the implementation of a higher education program, also prepares students for further studies in a specific direction;

3. Institute - implements a higher education program, like all higher education institutions, and provides knowledge focused on one direction in the provision of education.

A board of trustees, which is a social management body, is established in a higher education institution. It includes representatives of the founders, local authorities, ministries and departments, institutions and organizations, other educational institutions, social organizations, foundations and sponsors.

A higher educational institution manages academic lyceums established under this higher educational institution and sponsors vocational colleges of the same profile. According to the current legislation and the Regulations on a higher educational institution, it is prohibited to organize social organizations, scientific and voluntary societies, dissertation defense councils, scientific-methodical and scientific-technical councils, as well as a council of young scientists, etc. A higher educational institution forms its structure in accordance with the established procedure, based on the approved number of employees and budget limits, state budget and extrabudgetary funds, and the number of students.

Analysis and results. In order to analyze the organizational and economic state of higher educational institutions and the directions of innovations in the system, it is advisable to conduct an analysis of HEIs under the management of the Ministry of Higher Education, Science and Innovations, the main body of management of this system. Andijan State University named after Zahiriddin Muhammad Babur In 1931, the Andijan Evening Pedagogical Institute was established under the Fergana State Pedagogical Institute, and it functioned as a teacher training institute from 1939 to 1953. In the early years of independence, in connection with the transition of our country to a new path of development, a number of changes and innovations began to be implemented in the education system. Andijan State University was established on the basis of the Andijan State Pedagogical Institute by the presidential decree of February 28, 1992. Today, about 18 thousand students study at Andijan State University, including 6949 full-time students, 11170 part-time students, 271 distance learning students, 121 students on joint programs, and 210 students on a master's degree. Andijan State University, from its establishment to the present, is a leader among the higher educational institutions of the Republic in terms of exemplary organization of the educational process, scientific activity, the potential of trained personnel and achievements in each field. These

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” jurnali 3-son 2025 yil

results indicate that organizational management at the university is systematically organized. In the management structure, the functional tasks of each department and center, faculty and specialized departments are organized in accordance with the management regulations.

Table 1

Analysis of complex indicators of Andijan State University by rating indicators [1]

№	Indicator indicators	2022 y	2023 y
1	Number of full-time professors of higher education institutions, (R)	725	715
2	Number of students (full-time, second-level, evening, distance),	9736	9287
3	Number of students (part-time)	11069	10231
4	Number of professors with PhD or DSc degrees from universities in the world's top 1000, (R1.1)	3	4
5	Professors who have taught at universities in the world's top 1000, (R1.2)	2	2
6	Share of professors with a Doctor of Science (DSc) degree or professor title, (Px)	42	52
7	Number of candidates with a PhD degree or associate professor title Share of professors, (Py)	189	215
8	Scientific competence,	32%	37%
9	Number of dissertation defenses in the accounting year (2022) (including the academic titles of professor or associate professor), (D)	62	68
10	Citations to scientific articles of professors and teachers according to international indicators, (S4)	4418	5248
11	Number of scientific articles in international journals, (S6)	288,87	309,57
12	Number of scientific articles in republican scientific journals (listed by the UAC), (S7)	337,28	378,11
13	Grants from foreign scientific research centers and funds from foreign scientific foundations, million Soums (T4)	0	0
14	Funds received from research conducted on the basis of orders from industries, million Soums soums (T5)	157 510 000	189 520000
15	Funds received from research conducted on the basis of state grants, million Soums (T6)	3 499 902 000	3548 6597000
16	Funds received from research conducted on the basis of state grants, mln. Som (T6)	9	15
17	Number of protection documents (patents) obtained for intellectual property, (T8)	19	21
18	Number of published monographs, (T7)	102	112
19	Number of protection documents (patents) obtained for intellectual property, (T8)	36	42
20	Number of certificates obtained for programs and electronic databases related to information and communication technologies, number of various materials protected by copyright, (T9)	105	127
21	Number of textbooks, (S1)	10	10
22	Number of study guides, (S2)	26	29
23	Number of foreign teachers, (P2)	54	57
24	Number of foreign students, (P3)	55	64
25	Number of students participating in academic exchange programs, (P4)	79	87
26	Number of scientific or Number of students participating in educational projects (foreign, joint), (P5)	12	12
27	Number of professors participating in international conferences and seminars, scientific or educational projects (foreign, joint), (P6)	519	1132
28	Number of courses (subjects) taught in a foreign language, (K1)	519	989
29	Number of graduates who graduated from higher education institutions in the accounting year, (Rbt)	17	19
30	Number of graduates who found jobs, (R3.2)	79	78
31	Number of students who won prizes and awards in international Olympiads and prestigious competitions and were laureates of the state scholarship of the President of the Republic of Uzbekistan,	160	248
32	Number of students who won prizes and awards (diplomas) in republican Olympiads and prestigious competitions Number of students who have received awards,	17288	17288

In the management structure of Andijan State University, the following decision-making management entities of the university are considered as the highest management body of the organization:

- University Council;
- Rector;
- Supervisory Board.

Today, it is possible to analyze the organizational and economic management indicators of Andijan State University, the organization of educational processes at the university, the organizational status of the labor activity of professors, teachers and staff, the university's scientific and innovative aspirations in accordance with the requirements set for the higher education system (Table 1). Conclusions.

- Having studied the payment-contract agreements concluded between higher educational institutions and students, an innovative payment mechanism was developed based on the “Innovative Payment-Contract Agreement”. Proposals and recommendations were made for innovative optimization based on the proposed “Cash back” terms for the amounts and terms specified in the payment agreements.

- Delays in the receipt of payment-contract amounts to the account of higher educational institutions are prevented;

- The occurrence of disputes related to payments between higher educational institutions and users of educational services is reduced;

- Payments are ensured to the account of the educational institution within the established deadlines or ahead of schedule;

- Disputes related to late payment of contract payments are reduced and disputes related to the educational process are eliminated;

- The proposed and provided “Cash backs” serve as a motivating factor for competition among students in ensuring the periodicity of payments.

- “University 3.0” is not only an innovative leadership, but also an improved model for managing scientific and innovative development based on a qualitatively new strategic approach, which requires the creation of missing elements of the scientific and innovative and educational system of a higher educational institution.

- 2. In the management of higher educational institutions, the maximum equalization of the indicators of the integration potential of higher educational institutions to the indicators of the integration results of higher educational institutions is an indicator of the maximum use of the potential of a higher educational institution.

- 3. The transformation of higher education institutions into third-generation universities, ensuring the organizational and resource sustainability of the institution, is directly related to the use of improved methods, mechanisms and management tools that allow creating conditions for the qualitative and dynamic reproduction of scientific and innovative potential.

The table of analysis of complex indicators of the rating indicators of Andijan State University shows that the university has its own prestige both in terms of the number of professors and students, as well as in terms of scientific potential and economic indicators. The conditions created for the university's professors and teachers to engage in scientific research, inventions and the creation of innovative ideas are sufficient, but the university has low indicators in terms of inventions and patents, grants in relation to the number of professors and teachers. Grants from foreign scientific research centers and funds from foreign scientific funds, the number of protection documents (patents) obtained for intellectual property, the number of courses taught in a foreign language, and the amount of funds received from research conducted on the basis of industry orders are disproportionate to the university's plans. In order to eliminate the problems associated with these low-level indicators at Andijan State University, further improve its organizational and economic indicators, and create an innovative management environment at the university, it is necessary to thoroughly develop annual comprehensive action plans (roadmaps) and ensure the continuity of monitoring of its implementation mechanism.

List of references:

1. Karaev S.B. Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 01, 2020 ISSN: 1475-7192 1734-1742 page.

2. Сурувицкая Г.В. Формирование инновационного механизма развития систем менеджмента качества университетов специальность 08.00.05-Экономика и управление народным хозяйством (Стандартизация и управление качеством продукции) Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Саранск-2012.;
3. Ибодова З.Х. Организационно-экономические механизмы обеспечения инновационного развития вуза на рынке образовательных услуг. Специальность 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами-сфера услуг) диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Душанбе-2017.;
4. Курдова М.А. Развитие системы и механизмов управления устойчивостью высшего учебного заведения Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством: менеджмент Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Пенза-2015;
5. Ю.М.Беляев. Инновационный менеджмент. Учебник. Москва. Издательско-торговая корпорация “Дашков и К” 2020 // <https://znanium.com/read?id=358505>;
6. Resolution of the Cabinet of Ministers of March 29, 2021 No. 163 “On measures to organize dual education in the professional education system”.
7. Синицын Ю. Н. Дуальное обучение как часть постиндустриального образования. “Дуальное образование: опыт, проблемы, перспективы” Всероссийский научно практическая конференция. Краснодар 2019 г. Ст 6-11.

УДК: 338.46

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ КОРРУПЦИЯНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

ЦИФРОВИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПРОТИВОДЕЙСТВИИ КОРРУПЦИИ

DIGITALIZATION OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IS AN IMPORTANT FACTOR IN COMBATING CORRUPTION

Фаррух Гайбуллаев, Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлигининг масъул ходими, Ҳуқуқ магистри, мустақил тадқиқотчи

Аннотация

Мақолада Олий таълим тизимини рақамлаштиришнинг коррупциянинг олдини олишдаги ўрни ва аҳамияти таҳлил этилган.

Калит сўзлар: коррупция, рақамлаштириш, очиқлик, қонунийлик, ҳисобдорлик, расмиятчилик, коррупциянинг хавф-хатарини бошқариш, олий таълим, хабардорлик, самарадорлик, шаффофлик, шахсий жавобгарлик.

В статье анализируется роль и значение цифровизации системы высшего образования в предотвращении коррупции.

Ключевые слова. коррупция, цифровизация, открытость, законность, подотчетность, формальность, управление коррупционными рисками, высшее образование, информированность, эффективность, прозрачность, персональная ответственность.

The article analyzes the role and importance of digitalization of the higher education system in preventing corruption.

Key words: corruption, digitalization, openness, legality, accountability, formality, corruption risk management, higher education, awareness, efficiency, transparency, personal responsibility.

Олий таълимга йиллар мобайнида таъмагирлик ва коррупциянинг ўчоғи сифатида қараб келинган. Айниқса, қабул жараёнларининг шаффоф эмаслиги хусусида халқимизда ҳақли эътирозлар тез-тез учраб турар эди. Бугун кириш имтиҳонларининг шаффофлиги таъминланиб, “таниш-билишчилик” каби иллатларнинг олди олинди.

Энг асосийси, битирувчи мақомини юксалтириш, унинг нуфузи у ёки бу ОТМнинг юзи эканлиги кадрлар тайёрлашда биринчи ўринга чиқарилди. Истеъмолчи талабига мос сифатли кадрларни тайёрлаш мақсад қилинган экан, энг аввало, касбий этикет ва унинг шарафини асраб қолишдек мақсад устуворлиги йўлида иш олиб борилмоқда.

Олий таълим тизими жамиятнинг таянчи ва тараққиётнинг муҳим бўғинидир. Агар ушбу тизимда адолат, ҳалоллик ва очиклик таъминланса, илм-фан ва таълим янада ривожланади, мамлакат тараққиётига асос бўлади. Коррупциядан холи, ҳалоллик тамойилларига асосланган таълим тизими эса кучли давлат, кучли иқтисодиёт ҳамда кучли жамиятни шакллантиришда асосий омиллардан бири бўлиб қолади. Бугун қабул қилинаётган қарорлар ва амалга оширилаётган ташаббуслар эса келажак тараққиёти учун мустаҳкам пойдевор яратади.

Ўзбекистонда очик маълумотларга ҳукумат шаффофлигининг муҳим воситаси ва рақамли иқтисодиётни ривожлантиришга ҳисса қўшадиган омил сифатида катта аҳамият қаратилмоқда. Бу борада давлат органлари ва ташкилотлари томонидан очик эълон қилиниши лозим бўлган ижтимоий аҳамиятга молик маълумотларнинг қатъий рўйхати тасдиқланиб, ахборотлар жойлаштириладиган ресурс, янгилаб бориш муддати ва масъул ижрочилар аниқ белгилаб берилган. Президентимизнинг қатор фармон ва қарорлари асосида очик эълон қилиниши лозим бўлган ижтимоий аҳамиятга молик маълумотлар рўйхати янада кенгайтирилиб, аҳолини қийнаб келаётган қатор долзарб масалалар ечимини топмоқда.

Мамлакатимизда амалга оширилган тадбирлар натижасида эришилган ютуқларни алоҳида таъкидлаш зарур. Ўтган. Унга кўра, олий таълим муассасалари тизимида бир қатор ижобий ютуқларга эришилганлигини, 2023 йилда 7 та янги олий таълим муассасаси фаолияти йўлга қўйилиб, уларнинг сони жами 211 тага етганлигини, ҳозирда ёшларни олий таълим билан қамраб олиш даражаси 9 % дан 42 % га ошганлигини, QS “Фан соҳалари рейтинги” да 2 та олийгоҳ 4 та фан соҳалари бўйича “ТОП-500”, “QS Осиё университетлари рейтинги 2024” рўйхатида 14 та олийгоҳ “ТОП-1 000”, “QS Sustainability Rankings – 2024” рейтингида 3 та олийгоҳ “ТОП-1 000” университетлар рўйхатига киритилганлиги олий таълим тизимидаги ислохотлар натижасидир. Мақоламизда олий таълим тизимини рақамлаштириш коррупциянинг олдини олишдаги роли ва олий таълим тизимининг бугунги эришилганлик даражасининг таҳлилига эътибор қаратамиз.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши конвенциясининг «Коррупциянинг олдини олиш бўйича чоралар», деб номланган 2-боби 6-моддасининг d-бандида мансабдор шахслар “оммавий вазифаларни тўғри, виждонан ва тегишли даражада бажариш талабларига жавоб беришлари мумкин бўлиши учун маърифий ва ўқув дастурларни амалга оширишга кўмаклашадилар ҳамда коррупция билан ва ўз вазифаларини бажариш билан боғлиқ бўлган хатарларни чуқурроқ англашлари мақсадида улар ихтисослашган ҳамда мувофиқ тайёргарликдан ўтишларини таъминлайдилар. Бу каби дастурларда кодексларга асосланишлар ёки амалий соҳалардаги ахлоқ стандартлари мавжуд бўлиши мумкин” **[1]** лиги белгилаб қўйилган.

Коррупцияга қарши кураш, аввало, халқимизнинг ҳуқуқий онги ва тафаккурида бу иллатга нисбатан нафрат туйғусини шакллантириш орқали амалга оширилади. Қачонки, жамиятда бу иллат билан курашувчи соғлом фикрловчи ёшлар сони ортиб борсагина жиддий ўзгаришларни кутишимиз мумкин.

Олий таълим тизимида сўнгги йилларда олиб борилган ислохотлар натижасида ҳар бир олий ўқув юртида талабалар орасида ижтимоий- маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашга масъул бўлган ректор маслаҳатчиси, ички ишлар инспектори, комплеанс (ички) назорат бўлими ҳамда тьюторлар институтининг жорий қилиниши коррупцияга қарши курашда муҳим қадам бўлганини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз.

Сўнгги қисқа давр мобайнида давлат хизматларини кўрсатиш сифати яхшиланиб, ортиқча тартиб-таомиллар қисқартирилди ҳамда электрон шаклда кўрсатиладиган давлат хизматлари сони оширилди. Рақамлаштириш орқали инсон омилини имкон қадар истисно қилиш мақсадида давлат ва хўжалик бошқаруви органлари фаолиятини рақамлаштириш билан боғлиқ 369 та лойиҳа амалга оширилди. Давлат органлари ва ташкилотларида коррупциявий муносабатларнинг олдини олишга қаратилган превентив механизмлар яратилди. Айниқса, давлат идоралари ва ташкилотларининг коррупцияга қарши курашиш фаолиятини мониторинг қилиш бўйича алоҳида рейтинг тизимлари — коррупцияга қарши курашиш ишлари самарадорлигини рейтинг баҳолаш ҳамда Очқлик индекси жорий этилиши ислохотларнинг амалий натижалари салмоғини янада оширди.

Президентимиз раҳбарлигида 2025 йилнинг 5 март куни ўтказилган Коррупцияга қарши курашиш миллий кенгаши йиғилишида таълим соҳасида шаффофликни таъминлаш ва коррупцияга қарши қатъий курашиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Йиғилишда таъкидланган соҳалар қаторида олий таълим тизими коррупцияга қарши курашиш борасида алоҳида эътибор талаб қиладиган йўналиш сифатида кўриб чиқилди. Чунки таълим тизими фақат билим берувчи муассаса эмас, бу кадрлар тайёрлаш фабрикаси, миллат келажагини бунёд этувчи маънавий устахона ҳамдир.

Агар бу тизимда шаффофлик таъминланмаса, коррупция жамиятнинг илдизларигача чуқур сингиб кетади ва унинг оқибатлари авлодлар тақдирига таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Шу ўринда таълим тизимида шаффофликни таъминлаш, коррупциянинг ҳар қандай кўринишига мурасасиз бўлишни давр тақозо қилаётганини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

Олий таълим тизимида коррупциянинг хавф-хатарини бошқариш орқали унинг фаолияти самарадорлигига эришиш мумкин. Бунинг учун:

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституцияси (2023) [2]; Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни (2017); [3].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизimini такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, (2020) [4];

“Коррупцияга қарши мурасасиз муносабатда бўлиш муҳитини яратиш, давлат ва жамият бошқарувида коррупциявий омилларни кескин камайитириш ва бунда жамоатчилик иштирокини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги (2021) [5];

“Коррупцияга қарши курашиш тизimini янада такомиллаштириш ҳамда давлат органлари ва ташкилотлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати тизими самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги (2023) [6]. Фармонлари;

“Коррупцияга қарши курашиш фаолиятини самарали ташкил этишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги (2021) [7]. “Давлат бошқаруви соҳасида коррупциявий хавф-хатарларни бартараф этиш механизмларини такомиллаштириш ва ушбу соҳада жамоатчилик иштирокини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги (2022) [8] қарорларини ўзлаштириш зарур бўлади.

Шунингдек, мавзуга оид бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмун-моҳиятини чуқур ўрганиш зарур. Сабаби коррупцияга қарши ва коррупциянинг олдини олишга доир расмий норматив ҳужжатларни чуқур ўрганмасдан туриб у каби даҳшатли иллатга қарши мурасасиз муҳит яратиб бўлмайди.

Таълим соҳасидаги “коррупция” тушунчасига дастлабки илмий йўналишдаги таърифни Стефен Хейнеман берган бўлиб, унинг фикрига кўра, “коррупция шахсий ва моддий манфаат учун ваколатни суистеъмол қилиш ҳисобланади” [9]. У таълимни энг муҳим давлат бойликларидан бири сифатида баҳолаб, ушбу соҳадаги коррупция моддий манфаатдорлик билан бирга шахсий манфаатни (номоддий) ҳам қамраб олишига алоҳида урғу берган.

Фрэнк Анекьярико ва Джеймс Б. Джейкобс таълим соҳасидаги коррупцияга моддий манфаат учун ваколатни суистеъмол қилиш сифатида таъриф берганлар[10].

Д.А. Повный ўз тадқиқотларида олий таълим соҳасидаги коррупциявий омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатади: таълим соҳасидаги қонунчиликнинг тарқоқлиги ва номувофиқлиги; маҳаллий таълимнинг сифати ва нуфузининг тушиб кетганлиги; талабалар онгида хулқ-атворнинг чекланган модели (хуқуқий инфантилизм ва хуқуқий нигилизм)нинг илдиз отганлиги[11].

Янги таҳрирдаги Конституциямизда Ўзбекистон хуқуқий давлат экани белгиланди. Олимларимизнинг ушбу моддага асосланиб таъкидлашича, янги Ўзбекистон: “Конституция ва қонун устуворлигига асосланган давлат, деганидир. Бундай давлатда мансабдор шахслар ҳокимиятни хоҳлаганича ўзлаштира олмайди, ўзи билганича қарорлар қабул қилмайди. Барча давлат органлари фақат қонунда белгиланган ваколатлардан келиб чиқиб ҳаракатланади”[12].

Амалга оширилган тадқиқотларимиз асосланиб айтиш мумкинки, коррупцияни илдизи билан йўқотишни таълимдан бошлаш зарур. Бир пайтлар олий таълим муассасаларига ўқишга кириш кўпчилик учун етиб бўлмас орзу эди. Аксарият ҳолларда билимли болалар эмас, балки “таниш-билиш”и “танкаси”борлар талаба (студент) бўларди. Олий таълимга киришдаги 1 август “операциялари” ни кўпчилик эслашади. Кириш имтиҳонларида юқори балл олиш “тизими” шунчалар “ёпиқ схема” орқали зўр йўлга қўйилгандики, уни вақти келиб йўқолишига ҳеч ким ишонмасди.

Бироқ давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг қатъияти ва кучли сиёсий иродаси бу “катта қора бозор”ни барҳам топишига туртки бўлди. Бугун олий ўқув юртига кириш ушалмас орзу эмас, билимлар асосида баҳоланадиган ҳақиқий имкониятга айланди. Авваллари кўпчилик фақат пул ва танишлар орқали ўқишга кира олиш мумкин, деб ўйларди. Лекин сўнгги йилларда қабул жараёнига киритилган очиқлик, шаффофлик, адолатли баҳолаш тизими ва коррупцияга қарши курашиш чоралари бу тасаввурни ўзгартиришга хизмат қилди.

Ҳозир тест синовлари махсус кузатув камералари остида ўтказилади. Аудиторияларга бегона шахсларнинг кириши чекланган. Ҳар бир абитуриентнинг натижалари автоматик тарзда ҳисобланади. Энг муҳими, барча учун тенг имкониятлар яратилиб, билимли ёшлар ўз салоҳиятини намоён эта оладиган муҳит шакллантирилди. Бугунги ёшлар ўз билим ва меҳнати билан олий таълим даргоҳларига кириши мумкинлигига ишонаётгани – бу ислохотларнинг энг катта ютуғи, десак муболаға бўлмайди.

Таълим соҳаси рақамлашиб, имтиҳонлар шаффофлашди, адолат мезонлари устуворлик касб этди. Ортиқ “таниш-билиш”чилик ёки “йўл топиш” ҳақида ўйлашга ҳожат қолмади. Ўтган йили жорий этилган “аввал тест, кейин танлов” тизими эса таълим олиш имкониятларини янада кенгайтди. Энди абитуриентлар олдин тест топшириб, ўз билимларига кўра балл тўплайди ва кейин шу натижалар асосида ўзларига мос олийгоҳни танлайди. Бу тизим абитуриентларга кенг танлов бериш баробарида, адолатни таъминлашга хизмат қилмоқда. Юқори балл тўплаган ҳар бир ёш тенг имконият асосида давлат грантига эга бўлиши мумкин. Шунингдек, камроқ балл олганлар тўлов-контракт асосида таълим олиш йўлини танлайдилар.

Коррупция ижтимоий пандемия сифатида жамият аҳлига катта зарар етказади. Эндиликда давлатимиз бу иллатни тамоман йўқотишга азму қарор қилди. Бундан буён фарзандларимизга таълим бериш баробарида, коррупциянинг энг майда иллатларидан холи бўлишини таъминлаш керак. Бу, энг аввало, талаба ва ўқувчиларнинг имтиҳонларда фин ўқувчилари каби кўчирмакашликларга бефарқ бўлмасликлари, бу иллатга қарши мурасасиз бўлиши руҳида тарбияланиши керак.

Хорижий тажриба шуни кўрсатмоқдики, таълимда коррупцияга қарши курашиш нафақат хуқуқий чоралар, балки жамият онгини ўзгартириш билан ҳам боғлиқ. Имтиҳонлар аниқ қоидалар асосида ўтказилиб, талабалардан академик ҳалоллик қатъий талаб қилиниши шарт. Коррупцияга қарши иммунитетни ёшларимизга сингдирсак, ҳалоллик маданиятини миллий маданиятимизга айлантирсак, ўқув жараёнларида ҳар қандай алдов ёки ноқонуний йўللарга мурасасиз бўлишга тарбияласак, жамиятимизда адолат ва шаффофлик устувор қадриятга айланади.

Шуни унутмаслик лозимки, таълим тизимида коррупцияга қарши кураш фақат жазо чоралари билан чекланиб қолмаслиги керак. Масалан, Сингапур ва Канада каби давлатларда академик ҳалолликни тарғиб қилиш мактаб ва университетлар даражасида кенг жорий этилган. Талабаларга адолатли рақобат муҳити яратилиб, билимларини холис баҳолаш тизими такомиллаштирилган. Шу билан бирга, ўқувчилар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини яхши тушуниши учун махсус дастурлар ишлаб чиқилган.

Англия ва АҚШда эса талабалар ва ўқитувчилар ўртасида очиқ мулоқотни таъминлаш учун махсус платформалар яратилган. Бу тизимлар орқали талабалар имтиҳон жараёнларида ёки баҳолашдаги адолатсизликни аноним тарзда хабар қилиши мумкин. Бундай ёндашувлар таълим тизимини ҳеч қандай аралашувсиз, ҳақиқий билимга асосланган ҳолда шакллантиришга ёрдам беради.

Ёшлар онгида коррупцияга қарши мурасасизликни шакллантириш, билим ва салоҳият ҳақиқий кадриятга айланиши учун таълим тизимида ислохотларни изчил давом эттириш шарт. Бу йўлда нафақат давлат, балки ота-оналар, ўқитувчилар ва жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз масъулиятини ҳис қилиши жуда муҳим. Шундагина коррупциядан холи, адолат ва шаффофликка асосланган таълим тизимини яратишга эришиш мумкин.

Олий таълим тизимида рақамлаштириш жараёнлари кенг миқёсда амалга оширилмоқда. Бу эса абитуриентлар, талабалар ва профессор-ўқитувчилар учун қулайлик яратиш билан бирга, таълим жараёнларида шаффофликни таъминлашга хизмат қилмоқда. Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ҳамда унинг тизимида 36 та ахборот тизими ишлаб чиқилган. Бу тизимлар олийгоҳ, лицей, касбий ва олий таълимдан кейинги таълимга қабул жараёнларини тўлиқ рақамлаштириш имконини берди. Жумладан, **my.edu.uz** ва **my.uzbmb.uz** ахборот платформалари орқали абитуриентлар ўз ҳужжатларини онлайн топшириш имкониятига эга бўлди. Бу эса вақт ва маблағни тежашга, бюрократик тўсиқларни қисқартиришга олиб келди.

Шунингдек, таълим жараёнларини самарали бошқариш мақсадида Олий таълим жараёнларини бошқариш ахборот тизими – HEMIS тизими жорий этилди. Бу тизим 35 турдаги статистик маълумотларни рақамлаштиришга ёрдам берди. Гуруҳ журналлари, ўзлаштириш қайдномалари, дарс ва имтиҳон жадваллари, диплом ва академик маълумотлар, талабалар ҳамда профессор-ўқитувчилар тўғрисидаги маълумотлар ягона платформада сақланади. Бундан ташқари, HEMIS такомиллаштирилиб, талабалар учун давомат ва имтиҳон натижалари бўйича апелляция бериш механизми жорий этилди.

Касбий (**prof.edu.uz**) ва ўрта махсус таълим (**emis.edu.uz**) муассасаларида ҳам маъмурий жараёнлар ахборот тизимлари орқали бошқарилмоқда. Талабаларга электрон шартномалар тақдим этиш, онлайн тўловлар ва мониторинг юритиш учун EduBilling ахборот тизими ишга туширилди. Бу тизим орқали шартномалар фақат электрон шаклда олинади. Натижада тайёрлаш вақти 70 фоизга қисқарди, бюрократик жараёнлар эса 90 фоизга камайди.

Олий таълим муассасаларида билимларни назорат қилиш ва баҳолаш тизими Blind assessment усулида йўлга қўйилди. Бу усул талабаларнинг бажарилган ишларини кодлаш орқали баҳолаш жараёнида шаффофлик ва холисликни таъминлайди. Диплом маълумотларини ягона база (**diplom.edu.uz**) орқали текшириш имконияти яратилди. 1991-2020 йиллар давомида берилган 1,5 миллиондан ортиқ дипломнинг 84 фоизи рақамлаштирилди.

Талабалар ва уларнинг ота-оналари учун онлайн тўлов тизимлари жорий этилди. Click, Payme ва Zoomrad орқали контракт тўловлари, стипендия маълумотлари ва ижара шартномалари тўлиқ рақамлаштирилди. Ётоқхона ўринларини шаффоф ва автоматлаштирилган тарзда тақсимлаш, талабаларнинг жойлашуви бўйича электрон кузатув тизимини жорий этиш ишлари амалга оширилди. Бундан ташқари, стипендия тайинлаш ва тўлаш жараёнлари тўлиқ рақамлаштирилиб, инсон омили аралашуви йўқ қилинди. Электрон шартномаларни верификация қилиш орқали бюрократик жараёнлар сезиларли даражада қисқарди. Ётоқхона бўш ўринлари ҳақида талабаларни ўз вақтида хабардор қилиш тизими автоматлаштирилди ва ётоқхоналар шаффоф-онлайн тарзда тақсимланиши таъминланди. Талабаларнинг жойлашувига оид жараёнлар электрон кузатув орқали назорат қилиниши йўлга қўйилди. Таълим тизимидаги бу каби рақамлаштириш ишлари коррупцияни камайтириш,

бюрократик тўсиқларни йўқ қилиш ва таълим жараёнларини янада шаффофлаштириш ва очиқланишига хизмат қилмоқда. Электрон ҳужжат айланмаси, онлайн мониторинг ва автоматлаштирилган баҳолаш тизими орқали талабалар учун тенг имкониятлар яратилиб, таълим тизими халқаро стандартларга мос равишда ривожланмоқда.

Олий таълим муассасаларида талабалар ва ўқитувчилар учун қулайликларни ошириш мақсадида 2024-2025 ўқув йилидан бошлаб “Регистратор офиси” фаолияти йўлга қўйилди. Хўш, бу тузилма аслида қандай мақсадда тузилди? Хусусан, Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат техника университетида худди шундай тузилма ташкил этилган.

Рақамли таълим технологиялари маркази билан ҳамкорликда “Регистратор офиси” ва университет ўқув бўлими, деканатлар, бухгалтерия, маркетинг ва амалиёт бўлими, илмий, халқаро алоқалар бўлимлари ўртасида ягона электрон ҳужжат айланишини таъминловчи “g-office.tdtu.uz” тизими ишлаб чиқилди.

Ушбу замонавий тузилма университет бош биносида жойлашган бўлиб, самарали фаолият олиб бориши учун барча қулайликларга эга. 31 нафар ёш, малакали, бир нечта хорижий тилларни мукаммал эгаллаган ва хорижий олий таълим муассасаларида малака оширган ходимлар офисда фаолият кўрсатиши учун саралаб олинди. Улар талабалик гувоҳномаси, талабалар ўқув варақаси, ўқиш жойидан маълумотнома, академик маълумотнома, дарс жадвали, давомат ва ўзлаштиришга оид маълумотлар, тўлов-контракт шартномалари, талабалар турар жойларига ариза бериш ҳамда айланма варақаларни рақамлаштирган тарзда мурожаатчиларга етказди. Бу инновацион ёндашув “Ягона дарча” тамойили асосида ишлаб, 30 дан ортиқ хизмат турларини кўрсатишни йўлга қўйди. Энди талабалар ўқув жараёни билан боғлиқ турли маъмурий масалаларни битта офис орқали осон ва тез ҳал қилиш имкониятига эга бўлмоқда.

Янги тизимнинг асосий мақсади – бюрократик тўсиқларни камайтириш ва инсон омилининг аралашувисиз хизмат кўрсатиш самарадорлигини оширишдан иборат. Шу сабабли, келгусида “Регистратор офис”лар орқали автоматлаштирилган хизматлар сони босқичма-босқич кўпайтирилиши режалаштирилган. Бу эса, талабаларнинг вақтини тежаш, жараёнларни шаффофлаштириш ва таълим тизимини янада самарали қилишга хизмат қилади.

Рақамлаштириш жараёнлари жадал олиб борилаётган ҳозирги даврда бу каби ташаббуслар таълим тизимини халқаро стандартларга мослаштириш, талабалар учун эса қулай муҳит яратиш йўлидаги муҳим қадамлардан биридир.

Олий таълим тизимида эришилган натижалар билан бир қаторда, камчиликлар ҳам йўқ эмас. Уларни бартараф этиш учун қатор ишларни амалга ошириш мақсад қилиб олинган.

Хусусан, қўшимча тўлов асосида ўқишга қабул қилинган талабаларнинг билим даражасини мунтазам таҳлил қилиш, имтиҳон натижаларини қатъий назоратга олиш уларнинг таълим жараёнига бўлган масъулиятини оширишга хизмат қилади. Бундай ёндашув нафақат билим даражасини кўтариш, балки таълимдаги холисликни таъминлашга ҳам ёрдам беради.

Шу билан бирга, олийгоҳларда раҳбар-ходимларнинг ротация қилиниши тизимда янги фикр ва ёндашувларни шакллантириш, бошқарув самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади. Профессор-ўқитувчилар лавозимларига ишга қабул қилиш жараёнларини рақамлаштириш, танловларнинг шаффоф ва очиқ ўтишини таъминлаш ҳар бир номзодга тенг имконият яратишга хизмат қилади. Илмий салоҳиятга эга мутахассисларнинг муносиб лавозимга эга бўлиши таълим тизими ривожини учун муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, олий таълим муассасалари ўртасида коррупцияга қарши рақамлаштирилган рейтинг тизимини жорий этиш орқали қайси олийгоҳда шаффофлик ва адолат устувор экани аниқланади. Бу эса барча олийгоҳларни тизимдаги ислохотларни янада самарали олиб боришга ундайди.

Касбий (ижодий) имтиҳон жараёнларини тўлиқ очиқ ва шаффоф ўтказиш, барча фуқароларга уни онлайн кузатиш имкониятини яратиш муҳим аҳамиятга эга. Бу талабаларга тенг шароит тақдим этиш ва ҳар бир иштирокчининг билими муносиб баҳоланишини таъминлаш имконини беради. Шу билан бирга, олийгоҳ раҳбар ходимлари ва профессор-ўқитувчиларнинг мавжуд вакант лавозимларга ҳужжат топшириш жараёнини рақамлаштириш адолатли танлов тизимини шакллантиришни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 11 майдаги “Коррупцияга қарши курашиш ишларининг самарадорлигини рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-81-сон Қарори асосида жорий этилган коррупцияга қарши курашиш ишларининг самарадорлигини рейтинг баҳолашда вазирлик 2021 йилда 47 балл, 2023 йилда 50 балл билан “қониқарсиз” натижа кўрсатганлигини баён этган. Шу билан бирга 2022 йил 14 июндаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятининг очиқлик даражасини ошириш ва баҳолаш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-154-сон Фармони асосида жорий этилган Очиқлик индексида вазирлик 2022 йилда 74,8 балл билан “яшил” натижа кўрсатган бўлса, натижалар 2023 йилда 67,4 балл билан “сарик” тоифага пастлаганлигини қайд этган.

Бу қувонарсиз ҳолатлар талабалар ва педагог ходимларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш, коррупцияга нисбатан тоқатсизлик муносабатини шакллантиришга қаратилган тадбирларни амалга оширишда кенг жамоатчилик назоратини кучайтиришни тақозо этади. Бу йўналишда мунтазам равишда тадбирлар ташкил этиш, маърифий лойиҳаларни амалга ошириш, коррупцияга қарши тарғибот ишларини кучайтириш таълим тизимининг умумий маданиятини янада юксалтиришга хизмат қилади. Шунингдек, талабаларнинг ота-оналари, оммавий ахборот воситалари ва жамоатчилик вакиллари иштирокида коррупцияга қарши курашиш бўйича олиб борилаётган ишлар ҳақида факультетлар кесимида “Очиқ эшиклар куни” тадбирларини ўтказишни жорий этиш тизимдаги ишончни мустаҳкамлайди.

Таклиф ва тавсиялар. 1. Олий таълим соҳасидаги коррупция бўлажак кадрларда коррупциявий иллатларни шакллантиришга хизмат қилади. Шу боис, олий таълим тизимида ходимларни “ҳалолликка текшириш” тартибларини белгилаш. Ҳалоллик текширувидан ўтган ходимларнинг электрон реестрини шакллантириш ҳамда ундан очиқ фойдаланиш имкониятини яратиш зарур.

2. Олий таълим тизимида коррупцияга оид жиноятлар сабабларини аниқлаш ҳамда жиноятчилик статистикасини юритиш тизимини такомиллаштириш. Олий таълим тизимида коррупциявий жиноятлар статистикасини юритишга мўлжалланган дастурий таъминот яратишда Ички ишлар вазирлиги билан ҳамкорлик қилиш. Бунда қуйидагиларни назарда тутиш зарур:

- коррупциявий жиноятлар ва улар натижасида етказилган зарарлар ҳисобини юритиш;
- коррупциявий жиноятлар содир этилиш сабаблари аниқлаш;
- коррупциявий жиноят содир этган шахслар рўйхатини юритиш ва уларни олий таълим хизматига киришини чеклаш;

ОТМ хизматчисининг хизмат қилган соҳаси бўйича ички назорат тузилмаси томонидан жиноятнинг содир этилишига сабаб бўлган омиллар ўрганилиб, уларни бартараф этиш бўйича аниқ чора-тадбирлар белгилаш.

3. Олий таълим тизимида коррупцияга қарши кураш олиб бориш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

ОТМга янги қабул қилинаётган бўлғуси ходимларнинг коррупцияга ёки оддий қилиб айтганда, пулга мойиллигини аниқлаш мақсадида мутахассислар томонидан мукамал тарзда махсус психологик тестларни ишлаб чиқиш ва номзодлардан мазкур тест синовларини қабул қилишни амалга ошириш;

- хизмат вазифалари тақозосига кўра тўғридан-тўғри талаба-ёшлар билан ишловчи ходимлар (тьютор, декан, проректор ва бошқа) билан алоҳида амалий мисоллар келтирилган видеофрагментлар асосида ўқув машғулотларини ташкил этиш;

- олий таълим тизимидаги хизматлардан энг кўп порахўрлик ёки тамагирлик каби қилмишлар содир этиб, жиноий жавобгарликка тортилган ходимларнинг статистик таҳлилини юритиб, ушбу хизмат йўналишида ишловчи ходимлар ўртасида белгиланган тартибда мунтазам ижтимоий сўровлар ўтказиш ва унинг натижаларига асосан тегишли чоралар кўриш;

- олий таълим тизими коррупция ҳодисаси билан боғлиқ, коррупция жинояти содир этган олий таълим тизими ходимларининг сайёр суд мажлисларининг реал ҳолатини ёритган,

таъсирчан фильм, видеофрагментларни ишлаб чиқиш ҳажмини ошириш ҳамда уларни ходимлар билан таъсирчан тарбиявий ишларни амалга оширишда фойдаланиш ва коррупция жинояти учун жазонинг муқаррарлиги каби ачинарли вазиятларни ифодалаб бериш;

– коррупция фактларини фош этувчи маълумотлар берган ходимларни қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш ва ҳимоя тизимини яратиш;

– ҳалол хизматни мунтазам рағбатлантириш;

– коррупция жинояти бўйича суднинг ҳукми кучга кирган кимсаларнинг фотосуратларини веб-сайтларда ва оммавий ахборот воситаларида доимий равишда кўрсатиб бориш амалиётини йўлга қўйиш;

– олий таълим тизимининг барча тузилмалар таркибидаги коррупцияга чалинишга мойил соҳа ва йўналишларни аниқлаш ва олдини олиш чоралари самарадорлигини ошириш;

– ходимларнинг коррупцияга қарши саводхонлигини оширишга эътиборни кучайтириш;

– олий таълим тизимининг барча таълим муассасаларида «Коррупциянинг олдини олиш ва ходимларда коррупцияга қарши хулқ-атворни шакллантириш» ўқув курсини ташкил этиш;

– ОТМ ходимларининг яшаш жойларидаги юриш-туриши ҳақида мунтазам хабардор бўлиб туриш.

4. Ректор маслаҳатчиси, ички ишлар инспектори, комплеанс (ички) назорат бўлими ҳамда тьюторлар институтининг каби масъул шахслар олий таълимнинг барча иштирокчиларининг коррупцияга қарши саводхонлигини ошириш, уларнинг коррупция билан ва ўз вазифаларини бажариш билан боғлиқ бўлган хатарларни чуқурроқ англашлари мақсадида улар билан махсус тайёргарликдан ўтишларини таъминлашга эътибор қаратиши керак. ОТМ олиб борилаётган аксилкоррупциявий таълим ва тарбия ишини янада жадаллаштириш ва таъсирчанлигини таъминлаш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши конвенциясига (Нью-Йорк, 2003 йил 31 октябрь) “Ўзбекистон Республикасининг қўшилиши тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг 07.07.2008 й. ЎРҚ-158-сонли Қонуни билан қабул қилинган // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008 й. 7-сон, 349-модда // Биринчи марта “Халқ сўзи” рўзномасида 8 июль 2008 йил нашр этилган.
2. <https://lex.uz/docs/6445145>
3. <https://lex.uz/docs/3088008>
4. <https://lex.uz/docs/4875784>
5. <https://lex.uz/docs/5495529>
6. <https://lex.uz/docs/6676585>
7. <https://lex.uz/docs/5495533>
8. <https://lex.uz/docs/6000285>
9. <https://lex.uz/docs/6000285>
10. <https://lex.uz/docs/6000285>
11. <https://lex.uz/docs/6000285>
12. <https://lex.uz/docs/6000285>
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 11 майдаги “Коррупцияга қарши курашиш ишларининг самарадорлигини рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-81-сон Қарори. // <http://www.lex.uz>.
14. Ўзбекистон Республикасининг Коррупцияга қарши курашиш Агентлиги маълумотлари..
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 14 июндаги “Давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятининг очиқлик даражасини ошириш ва баҳолаш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-154-сон Фармони. // <http://www.lex.uz>.
16. Ўзбекистон Республикасининг Коррупцияга қарши курашиш Агентлиги маълумотлари.

DATA SECURITY IN THE DIGITAL ECONOMIC ENVIRONMENT

RAQAMLI IQTISODIY MUHITDA MA'LUMOTLAR XAVFSIZLIGI

БЕЗОПАСНОСТЬ ДАННЫХ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Giyazova Nozima Bayazovna

Bukhara State University Faculty of Economics and Tourism

Associate Professor of the Department of Economics, PhD

Khabibov Shamshod Akbarovich

Bukhara State University Faculty of Economics and Tourism 3rd-year student

Abstract

The development of the digital economy is increasing the demand for cybersecurity. In recent years, the number and complexity of cyberattacks have grown, posing serious threats to user data. This article analyzes cybersecurity issues, their causes, and consequences while forecasting potential future threats. Additionally, effective strategies and technological solutions for data protection are proposed.

Keywords: Cyberattacks, user data, data encryption, authentication system, blockchain technology, regression model, cloud technologies, personal identification.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi kiberxavfsizlikka bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. So'nggi yillarda kiberhujumlar soni va ularning murakkabligi ortib, foydalanuvchi ma'lumotlariga jiddiy xavf tug'dirmoqda. Ushbu maqolada kiberxavfsizlik muammolari, ularning sabab va oqibatlari tahlil qilinib, kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlar prognoz qilinadi. Shuningdek, ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha samarali strategiyalar va texnologik yechimlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Kiberhujumlar, foydalanuvchi ma'lumotlari, ma'lumotlarni shifrlash, autentifikatsiya tizimi, blokcheyn texnologiyasi, regressiya modeli, bulutli texnologiyalar, shaxsiy identifikatsiya

Развитие цифровой экономики увеличивает потребность в кибербезопасности. В последние годы количество и сложность кибератак возросли, создавая серьезные угрозы для пользовательских данных. В данной статье анализируются проблемы кибербезопасности, их причины и последствия, а также прогнозируются возможные угрозы в будущем. Кроме того, предлагаются эффективные стратегии и технологические решения для защиты данных.

Ключевые слова: Кибератаки, пользовательские данные, шифрование данных, система аутентификации, блокчейн-технология, регрессионная модель, облачные технологии, личная идентификация.

The digital economy is a new form of economic activity in which information and communication technologies (ICT) serve as the main factor in managing economic processes. This economic model considers data as its primary resource. In the modern digital economy, cybersecurity is becoming increasingly important. With the advancement of information technologies, the number of cyberattacks is also growing. Businesses, government institutions, and individuals have become the main targets of cybercriminals. Threats such as unauthorized data acquisition, system breaches, and financial losses pose significant risks to both companies and ordinary users.

User data is often referred to as the "oil" of the digital economy, as it serves as the foundation for business decision-making, the automation of public services, and the personalization of individual services. With the rapid development of the digital economy, user data has become one of the most valuable resources. The utilization of big data enables the optimization of business processes, the

automation of government services, and the resolution of global economic challenges. While online services, social media activity, e-commerce, and electronic payment systems provide significant convenience to users, the protection and confidentiality of personal data have become critical issues in this process.

The digital economy has become an integral part of the modern world, encompassing all sectors of the global economy. This economic model, with its ability to collect and efficiently utilize large volumes of user data, has become one of the key drivers of economic growth. A distinctive feature of the digital economy is that data is regarded as the most critical resource in economic decision-making. The use of big data creates significant opportunities for optimizing business processes, automating government services, and addressing global economic challenges.

User data refers to information related to an individual or a technical device that is collected by economic systems for identification, service optimization, and security purposes. User data encompasses the digital collection, storage, and processing of personal information. This data serves as a fundamental tool in economic, social, and technical processes. It is generally classified into the following categories: personal identification data, financial data, biometric and medical data, digital behavior data, and technical data.

Based on the following table, we will examine each type of data, its components, areas of application, and significance:

Table 1

Types of User Data

Data Type	Examples	Application Area	Significance
Personal Identification	Name, surname, passport details	Government services, registration	Identifying citizens
Financial Data	Bank card number, credit rating	Banking, e-commerce	Managing financial transactions
Biometric & Medical	Fingerprint, retina scan	Security systems, hospitals	Biometric authentication and personalized healthcare
Digital Behavior	Search history, cookie data	Advertising, marketing	Personalized advertising and behavior analysis
Technical & Device Data	IMEI, GPS, MAC address	Navigation, device management	System control and geolocation services

Although user data has become an integral part of economic and technological processes today, its security is becoming an increasingly urgent issue. Therefore, modern technologies and security measures play a crucial role in protecting user data.

Table 2

Actual and Forecasted Number of Cyberattacks (2021-2026) [1]

Year (t)	Actual Number of Cyberattacks	Forecasted Number of Cyberattacks
2021	1,300,000	-
2022	4,500,000	-
2023	11,000,000	-
2024	12,000,000	-
2025	-	16,850,000
2026	-	20,710,000

In recent years, a linear regression model has been applied to analyze the increasing trend of cyberattacks. Based on the collected data, the following equation was derived:

$$y = -7799650000 + 3860000 \cdot t$$

Where:

- Y – Number of cyberattacks
- t – Year (e.g., t = 2021, 2022, 2023, etc.)
- $a_0 = -7,799,650,000$ – Initial value
- $a_1 = 3,860,000$ – Annual increase in the number of cyberattacks

Based on this equation, projections for the years 2025–2026 were calculated.

According to the results of the regression model, the number of cyberattacks is expected to increase significantly in 2025–2026. To understand this trend, the following factors should be analyzed:

- **Technological Development and Expansion of Digital Services:** In 2025–2026, the widespread adoption of artificial intelligence (AI), the Internet of Things (IoT), cloud technologies, and 5G networks is expected. This will lead to complex cybersecurity challenges that require advanced protection measures.

- **Increasing Expertise of Cybercriminals:** New types of malicious software and attack methods are emerging. In particular, threats related to ransomware, phishing, and data breaches will continue to grow.

- **Rising Attacks on Government and Business Systems:** Large corporations, financial institutions, and government agencies will remain primary targets. Specifically, election systems, the banking sector, and healthcare institutions will be at the center of cybercriminals' attention.

- **Weak Cybersecurity Measures:** Many organizations have yet to fully implement modern security protocols. Weak user passwords, unprotected systems, and a lack of cybersecurity awareness further increase risks.

To protect user data, legal, technological, and social measures must be applied in an integrated manner. The following key areas should be prioritized:

- **Implementing Strong Authentication Systems:** One of the most effective ways to protect user data is the use of two-factor authentication (2FA) and biometric identification systems. Requiring a temporary code or biometric verification in addition to a password enhances security. Additionally, standard authentication protocols such as OAuth and OpenID help reduce the risk of unauthorized access.

- **Encrypting and Securely Storing Data:** Utilizing strong encryption algorithms such as AES-256 and RSA-2048 protects data from breaches. Additionally, blockchain technology enhances data security through a decentralized database. Encryption and backup systems must be implemented in cloud technologies.

- **Establishing Legislation in Compliance with International Standards:** Laws should be developed in accordance with international data protection standards such as GDPR and CCPA. Government agencies and private companies must collaborate to create data protection strategies and implement security audit systems. Strict sanctions should be enforced for violations.

- **Educating and Raising Awareness Among Users:** Improving digital literacy plays a crucial role in ensuring data security. Cybersecurity education should be introduced in universities and schools, along with the organization of online courses and seminars. Users must be knowledgeable about using strong passwords, avoiding phishing attacks, and utilizing encrypted communication tools. Promoting cybersecurity through mass media is also of great importance.

In conclusion, data security is of great importance in the digital economy. The increasing number of cyberattacks necessitates strong technological and legal measures to protect user data. Both local and international research play a key role in developing effective solutions in this field. Strategic approaches to the digital economy in Uzbekistan contribute to the improvement of cybersecurity systems. In the future, the success of these processes will depend on maintaining a balance between data accessibility and protection.

List of References:

1. Abdulloev, A. J. (2023). The role and importance of strategic planning in marketing.
2. Abdullayeva, H. (2024). Korxona faoliyatida innovatsion marketingdan foydalanish. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 49(49).
3. Axrorovna, B. M. (2022). The Importance of Digitizing the Tax System. European Journal Of Business Startups And Open Society, 2(11), 1-5.
4. Giyazova, N.B. (2024). Increasing the efficiency of waste recycling in the economy of our country. Models and methods for increasing the efficiency of innovative research, 3(34), 455-461.
5. Giyazova, N.B., & Sh.B.S. (2024). Zamonaviy raqamli iqtisodiyotdagi muammolar va choratadbirlar. Science and innovation, 3(Special Issue 42), 482-489.
6. Таирова, М. М., & Зойитов, Д. (2024). Значение маркетинговых исследований в сельском хозяйстве. Science and innovation, 3(Special Issue 42), 371-376.
7. Hakimovna, U. M., & Muhammedrisaevna, T. M. S. (2023). Audit and Marketing Audit in Small Business and Private Entrepreneurship: The Order and Process of Inspection.
8. Sayfullayeva, M. (2023). Establishment Of Agritourism Clusters In Uzbekistan Based On The Principles Of Sustainable Tourism. Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz), 35(35).
9. Raxmatullayeva, F. M. (2024). Mintaqalar raqobatbardoshligini oshirishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati. Indexing, 1(1).
10. Raxmatullayeva, F. M., & Shaxzod, J. (2024). Raqamli iqtisodiyotning resurslar iste'moliga ta'siri. Models and methods for increasing the efficiency of innovative research, 3(34), 496-502.
11. Cybersecurity Center, n.d. Official website of the Cybersecurity Center of the Republic of Uzbekistan. Available at: <https://csec.uz/uz/>

UDK 331.6

**KORXONALARDA MEHNATDAN FOYDALANISH KO‘RSATKICHLARI
TAHLILINING KO‘RINISHLARI VA BOSQICHLARI**

**ЭТАПЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ АНАЛИЗА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДА НА
ПРЕДПРИЯТИЯХ**

**STAGES AND PERSPECTIVES OF LABOUR UTILIZATION ANALYSIS IN
ENTERPRISES**

Umurzakova Zamira Salijanovna

Andijon davlat texnika instituti
“Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqola korxonalarda mehnat resurslaridan samarali foydalanishning muhimligini va mehnat unumdorligini oshirish uchun amalga oshiriladigan tahlil jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Mehnatdan foydalanish ko‘rsatkichlari tahlilining turli ko‘rinishlari, shuningdek, ishchilarning samaradorligini, motivatsiyasini, malakasini, mehnat sharoitlarini va ish vaqtini optimallashtirishni o‘z ichiga olgan bosqichlar keng yoritilgan. Ushbu tahlil korxonalarga ishchi kuchidan samarali foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish samaradorligini yaxshilashda yordam beradi. Bularning barchasi korxonaning uzoq muddatli muvaffaqiyatiga ta’sir ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Mehnat unumdorligi, ishchi kuchidan foydalanish, motivatsiya, mehnat sharoitlari, ishchilar malakasi, mehnat va ishlab chiqarish samaradorligi, mehnat tahlili, korxonalarda boshqaruv

В данной статье рассматривается важность эффективного использования трудовых ресурсов на предприятиях и процессы анализа, направленные на повышение производительности труда. Изучены различные аспекты анализа использования труда, включая оптимизацию эффективности работников, мотивацию, квалификацию, условия труда и рабочее время. Этот анализ помогает предприятиям эффективно использовать рабочую силу, повысить производительность труда и улучшить производственную эффективность. Все эти факторы оказывают значительное влияние на долгосрочный успех предприятия.

Ключевые слова: Продуктивность труда, использование трудовых ресурсов, мотивация, условия труда, квалификация работников, эффективность труда и производства, анализ труда, управление предприятием.

This article covers the importance of efficient utilization of labor resources in enterprises and the analysis processes conducted to improve labor productivity. Various aspects of labor utilization analysis are explored, including the optimization of worker efficiency, motivation, qualifications, working conditions, and working hours. This analysis helps enterprises to effectively use their workforce, enhance labor productivity, and improve production efficiency. All of these factors significantly contribute to the long-term success of the enterprise.

Keywords Labour productivity, utilization of labour resources, motivation, working conditions, worker qualifications, labour and production efficiency, labour analysis, enterprise management

Kuchli talab va raqobat davrida resurslar ya'ni, moddiy, moliyaviy, inson resurslaridan oqilona foydalanish talab qilinadi. Resurslar tarkibida inson (mehnat) resurslari o'zining jonli mavjudodligi bilan boshqa resurslardan keskin farqlanadi.

Mehnat jamoalarida har bir insonning mehnat faoliyati jarayonini o'rganish, uni tahlil etish, samarali yoki nosamarasiz faoliyat yurgizishiga ob'ektiv baho berish asosiy muammodir.

Tahlil – bir butunni tarkibiy qismlarga ajratish. Mehnat ko'rsatkichlarini tahlil qilish jarayonida mehnatdan foydalanishga baho beriladi va uni yaxshilash yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqiladi. Mehnat ko'rsatkichlarini tahlil qilishning asosiy maqsadi bo'limdan tortib birlashma va tarmoqqacha bo'lgan mehnat jamoalarida ishlab chiqarish – xo'jalik faoliyatini biznes-rejasining asoslanganlik darajasini oshirishdan, uni boshqarishni yanada takomillashtirishdan iborat.[1]

Boshlang'ich ma'lumotlar ustida ishlash usullariga quyidagilar kiradi: guruhlash; balansli bog'lanishlar; bog'liqliklarni topish; zanjirli o'rin almashtirishlar qiyoslanadi. Iqtisodiy axborot manbai – o'rganilayotgan holat yoki ko'rsatkichning ma'lumotlar bazasidan iborat.

Natijaviy (kompleks) tahlil, tugallangan davrda, mehnat salohiyatini holati uni o'zgarish sharoitlari talablar va omillariga natijaviy baho berish.

Tahlil metodlari ob'ektiv va sub'ektiv munosabatiga qarab evristik va matematik metodlarga ajratiladi.

Tahlil yo'nalishiga qarab esa, vaqtinchalik, strukturaviy, nisbiy ko'rsatkichlar, trendli (tendentsiyalarni aniqlash) taqqoslama, omilli tahlil turlariga ajratiladi.

Elementar statistik metodlar qo'yidagilarga ajratiladi; statistik tartiblash – statistik informatsiyalarni ma'lum bir printsiplarga binoan tartiblash; nisbiy va mutlaq ko'rsatkichlar;

o'rtacha ko'rsatkichlarni hisoblash – oddiy, tortilgan, o'rtacha geometrik; dinamik qatorlar – nisbiy o'sish, mutlaq o'sish, o'sish sur'ati; alohida belgilariga qarab ko'rsatkichlarni guruhlash; taqqoslash – raqobatdoshlarga, normativlarga, dinamikaga nisbatan, standartlarga, ilg'or tajribali korxonalarga; indekslar – taqqoslanayotgan ko'rsatkich omillarining ta'sirini aniqlash; detallashtirish – ishlab chiqarishning har bir bug'inini batafsil o'rganish.

Tahlilni o'tkazish bosqichlari: rejalashtirish, ma'lumotlarni yig'ish, tekshirish, umumlashtirish, taklif va xo'losa berish.

Mehnatdan foydalanish samaradorligining tahlili turli ko'rinishlarda bo'ladi:

- Tahlil o'tqazishning davriyligi bo'yicha – kundalik, xaftalik, oylik, kvartallik, yarim yillik, yillik;

- Ob’ektlarni to‘liq qamrab olinishi bo‘yicha – to‘liq, lokal va tematik;
- Ob’ektlarni o‘rganish uslublari bo‘yicha – kompleks, uzluksiz va tanlab o‘tqaziladigan;
- O‘rganish xarakteri bo‘yicha – joriy, operativ, doimiy, bir martalik.

Iqtisodiy adabiyotlarda va amaliy faoliyatda tahlilning turli usullarini ajratib ko‘rsatish-nisbatan yirik bo‘lmagan doiradagi haqiqatdagi ko‘rsatkichlarni rejadagilar bilan tahlil qilish va barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha kompleks tahlil o‘tkazish mumkin.

Tematik tahlil alohida guruhga kiritiladi. U faoliyatning bir yo‘nalishini baholash bilan bog‘liq. Tematik tahlil jarayonida chetga chiqish o‘lchovi aniqlanadi, rejaning asosiligi tekshiriladi, chetga chiqishlar va yo‘qotishlar sabablari topiladi.

Kompleks tahlil o‘tkazilayotganda tematik tahlil materiallaridan foydalanish tahlil jarayoni mehnat sig‘imini kamaytiradi.

Kompleks tahlilni, odatda, natijaviy tahlil ham deb ataydilar. Bunda tugallangan davr nazarda tutilmay, balki barcha mehnat salohiyatini tashkil qiluvchilar va uni o‘zgartirishi mumkin bo‘lgan turli sharoitlar, talablar va omillarga asoslangan jamoa faoliyatiga natijaviy baho berish nazarda tutiladi.

Natijaviy tahlil quyidagi vazifalarni maqsad qilib qo‘yadi:

- mehnat salohiyatining sifati va miqdorini to‘la aniqlash hamda uning mazkur korxona imkoniyatlariga hajmi, tuzilmasi va sifati bo‘yicha mos kelishi. Mehnat salohiyati o‘lchovi jamoaning ish vaqti jamg‘armasi yig‘indisi bilan tavsiflanadi. Tuzilmasi – ishlab chiqarish personalining sexlar va xizmatlardagi nisbati bilan, sifati - umuman korxona bo‘yicha yoki ishlarning turlari bo‘yicha turli razryaddagi ishlar va ishchilarning mavjudligi bilan tavsiflanadi;

- mehnat salohiyatidan foydalanish darajasi va oqilonaligini baholash, undan kam yoki samarasiz foydalanilganlik sabablarini aniqlash, jonli mehnatning to‘g‘ri yoki yashirin sarflari qiymat o‘lchovini topish, hamda ish vaqti jamg‘armasi yig‘indisining salohiyatli o‘lchovidan chetlashish sabablarini aniqlash;

- quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha ish vaqtidan oqilona foydalanilmaganlik va yo‘qotish sabablarini guruhlash: tabiiy – iqlim (isitishga vaqt sarflash, iqlim tufayli ishni to‘xtatish, tabiiy ofatlar oqibatlaridan keyingi ishlar); tashqi sabablar (etkazib berish shartnomalarining buzilishi, xom ashyo texnik tasnifining buzilishi va h.k.lar); ishlab chiqarish sabablari (texnik, tashkiliy, ijtimoiy) va ma‘muriy-maishiy (sudlarga, harbiy komissariatlarga chaqirish, farzandlar kasalligi va boshqalar). Bunday guruhlash zarurdir, chunki har bir guruh bo‘yicha yo‘qotish sabablarining oldini olish turlicha bo‘ladi;

- har bir guruh bo‘yicha yo‘qotishlarning oldini olish samarasini baholash, joriy va istiqboldagi zahiralarni aniqlash hamda ulardan foydalanishni mos ravishda bo‘limlarga topshirish (yuklash).

Aniqlangan manfiy chetlanishlarni bartaraf etish uchun operativ qarorlar qabul qilish maqsadida operativ tahlil jarayonidan foydalanib, reja ko‘rsatkichlarining bajarilishi nazorat qilinadi. Operativ tahlilga taalluqli ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi: mehnat unumdorligi, ishlovchilar soni va tarkibi, ish haqi jamg‘armasi va uning o‘rtacha o‘lchami, smena normalarini bajarmayotgan ishchilar salmog‘i, jismoniy va qo‘l mehnatini qisqartirish tadbirlarini amalga oshirish muddati.

Qiyoslash operativ tahlilning asosiy usuli hisoblanadi va unda reja ko‘rsatkichlari etalon sifatida qabul qilinadi. Operativ tahlilning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- haqiqiy ko‘rsatkichlarni rejadagi ko‘rsatkichlar bilan solishtirish va chetlashishlarni aniqlash;
- chetga chiqishlar sabablarini topish;
- manfiy chetga chiqishlar oldini olish maqsadida boshqaruv qarorlarini qabul qilish;
- mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash.

Tahliliy ishlarni olib borganda bir qancha talablarga rioya qilish zarur. Birinchi o‘rinda bu – tahlil o‘tkazishning muntazamligi. U zarur ma‘lumotlar yig‘ilib borishini ta‘minlaydi, ko‘proq e‘tibor talab qiladigan ko‘rsatkichlarni topish imkonini beradi.

Asosiy talablardan yana biri xo‘jalik faoliyatining barcha yo‘nalishlari bo‘yicha tahlilni bir vaqtda o‘tkazish: texnik, tashkiliy, hisob-moliyaviy, boshqaruv, ijtimoiy rivojlanish bo‘yicha. Bu yo‘nalishlarning barchasi bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq va bir-biriga ta‘sir qiladi. SHuning uchun turli vaqtlarda o‘tkazilgan tahlil ma‘lumotlarini qayta-qayta ishlashga to‘g‘ri keladi.

Boshlang‘ich ma’lumotlar sifatiga eng qattiq talablar qo‘yiladi. Bu ma’lumotlar statistik va operativ hisobotlarda, buxgalteriya hisoboti va h.k.larda bo‘ladi. Afsuski, bu ma’lumotlarni ko‘pincha oydinlashtirish kerak.[2]

Korxonalarda mehnatdan foydalanish ko‘rsatkichlari tahlili korxonaning ishchi kuchidan samarali foydalanishni o‘rganishga qaratilgan. Bu tahlil korxonaning ishchi resurslarini samarali boshqarishga yordam beradi, mehnat unumdorligini oshirishga, ish joylaridagi sharoitlarni yaxshilashga va umumiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Mehnatdan foydalanish ko‘rsatkichlarini tahlil qilishning asosiy bosqichlari va ko‘rinishlari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Mehnat unumdorligi (mehnat samaradorligi) tahlili

Bu tahlil ishchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar yoki xizmatlar sonining ularning sarflangan mehnati bilan taqqoslanishini o‘z ichiga oladi.

2. Ishchi kuchidan foydalanish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish

Ishchi kuchidan samarali foydalanish ko‘rsatkichlari mehnat resurslarining maksimal darajada foydalanilishini ta’minlashga yordam beradi.

3. Ish kuchi moslamalari va ish hajmi tahlili

Bu bosqichda mehnatning har bir turiga mos keluvchi ko‘rsatkichlar taqqoslanadi:

- Har bir ishchi tomonidan bajarilgan ish miqdori tahlil qilinadi.
- Ishchilarning ishlash vaqtining umumiy ishlab chiqarishga ta’siri.

4. Ishchilar malakasi va ularning samaradorligi

Ishchilarning malakasi va tajribasi mehnat unumdorligiga katta ta’sir qiladi. Shu bois, mehnat resurslarini tahlil qilishda ishchilarning malaka darajasi va ishga bo‘lgan munosabati o‘rganiladi.

5. Mehnat sharoitlari tahlili

Mehnat sharoitlari, ish joyining ergonomikasi, xavfsizlikni ta’minlash va boshqa omillar ishchilarning samarali ishlashiga ta’sir qiladi. Shuning uchun mehnat sharoitlarini tahlil qilish ham muhimdir.

6. Ishchilarning motivatsiya darajasini tahlil qilish

Motivatsiya, ishchilarning ishlab chiqarish jarayonidagi faolligi va samaradorligiga ta’sir qiladi. Tahlil ishchilarning motivatsiya darajasini aniqlashga qaratilgan.

7. Ishchilarni ishlash vaqti tahlili

Ishchilarning ishlash vaqtini va unga sarflangan vaqtni tahlil qilish, ishchilarning samaradorligini baholash uchun zarurdir.

8. O‘zgarishlarni va takomillashtirishni aniqlash

Mehnatdan foydalanish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish jarayonida, ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish, mehnat unumdorligini oshirish va resurslardan samarali foydalanish bo‘yicha takliflar ishlab chiqiladi.

O‘zbekiston Respublikasida mehnat ko‘rsatkichlari va statistikasi mamlakat iqtisodiyotining muhim jihatini tashkil etadi. Quyida so‘nggi yillardagi asosiy mehnat statistik ko‘rsatkichlari keltirilgan:

Aholining iqtisodiy faoliyati

- Iqtisodiy faol aholi: 2024-yil 1-iyul holatiga ko‘ra, O‘zbekiston aholisi 37,2 million kishini tashkil etdi. Shundan 15,089 million nafari (41%) iqtisodiy faol bo‘lib, mehnat qilishga tayyor aholi hisoblanadi.

- Ish bilan band aholi: Iqtisodiy faol aholining 14,213 million nafari (94%) iqtisodiyotning turli tarmoqlarida mehnat qilmoqda.

- Ishsizlik darajasi: 2024-yil iyul holatiga ko‘ra, mehnatga layoqatli aholi o‘rtasida ishsizlik darajasi 5,8%ni tashkil etdi.

Mehnat resurslari soni

- Mehnat resurslari: 2024-yil yanvar-iyun oylarida O‘zbekistonda mehnat resurslari soni jami 19,4 million kishini tashkil etdi.

Aholining yosh tuzilmasi

• Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi: 2024-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, aholining 56,3%ini mehnatga layoqatli yoshdagi fuqarolar tashkil etdi.

Real daromadlar

• Real daromadlar: 2024-yilning birinchi yarmida O‘zbekiston aholisining real daromadlari 8,6%ga oshdi.

Ushbu statistik ko‘rsatkichlar O‘zbekistonda mehnat bozorining holati, ish bilan bandlik va ishsizlik darajasi haqida umumiy tasavvur beradi. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish va ish bilan bandlikni oshirish maqsadida davlat tomonidan turli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov Q.X. «Mehnat iqtisodiyoti (nazariya va amaliyot)» Darslik. – T.: «Mehnat» 2004.
2. Xolmo‘minov SH.R. va boshqalar «Mehnat ko‘rsatkichlari tahlili. O‘quv qo‘llanma. –T.: Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti. 2004.

УДК: 334.71

ЎЗБЕКИСТОНДА АЁЛЛАР ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИГИНИ ЯНАДА РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

НАПРАВЛЕНИЯ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОГО ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

AREAS OF FURTHER DEVELOPMENT OF WOMEN'S PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IN UZBEKISTAN

Шарофиддинова Гулноза Илхомжонова

Наманган давлат техника университети таянч докторанти

Аннотация

Мақолада мамлакатимизда аёллар хусусий тадбиркорлигини янада ривожлантириш масалалари кўтарилган бўлиб, бундай тадбиркорликни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: аёллар тадбиркорлиги, глобллашув, гендер стереотиплари, гендер тенглик, аёллар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш.

В статье поднимаются вопросы дальнейшего развития женского частного предпринимательства в нашей стране, а также разрабатываются основные направления развития такого предпринимательства.

Ключевые слова: женское предпринимательство, глобализация, гендерные стереотипы, гендерное равенство, поддержка женского предпринимательства.

The article raises issues of further development of women's private entrepreneurship in our country, and also develops the main directions of development of such entrepreneurship.

Keywords: women's entrepreneurship, globalization, gender stereotypes, gender equality, support of women's entrepreneurship.

Ўзбекистонда аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш жамият ва иқтисодиёт учун муҳим аҳамиятга эга. Аёллар тадбиркорлиги нафақат оилавий фаровонликни ошириш, балки мамлакат иқтисодиёти ривожлантиришда муҳим рол ўйнайдиган соҳа ҳисобланади. Тадбиркорлик ривожланган мамлакатларда аёллар тадбиркорлигига жуда катта эътибор

қаратилади. Умуман, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий тараққиёт жараёнини фаоллаштириш учун аёллар тадбиркорлигига кенг урғу берилади. Шундай қилиб, соғлом миллат барпо этишда хотин-қизларнинг иқтисодий фаолиятдаги ҳиссаси муҳим аҳамиятга эга эканлиги тобора исботланиб бормоқда.

Ҳозирги глобаллашув, рақамлаштириш ва стартаплар авж олган даврда Ўзбекистонда тадбиркор аёлларга нисбатан катта эътибор қаратилмоқда. Бугунги тадбиркор хотин-қизлар нафақат бозор иқтисодиёти шароитида шаклланган тадбиркорлар оиласидан ёки даромадлари юқори бўлган аҳоли қатламидан, балки жамиятнинг барча қатламлари ва мамлакатимизнинг барча қисмларидан миқдор жиҳатидан кўпайиб бормоқда.

Спорт медиа компаниялари раҳбариятидан тортиб қурилиш компаниялари, маданият ва маориф идораларигача аёллар ўзларини анъанавий равишда эркаклар ҳукмронлигининг таянчи бўлган соҳаларда синаб кўришмоқда.

Хотин-қизларнинг жамиятимиздаги ўрни сўнгги бир неча ўн йил ичида тубдан ўзгариб, яхши томонга ўзгарди. Аёллар энди илгари эркак ҳисобланган корпоратив лавозимларни эгаллаб, айрим соҳалардаги ҳамкасларидан олдинда. Ўн йиллар олдин жамиятда кенг тарқалган гендер стереотиплари аста-секин бузилмоқда. Бошқача айтганда, эркаклар ва аёллар учун белгиланган ҳаракат қилинган чегаралар йўқолиб бормоқда. Ҳар бир инсонга ихтиёр ва истикбол бериш зарур албатта. Бугунги кунда аёллар ўз иш жойларида муваффақиятга эришишлари тобора кўзга ташланиб бормоқда.

Ўзбекистон шароитида аёллар тадбиркорлигини янада ривожлантириш жамиятнинг ҳар бир вакили тарбиясида тадбиркорона ёндашувларнинг шаклланишига олиб келади. Қолаверса, аҳоли фаровонлигини ва турмуш даражасини яхшилаш учун қтисодий тараққиётга эришиш имкониятларини кенгайтиради ва қулайлаштиради. Шунинг учун мамлакатда аёллар тадбиркорлигини янада ривожлантиришга йўналтирилган мақсадларни қўллаб-қувватлаш долзарб масала ҳисобланади. Қуйида аёллар тадбиркорлигини янада ривожлантириш учун асосий йўналишларни келтирамыз:

1. Молиявий қўллаб-қувватлаш. 1) Банк-кредит тизими орқали имтиёзли кредитлар бериш, яъни, аёл тадбиркорлар учун имтиёзли фоиз ставкаларида кредитлар таклиф қилиш имкониятини яратиш зарур. Шунингдек, аёл тадбиркорлар учун махсус кредит ва грант дастурларини кенгайтириш мақсадга мувофиқдир. Кредитларни қайтариш муддатини узайтириш ёки бошланғич даврда тўловдан озод қилиш чораларини кўриш лозим.

2) Инвестиция имкониятларини кенгайтириш асосида Венчур фондлари ва хусусий инвесторларни аёллар стартапларига жалб қилишга эришиш зарур. Аёллар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш учун давлат ва халқаро ташкилотлар орқали грантларни ташкил қилиш ёки махсус аёл тадбиркорлар жамғармаларини ташкил этиш бўйича қарорлар қабул қилиш зарур. Янги бизнес лойиҳалар учун субсидиялар таклиф қилиш имкониятларини яратиш керак.

3) Янги тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун солиқ имтиёзлари ва субсидиялар беришни, шунингдек, дастлабки муддатларда ижара ҳақларини камайтиришни мақсад қилиб олиш керак.

Шуни эътироф этиш керакки, агар мамлакатда аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш учун махсус имтиёзлар жорий этилса, энг аввало янги иш ўринлари яратилади. Бу эса умумий иқтисодий фаолликни оширади. Кичик ва ўрта бизнеслар маҳаллий бозорни ривожлантириш билан бирга, экспорт салоҳиятини ҳам кенгайтиради.

2. Таълим ва кўникмаларни ошириш. 1) Аёллар учун тадбиркорлик асослари, бизнес-режа тузиш, молиявий бошқарув бўйича тренинглар ташкил қилиш зарур. Аёллар учун профессионал таълим ва ўқув дастурларини ташкил қилиш, уларнинг бизнес-фаолиятини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Турли мавзуларда бизнес-тренинглар ўтказиб аёллардаги тадбиркорликка хос бўлган кўникмаларни оширишга эришиш лозим.

2) IT ва рақамли саводхонлик, рақамли маркетинг, молия бўйича малака ошириш курсларини ташкил этиш лозим. Аёлларни технологиялардан фойдаланишга ўргатиш, соғлом рақамли иқтисодиёт бўйича маълумотлар бериш ва технологиялардан фойдаланиш ва ўрганиш, электрон савдо платформаларида фаол бўлишларига ёрдам бериш керак. Онлайн

курслар ва вебинарлар орқали аёлларга уйдан чиқмасдан таълим олиш имкониятини яратиш лозим.

1-расм. Ўзбекистонда аёллар тадбиркорлигини янада ривожлантиришдаги асосий йўналишлар

3) Менторлик дастурларини ишлаб чиқиш асосида тажрибали тадбиркорларнинг ёш аёллар билан мулоқотига асосланган дастурлар яратишга эришиш лозим. Коучинг сессиялари орқали аёлларнинг шахсий ва касбий ривожланишига кўмак бериш чораларини қўриб бориш мақсадга мувофиқдир.

3. Қонунчилик ва сиёсатни такомиллаштириш. 1) Гендер тенглик сиёсатини олиб бориш асосида аёл тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи махсус қонунлар қабул қилишга эришиш лозим. 2) Аёллар тадбиркорлигини юритиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш ва бунда бюрократик тўсиқларни қисқартириш ҳамда тадбиркорликни бошлаш жараёнини соддалаштириш чораларини кўриш лозим. 3) Тендерларда қатнашиш имкониятини яратиш асосида аёлларни давлат тендерларида иштирок этишга кўпроқ жалб қилишни йўлга қўйиш зарур.

4. Тадбиркорлик экотизимини ривожлантириш. 1) Бизнес инкубаторлар ва акселераторлар фаолиятини жорий этиш зарур. Шунингдек, янги тадбиркорлик ғояларини қўллаб-қувватлайдиган марказларни аёллар учун кўпроқ очишга шароит яратиш зарур. 2) Нетворкинг [1] имкониятларидан фойдаланиш лозим. Аёл тадбиркорлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш учун конференциялар ва форумлар ўтказиб бориш мақсадга мувофиқ бўлар эди. 3) Халқаро ҳамкорликни олиб бориш лозим. Бунда аёл тадбиркорлар учун халқаро дастур ва грантларга йўл очиш лозим. Аёлларни чет элдаги тадбиркорлик дастурлари, форумлар ва конференцияларда иштирок этишига имконият яратиш. Халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликда тажриба алмашинуви ва малака ошириш дастурларини ташкил этиш зарур.

5. Ижтимоий қўллаб-қувватлаш. 1) Оилавий масалаларни енгиллаштириш чораларини қўриб бориш ҳам муҳим масалалардан ҳисобланади. Агар болаларга қараш хизматларини ривожлантирилса, аёлларнинг вақт самарадорлиги ошарди. 2) Худудий қўллаб-қувватлаш

чораларини кўриб бориш лозим. Хусусан, қишлоқ жойларида аёлларни тадбиркорликка жалб қилишга қаратилган махсус дастурлар яратиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. 3) ОАВ томонидан илҳомлантирувчи кампаниялар ўтказиб бориш зарур. Бу эса муваффақиятли аёл тадбиркорларни оммавий ахборот воситаларида намоиш қилиш орқали бошқаларни илҳомлантиришга олиб келади.

6. Рақамлаштириш ва инновациялар. 1) Электрон платформа яратишни йўлга қўйиш зарур. Бунда аёл тадбиркорларнинг маҳсулот ва хизматларини сотиши учун онлайн платформалар яратилиб, электрон савдо муносабатлари ривожланади. 2) Технологик тадбиркорликни ривожлантириш лозим, яъни, ИТ-стартапларни қўллаб-қувватлаш ва рақамли иқтисодиётга аёлларнинг киришини таъминлашга эришиш зарур. 3) Фриланс ва масофадан ишлашни йўлга қўйиш асосида аёллар учун фриланс платформаларида иштирок этиш имкониятларини ошириш мумкин бўлади.

7. Тадқиқот ва статистика юритиш. 1) Жорий ҳолатни баҳолаб бориш лозим. Шунингдек, аёл тадбиркорлар фаолияти, муаммолари ва эҳтиёжлари бўйича мунтазам тадқиқотлар ўтказиш мақсадга мувофиқдир. 2) Аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш дастурларини баҳолаб бориш керак. Бунда мавжуд дастурларнинг самарадорлигини кузатиб бориш ва камчиликларни бартараф этиш имконияти яратилади.

Бу йўналишлар аёллар тадбиркорлигига имкон қадар кенг имкониятлар яратиш ва иқтисодий тараққиётга катта ҳисса қўшишга ёрдам беради. Аёлларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдаги фаоллигини оширишга олиб келади.

Умуман олганда, аёллар тадбиркорлигини янада ривожлантириш йўналишлари мамлакатимизда бир қатор ижобий муҳитни шаклланишига сабаб бўлади.

Биринчидан, мамлакатнинг иқтисодий ўсиши таъминланади. кичик ва ўрта бизнес корхоналари улушида аёллар бошқарувидаги шу каби корхоналар кўпайиб, маҳаллий бозорни ривожлантириш билан бирга, экспорт салоҳиятини ҳам кенгайтиради.

Иккинчидан, оилавий фаровонлик ошади. Аёлларнинг иқтисодий мустақиллиги оилаларнинг даромадларини кўпайтиришга ёрдам беради. Бу эса, ўз навбатида, болаларнинг таълими, саломатлиги ва яшаш шароитларининг яхшиланишига сабаб бўлади.

Учинчидан, гендер тенглигини кучайтиришга эришилади. Аёлларга яратиладиган имтиёзлар жамиятда гендер тенглигига эришишга ёрдам беради. Бу ўз навбатида аёлларнинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий фаоллигини оширади.

Тўртинчидан, ижтимоий муаммолар бартараф этилади. Аёл тадбиркорлар кўпинча ижтимоий ва экологик масалаларга йўналтирилган лойиҳаларда иштирок этишади. Масалан, болалар таълими, тиббий хизматлар, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби соҳаларда ижтимоий тадбиркорлик ривожланади. Бу каби соҳаларда аёллар қамрови кенгайиб, меҳнат ресурсларидан унумлироқ фойдаланишга ўтилади.

Бешинчидан, қишлоқ ҳудудлари ривожланади. Чунки қишлоқ жойлардаги аёлларни қўллаб-қувватлаш орқали қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик кенг ривожланади. Бу маҳаллий инфратузилмани яхшилашга ва ҳудудий фаровонликни оширишга сабаб бўлади.

Олтинчидан, илм ва технологияга ёндошиш қамрови кенгайди. Чунки аёл тадбиркорларга рақамли технологияларни ўрганиш ва уларни бизнесда қўллаш учун шарт-шароит яратилса, инновациялар сони ошади. Бу эса мамлакатда ИТ сектори ва технологик стартапларни ривожлантиришга ёрдам беради.

Еттинчидан, халқаро инвестициялар ва ҳамкорлик кенгайди. Агар аёллар тадбиркорлиги қўллаб-қувватланса, халқаро ташкилотлар ва инвесторларнинг қизиқиши ошади. Бу, ўз навбатида, хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва кўплаб халқаро грантлардан фойдаланиш имкониятини яратади.

Саккизинчидан, туризм соҳасини кенгроқ ривожлантиришга эришилади. Аёллар томонидан ҳунармандчилик, гастрономия ва миллий анъаналарга асосланган бизнеслар кўпайтирилса, Ўзбекистоннинг туристик салоҳияти янада ошади.

Тўққизинчидан, жамиятда ижобий кайфият яратилади. Чунки аёллар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш жамиятда ижобий кайфият ва келажакка ишончни шакллантиради. Бундан ташқари, ёшлар учун ўрнак бўладиган кучли аёл лидерлар пайдо бўлади.

Учинчидан, бизнес муҳити яхшиланади. Имтиёзлар орқали аёллар тадбиркорлиги ривожланса, умумий тадбиркорлик муҳитида ҳам янги инновация ва ташаббуслар пайдо бўлади. Бу бошқа тадбиркорларга ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, бундай ислохотлар нафақат аёллар учун, балки мамлакатнинг барча қатламлари учун кенг имкониятлар яратишга хизмат қилади ва иқтисодиётнинг янги босқичга чиқишига замин яратади.

Хотин-қизлар бизнеси улкан ва асосан фойдаланилмаётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий салоҳиятга эга. Гап шундаки, жамият унинг иқтисодий ва сиёсий барқарорлигини таъминлайдиган ўрта синфнинг салмоқли улуши билан соғлом ва самарали бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Ресубликаси Президентининг 2022 йил 28 январьдаги «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сонли Фармони.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси Тўлдирилган иккинчи нашри. –Т.: «O‘zbekiston» нашриёти, 2023. – 440 бет.
3. Арипов О.А. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда аёлларнинг ўрни. // https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/28_O.Арипов.pdf // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2017 йил.
4. Арипов О.А. Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни давлат томонидан тартибга солиш. – Т.: Фан, 2012. – 272 б.

УДК: 332.2

QISHLOQ XO‘JALIGI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHNING ILG‘OR XORIJ TAJIRIBASI

ДОСТИЖЕНИЯ В ОБЛАСТИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

ADVANCED FOREIGN EXPERIENCE IN INCREASING AGRICULTURAL COMPETITIVENESS

Teshayev Mirolim Djumayevich

Buxoro davlat universiteti Iqtisodiyot kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola bugungi kunda jahon mamlakatlarida agrar sohada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsadi mamlakatda yuqori samaradorlikka va raqobatbardoshlik darajasiga ega bo‘lgan qishloq xo‘jaligini shakllantirishdir AQSh, Kanada, Braziliya, Rossiya, Xitoy va Evropa ittifoqining ayrim mamlakatlarida bu turdagi qishloq xo‘jaligi qo‘llab-quvvatlash va uning raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan dasturlarga ustuvorlik qaratilishi natijasida hozirgi kunda dunyo bo‘yicha qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining yirik eksporterlariga aylanganliklari to‘g‘risida ma‘lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: agrar soha, qishloq xo‘jaligi, eksport, soliq, ichki bozor, , xalqaro munosabatlar.

Целью данной статьи является создание высокоэффективного и конкурентоспособного сельского хозяйства в стране. США, Канада, Бразилия, Россия, Китай и некоторые страны

Европейского Союза стали крупными экспортерами сельскохозяйственной продукции во всем мире в результате определения приоритетности программ, направленных на поддержку этого вида сельского хозяйства и повышение его конкурентоспособности.

Ключевые слова: аграрный сектор, сельское хозяйство, экспорт, налог, внутренний рынок, международные отношения.

This article discusses the economic reforms being implemented in the agricultural sector of countries worldwide, aiming to establish an agriculture system with high productivity and competitiveness. In the United States, Canada, Brazil, Russia, China, and some European Union countries, priority has been given to programs aimed at supporting agriculture and increasing its competitiveness. As a result, these countries have become major exporters of agricultural products globally.

Keywords: agrarian sector, agriculture, export, tax, domestic market, international relations.

Bugungi kunda jahon mamlakatlarida agrar sohada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsadi mamlakatda yuqori samaradorlikka va raqobatbardoshlik darajasiga ega bo‘lgan qishloq xo‘jaligini shakllantirishga qaratilgan hisoblanadi.

Jumladan, hukumat tomonidan agrar soha tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan qishloq xo‘jaligida faoliyat olib borayotgan iqtisodiy xo‘jaligi mahsulotlarini sotishda narx siyostini ishlab chiqish, ishlab chiqaruvchilarning ma‘lum bir xarajatlarini qoplash maqsadida subsidiyalar ajratish, ularga soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlar asosida ishlab chiqarish kreditlari ajratish, ayrim turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari uchun proteksionizm siyosatini qo‘llash kabi chora-tadbirlar shular jumlasidandir. AQSh, Kanada, Braziliya, Rossiya, Xitoy va Evropa ittifoqining ayrim mamlakatlarida bu turdagi qishloq xo‘jaligi qo‘llab-quvvatlash va uning raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan dasturlarga ustuvorlik qaratilishi natijasida hozirgi kunda dunyo bo‘yicha qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining yirik eksporterlariga aylandilar. Shuningdek, bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda 60 foizga holi band hisoblansa, rivojlangan mamlakatlarda ushbu ko‘rsatkich 10 foizni tashkil etadi [1].

Qishloq xo‘jaligi raqobatbardoshligi darajasini oshirishning jahon amaliyoti tahlili ko‘rsatishicha, mamlakatlarning xalqaro savdotashkilotiga a‘zo bo‘lishida ularning agrar soha tarmoqlarining barqarorligi, ichki bozordagi muvozanatni ta‘minlash bilan bir qatorda, import o‘rnini bosuvchi va eksport hajmini oshirishda muhim ahamiyat kasbetadi.

Jumladan, Yevropa ittifoqi (EI) mamlakatlarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish davlat subsidiyasi mexanizmiga asoslanadi. YeIga e‘zo mamlakatlar fermerlari tomonidan ishlab chiqarilgan (etishtirilgan) qishloq xo‘jaligi mahsulotlari umumiy qiymatining o‘rta hisobda 50 foizi davlat subsidiyasi asosida qoplanadi. Shuningdek, ushbu mamlakatlar guruhida mahalliy fermerlar uchun o‘z mahsulotlarini jahon bozoridagi o‘rtacha narxdan yuqoriroq narxda sotish imkonini beruvchi kompensatsion to‘lovlar va tenglashtirilgan soliq siyosati amal qiladi. Amalga oshirilgan islohotlar natijasida bugungi kunda YeIga a‘zo bo‘lgan mamlakatlarning oziq-ovqat xavfsizligi ta‘minlanishi bilan bir qatorda, ichki iste‘mol bozorida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan to‘liq o‘zini-o‘zi to‘yintira olish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Jahon xo‘jaligida yetakchi mamlakatlardan biri hisoblangan AQSh tabiiy-iqlimiy sharoit jihatidan qishloq xo‘jalini rivojlantirish uchun juda qulay shart-sharoitga ega bo‘lgan mamlakatlar qatoriga kiradi. Bunday ustunlik hisobiga AQSh fermerlari uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish (etishtirish) YeI mamlakatlari fermerlariga nisbatan 1,6-1,7 marta kam xarajat hisobiga amalga oshiriladi.

Shuningdek, ushbu ko‘rsatkich Rossiya fermerlariga nisbatan 2,5marta, Yaponiyaga nisbatan esa 3,0 marta arzon hisoblanadi. Ushbu vaziyatdan kelib chiqqan holda, boshqa davlatlar AQSh hukumatiga nisbatan agrar soha raqobatbardoshligini oshirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish (etishtirish) va ularni sotib olish uchun bir necha baravar ko‘p mablag‘ sarflashadi, degan

xulosaga kelish mumkin bo‘ladi. masalan, Finlyandiya hukumati mahalliy fermerlardan bir tonna bug‘doyni AQShdagi narxga nisbatan to‘rt barobar qimmatiga sotiboladilar. [2]

AQSh qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va uning raqobatbardoshligini oshirishda jahon bo‘yicha tabiiy-iqlimiy shart- sharoitlar jihatdan bunday ustunlikka ega bo‘lishiga qaramay, agrar sohaga yo‘naltirilayotgan davlat xarajatlari hajmi bo‘yicha dunyoda yetakchi o‘rinni egallaydi.

BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti ekspertlari tomonidan amalga oshirilgan hisob kitob natijalariga ko‘ra, 2001-2019 yillarda AQSh qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirilgan yillik markaziy hukumat xarajatlari hajmi o‘rta hisobda 24,4 mlrd. AQSh doll.ga teng bo‘lgan. Taraqqiy etgan mamlakatlarda agrar sohaning samaradorligi va uning raqobatbardoshligini darajasi (mahsulotlarni qayta ishlash,saqlash,etkazib berish,sotish, fermerlarga moddiy-texnik va moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish) va agrosanoat integratsiyasi hisobiga amalga oshiriladi. Shuningdek, ushbu guruh mamlakatlarida qishloq xo‘jaligining hosildorligi, ishlab chiqarish munosabatlarining samaradorligi, agrar sohaning raqobatbardoshligini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni innovatsion rivojlantirish, qishloq xo‘jaligida faoliyat yuritayotgan iqtisodiy sub’ektlarning rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish va qishloq joylarning barqaror rivojlanishini ta‘minlashdaagroklastersizatsiyalashga muhim e‘tibor qaratiladi. Agroklastserlarni shakllantirish va ularni rivojlantirish orqali taraqqiy etgan mamlakatlar xalqaro raqobat munosabatlarining kuchayishi sharoitida qishloq xo‘jaligi, ayniqsa, oziq- ovqat xavfsizligi sohasida himoyaviy choralarni ham amalgaoshiradilar. [3]

Jumladan, taraqqiy etgan mamlakatlarda tashkil etilgan yirik integratsion, ko‘p tarmoqli agrosanoat birlashmalari ilg‘or innovatsion texnologiyalarga asoslangan holda jahon qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining yarmidan ziyod qismini ishlab chiqaradilar. Bu turdagi agro xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning mehnat unumdorligi boshqalarga nisbatan 1,5-2,0 barobar yuqori hisoblanib, bir birlikdagi yer maydonida qishloq xo‘jaligi mahsuloti yetishtirish uchun talab etiladigan resurslar hajmi 2,0 marta kam bo‘lib, ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan (etishtirilayotgan) mahsulotlarning tannarxi sezilarli darajada arzon hisoblanadi. [4] Yevropa Ittifoqi mamlakatlari agroklastersizatsiyalash chora- tadbirlarini amalga oshirish orqali qishloq xo‘jaligida, xususan, chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi fermer xo‘jaliklari o‘rtasida kooperatsiyalashuvni rivojlantirishgan. Masalan, Fransiya bu turdagi kooperatsiyalar 70 foiz cho‘chqa go‘shini yetishtirsa, ushbu ko‘rsatkich Niderlandiyada – 26,0 foiz, Germaniyada esa 25 foizni tashkil etadi. Shvesiyada ham buturdagi kooperatsiyalarda ko‘plab fermer xo‘jaliklari o‘zaro birlashgan bo‘lib, mamlakat hududida jami 18 ta mintaqaviy kooperatsiyalar tashkil etilgan hisoblanadi. Shuningdek, fermerlar haq-huquqlarini himoya qilish va ularni rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash maqsadida “Milliy fermerlar kooperativlari birlashmasi” tashkilotituzilgan. [5]

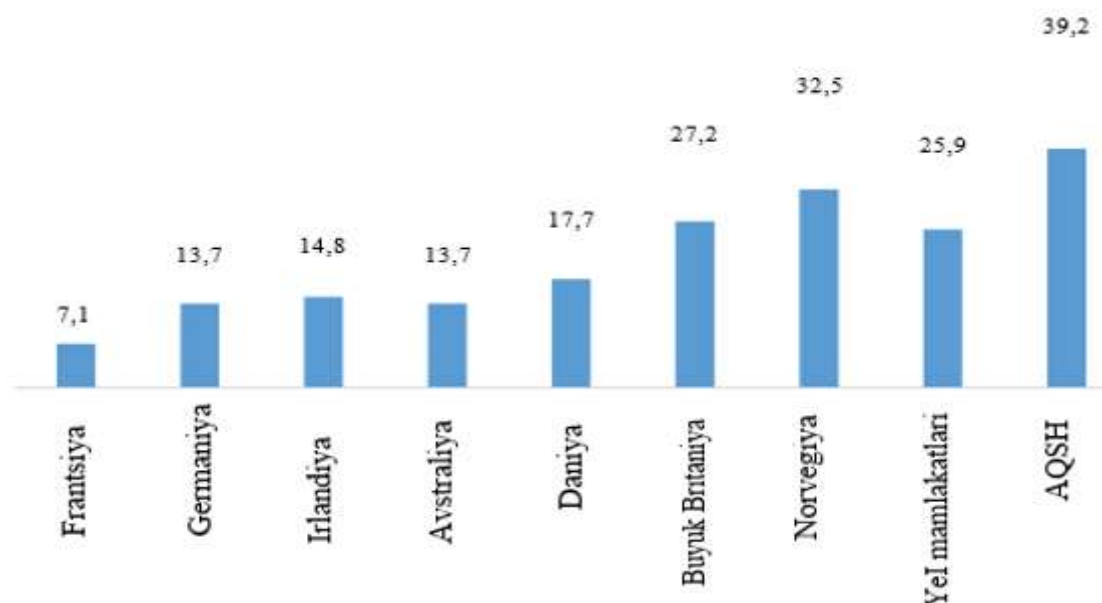
Finlyandiya qishloq xo‘jaligi sohasida kooperativlarni shakllantirish orqali agrobiznes sub’ektlarining xo‘jalik faoliyati yuritishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta‘minlashni maqsad qilib qo‘yadi. Jumladan, mahsulotlarni yetishtirish, ularni sotish, yetkazib berish, saqlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, fermer xo‘jaliklarini ishlab chiqarish vositalari, texnika va asbob uskunalar bilan ta‘minlash, ularga moliyaviy va boshqa turdagi xizmatlar ko‘rsatish shular jumlasidandir. Tahlillar ko‘rsatishicha, mamlakatda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun zaruriy bio-o‘g‘itlarning 50 foizi, chorva mollari uchun ozuqalarning 65 foizi, qishloq xo‘jaligining texnik va yoqilg‘i ta‘minotining 40 foizi aynan kooperativlar tomonidan ta‘minlanadi va go‘sh t mahsulotlarining 75 foizi, sut va sut mahsulotlarining 92 foizi ishlab chiqariladi. [6]

Jahon amaliyotida qishloq xo‘jaligi raqobatbardoshligini oshirishda agrosanoat integratsion birlashmalarini tashkil etishning shartnomaviy shaklidan ham keng foydalaniladi. Jumladan, AQShda bu turdagi agrosanoat integratsion birlashmalarida jami qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining 30,0 foizi ishlab chiqariladi. Fermer xo‘jaliklari bilan integratsion hamkorlik to‘g‘risidagi shartnomalar odatda yirik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalari va savdo kompaniyalari o‘rtasida tuziladi.

Ayniqsa, qisqa muddatda iste‘molga yaroqsiz holatga tushib qoladigan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha shartnomalar tuzish keng tarqalgan hisoblanadi. Masalan, sut va sut mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha fermer xo‘jaliklari va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini

qayta ishlovchi yirik sanoat korxonalari o‘rtasida shartnomaviy kelishuv asosida tuzilgan agro-integratsion birlashmalar tomonidan 95 foiz mahsulot ishlab chiqarilsa, sabzavotlarni qayta ishlashda ushbu ko‘rsatkich 83 foizga teng hisoblanadi. [7]

Qishloq xo‘jaligi raqobatbardoshligini oshirishning jahon amaliyotida keng tarqalgan usullaridan yana biri bu proteksionizm siyosatini amalga oshirish orqali ichki bozorni himoya qilish hisoblanadi. Masalan, Finlyandiya ichki qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozorini himoya qilish va maxalliy fermerlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida xorijmamlakatlaridan oziq ovqat mahsulotlarini olib kirish hajmiga tegishli chegaralar o‘rnatilgan bo‘lib, ayrim mahsulotlar uchun katta hajmdagi bojxona to‘lovlari joriy etilgan. Tahlillar ko‘rsatishicha, YeI mamlakatlarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotish uchun belgilangan narx siyosati va mahsulotlarni eksport qilishni davlat tomonidan subsidiyalash kabi chora-tadbirlarga ustuvorlik qaratiladi. G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida esa agrobiznes vakillariga fermer xo‘jaligi joylashgan hududdagi tabiiy-iqlimiy sharoitdan kelib chiqqan holda subsidiyalar ajratiladi.

1-rasm. Agrar sohaga ajratilgan subsidiyalarning YaIMdagi ulushi (2001-2021 yillar bo‘yicha o‘rta hisobda, foizda) [8]

(1-rasmga qarang). Bunda fermer xo‘jaligi joylashgan hududda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish uchun tabiiy-iqlimiy sharoitlar qanchalik noqulay bo‘lsa, shu darajada ko‘proq davlat tomonidan subsidiya ajratilishi ta‘minlanadi.

BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti ekspertlari tomonidan amalga oshirilgan hisob-kitoblar natijalariga ko‘ra, 2001-2021 yillarda AQShda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga ajratilgan davlat subsidiyalarining YaIMdagi ulushi 39,2 foizga teng bo‘lgan holda, jahonda yetakchi o‘rinni egallaydi. Shuningdek, ushbu ko‘rsatkich YeI mamlakatlari bo‘yicha 25,9 foizga teng bo‘lib, Norvegiya (32,5 foiz) va Buyuk Britaniya (27,2 foiz) kabi mamlakatlarning ko‘rsatkichlari YeI bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqori hisoblanadi.

Fikrimizcha, yuqorida bildirilgan fikrlarni inobatga olgan holda keyingi yillarda mamlakatimizda agrar sektorni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan davlat dasturlarining ishlab chiqilishi uzoq muddatli istiqbolda milliy qishloq xo‘jaligimizning global raqobatbardoshligi ko‘rsatkichini barqaror oshirib borish va jahonda yetakchi o‘rinlarni egallash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Швец Н. С. Концепция конкурентоспособности регионального агропромышленного комплекса: монография / Н. С. Швец, Ф. З. Мичурина; М-во с.-х. РФ, ФГБУ высшего

образования «Пермская гос. с.-х. акад. им. акад. Д.Н. Прянишникова». – Пермь: ИПЦ «Прокрость», 2016. – 207 с.

2. Насруллаева Т. Д. Стратегические приоритеты развития кластеров в АПК региона / Т. Д. Насруллаев // Вопросы структуризации экономики. – 2010. – № 1. – С. 174–177.
3. Грей К. Роль государства в аграрном секторе США // Экономика сельского хозяйства России. – 1997. – № 4. – С. 31–32
4. Милосердов В. В. Многоукладная экономика АПК: состояние и перспективы // АПК: экономика, управление. – 2012. – № 2. – С. 10–21
5. Юсупова П.С., Ахмедова Ж.А. Зарубежный опыт достижения конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции. Региональные проблемы преобразования экономики, №2, 2019. С.21-27.
6. Абдиев М. Ж. Основные направления агропродовольственной политики Кыргызской Республики в условиях интеграции в Евразийский экономический союз // Общество и экономика. – 2017. – № 3, 4. – С. 136
7. БМТнинг Озиқ-овқат ва кишлоқ хўжалиги таъкилотли маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган <http://www.fao.org/faostat/ru/#data>,
8. <https://www.agroprod mash-expo.ru/ru/ui/17151/>

УДК: 331.42

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA JARAYONIDA AKT SOHASIDAGI ZAMONAVIY ISH BILAN BANDLIKNI OSHIRISHDA KADRLAR TAYYORLASHNING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЗАНЯТОСТИ В СЕКТОРЕ ИКТ В ПРОЦЕССЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

THE IMPORTANCE OF TRAINING PERSONNEL IN INCREASING MODERN EMPLOYMENT IN THE ICT SECTOR DURING THE DIGITAL TRANSFORMATION PROCESS IN UZBEKISTAN

Zufarova G. Andijon davlat texnika instituti
“Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti, PhD

Muxtorova B. Andijon davlat texnika instituti
“Iqtisodiyot tarmoqlar va sohalari” yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kunda O‘zbekistonda raqamli iqtisodiy transformatsiya jarayonining rivojlanish tendensiyalari, ushbu sohaning kelajakdagi rivojlanish istiqbollari va unga to‘siq bo‘lishi mumkin bo‘lgan malakali kadrlar yetishmovchiligi muammolari tahlil qilinadi. Maqolada AKT sohasida faoliyat yuritayotgan yuridik shaxslarda ishlovchi xodimlar soni va axborot-alloqa sohasidagi ish haqining yillar kesimida o‘zgarish tendensiyalari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar. Raqamli transformatsiya, global iqtisodiy o‘sish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, malakali kadrlar, kadrlar yetishmovchiligi, AKT sohasi, YaIM dagi ulush, raqamli iqtisodiyot.

В статье анализируются современные тенденции развития процесса цифровой экономической трансформации в Узбекистане, перспективы дальнейшего развития этого сектора, а также проблемы нехватки квалифицированных кадров, которые могут этому помешать. В статье рассматриваются тенденции изменения численности работников

юридических лиц, осуществляющих деятельность в сфере ИКТ, а также изменение заработной платы в сфере информации и связи по годам.

Ключевые слова. Цифровая трансформация, глобальный экономический рост, информационно-коммуникационные технологии, квалифицированные кадры, дефицит кадров, сектор ИКТ, доля в ВВП, цифровая экономика.

This article analyzes the current trends in the development of the digital economic transformation process in Uzbekistan, the prospects for the future development of this sector, and the problems of the shortage of qualified personnel that may hinder it. The article discusses the trends in the number of employees working in legal entities operating in the ICT sector and the changes in wages in the information and communications sector over the years.

Keywords. Digital transformation, global economic growth, information and communication technologies, skilled personnel, personnel shortage, ICT sector, share in GDP, digital economy.

Raqamli iqtisodiyot bugungi global iqtisodiy o‘shishning eng asosiy drayverlaridan biriga aylanib ulgurdi. “Raqamli iqtisodiyot” 1995-yil amerikalik dasturchi Nikolas Negroponte tomonidan amaliyotga kiritildi. U axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini intensiv rivojlanishi ortidan eski iqtisodiyotdan yangi iqtisodiyotga o‘tishda qanday o‘zgarishlar ro‘y berishi mumkinligini aytib o‘tgan. Raqamli iqtisodiyot nisbatan yangi tushuncha bo‘lib, ilmiy adabiyotlarda uning olimlar tomonidan keltirilgan turli ta’riflari mavjud. Xususan, akademik S.G‘ulomov va boshqalar muallifligidagi “Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari” nomli o‘quv qo‘llanmada raqamli iqtisodiyotga quyidagicha ta’rif berilgan: “raqamli iqtisodiyot bu – axborot, jumladan, shaxsiy axborotdan foydalanish hisobiga barcha qatnashchilarning ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishning o‘ziga xos xususiyati bo‘lgan iqtisodiyotdir”. Rivojlangan davlatlarda raqamli iqtisodiyotni joriy etishga allaqachon kirishilgan. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va texnologiyalarning rivojlanishi sharoitida O‘zbekistonning iqtisodiy taraqqiyotiga raqamli iqtisodiyotni rivojlantirmasdan erishib bo‘lmaydi.

Dunyoda raqamli iqtisodiyotning o‘shish sur‘atlari ulushi 2022-yilga kelib dunyo yalpi ichki mahsulotining (YAIM) qariyb 15,5 foizini tashkil etdi. Rivojlangan davlatlarda esa “raqamli iqtisodiyot”ning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 7 foizga yetgan. Bu raqamlarning o‘ziyiq raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy tizimlarda qanchalik tezkor va keng ko‘lamda o‘sayotganini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish eng muhim vazifalardan biriga aylangan. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020-yil 13-fevral kuni axborot texnologiyalarini rivojlantirish, texnologiyalarini rivojlantirish, buning uchun zamonaviy infratuzilma yaratish masalasi bo‘yicha o‘tkazilgan yig‘ilishda AQShda raqamli iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 10,9 foiz, Xitoyda 10 foiz, Hindistonda 5,5 foizni tashkil etishini, O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich 2 foizdan ham oshmasligini ta’kidladi.[2]

Bugun axborot texnologiyalari (IT) kasblarini egallash nafaqat dunyoda, balki o‘zbekistonlik yoshlar o‘rtasida ham trendga aylandi. Chunki bu soha ham zamonaviyligi, ham daromadliligi bilan ajralib turadi. O‘zbekistonda oxirgi uch yil ichida axborot texnologiyalarini rivojlantirishga bo‘lgan e’tibor sezilarli darajada ortdi. Buning natijasida sohada xizmatlar hajmi o‘shib, ta’lim qamrovi kengayib bordi. Masalan, IT Park rezidentlari 2021-yilda 2,5 trillion so‘mlik xizmatlar ko‘rsatgan bo‘lsa, 2022-yilda bu ko‘rsatkich 5 trillion so‘mni tashkil etdi. Xizmatlar eksporti hajmi 2021-yilda 50 million dollar edi, o‘tgan yili 140 million dollarga yetdi. Ya’ni yiliga 2-3 baravar o‘shish kuzatilmoqda. IT rivojlangani sari dunyo bozorida o‘zbekistonlik dasturchilarga talab ortmoqda. Dunyoda, xususan, O‘zbekistonda IT sohasiga kadrlar yetishmovchiligi yuqori. Chunki IT deyarli barcha sohalarga kirib bordi. Raqamlashtirish zamon talabiga aylandi. Demak, hamma tarmoqlar uchun dasturchilar yetarli bo‘lishi kerak. Shu ma’noda, respublikada raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘lamini kengaytirish zaruriyatga aylangan. Barcha vazirlik va idoralarga IT xizmatlaridan samarali foydalanishni ta’minlash bo‘yicha choralar ko‘rilmoqda. Bu o‘z navbatida ortiqcha xarajatlar va inson omilini kamaytirishda ham qo‘l keladi. Shunday ekan, sohani

rivojlantirish uchun eng avvalo, uni o‘rgatishni – ta’limni yo‘lga qo‘yish darkor. Bugun o‘zbekistonlik yoshlarni ITga o‘qitish, ularga ishlashi uchun sharoit va mahsulotiga bozor yaratish eng muhim masalalardan biri bo‘lib turibdi. Shu bois, hukumat tomonidan IT ta’limini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Misol uchun, joriy yil 1-apreldan “Elektron hukumat”, “Biznes uchun dastur” ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha mukofot jamg‘armasi 1 million dollar bo‘lgan respublika tanlovi boshlanadi. Kuni kecha o‘tkazilgan yig‘ilishda prezident Shavkat Mirziyoyev hokimlarga shu kabi tanlovlarni viloyat va tumanlarda ko‘proq o‘tkazish topshirig‘ini berdi. Yana bir yaxshi tashabbus – hududlarda yoshlar yaratgan 50 ta eng yaxshi dastur Raqamlashtirish jamg‘armalari hisobidan sotib olish yo‘lga qo‘yiladi. Shu bilan birga, 1-apreldan boshlab IT ta’lim markazlari va ularning bitiruvchilari uchun imkoniyatlar yaratiladi. Jumladan, o‘z bitiruvchilarini IT xizmatlarni eksport qiluvchi kompaniyalarga ishga joylashtirsa, markazlarga har bir mutaxassis uchun 25 million so‘mgacha, nogironligi bo‘lgan yoshlarga esa 35 million so‘mgacha subsidiya beriladi.

IT sertifikatini bor yoshlarga kompyuter xaridi uchun 7,5 million so‘m miqdoridagi imtiyozli kredit hamda Mahallabay ishlash va Yoshlar agentliklari, Bandlik jamg‘armasi tomonidan berilayotgan subsidiya ularning shaxsiy plastik kartasiga o‘tkazib beriladi. Albatta, davlat tomonidan sohaga qiziquvchilarni qo‘llab-quvvatlanishi tez orada o‘zining samarasini berishi tabiiy.

Hukumat tomonidan yana bir tashabbus, har bir oliygohning bitiruvchilari o‘z yo‘nalishlaridagi IT dasturlarda ishlashni o‘rganishini ta’minlash masalasida bo‘lmoqda. Misol uchun, qurilish loyihalari uchun chizmalar chizish, smetalar tuzish, infratuzilmani yaratish ixtisoslashtirilgan dasturlar asosida 1-2 oyda yakuniga yetkazish mumkin. Xorijda yoshlar bunday dasturlarni oliygohda o‘rganib chiqishi lozim. Oliy ta’lim va Raqamli texnologiyalar vazirliklari qurilish, geologiya, mashinasozlik, transport kabi yo‘nalishlarda muhandis-texnologlarni tayyorlash uchun zamonaviy dasturiy mahsulotlarni o‘rganib, yangi o‘quv yilidan oliygohlarda joriy qiladi. IT park va uning filiallarini bunday oliygohlarga bog‘lab, o‘qituvchi va talabalarni yangi dasturlarda ishlashga o‘rgatish yo‘lga qo‘yiladi. Bugungi kunda chet tilini bilgan yoshlar o‘zini-o‘zi band qilish – frilansing orqali ham uydan chiqmasdan, xorijdan qo‘shimcha daromad olmoqda. Raqamli texnologiyalar vazirligi ma’lumotiga ko‘ra, hozirda IT sohasida o‘zini o‘zi band qilganlar soni 70 mingdan ortgan.

2022-yilda o‘zbekistonlik frilanserlar 11,8 million dollar daromadini pul o‘tkazish yoki Payoneer tizimi orqali O‘zbekistonga o‘tkazgan. Bu 2019-yilga nisbatan 7,4 barobar ko‘p ko‘rsatkich hisoblanadi. Ya’ni 2019-yilda 1,6 million dollar, 2020-yilda 9,9 million dollar, 2021-yilda 10,5 million dollar mablag‘lar respublikaga kelib tushgan.

Raqamli texnologiyalar vaziri Sherzod Shermatovning Telegramda ma’lum qilishicha, bu ularning barcha topgan mablag‘lari emas.

“Chunki yoshlarning ko‘pchiligi xorijdan topgan daromadiga chet davlatning o‘zidan ko‘pgina boshqa mahsulot va xizmatlarni ham xarid qilishadi”, – deb yozadi u.

Ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda IT sohasiga so‘nggi 5 yilda 2 milliard dollar (700 million dollari to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar) yo‘naltirilgan. Jumladan, 2022-yilda AKT sohasiga kiritilgan investitsiyalar hajmi 1,3 barobarga, soha tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi 1,25 barobarga ortgan. Natijada aholi jon boshiga AKT xizmatlari 621 ming so‘mni tashkil etib, qo‘shimcha 29,6 mingta aholining ish bilan bandligi ta’minlangan. O‘zbekistonda IT infratuzilmasi yaxshilanishi, xorijiy kompaniyalar uchun yaratilgan qulay muhit natijasida 2021-yilda faoliyat olib borayotgan 23 ta xorijiy IT kompaniyalar soni, 2022-yilda 157 taga yetdi. O‘tgan yil yakuni bo‘yicha IT Park rezidentlari 1037 tani tashkil qildi.

Mamlakatda IT kompaniyalar uchun qator imtiyozlar berilgani ularning soni sezilarli ortib borishiga turtki bo‘lmoqda. Xususan, bunday kompaniyalar ijtimoiy soliqdan ozod qilinadi. Ular jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ini 7,5 foiz stavkada to‘laydi. Qolaversa, ulardan O‘zbekistonda ishlab chiqarilmaydigan dasturiy ta’minot vositalarini olib kirishdagi bojxona to‘lovlari undirilmaydi. Mazkur sohaga qiziquvchi yoshlarni qo‘llab-quvvatlashda xalqaro hamkorlikning o‘rni ham samarali bo‘lmoqda. Xorijning nufuzli tashkilotlari O‘zbekistonga sarmoyalar yo‘naltirmoqda. Xususan, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun yoshlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida BMT Taraqqiyot dasturining 121 ming dollarlik granti, Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining ochiq ma’lumotlar sohasida kadrlar tayyorlash bo‘yicha o‘quv

materiallari yaratish va yoshlarni o‘qitishga yo‘naltirilgan 145 ming dollarlik granti shular jumlasidandir. Jahon banki tomonidan ajratilgan 1 milliard dollar esa mamlakat IT sohasi rivojlanishiga juda katta impuls berishiga ishonilmoqda.

Raqamli texnologiyalar vazirligining ma‘lum qilishicha, ko‘plab imtiyozlarni o‘zida jamlagan “Bir million o‘zbek dasturchi” loyihasi doirasida 2,5 milliondan ortiq yosh ro‘yxatdan o‘tib, shu sohaga qiziqish bildirgan. 1 million 700 mingdan ortiq yosh bitiruv sertifikatiga ega bo‘lgan. 2022-yilgi xalqaro reytinglarda O‘zbekistonning raqamlashtirish bo‘yicha o‘rni sezilarli darajada ko‘tarildi.

Xususan, Jahon bankining “GovTech Enablers” indeksiga muvofiq, raqamli ko‘nikmalar va davlat xizmatlaridagi innovatsiyalar bo‘yicha mamlakatimiz 2020-yilga nisbatan 65 pog‘ona yuqoriladi. “GovTech Maturity Index” natijalariga ko‘ra, hukumat va davlat xizmatlari sektori bo‘yicha esa 37 pog‘ona yuqorilab, 198 mamlakat ichida raqamli transformatsiya sohasida yetakchi mamlakatlarning “A” guruhiga kirdi. BMT tomonidan har 2 yilda bir marta o‘tkaziladigan Elektron hukumat reytingining (E-Government Survey) 2022-yilgi natijasida O‘zbekiston bir yo‘la 18 pog‘ona yuqorilab, “yuqori/juda yuqori rivojlanuvchi” mamlakatlar qatoriga kirdi.

O‘zbekiston uchun raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish masalasi muhim strategik yo‘nalishlardan biri bo‘lib, davlat tomonidan ushbu sohani jadallashtirishga katta e‘tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, 2019-yilda “Raqamli O‘zbekiston –2030” strategiyasini qabul qilinishi bilan bu yo‘nalishda sezilarli o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Mazkur strategiyaning asosiy maqsadi — 2030-yilgacha raqamli iqtisodiyotning O‘zbekistonning yalpi ichki mahsulotidagi ulushini 30 foizga yetkazishdir. Quyidagi jadval ma‘lumotlarida AKT sohasida faoliyat yurituvchi yuridik shaxslarda ishlovchi xodimlar sonini yillar kesimida o‘zgarish tendensiyalarini ko‘rish mumkin.

1-jadval

AKT sohasida faoliyat yuritayotgan yuridik shaxslarda ishlovchi xodimlar soni

Klassifikator	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
O‘zbekiston Respublikasi	33413	34478	37958	40248	47697	50157	53782	60462	71627

Yuqoridagi jadval ma‘lumotlaridan foydalanib, AKT sohasida ishlovchi xodimlar soni keyingi 10 yillikda deyarli 2 barobarga oshganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu ko‘rsatkich shuni ko‘rsatadiki, mamlakatimizda ushbu sohaga qiziqish bildirayotgan yoshlar soni keskin oshmoqda. Shunga qaramay, ushbu sohada malakli kadrlar yetishmovchiligi muammosi haligacha o‘z yechimini topmadi. Bu muammoni bartaraf etish maqsadida O‘zbekistonda jadal islohotlar amalga oshirilmoqda. 2023-yil holatiga ko‘ra, O‘zbekistonda 10 dan ortiq axborot texnologiyalari bo‘yicha ta‘lim beruvchi maxsus o‘quv markazlari va universitetlar faoliyat yuritmoqda. Davlat tomonidan AKT sohasidagi ta‘limni rivojlantirish uchun ajratilgan mablag ‘2022-yilda 50 million AQSh dollarini tashkil etdi, bu esa xalqaro standartlarga mos kadrlar tayyorlash jarayonini tezlashtirishga xizmat qilmoqda. 2022-yil oxirida O‘zbekistonda AKT sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar soni 100 mingdan oshib, mamlakat IT eksportini 140 million dollarga yetkazdi. Bu ko‘rsatkichlar mamlakatning raqamli iqtisodiyotdagi o‘rni va imkoniyatlarini yanada kuchaytirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2021-yil 7-maydagi “Axborot-kommunikatsiya sohasida kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 288-son qarori qabul qilindi. Ushbu qaror ijrosi yuzasidan bir necha axborot-texnologiyalari universitetlarini filiallari tashkil etildi.

Quyidagi jadvalda esa axborot va aloqa sohasida ishlovchi xodimlarning ish haqi va uning o‘zgarish tendensiyalari kelitirilgan.

Axborot va aloqa sohasida ishlovchi xodimlar ish haqi

Klassifikator	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
O‘zbekiston Respublikasi	1759,7	2042,2	2502,2	3329,6	3968,8	4390,5	5577,2	7560,8	10596

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, O‘zbekistonda 9 yil davomida axborot va aloqa sohasida faoliyat yurituvchi xodimlar ish haqi keskin ko‘tarilib, bu ko‘rsatkich deyarli 6 barobarga oshganligini ko‘rish mumkin. Bundan ko‘rinib turibdiki, respublikamizda AT sohasida faoliyat yuritayotgan xodimlar uchun har tomonlama imkoniyatlar yatarib berilmoqda. Lekin O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot mavjud imkoniyatlarga nisbatan bir necha barobar sekinroq rivojlanmoqda, ya’ni O‘zbekiston raqamli iqtisodiyot sohasida boshqa davlatlarga qaraganda orqada qolmoqda, afsuski bu iqtisodiyotga ham salbiy ta’sir ko‘rsatmay qolmaydi va bu muammoga bir nechta sabablarni keltirishimiz ham mumkin:

1. Mamlakatimiz aholisi o‘rtasidagi kompyuter savodxonligining sustligi;
2. Mamlakat bo‘ylab internet aloqaning yaxshi emasligi, ya’ni sekin ishlashi;
3. Axborot sohasidagi mutaxassislarning yetishmasligi;
4. Aholining an’anaviy yo‘nalishga ko‘nikib qolganligi, ammo bu tizimning sifatsizligi va zamondan orqada ekanligi;
5. Axborot texnologiyalar sohasida maxsus Oliy ta’lim muassasalarining kamligi va yoshlarning bu sohaga qiziqishi sustligi;

6. Qonunchilik tizimining shaffof emasligi va shu kabi muammolar [5].

Rivojlangan davlatlardan yuqori texnologiyalarni davlatimizga import qilish va ularni qo‘llash ham eski tizimdan foydalanishga chek qo‘yadi va insonlar ongida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga oid bilimlarni va qiziqishlarni paydo bo‘lishiga sababchi bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrda ““Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Qarori.
- 2.O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi. 2023. "O‘zbekiston iqtisodiyoti va raqamli transformatsiya haqida ma’lumotlar".
- 3.Jahon Banki. (2022). "Raqamli iqtisodiyot va global rivojlanish: O‘zbekiston tajribasi".
- 4.Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF). (2023). "O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot va moliya bozorlarining o‘sishi".
- 5.McKinsey Global Institute. (2022). "Raqamli transformatsiya va uning iqtisodiyotga ta'siri: O‘zbekiston holati".
- 6.BMT. (2021). "Raqamli Transformatsiya Indeksi: O‘zbekiston natijalari".
- 7.O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi. (2023). "Raqamli iqtisodiyot sohasida yangi tashabbuslar".
- 8.Karimova, D. (2022). "O‘zbekistonda raqamli transformatsiya: Muammolar va imkoniyatlar". O‘zbekiston iqtisodiyoti jurnali.
- 9.Boshqarov, S. (2023). "Raqamli texnologiyalarning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri". O‘zbekiston xalqaro iqtisodiy jurnali.
- 10.Xusniddinov, N. (2021). "O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot: Holat va istiqbollar". "Jahon iqtisodiyoti" ilmiy maqolalar to‘plami.
- 11.Mukhammadkodir, E. (2023). “Mamlakatimizdagi raqamli iqtisodiyotni rivojlanish tahlili” Qo‘qon universiteti xabarnomasi, 314-321.

**“YASHIL ISHLAB CHIQUARISH TEXNOLOGIYALARI” TUSHUNCHASI MOHIYATI
VA TAMOYILLARI**

**СУЩНОСТЬ И ПРИНЦИПЫ ПОНЯТИЯ «ЗЕЛЕННЫЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ»**

**THE ESSENCE AND PRINCIPLES OF THE CONCEPT OF "GREEN
MANUFACTURING TECHNOLOGIES"**

Isakova Nilufar

Mustaqil izlanuvchi, Toshkent Davlat Texnika Universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada “yashil ishlab chiqarish texnologiyalari” tushunchasi, uning mohiyati va asosiy tamoyillari ilmiy tahlil qilingan. Zamonaviy sanoat korxonalarida resurs tejamkorlik, atrof-muhit muhofazasi va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash masalalari ko'rib chiqilgan. Maqolada “yashil ishlab chiqarish texnologiyalari”ning yetti asosiy tamoyili: hayot sikli yondoshuvi, chiqindisiz ishlab chiqarish, energiya samaradorligi, resurstejamkor dizayn, toza ishlab chiqarish texnologiyalari, yashil kimyo tamoyillari va qayta ishlanabilirlik batafsil yoritilgan. Shuningdek, “yashil ishlab chiqarish texnologiyalari”ni joriy etishning amaliy ahamiyati va undan kutiladigan iqtisodiy va ekologik natijalari tahlil qilingan. Maqolada keltirilgan ma'lumotlar xalqaro ilmiy manbalarga asoslangan bo'lib, zamonaviy ishlab chiqarish tizimlarining barqaror rivojlanishini ta'minlashning kompleks yondashuvlarini aks ettiradi.

Kalit so'zlar: yashil ishlab chiqarish texnologiyalari; barqaror rivojlanish; resurs samaradorligi; chiqindisiz ishlab chiqarish; hayot sikli yondoshuvi; energiya samaradorligi; toza ishlab chiqarish; yashil kimyo; aylanma iqtisodiyot; ekologik menejment.

В данной статье научно проанализировано понятие «зеленых производственных технологий», их сущность и основные принципы. Рассмотрены вопросы ресурсосбережения, охраны окружающей среды и обеспечения экономической эффективности на современных промышленных предприятиях. В статье подробно освещены семь основных принципов «зеленых производственных технологий»: подход жизненного цикла, безотходное производство, энергоэффективность, ресурсосберегающий дизайн, чистые производственные технологии, принципы зеленой химии и перерабатываемость. Также проанализировано практическое значение внедрения «зеленых производственных технологий» и ожидаемые от них экономические и экологические результаты. Информация, представленная в статье, основана на международных научных источниках и отражает комплексные подходы к обеспечению устойчивого развития современных производственных систем.

Ключевые слова: зеленые производственные технологии; устойчивое развитие; ресурсоэффективность; безотходное производство; подход жизненного цикла; энергоэффективность; чистое производство; зеленая химия; циркулярная экономика; экологический менеджмент.

This article provides a scientific analysis of the concept of "green manufacturing technologies", their essence and basic principles. The issues of resource conservation, environmental protection, and ensuring economic efficiency in modern industrial enterprises are examined. The article details the seven main principles of "green manufacturing technologies": life cycle approach, zero-waste production, energy efficiency, resource-saving design, clean production technologies, green chemistry principles, and recyclability. The practical significance of implementing "green manufacturing technologies" and the expected economic and environmental outcomes are also

analyzed. The information presented in the article is based on international scientific sources and reflects comprehensive approaches to ensuring sustainable development of modern production systems.

Keywords: green manufacturing technologies; sustainable development; resource efficiency; zero-waste production; life cycle approach; energy efficiency; clean production; green chemistry; circular economy; environmental management.

Zamonaviy sanoat ishlab chiqarishining jadal sur’atlarda rivojlanishi va tabiiy resurslardan intensiv foydalanish atrof-muhitga salbiy ta’sirining kuchayishiga olib kelmoqda. Bu vaziyatda “yashil ishlab chiqarish texnologiyalari” konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu tezisda “yashil ishlab chiqarish texnologiyalari” tushunchasi, uning mohiyati va asosiy tamoyillari ko‘rib chiqiladi.

“Yashil ishlab chiqarish texnologiyalari” (Green Manufacturing Technologies) — bu atrof-muhitga ta’sirni minimallashtirish, resurslardan samarali foydalanish va energiya samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan ishlab chiqarish uslublari va texnologiyalarini anglatadi. BMT Atrof-muhit dasturi (UNEP) ta’rifiga ko‘ra, “yashil ishlab chiqarish” deganda mahsulot ishlab chiqarish jarayonida resurslar sarfini kamaytirish, chiqindilar va ifloslantiruvchi moddalar chiqarilishini kamaytirish yoki yo‘q qilish, xom-ashyo va inson salomatligiga salbiy ta’sirlarni kamaytirishga qaratilgan barcha harakatlar tushuniladi [1].

Jahon Banki ekspertlari tomonidan berilgan ta’rifga ko‘ra, “yashil ishlab chiqarish texnologiyalari” — bu chiqindilarni kamaytirish, ifloslantiruvchi moddalar chiqarilishini minimallashtirish va resurslardan samarali foydalanishni ta’minlash orqali atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirishga qaratilgan jarayonlar va amaliyotlar to‘plamidir [2].

«yashil ishlab chiqarish texnologiyalari»ning asosiy mohiyati ishlab chiqarish jarayonlarining barcha bosqichlarida (xom-ashyoni qazib olishdan tortib mahsulotning butun hayot sikli davomida) ekologik samaradorlikni ta’minlashdan iborat. Deming tadqiqotlariga ko‘ra, «yashil ishlab chiqarish texnologiyalari» quyidagi uchta asosiy maqsadni o‘z ichiga oladi [3]:

1. Resurs samaradorligi – energiya, suv va materiallar kabi resurslardan foydalanishni optimallashtirish;
2. Chiqindilarni kamaytirish – ishlab chiqarish jarayonida chiqariladigan chiqindilar va ifloslantiruvchi moddalar miqdorini kamaytirish;
3. Inson salomatligi va ekotizimlarga ta’sirni kamaytirish – ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan zaharli moddalar miqdorini kamaytirish.

"Yashil ishlab chiqarish" kontsepsiyasi bir necha turdosh tushunchalar bilan bog‘liq: "barqaror ishlab chiqarish", "toza ishlab chiqarish", "ekologik samarali ishlab chiqarish". Duflou va uning hammualliflari ta’kidlashicha, "yashil ishlab chiqarish" barqaror rivojlanish tamoyillarini industriya sohasiga tadbqiq qilishning amaliy ifodasidir [4].

1-rasm. Yashil ishlab chiqarish texnologiyalarining asosiy elementlari [5]

Srivastava o‘z tadqiqotlarida yashil ishlab chiqarish texnologiyalarining quyidagi asosiy elementlarini ajratib ko‘rsatadi (1-rasm):

- Yashil dizayn va mahsulot ishlab chiqish

- Resurs va energiya samaradorligini oshirish
- Chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlash va utilizatsiya qilish
- Atrof-muhitni boshqarish tizimlari
- Yashil ta'minot zanjirini boshqarish

«yashil ishlab chiqarish texnologiyalari» quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

1. Hayot sikli yondoshuvi (Life-cycle approach)

Bu tamoyil mahsulotning barcha hayot sikli bosqichlarida (xom ashyoni qazib olishdan tortib ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol va utilizatsiyagacha) atrof-muhitga ta'sirini hisobga olishga asoslangan. ISO 14040 standartiga muvofiq, hayot sikli baholash (LCA) metodologiyasi mahsulotning ekologik ko'rsatkichlarini baholashning eng samarali usuli hisoblanadi [6]. Sonnemann va Margni tadqiqotlariga ko'ra, hayot sikli yondoshuvi korxonalarga o'z mahsulotlarining atrof-muhitga ta'sirini 25-40% ga kamaytirish imkonini beradi [7].

2. Chiqindisiz ishlab chiqarish (Zero waste)

Chiqindisiz ishlab chiqarish tamoyili ishlab chiqarish jarayonida chiqindilar chiqarilishini minimal darajaga yetkazish yoki butunlay yo'q qilishga qaratilgan. Ellen MacArthur fondi ma'lumotlariga ko'ra, aylanma iqtisodiyot modeli asosida qurilgan chiqindisiz ishlab chiqarish tizimlarini joriy etgan korxonalar o'z operatsion xarajatlarini o'rtacha 15-20% ga qisqartirishga erishgan [8].

3. Energiya samaradorligi (Energy efficiency)

Bu tamoyil ishlab chiqarish jarayonlarida energiya sarfini minimallashtirish va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishga asoslangan. Xalqaro energetika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, sanoatda energiya sarfini kamaytirish bo'yicha mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanish global iqlim o'zgarishi bilan bog'liq zararni 2030 yilgacha taxminan 20% ga kamaytirishi mumkin [9].

4. Resurstejamkor dizayn (Resource-efficient design)

Mahsulotlarni loyihalash bosqichidayoq materiallarga bo'lgan ehtiyojni kamaytirish, qayta ishlatilgan materiallardan foydalanish va mahsulotning xizmat muddatini uzaytirish uchun dizayn tamoyillari hisoblanadi. Bocken va boshqalar tadqiqotlariga ko'ra, resurs samaradorligini hisobga oluvchi dizayn yondoshuvlarini qo'llash natijasida korxonalar xom-ashyo sarfini 30-50% ga kamaytirish imkoniyatiga ega [10].

5. Toza ishlab chiqarish texnologiyalari (Clean production technologies)

Bu tamoyil ekologik xavfsiz texnologiyalarni joriy etish orqali ifloslantiruvchi moddalar va chiqindilar hosil bo'lishining oldini olishga qaratilgan. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, sanoatda toza ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish orqali suv sarfini 20-50% ga, energiya sarfini esa 15-25% ga kamaytirish mumkin [11].

6. Yashil kimyo tamoyillari (Green chemistry principles)

Anastas va Warner tomonidan ishlab chiqilgan "yashil kimyo" tamoyillari zaharli moddalardan foydalanishni minimallashtirish, reaksiya samaradorligini oshirish va xavfsiz reaktivlar va erituvchilardan foydalanishga qaratilgan [12]. Yashil kimyo tamoyillarini qo'llash natijasida, kimyo sanoatida chiqindilar miqdori o'rtacha 40-60% ga kamayishi mumkin [13].

7. Qayta ishlanabilirlik (Recyclability)

Mahsulotlarni qayta ishlashga mos qilib loyihalash va ishlab chiqarish materiallarining qayta ishlanish darajasini oshirish orqali resurslar samaradorligini oshirish tamoyilidir. Geissdoerfer va boshqalar tadqiqotlariga ko'ra, aylanma iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan qayta ishlanabilirlik strategiyalari korxonalarga operatsion xarajatlarni qisqartirish va bozordagi raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi [14].

Yashil ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etishning amaliy ahamiyatini alohida tarzda ko'rib chiqsak. «yashil ishlab chiqarish texnologiyalari»ni joriy etish nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilishga, balki korxonalarning iqtisodiy samaradorligini oshirishga ham yordam beradi. Porter va Linde tadqiqotlarida aniqlanishicha, ekologik jihatdan mas'uliyatli ishlab chiqarish amaliyotlari korxonalarga quyidagi afzalliklarni beradi [15]:

1. Xom-ashyo va energiya sarfi bilan bog'liq xarajatlarni qisqartirish

2. Ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini oshirish
3. Yangi bozorlarga kirish imkoniyati
4. Korxona brendining qiymatini oshirish
5. Innovatsion mahsulotlar yaratish imkoniyati

Xalqaro moliya korporatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, yashil ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etgan korxonalar o'z daromadlarini o'rtacha 10-15% ga oshirish imkoniyatiga ega [16].

«yashil ishlab chiqarish texnologiyalari» konsepsiyasi zamonaviy sanoat ishlab chiqarishining ekologik barqarorligini ta'minlashning muhim elementi hisoblanadi. Ushbu kontsepsiya hayot sikli yondoshuvi, chiqindisiz ishlab chiqarish, energiya samaradorligi, resurstejamkor dizayn va boshqa tamoyillarga asoslangan bo'lib, ular ishlab chiqarish jarayonlarining barcha bosqichlarida atrof-muhitga salbiy ta'sirni minimallashtirishga qaratilgan. «yashil ishlab chiqarish texnologiyalari»ni joriy etish nafaqat ekologik, balki iqtisodiy afzalliklarni ham ta'minlaydi, bu esa ularni zamonaviy raqobatdosh biznes modellarining muhim komponenti qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Anastas, P. T., & Warner, J. C. (1998). *Green Chemistry: Theory and Practice*. Oxford University Press.
2. Bocken, N. M., de Pauw, I., Bakker, C., & van der Grinten, B. (2016). Product design and business model strategies for a circular economy. *Journal of Industrial and Production Engineering*, 33(5), 308-320.
3. Deming, W.E. (2018). *The New Economics for Industry, Government, Education*. MIT Press.
4. Dufloy, J. R., Sutherland, J. W., Dornfeld, D., Herrmann, C., Jeswiet, J., Kara, S., ... & Kellens, K. (2012). Towards energy and resource efficient manufacturing: A processes and systems approach. *CIRP Annals*, 61(2), 587-609.
5. Ellen MacArthur Foundation. (2018). *Circular Economy System Diagram*. Retrieved from <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/concept/infographic>
6. EPA (Environmental Protection Agency). (2020). *Green Chemistry*. Retrieved from <https://www.epa.gov/greenchemistry>
7. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M., & Hultink, E. J. (2017). The Circular Economy – A new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production*, 143, 757-768.
8. IEA (International Energy Agency). (2021). *Energy Efficiency 2021*. IEA, Paris.
9. IFC (International Finance Corporation). (2019). *Creating Markets for Climate Business*. Washington, DC: IFC.
10. ISO (International Organization for Standardization). (2006). *ISO 14040:2006 Environmental management — Life cycle assessment — Principles and framework*.
11. Porter, M. E., & Van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment-competitiveness relationship. *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 97-118.
12. Sonnemann, G., & Margini, M. (Eds.). (2015). *Life Cycle Management*. Springer.
13. Srivastava, S. K. (2007). Green supply-chain management: a state-of-the-art literature review. *International Journal of Management Reviews*, 9(1), 53-80.
14. UNEP (United Nations Environment Programme). (2017). *Green Technology Choices: The Environmental and Resource Implications of Low-Carbon Technologies*. Nairobi: UNEP.
15. World Bank. (2019). *Green Growth: Putting sustainable development into practice*. Washington, DC: World Bank.
16. World Bank. (2020). *Greening Industry: New Roles for Communities, Markets, and Governments*. Washington, DC: World Bank.

УДК:

**МУЛКНИ ДАВЛАТ ТАСАРРУФИДАН ЧИҚАРИШНИНГ ХОРИЖИЙ
МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ ВА УНДАН ЎЗБЕКИСТОНДА ФОЙДАЛАНИШ
ЙЎЛЛАРИ**

**ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ВЫВОДА ИМУЩЕСТВА ИЗ ГОСУДАРСТВЕННОГО
УПРАВЛЕНИЯ И ПУТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ**

**FOREIGN EXPERIENCE OF REMOVING PROPERTY FROM STATE MANAGEMENT
AND WAYS OF ITS USE IN UZBEKISTAN**

Райханов У.А. Alfraganus university

Иқтисодиёт факультети Молия кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация

Мақолада давлат мулкни тасарруфидан чиқариш, унинг назарий асослари ҳамда хорижий мамлакатлар тажрибаси ўрганилган. Шунингдек, давлат мулкни хусусийлаштириш бўйича ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан Ўзбекистонда фойдаланиш йўллари бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: давлат мулки, хусусийлаштириш, корхона, давлат корхонаси, мулк

В статье рассматривается экспроприация государственной собственности, ее теоретические основы и опыт зарубежных стран. Также разработаны предложения по путям использования опыта развитых стран по приватизации государственного имущества в Узбекистане.

Ключевые слова: государственная собственность, приватизация, предприятие, государственное предприятие, имущество.

The article studies the privatization of state property, its theoretical foundations, and the experience of foreign countries. Also, proposals are made on how to use the experience of developed countries in the privatization of state property in Uzbekistan.

Keywords: state property, privatization, enterprise, state enterprise, property

Ўтган давлар мобайнида ҳукуматлар давлат корхоналари (ДК) фаолиятини бозор иқтисодиётига тамойиллари асосида йўлга қўйиш, улар фаолиятини яхшилаш ва фискал рискни пасайтириш мақсадида уларни хусусийлаштиришни амалга ошира бошладилар. Давлат корхоналари учун амалга оширилган ислохотлар натижасида давлат маблағларининг давлат корхоналари учун оқимини қисқартирилди, улар фаолиятига давлат бошқарув органлари аралашувини минималлаштириш чоралари кўрилди.

XX асрнинг 80-йиллари ва 90-йилларнинг бошидан буён қаттиқ бюджет чекловларини ўрнатиш, давлат корхоналарини рақобат курашига жалб этиш, институционал ва бошқарувдаги ўзгаришларини киритиш бўйича қилинган уринишлар иқтисодий самарадорликнинг яхшиланишига олиб келди. Шундай қилиб, 1980-йилларга келиб, хусусийлаштириш давлат корхоналарининг бюджет юқини камайтириш ва такомиллаштириш воситаси сифатида пайдо бўлди.

Давлат мулкни хусусийлаштириш борасидаги ислохотларнинг тўғри амалга оширилиши, иқтисодий самарадорлик, иқтисодий ўсиш ва бандлик билан бирга инвестициялар ҳам рағбатлантирилади. Бу эса инфратузилма ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига молиявий ресурсларини йўналтирилишига имкон яратади ва кўп ҳолларда хусусийлаштириш хусусий секторнинг ўсишига таъсир кўрсатган ҳолда янги хусусий бизнеснинг пайдо бўлишига тurtки бўлади. Хусусийлаштириш, айниқса, рақобатбардош

секторларда самарадорлик ва молиявий кўрсаткичларни ошишига сабачи бўлди. Бозор иқтисодиёти тамойиллари амал қилувчи кўпчилик хорижий мамлакатларда оммавий тарзда давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнлари 1980 ва 1990-йилларда амалга оширила бошланди. 1980-йилларда ҳар йили бир нечадан транзакциялар амалга оширилган [1]. Давлат мулкни хусусийлаштириш бўйича транзакцияларни амалга ошириш 1990-йилларнинг ўрталарида энг юқори чўққисига чикди ва 1997-йилдаги Осиё ва 1998-йилги Россия молиявий инқирозларидан кейин пасайиш кузатилган. Бу даврда глобал даромадлар жами 850 миллиард долларни ташкил этди ва 1990 йилдаги 30 миллиард доллардан 1999 йилда 145 миллиард долларгача ўсиш кузатилди [2].

2000-йилларнинг боши ва ўрталарида инфратузилма ва молиявий корхоналарни хусусийлаштириш рекорд даражага яқин бўлди. 2001 йилдан бошлаб хусусийлаштиришдан тушган тушумлар, айниқса, телекоммуникация, энергетика ва молия соҳаларида, хусусан, Чехия, Ҳиндистон, Хитой Халқ Республикаси (ХХР) ва Саудия Арабистонида ўсишда давом этди. 120 га яқин давлат хусусийлаштириш билан шуғулланган бўлса-да, тушумлар асосан 10 та мамлакатда тўпланган. Йирик компаниялар савдоси амалга оширилгач битимлар ҳажми ҳам кўпайган. 1990 йилдан 2003 йилгача бўлган даврда умумий тушумнинг 40 фоизи Чехия, Полша ва ХХРлари ҳиссасига тўғри келган [3]:

Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилотининг (ИХТТ) эълон қилган ҳисоботида 2008 йилдаги глобал молиявий инқироздан кейин давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнида ўсиш тенденцияси кузатилган. 2016-йилга келиб эса давлат мулкни сотишдан тушган тушумлар дунё бўйича 266 миллиард АҚШ долларини ташкил қилган, 2008-йилда эса бу кўрсаткич 110 миллиард АҚШ долларидан иборат бўлган. Бу ривожланиш сезиларли даражада минтақавий силжишлар фонида содир бўлди [4].

Бозор иқтисодиёти қоидалари тўлиқ амал қиладиган мамлакатлар тажрибасига кўра давлат мулкни сотишда ошқора аукцион тартиб-қоидаларидан фойдаланиш, капитал бозорлари фаолиятини ривожлантириш, рақобатбардош тармоқ корхоналарини сотиш, давлат корхоналарини хусусийлаштиришнинг мустақкам ҳуқуқий базасини яратиш, айрим тармоқ корхоналари учун молиявий чекловларни бартараф этиш, хусусийлаштиришни тўғри ва адолатли ташкил қилувчи органни ташкил этиш каби кўплаб тамойилларни жорий этиш давлат мулкни хусусийлаштиришнинг муваффақиятли кечишини таъминлади. Бу эса ўз навбатида мулкдорлар синфини кенгайтишига туртки бўлди.

Кўпгина мамлакатлар хусусийлаштириш осонроқ бўлган тижорат секторларида кичик ва ўрта давлат корхоналаридан бошлаган бўлса Чили, Ямайка, Мексика, Филиппин, Полша ва Буюк Британия каби мамлакатларда давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнини дастлаб чакана савдо, озиқ-овқат, қурилиш ва меҳмонхоналар каби соҳалардаги корхоналарни хусусийлаштиришдан бошлади. Бундай сотувлар олдиндан қайта қуриш ва институционал ислохатларни амалга оширишни талаб қилмади ва хорижий мулкдорлар билан боғлиқ жиддий муаммоларни келтириб чиқармади. Бундай операциялар бўйича тажриба йирик ва мураккаб давлат корхоналарини сотишга тайёргарлик кўришга ёрдам берди.

Туркия ва Филиппин каби йирик давлат корхоналарига эга давлатлар, давлат мулкни сотишда шаффофлик ва тезликни таъминлаш учун яқка хусусий хусусийлаштириш агентлигини ташкил этдилар. Шунингдек, айрим давлатлар мулкни хусусийлаштирида банклар ва молия институтлари (Франция ва Мексика), халқаро ва маҳаллий маслаҳатхоналар (Аргентина ва Венесуела) орқали амалга оширдилар. Бунда давлат мулкни сотиш жараёнлари хусусийлаштириш тамойиллари, жавобгарлик стандартлари ва хусусийлаштириш органининг назорати асосида амалга оширилди [5]. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, хусусийлаштиришни тезкорлик билан амалга ошириш шаффофлик ва яхлитликни талаб этади.

Давлат кўпгина мақсадларни кўзлаб ўз мулкни хусусийлаштиришни амалга оширади. Бунда юқори иқтисодий самарадорликни таъминлаш, монополияни йўқотиш, бандликни таъминлаш, даромад олиш ва капитал бозорларини ривожлантириш ва бошқаларни асосий мақсадлари сифатида келтириб ўтиш мумкин. Кузатувларга кўра, хорижий мамлакатлар ушбу

мақсадларга эришиш учун куйидаги тамойилларни ишлаб чиқди ва уни муваффақиятли тарзда амалиётга жорий эта олди.

Хусусийлаштиришни муваффақиятли амалга ошириш тамойиллари:

- ошкора аукцион тартиб-қоидаларидан фойдаланиш;
- шаффофлик;
- рақобатбардош ва асосий бўлмаган активларни бир-биридан ажратиш, айрим ҳолларда алоҳида сотиш;

- мустаҳкам қонунчилик базаси яратиш, мулк ҳукуки, рақобат тўғрисидаги қонун, корпоратив ҳуқуқ, низоларни ҳал қилиш ва бошқа тегишли тадбиркорлик қонунчилигининг муҳим жиҳатларини ишлаб чиқиш;

- давлат корхоналарини сотувга тайёрлашда унинг ҳуқуқий шаклидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш;

- хусусийлаштиришни қўллаб-қувватлаш мақсадида корхона ходимларига мулкга эгалик қилиш, фойдаланиш ва олинган фойдани тақсимлаш;

- давлат мулкани нархлашда шаффоф аукцион тартиб-қоидаларини жорий этиш;

- давлат мулкига қўйилган молиявий чекловларни бартараф этиш;

- хусусийлаштириш бўйича ихтисослаштирилган органни ташкил этиш;

- хусусийлаштиришнинг кетма-кет амалга оширилишини таъминлаш.

- хусусийлаштириш билан параллел равишда рақобат сиёсатини кучайтириш;

- корпоратив бошқарувни такомиллаштириш;

- коррупцион хатарларни бартараф этиш.

Ўзбекистонда ушбу тажрибалар тўлиқ ўрганилган ҳолда мустақилликнинг дастлабки йиллиридан бошлаб давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнлари амалга оширилди. Мамлакатимизда дастлаб кичик корхоналар, хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари хусусий мулкка айлантилган бўлса кейинчалик ўрта ҳажмдаги корхона ва объектлар хусусийлаштирилган, сўнгги йилларда эса йирик корхоналарни хусусийлаштириш жараёни давом этмоқда.

1-жадвал

**Ўзбекистонда давлат корхоналарини хусусийлаштиришнинг
асосий кўрсаткичлари [6]**

Йил	Хусусийлаштирилган барча корхоналар ва объектлар сони, бирлик	Хусусийлаштиришдан тушган маблағ, млрд сўм
1992–1993	53902	–
1994	9744	2,9
1995	8537	2,4
1996	1915	5,3
1997	1231	4,4
1998	451	8,9
1999	448	9,1
2000	374	14,3
2001	1449	23,2
2002	1912	43,6
2003	1519	56,1
2004	1228	78,4
2005	980	80,5
2006	673	70,5
2007	631	111,1
2008	392	130,6
2009	135	35,7
2010	96	23,0
2011	95	39,2

2012	83	32,9
2013	82	44,1
2014	288	88,0
2015	848	103,2
2016	609	164,8
2017	542	228,3
2018	835	223,0
2019	842	480,0
2020	837	456,4
2021	750	3809,4
2022	515	6651,0
2023	918	9172,8
2024	1717	6003,7
Жами	94578	28196,8

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак 1992–2024 йиллар мобайнида 94578 дан зиёд давлат корхоналари ҳуқуқий шахс мақоми билан давлат тасарруфидан чиқарилди ва натижада 28,2 трлн сўм маблағлар давлат бюджетига келиб тушган. Ўтган давр мобайнида хусусийлаштирилган объектлар сонига камайиш тенденцияси кузатилган ҳолда уларни сотидан тушган тушумни ошиб бориши кузатилган. Мутақилликнинг дастлабки йилларида кичик корхоналар хусусийлаштирилган бўлса бугунги кунга келиб йирик саноат корхоналарини хусусий тадбиркорларга сотиш амалиёти йўлга қўйилмоқда.

Бугунги кунда хусусийлашган мулклар самарадорлиги ҳам ошмоқда. Масалан, узок йиллар ишламаган Андижон тажриба синов заводи негизда 18 миллион доллар инвестиция ҳисобига тўқимачилик корхонаси ташкил этилиб, мингта иш ўрни яратилган, 40 млн долларлик маҳсулот экспорт қилинган. Қўқон суперфосфат заводини хорижий инвестор олиб, 40 млн доллар инвестиция киритган, ишлаб чиқариш ҳажмини 4 бараварга оширган. “Ипотека банк” 324 миллион долларга ва “Кока-кола” компаниясидаги давлат улуши 252 миллион долларга сотилгани ҳам охириги йиллардаги энг йирик битимлар бўлди.

Бу борадаги ишлар ҳамма жойда ҳам бир маромда кетмаяпти. Масалан, Тошкент вилоятида 112 та объект сотилиб, уларнинг негизда 150 та тадбиркорлик субъекти ва мингдан зиёд янги иш ўрни пайдо бўлган. Лекин Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Наманган, Сурхондарё ва Сирдарёда ўтган йили савдога чиқарилган мулкларнинг 30 фоизи ҳам сотилмаган. Тармоқлар кесимида айтганда, “Ўздонмаҳсулот” акциядорлик компанияси таркибидаги мулкларнинг хусусийлаштирилиши суст.

Умуман олганда 2024 йилда 30 мингдан ортиқ давлат объектида ўтказилган хатлов бу борада ишлар ҳали қўплигини кўрсатган.

Шу боис бугун давлатимиз раҳбарининг қарори билан хусусийлаштириш дастури тасдиқланди. Унда учта йўналишда — акция, кўчмас мулк ва IPO бўйича хусусийлаштириш режалари белгиланган.

Биринчидан, 1 мингта корхонадаги давлат акция пакетлари сотувга чиқарилади.

Иккинчидан, 1 мингта кўчмас мулк объектлари оммавий савдоларга қўйилади. Уларда 600 гектар ер ва 1 млн квадрат метрли бино-иншоотлар мавжуд. Энг муҳими, инфратузилма билан таъминланган ва аҳоли пунктларига яқин.

Ушбу объектларни сотишни тезлаштириш учун мулкларни сотишга тайёрлаш муддати ҳозирги 80 кундан 48 кунга қисқартирилади. 2 минг квадрат метргача бўлган объектларни тадбиркорларнинг мурожаати асосида тўғридан-тўғри савдога чиқаришга рухсат берилади.

Учинчидан, 40 та йирик корхона ва банклардаги давлат улуши «халқчил IPO» орқали сотилади. Жумладан, илк бор Навоий ва Олмалик комбинатлари, Металлургия комбинати, «Ўзтелеком», «Саноатқурилишбанк» каби йирик корхоналарнинг ўртача 2 фоиз акциялари аҳолига таклиф этилади. Бунда аҳолига акцияларни тўғридан-тўғри сотиб олиш имконияти яратилади. Акциялари сотилган корхоналар беш йил давомида соф фойдасининг камида 30 фоизи дивиденд тўлашга йўналтиради [7].

2021–2025 йилларда давлат иштирокидаги корхоналарни бошқариш ва ислоҳ қилиш Стратегиясига мувофиқ, давлат иштирокидаги корхоналар сонини 75 фоизга қисқартириш; давлат иштирокидаги камида 20 та корхона акцияларини бирламчи ва иккиламчи оммавий таклиф этиш; давлат иштирокидаги корхоналар кузатув кенгаши таркибидаги мустақил аъзолар сонини 2025 йилга қадар 30 фоизгача етказиш белгилаб берилган [8].

Шунингдек, 2025 йилдан бошлаб Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджетига, вилоятларнинг вилоят бюджетларига ва Тошкент шаҳрининг шаҳар бюджетига ҳамда туманлар ва шаҳарлар бюджетларига давлат активларини хусусийлаштиришдан тушган маблағлар уларнинг қўшимча манбалари ҳисобланиши ва 2025 йилда мақсадли равишда «Камбағалликдан фаровонлик сари» дастурини амалга ошириш учун йўналтирилиши белгилаб қўйилган [9].

Мамлакатимизда амалга оширилаётган изчил ислохотлар натижасида мулкдорлар синфи ривожланиб улар сафи кенгайиб бораётган экан, у билан боғлиқ ҳуқуқий ва иқтисодий асосларни ҳам замон талаблари асосида доимий равишда такомиллаштириб бориш зарур. Чунки ҳар қайси хусусий мулкдор қонуний йўл билан қўлга киритган ёки яратган ўз мулкнинг дахлсизлиги таъминланиши ва ишончли кафолатланишини хоҳлайди.

Ўз навбатида хусусийлаштириш жараёнларининг ижобий суръатларда бориши корпоратив бошқарув учун меъёрий-ҳуқуқий базани янада мустаҳкамлаш, самарали давлат назорати ва ҳисобдорлигини таъминлаш, фаолият самарадорлигини мониторинг қилиш тизимини ривожлантириш, молиявий ва фискал интизомни рағбатлантириш, аралаш мулкчилик корхоналарида акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, давлат корхоналарини хусусийлаштиришнинг шаффофлик ва ошқоралигини кучайтириш орқали амалга оширилади.

Шу билан бирга, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали мулкдорлар сафини кенгайтириш, замонавий бозор инфратузилмасини янада ривожлантириш, янги иш ўринларини яратиш, солиқ тушумларини кўпайтириш, фонд ва маҳсулот бозорларини, кўчмас мулк бозорларини, суғурта фондларини, аудиторлик ва консалтинг ҳамда мулкни баҳолаш компанияларини ва бошқарув институтларини бугунги кун талаби даражасида ривожлантиришни, уларнинг ҳуқуқий асосларини янада мустаҳкамлашни илгари суради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. S. Kikeri and J. Nellis. 2004. An Assessment of Privatization. In P. Lanjouw, ed. The World Bank Research Observer. 19 (1). pp. 87-118.
2. S. Kikeri and J. Nellis. 2002. Privatization in Competitive Sectors: The Record to Date. World Bank Policy Research Working Paper. 2860. Washington, DC: World Bank.
3. S. Kikeri and A. F. Kolo. 2005. Privatization Trends and Recent Developments. World Bank Policy Research Working Paper. 3765. Washington, DC: World Bank.
4. OECD. 2018. Privatisation and the Broadening of State-Owned Enterprises: Stocktaking of National Practices. Paris. p. 3.
5. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). 2020. EBRD Transition Report 2020-21: The State Strikes Back. London. November.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги <https://stat.uz/uz/> маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.
7. Хусусийлаштириш борасидаги вазифалар белгиланди (president.uz) 24.03.2023
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 29 мартдаги «2021–2025 йилларда давлат иштирокидаги корхоналарни бошқариш ва ислоҳ қилиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги 166-сон қарори. <https://lex.uz/docs/5348948>
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 25 декабрдаги ““2025 йил учун Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети тўғрисида”ги Қонуни ижросини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 455-сон Қарори. <https://lex.uz/ru/docs/7283107>

УДК:

**АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ИННОВАЦИЙ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ**

**QURILISH SOHASIDAGI INNOVATSIYALAR SAMARADORLIGINI ANIQLASH
ASPEKTLARI**

**ASPECTS OF DETERMINING THE EFFICIENCY OF INNOVATIONS IN
CONSTRUCTION**

Ибрагимова Камола Саидбариевна доцент
Ташкентский государственный технический университет
Саидова Гулнора Амоновна старший преподаватель
Ташкентский государственный технический университет

Аннотация

В статье анализируются возможности использования инноваций в строительстве и его основные направления. Также изучено значение инноваций при осуществлении строительного процесса в сфере строительства.

Ключевые слова: ресурсов, строительных материалов, экономический, социальный, экологический, ресурсный и др.

Мақолада қурилишда инновацияларни қўллаш имкониятлари ва унинг асосий йўналишлари таҳлил қилинган. Шунингдек, қурилиш соҳасида қурилиш жараёнини амалга оширишда инновацияларнинг аҳамияти ўрганилган.

Kalit so‘zlar: Resurslar, qurilish materiallari, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, resurs va boshqalar.

The article analyzes the possibilities of using innovations in construction and its main directions. Also, the importance of innovations in the implementation of the construction process in the field of construction was studied.

Key words: resources, building materials, economic, social, environmental, resource, etc.

Рост значимости создания новых строительных материалов, изделий и конструкций исходит из того, что в настоящее время резко усиливается дефицит невозобновляемых ресурсов, увеличиваются затраты на их добычу и переработку, с одной стороны, имеет место значительный рост цен на энергоносители, с другой стороны.

Последнее актуально, поскольку при производстве многих строительных материалов используются энергоемкие технологические процессы и это связано со значительными энергетическими затратами.

Современный этап исследований в области создания новых строительных материалов преследует цель создания эффективных материалов, имеющих высокие потребительские показатели при одновременном снижении затрат на их производство. При создании современных строительных материалов, изделий и конструкций исследователи используют самые передовые методы и технологии, новые сырьевые источники.

Особенность современного этапа создания новых строительных материалов, изделий и конструкций состоит и в том, что эти материалы, зачастую, в отличие от традиционных имеют качественно новые потребительские свойства. Этот фактор с позиций определения экономической эффективности имеет принципиальное значение, поскольку значительно затрудняет возможность обеспечения сопоставимости сравниваемых новых разработок с существующими.

Рассматривая особенности определения экономической эффективности новых строительных материалов, следует отметить, во-первых, их комплексность, которая состоит в необходимости учета не только экономического, но и других не менее значимых эффектов. Более того, в современных условиях приоритеты этих эффектов значительно трансформировались, в пользу последних, поскольку проблема снижения техногенного воздействия, например, глобального потепления, на окружающую среду становится стратегическими.

Отечественные разработчики строительных материалов, изделий и конструкций должны учитывать тот факт, что в условиях рыночной экономики в отличие от предыдущей административной системы произошли значительные, кардинальные изменения системы ценообразования. Учитывая большую грузоемкость продукции (строительных материалов), рост цен на энергоносители и отсюда рост цен на транспортировку материалов от производителя до потребителя исследователи должны усилить внимание на использование местных сырьевых ресурсов, направить свои усилия на создание установок небольшой мощности, что позволит уменьшить радиус обслуживания этого предприятия и потенциально повысить эффективность и конкурентоспособность разработки. Этот подход особенно важен для условий Узбекистана, так как, около половины населения страны являются сельскими жителями. Учет этих особенностей позволит существенно повысить эффективность сельского строительства, а, значит, и ускорить рост социально-экономического развития на селе.

Оценка эффективности разработок имеет свои отличия, среди которых, следует отметить, наличие затрат, связанных с маркетингом новой продукции и, в том числе, затрат на рекламу, которые, порой, сопоставимы с производственными затратами, затрат на продвижение и сбыт этой продукции.

Разработчики новой продукции в виде новых строительных материалов должны понимать и учитывать потребности национальной экономики, региональные особенности развития экономики, интересы потенциальных инвесторов и ряд других факторов, которые обеспечат востребованность и реальную реализуемость результатов исследовательской работы в виде нового строительного материала.

Очевидно, что при оценке эффективности разработки, сравниваемые традиционный и инновационный варианты должны быть сопоставимы и подвергаться анализу с помощью единой системы показателей. Это значит наличие единой информационной базы и единых методов определения стоимостных и натуральных показателей по вариантам.

Сопоставимость вариантов расчет по исходной информации обеспечивается путем приведения к одному объему производимой продукции, как правило, по новому варианту; к одним срокам, уровню качества.

При сравнении вариантов необходимо соблюдение принципов системного подхода. При сравнении вариантов следует применять принцип комплексного подхода, требующий учета всей совокупности мероприятий, которые необходимо осуществить при реализации каждого варианта решения.

Обычно, на микроуровне основное внимание уделяется коммерческой эффективности проекта, которая определяется как отношение финансовых затрат и результатов.

В зависимости от учитываемых результатов и затрат различают несколько видов эффекта (экономический, социальный, экологический). Особенность современного постиндустриального этапа развития общества выражается в ускорении НТП, который оказывает мощное воздействие на все сферы деятельности, включая строительство, и предъявляет новые требования к объектам строительства и к инновациям в самой отрасли, а также к методам оценки эффективности.

Несоответствие сроков службы строительной части производственных объектов, которые равны 80-100 лет, срокам обновления используемых в этих зданиях технологий, составляющие в среднем по экономике 5-7 лет, является причиной увеличения количества

реконструкций в течение жизненного цикла этих объектов. В конечном итоге это приводит к значительному росту суммарных затрат по созданию и содержанию строительных объектов в течение этого цикла. Более того в ряде случаев сложность реконструкций или значительный рост затрат на их проведение приводит к необходимости сноса физически не изношенных объектов. Для наглядности изложенного отметим, что в автомобилестроении сроки службы легковых автомобилей устанавливаются на уровне примерно 5-6 лет, а сроки службы отдельных частей (агрегатов) автомобиля кратными этому сроку. Это делается с целью, чтобы к концу срока службы автомобиля все его элементы были изношены.

Исходя из изложенного понимания, методы повышения реконструируемости производственных зданий могут классифицироваться:

- по этапам (переделам) возникновения затрат;
- по реализуемости (доступности) мероприятий, используемых в этих методах.

Кроме того, методы могут иметь частный или комплексный характер.

Вместе с тем, по нашему мнению, целесообразно эти методы классифицировать по характеру воздействия:

- методы, нацеленные на снижение количества реконструкций и снижению затрат на реконструкцию;
- методы, нацеленные на обеспечение общего снижения затрат на весь жизненный цикл здания.

Первая группа методов обеспечивает снижение затрат за счет: повышение «универсальности» проектируемого здания, т.е. они характеризуются ростом затрат на строительство (придаются дополнительные качества, которые будут затребованы в дальнейшем). Достижения краткости сроков службы отдельных элементов зданий общему сроку службы здания и краткости межреконструкционных периодов тем же срокам.

Вторая группа методов, по сути, один метод состоит в обеспечении сокращения сроков службы здания, т.е. снижения капитальности здания. При этом срок службы, очевидно, должен быть кратким межреконструкционным периодам.

Список использованной литературы:

1. Сервейинг: организация, экспертиза, управление. Часть первая. Организационно-технологический модуль системы сервейинга/С.А. Болотин, П.Г. Грабовый, Е.А. Гусакова, Г.М. Загидуллина и др.; под общ. ред. П.Г. Грабового. Москва: АСВ, Просветитель, 2015.
2. Сервейинг и профессиональный девелопмент недвижимости: аспекты экономики, организации и управления в строительстве: Монография / под общ. ред. проф. П.Г.Грабового и проф. С.А.Баронина. Пенза: РИО ПГСХА, 2009.
3. Лоханова В.Н. Мониторинг экономической безопасности организации // Вестник ГУУ. 2016. № 2.
4. Глазов М.М. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учебник / М.М. Глазов. - СПб.: ООО «Андреевский издательский дом», 2009.
5. Конюхов А.В. Влияние инноваций на экономическую безопасность и конкурентоспособность государства // Вестн. Рос. АКАД. Естественных наук. Серия экономическая. 2012.
6. Щедровицкий П. На пути к новой экономике. URL: <http://www.adventure-world.ru/node/1617>.
7. Ясин Е., Снеговая М. Роль инноваций в развитии мировой экономики // Вопр. экономики. 2009.
8. Митрофанова В.П. Вопросы формирования эффективной национальной инновационной системы России // Молодой ученый. 2012.

**QISHLOQ AHOLISINING MEHNAT SALOHİYATIDAN FOYDALANISHNING
NAZARIY ASOSLARI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВОГО
ПОТЕНЦИАЛА СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ**

**THEORETICAL FOUNDATIONS AND FEATURES OF UTILIZING THE LABOR
POTENTIAL OF THE RURAL POPULATION**

Sauxanov Janibek Kazievich

iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Amaniyazova Rayxan Bayniyazovna

Qoraqalpog‘ davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada yangi O‘zbekistonda qishloq xo‘jalik sohasida amalga oshirilayotgan islohatlar, qishloq hududlarida yaratilayotgan yangi ish o‘rinlari qishloq aholisini bandligini bir qator imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada qishloq xo‘jaligida mehnat resurslaridan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari, shu jumladan mavsumiylik, geografik xususiyatlar, mehnatning ko‘p turli xili va boshqalar muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, mehnat resursi, mehnat salohiyati, ishchi kuchi, mehnat bozori

В данной статье анализируются ряд возможностей реформ, реализуемых в аграрном секторе нового Узбекистана, создание новых рабочих мест в сельской местности и трудоустройство сельского населения. В статье рассматриваются особенности использования трудовых ресурсов в сельском хозяйстве, в том числе сезонность, географические особенности, диверсификация рабочей силы и другие.

Ключевые слова: сельское хозяйство трудовой ресурс, трудовой потенциал, рабочая сила, рынок труда

This article analyzes a number of possibilities of the reforms implemented in the agricultural sector in the new Uzbekistan, new jobs created in rural areas and the employment of the rural population. The article discusses the peculiarities of the use of labor resources in agriculture, including seasonality, geographical features, diversity of labor, and others.

Key words: agriculture, labor resource, labor potential, labor force, labor market

Mehnat resursi iqtisodiyotda asosiy ishlab chiqarish omili va asosiy tushunchasi hisoblanadi. Mehnatga layoqatli aholi sonining o‘zgarishi mehnat bozori va iqtisodiyotga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Butun dunyoda kuzatilayotgan holatlardan biri bu mehnat resurslarining keskin oshib borayotganligidir. Mehnatga layoqatli aholining o‘sib borayotgani iqtisodiy o‘sish imkoniyatlarini beradi, shu bilan birga ish o‘rinlarini yaratish va mehnat bozoriga yangi ishtirokchilarni integratsiyalashuvi uchun qiyinchiliklar tug‘diradi. Aksincha, mehnatga layoqatli aholining qisqarishi iqtisodiy o‘sish, raqobatbardoshlik, aholining qaramligi va boshqalar uchun muammolarni keltirib chiqaradi. Biroq, mehnatga layoqatli aholining bir qismi bo‘lgan hamma ham mehnat bozorida faol ishtirok etmaydi. Ba’zilarning ishlari bor, boshqalari ish izlayapti, boshqalari esa boshqa faoliyat bilan shug‘ullanadi yoki mehnat bozoriga kirmaydi. Xalqaro standartlarda belgilanganidek, “ishchi kuchi mehnat bozorida faol ishtirok etuvchi mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslarni qamrab oladi. Bu band bo‘lganlar va ishsizlar yig‘indisidir” [1]. Mehnatga layoqatli aholining ushbu ikki guruhi birgalikda ma’lum bir vaqtning o‘zida mamlakatda mavjud bo‘lgan ish haqi evaziga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun ishchi kuchi taklifini ifodalaydi.

Zamonaviy sharoitda yuqori samaradorlik darajasiga erishish, iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish mamlakat mehnat salohiyatini boshqarishni takomillashtirish bilan chambarchas bog‘liq.

Mehnat salohiyati atamasi birinchi marta 1970-1980 yillarda qo‘llanilgan va bu tushunchani mehnat uchun sarflangan vaqt bilan bog‘liqligini tasvirlaydi. Shunday qilib, ilmiy iqtisodchilar G.P.Sergeyev va L.S.Chijovalar mehnat salohiyatiga shunday ta’rif berdi, “Mehnat salohiyati jamiyatda mavjud mehnat resurslaridir. Mehnatga layoqatli aholi soni va uning sifat xususiyatlari (jinsi, yoshi, ma’lumoti, tayyorgarligi, malakasi va boshqalar) mehnat salohiyatining real qiymatini belgilaydi” [2].

Yana shu borada tadqiqotlarni amalga oshirgan olimlar V.Kostakov, A.Popovlar “mehnat salohiyati - bu ularning sifat va miqdoriy tomonlarining birligi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladigan mehnat resurslaridir” [3] deb ta’rif bergan.

Ko‘rinib turibdiki, ushbu ta’rifda mehnat salohiyatining mohiyati mehnat resurslariga qisqartiriladi, garchi ko‘rsatilgandek, bu tushunchalar bir-biridan farq qiladi va mehnat resurslari, hatto miqdoriy va mohiyatan ham, mehnatni salohiyatini to‘liq tavsiflashdan uzoqdir. Ushbu yondashuvni mehnat resurslari deb atash mumkin.

Biroz vaqt o‘tgach, professor V.V.Adamchuk mehnat salohiyatiga quyidagi ta’rifni beradi. “Mehnat salohiyati - bu resurs toifasi. U “potentsial” tushunchasining ta’rifiga muvofiq, muammoni hal qilish, aniq maqsadga erishish, shaxs, jamiyat, davlatga ma’lum bir sharoitda imkoniyat yaratish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan manbalar, vositalar, mehnat resurslarini o‘z ichiga oladi” [4].

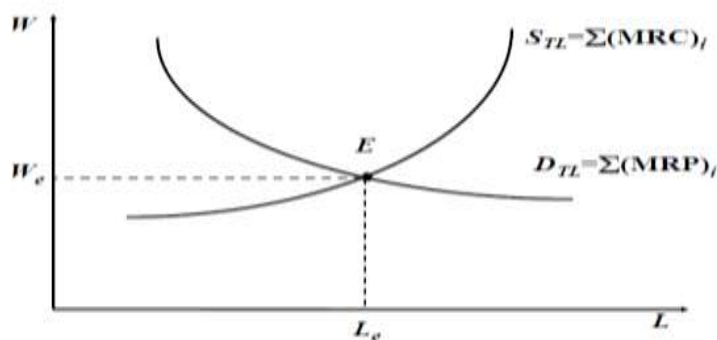
“Iqtisodiyot va mehnat sotsiologiyasi” darsligi mualliflari iqtisod fanlari doktori, professor R.G.Mumladze va G.N.Gujina “mehnat vositalarini mehnat salohiyati tarkibiga kiritgan” [5]. Ushbu yondashuvni faktorial deb atash mumkin.

Bir qator mualliflar V.K.Vrublevskiy, I.V.Korneychuk va boshqalar mehnat salohiyatini mehnat faoliyatining mumkin bo‘lgan natijalari nuqtai nazaridan tavsiflaydilar (masalan, “mehnat salohiyati birligiga yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishni kiritish” [6]).

V.K.Vrublevskiyning fikricha, “mehnat salohiyati qiymatini aniqlashda ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo‘lmagan odamlar hisobga olinmasligini ta’kidlaydi” [7]. Ushbu yondashuvni samarali deb atash mumkin. Mehnat salohiyati - bu tashqi va ichki muhitning aniqligi, noaniqligi sharoitida ijtimoiy faoliyatni yaxshilash va muammolarni hal qilishga qodir bo‘lgan ishlab chiqarish muammolarini hal qilish uchun individual ishchining psixofiziologik, shaxsiy, malakaviy salohiyatining kombinatsiyasi.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti fikricha, “mehnatga layoqatli aholi va ishchi kuchi monitoringi uchun asosiy ko‘rsatkichlar bandlikning aholiga nisbati, ishchi kuchi ishtiroki darajasi, shuningdek, yoshga bog‘liqlik koeffitsiyentlarini o‘z ichiga oladi. Bular mehnat bozorining muhim sarlavhali ko‘rsatkichlari bo‘lib, ular qo‘shimcha ko‘rsatkichlar bilan to‘ldirilishi kerak, masalan, monitoring va axborot siyosati uchun mehnatdan kam foydalanish choralari kabi” [8].

Mehnat salohiyati tushunchasining to‘g‘ri va aniqligi mehnat bozorida ishga qabul qiluvchilar va ishga yollanuvchilar o‘rtasidagi muvoznat holatga erishishga yordam beradi. Uni quyidagi rasmda ko‘rishimiz mumkin.

1-rasm. Mehnat bozorida muvoznatga erishish imkoniyati [9]

Mehnat bozorida mulk egasi bu ishchi kuchi hisoblanadi. Ishchi kuchining mulkdan ko‘radigan daromadi esa ish haqi sifatida nomoyon bo‘ladi. Yuqoridagi 1-rasmda mehnat bozorida uzoq muddatli sharoitda muvoaznatga erishish imkoniyati keltirilgan bo‘lib, bunda qishloq xo‘jaligida hamda qishloq hududlarda yuzaga kelayotgan mavsumiylik bu muvozanatga keskin o‘z ta‘sirini ko‘rsatmoqda. Bu albatta ish haqining muvozanat nuqtadan past o‘rnatilishiga olib kelmoqda.

Dunyo aholisining “yarmiga yaqini qishloq joylarda yashaydi (43,1%) va qishloq xo‘jaligi global bandlikning 26,4 foizini tashkil qiladi” [10]. Ushbu ta‘sirchan raqamlar ortida so‘nggi o‘n yilliklardagi tarkibiy o‘zgarishlar qishloq xo‘jaligidagi bandlik va mehnatga ta‘sir ko‘rsatdi. “Urbanizatsiya, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalari qishloq joylaridan ishchi kuchini jalb qildi, qishloq xo‘jaligi sektorining texnologik rivojlanishi esa kapital o‘rniga ishchi kuchi o‘rnini bosishiga imkon berdi” [11]. Bundan tashqari, “qishloq xo‘jaligi tarmog‘idagi ish haqining pastligi, uzoq ish kunlari va jismoniy intensiv ishlarga nisbatan past jozibadorligi qishloq joylardagi ishchilarining doimiyligi va yangilanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda” [12]. Bu jahon bo‘ylab ko‘plab hududlarda qishloq xo‘jaligiga oid kasblarga qiziqishning susayib borishini anglatadi. Shu sababdan ham, qishloq xo‘jaligidagi ishlab chiqaruvchilar tomonidan o‘z korxonalarining kasbiy jozibadorligi borasida turli yo‘nalishlar yaratishlariga olib kelmoqda.

“Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi iqlim o‘zgarishlari, ob-havo va fasllar bilan boshqariladigan biologik jarayondir: ishlab chiqarish materiallariga bo‘lgan talab fasllar va qishloq xo‘jaligi ishlarining ketma-ketligi, masalan, tuproqni tayyorlash, ekish, begona o‘tlardan tozalash va yig‘im-terimidan kelib chiqadi. Ishchi kuchiga talabning mavsumiy tebranishlari barcha iqtisodlarda qishloq xo‘jaligining o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, lekin ayniqsa mehnat talab qiladigan ishlab chiqarish usullari va mehnatni tejoyvchi texnologiyalarga sarmoya kiritish imkoniyatlari cheklanganligi sababli past daromadligi bilan nomoyon bo‘ladi” [13]. Aynan shu keltirilgan xususiyatlar ham mamlakatlar miqyosida qishloq xo‘jaligi ishlarining jozibadorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatsa-da, kam daromadli xorijiy ishchilar tomonidan ularning o‘rni to‘ldirilmoqda. Qishloq xo‘jaligi barqaror rivojlanishga erishishda munosib mehnatni rag‘batlantirish alohida ahamiyatga ega. Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) tomonidan munosib mehnat deganda “erkinlik, tenglik, xavfsizlik va inson qadr-qimmatini himoya qilish sharoitida ayollar va erkaklar uchun samarali mehnat” [14] tushuniladi. Munosib mehnat quyidagi “mehnat imkoniyatlarini o‘z ichiga oladi:

- samarali va adolatli daromad keltiradigan; ish joyidagi xavfsizlikni va ishchilar, ularning oilalarini ijtimoiy himoya qilishni ta‘minlaydi;

-shaxsiy rivojlanish istiqbollari taklif qiladi va ijtimoiy integratsiyani rag‘batlantiradi; odamlarga o‘z tashvishlarini ifodalash, ularning hayotiga ta‘sir qiluvchi qarorlarni tashkil qilish va qabul qilishda ishtirok etish erkinligini beradi; va hamma uchun teng imkoniyatlar va teng munosabatni kafolatlaydi” [15].

2-rasm. Aholining ish haqidagi tafovutlari [16]

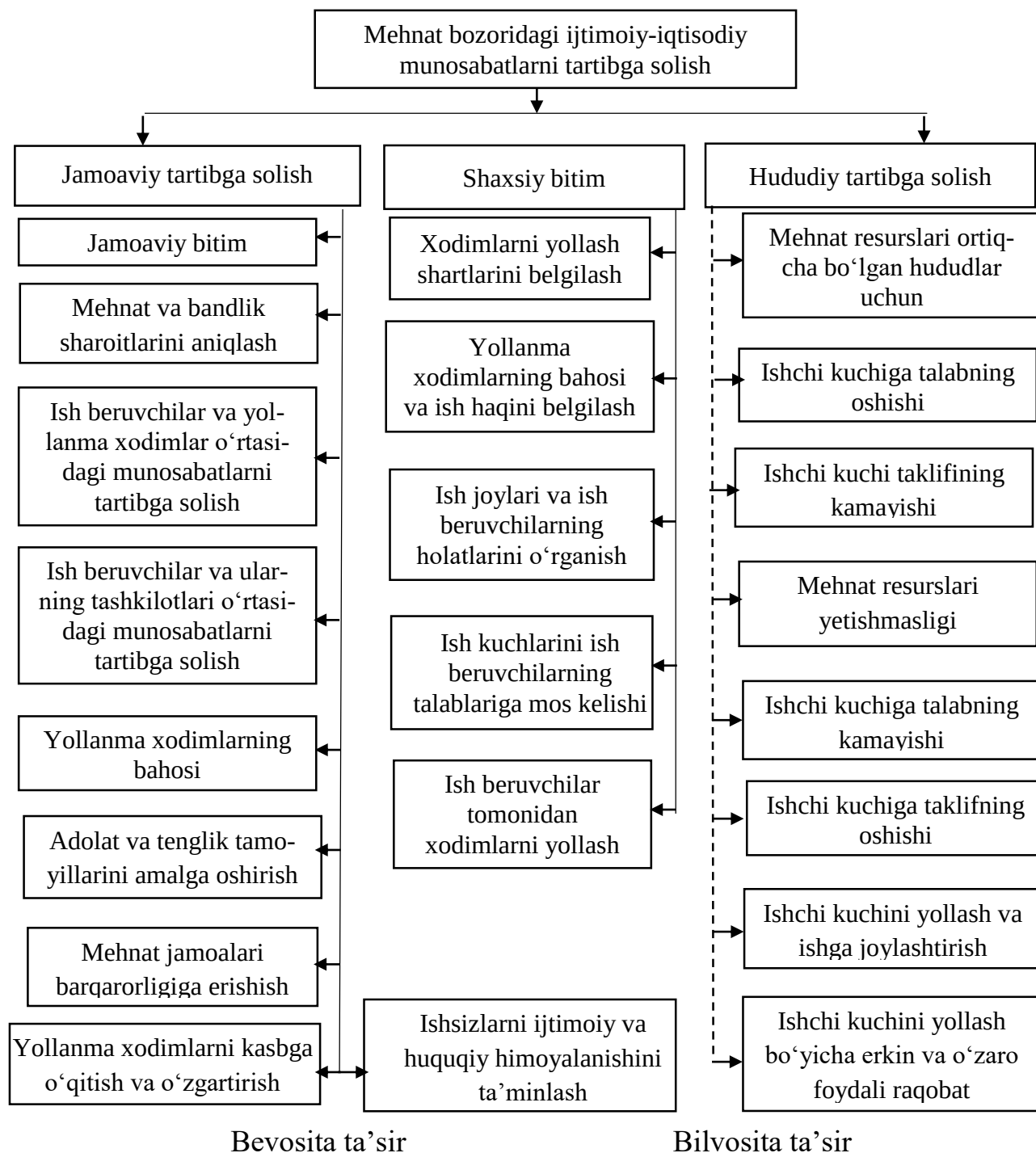
Mehnat iqtisodiyoti nazariyalaridan kelib chiqadigan bo'lsak mehnatga to'lanadigan haq bo'yicha uch xil farqalnishlar mavjud:

- Jinsiy farqlanish. Ko‘pincha erkaklarga to‘lanadigan mehnat haqining ayollarga nisbatan ko‘proq ekanligi bilan ajralib turadi;

- Hududiy farq. Shaharlarda ish haqi qishloq hududlarga nisbatan yuqori ekanligini ko'rish mumkin;

- Tarmoq xususiyatidagi farqlar. Qishloq xo‘jaligida ish haqi boshqa tarmoqlarga nisbatan ancha farq qilishi mumkin.

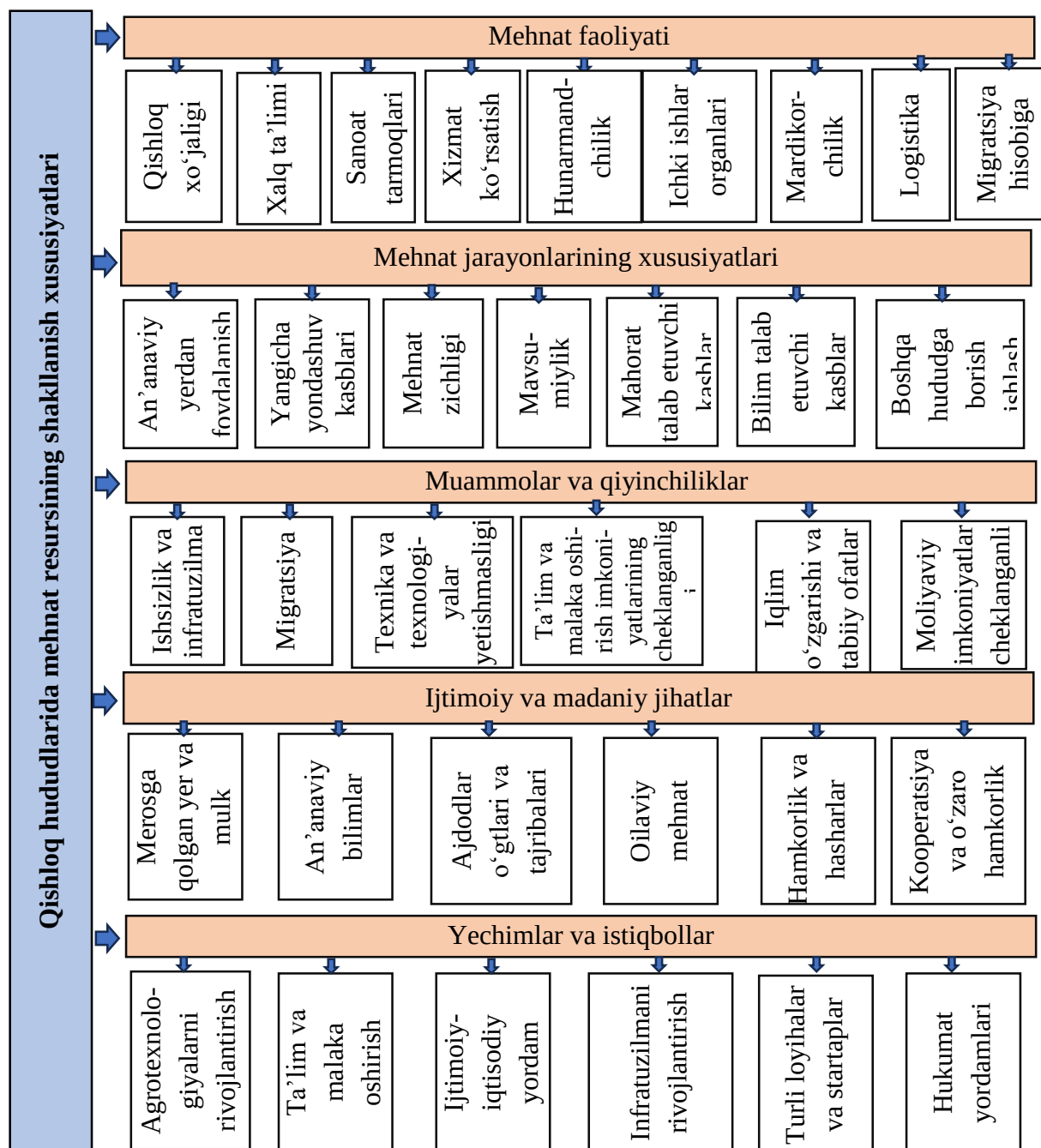
Yuqoridagi farqlanishlar natijasida qishloqlardan shaharga ishchi kuchining ko‘chishiga olib kelmoqda. Qishloq hududlarida ham ish joylarini va ish haqi miqdorini ko‘paytirish butun dunyoda katta muammoga aylanib bormoqda.

3-rasm. Mehnat bozorida munosabatlarni tartibga solish [18]

“Samarali, daromadli, axloqiy va mustahkam uzoq muddatli ish imkoniyatlari shaxslarning asosiy ehtiyoji va talablari hisoblanadi. Qishloq aholisini ish bilan ta’minlash jamiyat boshdan kechirayotgan asosiy muammolardan biri sifatida qaraladi” [17].

Olimlarning ta’kidlashicha, “shahar va qishloq hududlari o’rtasidagi ish haqi farqi yuqori bo’lib, shahar markazlarida ishga joylashish ehtimoli yuqorligi ham migratsiyaga sabab bo’lmoqda. Rivojlanishning dastlabki modellari qishloq hududida va qishloq xo’jaligidagi bandlik atamalarini birlashtirgan bo’lsa-da, so’nggi yillarda ularni farqlash lozim ekanligini ko’pgina ilmiy nazariy adabiyotlarda kuzatishimiz mumkin” [19].

4-rasm. Qishloq hududlarida mehnat resursining shakllanish xususiyatlari
(Tadqiqotlar asosida mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan)

Qishloq hududlarida mehnat resurslarining shakllanishi ko’plab omillarga bog’liq (4-rasm).

Qishloq aholisi raqamli texnologiyalardan turli maqsadlarda, masalan, aloqa, dam olish va boshqalar uchun foydalanmoqda. Ko’rinib turibdiki, texnologiya, mobil telefonlar, transport

vositalari va boshqa mexanizmlar eskirgan yoki samarali ishlamasa, ularni ta'mirlash talab etiladi. Qishloq aholisi ta'mirlash ishlari olib borilayotgan savdo do'konlarida ish bilan ta'minlanganlar soni ko'p. Ular uyali telefonlar, velosipedlar, skuterlar va hokazolarni ta'mirlash bo'yicha o'qitiladi va hatto o'z do'konlarini ham ochadi. Demak, ta'mirlash ishlariga kirishish daromad olishning muhim jihatlaridan biri sifatida qaraladi.

Bugungi kunda yarim milliardga yaqin odam o'ta qashshoqlikda yashamoqda. Mehnat ularning asosiy boyligi bo'lganligi sababli, ularni qashshoqlikdan chiqarishga urinishlar bizdan qashshoqlik va mehnat bozorlari o'rtasidagi bog'liqlikni va ularni yuqori daromadli mehnat faoliyatiga olib keladigan siyosat aralashuvi ularni qashshoqlikdan barqaror trayektoriyaga olib chiqishi mumkinligini tushunishimizni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. International Labour Standards: 19th International Conference of Labour Statisticians. Geneva, Switzerland. 2-11.10.2013. <https://www.ilo.org/meetings-and-events/19th-international-conference-labour-statisticians>
2. Sergeeva G.P., Chizhova L.S. Labor potential of the country. Moscow: 1982.
3. Kudryavtseva O.V. The economic mechanism of the formation and use of labor in the countryside: a monograph. Tver: "Agrosphere" of Tver State Agricultural Academy, 2010.
4. Adamchuk V.V. Labor economics. -Moscow: Finstatniform CJSC, 1999.
5. Mumladze R.G., Guzhina G.N. Economics and sociology of labor. -Moscow: KNORUS, 2016.
6. Korneychuk B.V. Labor Economics. -Moscow: Gardariki, 2007.
7. Vrublevsky V.K. Developed socialism: labor and scientific and technological progress: Essays on the theory of labor. -Moscow, 1984.
8. Xalqaro mehnat tashkiloti sayti - <https://ilostat.ilo.org/topics/population-and-labour-force/>
9. Salomov B.T. Mikroiqtisodiyot. Darslik –T -2021 y.
10. Employment in agriculture vs. urban population, 2022. Our World in Data, 2022. OurWorldinData.org/urbanization
11. Alvarez-Cuadrado F., Poschke M., 2011. Structural change out of agriculture: labor push versus labor pull. Am. Econ. J. Macroecon. 3, 127–158. <https://doi.org/10.1257/mac.3.3.127>.
12. Jahon banki statistikasi -World Bank, 2019. Employment in agriculture. In: World Bank Data. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?contextual=employment-by-sector&end=2017&start=1991&view=chart>.
13. Taylor, J.E., Charlton, D., 2019. The farm labor problem: A global perspective. Academic Press, London, United Kingdom, 1 Online-Ressource
14. Xalqaro mehnat tashkiloti- ILO, 2008. Toolkit for Mainstreaming Employment and Decent Work: Country Level Application. ILO, Geneva.
15. Алиева П.Р., Мирзабалаева И.Ф. 2012. Социально-экономические факторы развития трудового потенциала региона [Socio-economic Factors of the Region Labor Potential Development]. -Красноярск: Научно-инновационный центр, 2012. -с. 146.
16. Saha P., Verick S. State of Rural Labour Markets in India. ILO Asia Pacific Working Paper Series. Retrieved March 16, 2019
17. Xolmo'minov Sh.R. Mehnat bozori iqtisodiyoti. Darslik. -T.: Innovatsion rivojlanish, 2021. -160 b.
18. Hertz T., Winters P., de la OAP, Quiñones E., Davis B., Zezza A. (2008). Wage inequality in international perspective: effects of location, sector, and gender. ESA Working Paper No. 08–08

**O‘ZBEKISTONDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA BANK TIZIMINING
ZARURIYATI**

**НЕОБХОДИМОСТЬ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА В
УЗБЕКИСТАНЕ**

**THE NEED OF THE BANKING SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN
UZBEKISTAN**

Madaminov Anvar Mamayunusovich
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchi

Annotatsiya

Mamlakatimizda turistik bozor subyektlariga bank xizmatlarini samarali tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari ilmiy asoslar bilan rivojlanib bormoqda. Turizm bozori sub’ektlarining o‘zgarishlar natijasida banklarni moliyalashtirishga qiziqishi ortib borayotganligi sababli dolzarb deb hisoblash mumkin. Mamlakatdagi iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish vaziyatida, xususan, turizm sohasidagi mikrofirmalar uchun mavjud bank xizmatlari va bank kreditlarini sifatli tashkil etish dolzarb masala xisoblanadi.

Kalit so‘zlar: ichki turizm, bank xizmatlari, bank kreditlari, iste’mol, turizm mahsulotlari, iqtisodiyot, xususiy biznes, turizm faoliyati, kichik korxonalar.

Теоретические и практические аспекты эффективной организации банковских услуг субъектам туристского рынка в нашей стране развиваются на научной основе. Актуальным можно считать тот факт, что в результате изменений растет интерес субъектов туристского рынка к финансированию банков. В ситуации ускорения экономического развития страны, в частности, для микропредприятий в сфере туризма, актуальным вопросом является качественная организация доступных банковских услуг и банковских кредитов.

Ключевые слова: внутренний туризм, банковские услуги, банковские кредиты, потребление, туристские продукты, экономика, частный бизнес, туристская деятельность, малые предприятия.

The theoretical and practical aspects of the effective organization of banking services to the subjects of the tourist market in our country are developing with scientific foundations. It can be considered relevant due to the growing interest of the subjects of the tourism market in financing banks as a result of changes. In the situation of accelerating economic development in the country, in particular, the qualitative Organization of existing banking services and bank loans for microfirms in the field of tourism is an urgent issue.

Keywords: domestic tourism, banking services, bank loans, consumer, tourism products, economy, private business, tourism activities, small enterprises.

O‘zbekiston Respublikasi turistik xizmatlar bozorining hozirgi holati xalqaro ekspertlar tomonidan ijobiy baxolanmoqda. Ushbu sohadagi ko‘rsatkichlarni yanada oshirish uchun moliyaviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy-madaniy va tashkiliy muammolarga ijobiy yechimlarni jadallashtirish hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 10-iyuldagi 433-son qarori bilan “Turistik xizmatlarni sertifikatlashtirish va turistik industriya obyektlarini tasniflash tartibi to‘g‘risidagi Nizom” tasdiqlangan. Ushbu Nizom talablariga binoan esa sertifikatlashtirish ishlarini amalga oshirish o‘zining samarali natijasini bermoqda. O‘zbekistonga har kuni turli hududlardan ko‘plab sayyohlar tashrif buyurishadi. Turistik maqsadlarda kelayotgan sayyohlarning ko‘payishi ko‘rilayotgan chora-tadbirlar samarasidir.

O‘zbekiston iqtisodiyotida turizm sohasining rivojlanishi so‘nggi yillarda dolzarb masalalardan biriga aylangan bo‘lib, bu borada ilmiy adabiyotlarda va amaliy tahlillarda turizmni moliyalashtirish va qo‘llab-quvvatlashda bank tizimining alohida o‘rni ta’kidlab kelinmoqda. Jahon tajribasida turizm sohasining muvaffaqiyatli rivojlanishi ko‘p jihatdan moliyaviy institutlar, ayniqsa, tijorat banklarining kredit va investitsiya siyosatiga bevosita bog‘liq ekanini ilmiy ishlarda asoslab berilgan. Mahalliy olimlardan G‘.S.Saidova, A.I.Muxitdinov, I.Karimov va boshqalar O‘zbekistonda turizm sohasining rivojlanishi va uni moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash masalalariga e’tibor qaratib, bank tizimining turizm infratuzilmasini moliyalashtirishdagi roli va imkoniyatlarini chuqur tahlil qilgan. Ularning tadqiqotlarida, ayniqsa, turizm loyihalarining uzoq muddatli va o‘zini oqlash muddati yuqori bo‘lgan investitsion loyihalar sifatida qaralishi, ularni qo‘llab-quvvatlash uchun bank tizimi ishtirokining muhimligi qayd etiladi. Xalqaro manbalarda ham, masalan, D.Getz va S.Page kabi mualliflar tomonidan turizm sohasini moliyalashtirishda kredit liniyalari, investitsion dasturlar va bank kafolatlarining samaradorligi o‘rganilgan. Shu bilan birga, ularning asarlarida turizm sohasidagi kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun moliyaviy vositalar, jumladan, imtiyozli kreditlar va mikroqarzlarning ahamiyati alohida ko‘rsatib o‘tiladi.

Ushbu tadqiqotda O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishda bank tizimining zaruriyatini o‘rganish asosiy maqsad qilib belgilandi. Maqsadga erishish uchun tadqiqotda kompleks yondashuv, ya’ni miqdoriy va sifat tahlili usullari qo‘llanildi. Tadqiqot davomida taqqoslash va chuqur tahlil usullari yordamida O‘zbekistonda va bir qator boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda bank tizimining turizmni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashdagi ishtiroki solishtirildi. Ushbu taqqoslash orqali O‘zbekiston tajribasining ijobiy va salbiy jihatlari aniqlanib, samarali strategiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda turizm sohasining rivojlanishi va barqaror o‘lishida bank tizimining moliyaviy xizmatlari muhim o‘rin tutmoqda. O‘rganilgan ma’lumotlarga ko‘ra, tijorat banklari tomonidan turizm subyektlariga ajratilayotgan kreditlar hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. Ayniqsa, mehmonxona xo‘jaligi, transport-logistika xizmatlari va yangi turistik obyektlarni barpo etish bo‘yicha kreditlash hajmlarining oshgani kuzatildi. Ammo, turizm sohasidagi bunday jadal rivojlanishga qaramay, hali ham ushbu sohani rivojlantirishga to‘sqinlik qiladiyotgan muammolar mavjud. Bunday omillarga quyidagilar kiradi:

- turizm korxonalari faoliyatiga doir innovatsion rivojlanish normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishmaganligi;
- turizm korxonalari uchun innovatsion loyihalarni amalga oshirish bo‘yicha nizomlarning ishlab chiqilmaganligi;
- turizm korxonalari faoliyati uchun innovatsion loyihalarni moliyalashtirish tizimining samarali faoliyatining mavjud emasligi;
- ushbu soha uchun moliyaviy resurslarning yetishmasligi;
- turizm korxonalarining moliyaviy salohiyatini baholash uchun aniq mezonlarning yo‘qligi;
- turizm sohasida innovatsion va rivojlanayotgan korxonada ishlash uchun professional xodimlarning yetishmasligi;
- innovatsion rivojlanish doirasida ishlarni tashkil yetish va o‘tkazish bo‘yicha bilimlarning yetishmasligi va boshqalar.

Ushbu tadqiqot ishida bank kreditlarini tashkil etish samaradorligini ko‘rib chiqdib, turistik bozor sub’ektlariga, sotib olish uchun moliyaviy resurslar manbai sifatida dam oluvchilar uchun turistik vaucherlar va korxonalar uchun moliyaviy manbalarning sifati hamda samaradorligini oshirish dolzarb masala ekanligi va ushbu muammolarning yechilishi turizm soha faoliyatini rivojlanishiga yuqori xissa qo‘sha olishini ilmiy asoslar bilan keltirib o‘tiladi. Bank tizimi turistik bozorning infratuzilmasining ajralmas qismi sanalib, uning bozor korxonalari va xizmatlar iste’molchilari bilan o‘zaro aloqasi investitsiya, hisob-kitob va kredit operatsiyalari orqali ta’minlanadi.

O‘zbekistonda turizm sohasini kreditlash hamda turistik xizmatlarsa bank xizmatlari faoliyatini yanada rivojlantirish zarur. Turistik bozor sub’ektlari ro‘yxatiga turistik xizmatlar ko‘rsatish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan korxonalar: umumiy ovqatlanish korxonalari, mehmonxona kompaniyalari, yuk tashish xizmatlarini ko‘rsatadigan kompaniyalar, shuningdek texnik xizmat ko‘rsatish, sayyohlik

agentliklari va boshqalar. Lekin, turistik biznes sub’ektlari ularning ma’lum bir bosqichida faoliyat moliyaviy resurslarning yetishmasligi muammosi bank xizmatlarining aynan turistik faoliyat uchun alohida yo‘nalishi sifatida kreditlash orqali natijaga erishish mumkinligi e’tirof etilmoqda.

Hozirgi kunda jaxon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, yirik turistik korxonalarga qaraganda kichik turistik korxonalar mamlakat yoki turistik sohaning rivojlanishida katta hissa qo‘shadi.

Xulosa sifatida tadqiqot natijalariga ko‘ra turistik korxonalarni yanada rivojlantirish uchun bank tizimi faoliyatini takomillashtirish uchun quyidagi taklif va tavsiyalarni taklif yetamiz:

- turistik agentliklari uchun asosiy vositalar va shuningdek asosiy o‘rinda transport vositalarini sotib olish uchun berilgan kreditlar bo‘yicha foiz stavkasini pasaytirish va sayyohlik agentliklari, turistik vaucherlarni sotib olish, sanatoriylarda, kurortlarda va hokazolarda davolanish uchun kreditlash tizimini yo‘lga qo‘yish;

- turizm sohasini investitsiyaviy rivojlantirish jamg‘armasini shakllantirish, ya’ni, mablag‘larni to‘plash, tijorat banklarining depozit operatsiyalari kabi yuridik va jismoniy shaxslarning depozitlari uchun bank xizmatlarini qayta ko‘rib chiqish;

- turizmni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan bank tizimini yaratish;

- kredit berishni davlat-xususiy qo‘llab-quvvatlashga asoslangan hamda kredit olishning iloji yo‘qligi bilan bog‘liq muammolarni hal qilish;

- naqd kreditga muqobil bo‘ladigan shart-sharoitlarni yaratish, ta’til, sanatoriylarda davolanish uchun iste’mol krediti va boshqalar., foiz stavkasi foizini kamaytirish.

Bank tizimi esa turizmni rivojlantirishda quyidagi jihatlarida asosiy rol o‘ynaydi:

1. Investitsiyalarni jalb qilish va loyihalarni moliyalashtirish:

Turizm infratuzilmasini rivojlantirish (mehmonxonalar, transport, dam olish maskanlari, madaniy obidalarini restavratsiya qilish) uchun katta miqdorda investitsiyalar talab etiladi. Banklar turizm loyihalariga kreditlar, lizing va boshqa moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish orqali ularni moliyalashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Xususan, xorijiy investorlarni jalb qilish uchun banklar xorijiy valyutadagi kreditlar va kafolatlarni taklif qilishi mumkin.

2. To‘lov tizimlarini modernizatsiya qilish:

Turizmni rivojlantirishda zamonaviy to‘lov tizimlari (onlayn to‘lovlar, POS-terminalar, mobil ilovalar) muhim ahamiyatga ega. Banklar tomonidan turli xil to‘lov usullarini joriy etish orqali xorijiy va mahalliy mehmonlar uchun qulaylik yaratiladi.

Xalqaro to‘lov tizimlari (Visa, MasterCard) bilan integratsiya xorijiy sayyohlarning O‘zbekistonda xarajatlarini osonlashtiradi.

3. Valyuta almashinuvi va moliyaviy xavfsizlik:

Turizmni rivojlantirishda xorijiy valyuta almashinuvi muhim masaladir. Banklar valyuta ayirboshlash xizmatlarini yaxshilash orqali sayyohlar uchun qulay sharoit yaratishi mumkin.

O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishda bank tizimining zaruriyati muhim mavzudir, chunki turizm sohasi mamlakat iqtisodiyotini rag‘batlantirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va xorijiy valyuta kirimlarini oshirish uchun katta imkoniyatlarga ega.

Tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, O‘zbekistonda turizm sohasini rivojlantirishda bank tizimi muhim strategik vosita sifatida xizmat qilmoqda. Banklar tomonidan ko‘rsatilayotgan moliyaviy xizmatlar turizm subyektlarining investitsion loyihalarni amalga oshirishida va infratuzilmani kengaytirishda muhim rol o‘ynamoqda. Ayni paytda, mavjud muammolar va to‘siqlar bu jarayonni to‘liq darajada samarali tashkil etishga to‘sqinlik qilayotganini ko‘rsatdi.

Xususan, tijorat banklari tomonidan uzoq muddatli va imtiyozli kreditlarning yetarli emasligi, turizm subyektlariga qo‘yilayotgan garov talablarining yuqoriligi hamda ayrim hollarda kredit stavkalarining yuqoriligi sektordagi kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun qiyinchiliklar tug‘dirmoqda. Shuningdek, ayrim mintaqalarda banklarning turizm sohasiga nisbatan investitsion faolligi yetarli darajada emasligi aniqlandi.

Shu asosda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Tijorat banklari tomonidan turizm uchun mo‘ljallangan maxsus kredit liniyalarini yaratish va kengaytirish, ayniqsa kichik va o‘rta turistik biznes subyektlari uchun imtiyozli shartlarni joriy etish;

2. Davlat va bank tizimi o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish orqali mintaqaviy turizm infratuzilmasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan subsidiyalar va davlat kafolatlari hajmini oshirish;

3. Bank xizmatlarini diversifikatsiya qilish, ya‘ni turizm subyektlari uchun lizing, sug‘urta va grant asosidagi moliyaviy mahsulotlar taklifini kengaytirish;

4. Turizm va bank sohasida malakali kadrlar tayyorlash va o‘zaro tajriba almashinuvini yo‘lga qo‘yish, bu orqali soha vakillarining bank-moliya sohasidagi bilim va ko‘nikmalarini oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Полякова И.Л. Материал XXIII Студенческой международной заочной научно-практической конференции «Молодежный научный форум: Общественные и экономические науки», 2011.
2. А.М. Ветитнев, Л.Б. Журавлева. “Курортное дело”. - М.: КНОРУС, 2006.
3. Квартальнов В.А. Туризм. Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 320
4. Усманова З.И. Ўзбекистонда туристик - рекреацион хизматлари ривожлантириш хусусиятлари ва тенденциялари. Иктисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. - СамИСИ, 2018 й. - 12 б.
5. Абдулҳакимов З.Т. Минтақада рекреациядан фойдаланишнинг ташкилий-иктисодий асосларини такомиллаштириш (Наманган вилояти мисолида). Иктисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. - СамИСИ, 2019 й. - 12 б.
8. Mirzaev, A. T. (2020). Assessment of cluster formation in management of recreational activity. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 605-610. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.101>.
9. Mirzaev, A.T (2018) "The level of use of tourist attractions in the regions and the factors affecting them," Economics and Innovative Technologies: Vol. 2018: No.3,Article19.Available at:<https://uzjournals.edu.uz/iqtisodiyot/ vol2018/iss3/19>.

**KORXONALARDA JORIY AKTIVLAR TAHLILINI TAKOMILLASHTIRISHNING
NAZARIY JIHATLARI**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АНАЛИЗА ОБОРОТНЫХ
СРЕДСТВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ**

**THEORETICAL ASPECTS OF IMPROVING THE ANALYSIS OF CURRENT ASSETS IN
ENTERPRISES**

Adxamov M.

i.f.d., professor, Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya

Maqolada milliy sanoat tarmoqlari korxonalarida faoliyat samaradorligiga erishishda eng muhim vositalardan biri hisoblangan joriy aktivlar likvid elementlarini iqtisodiy tahlil qilishda qo‘llaniladigan usullarning ayrim nazariy jihatlari tadqiq etilgan. Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida zamonaviy tahlil usullarining ustun jihatlari qiyosiy tahlil asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat tarmoqlari, joriy aktivlar, likvid aktivlar, tahlil usullari, EVA tahlil, EBITDA, WASS, joriy aktivlar samaradorligi.

В статье рассмотрены некоторые теоретические аспекты методов, применяемых при экономическом анализе ликвидных элементов оборотных активов, являющихся одним из важнейших средств достижения эффективности деятельности на предприятиях национальных отраслей промышленности. При этом в процессе исследования на основе сравнительного анализа выявляются преобладающие аспекты современных методов анализа.

Ключевые слова: отрасли промышленности, оборотные активы, ликвидные активы, методы анализа, анализ EVA, EBITDA, WASS, эффективность оборотных активов.

The article researches some theoretical aspects of the methods used in the economic analysis of liquid elements of current assets, which are considered one of the most important tools in achieving the effectiveness of activities at enterprises of national industries. At the same time, in the process of research, the dominant aspects of modern methods of analysis are revealed on the basis of comparative analysis.

Keywords: industries, current assets, liquid assets, analysis methods, EVA analysis, EBITDA, WASS, current asset efficiency.

Bugungi tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobat kuchayib borayotgan sharoitida korxonalarni moliyaviy boshqarish, shu jumladan, joriy aktivlarni boshqarish bo‘yicha samaradorlik darajasini oshirishga ehtiyoj borgan sari ortib bormoqda. Korxonalarni moliyaviy boshqaruvi samaradorligi ko‘p jihatdan ular tomonidan jarayonlarga kiritilayotgan moliyaviy resurslarning manbalari hamda mavjud resurslarning korxona tomonidan aktivlarning tarkibiy qismiga optimal joylashtirishiga bog‘liqdir.

Korxonalarning moliyaviy-iqtisodiy samaradorligi ularda mavjud bo‘lgan aktivlarning holati hamda ulardan foydalanish samaradorligiga ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘lib, aktivlardan foydalanish samaradorligi holatini iqtisodiy tahlilini takomillashtirish yo‘nalishida bir qator tadqiqotchilar izlanishlar olib borishgan. Albatta, tadqiqotimiz obyekti bo‘lgan joriy aktivlar va ularning likvid elementlari iqtisodiy tahliliga tadqiqotimiz jarayonida asosiy e‘tibor qaratildi.

Joriy aktivlar va ularning likvid elementlari iqtisodiy tahliliga yondashuvlar ushbu yo‘nalishda qator uslubiyotlar mavjudligi va bugungi kunda ushbu uslubiyot va kontsepsiyalardan keng foydalanilayotganligini ko‘rsatadi. Tadqiqot jarayonidada korxonalar joriy aktivlari likvid

elementlari iqtisodiy tahlilini amalga oshirishda qo‘llaniladigan kontsepsiyalarga alohida to‘xtalib o‘tildi.

Ilmiy adabiyotlarda va tadqiqot ishlarida korxonaning joriy aktivlarini tahlil qilish metodologiyasi keng yoritilgan, ammo korxonalar faoliyati uchun ushbu mavzu dolzarb bo‘lib qolmoqda, ilmiy va amaliy qiziqishni uyg‘otishda davom etmoqda. Shu yerda korxonalarning moliyaviy-iqtisodiy faoliyati tahlili ko‘p jihatdan uning kelgusi davrdagi rivojlanishi yoki barqarorligini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tayanch ma‘lumotlar sifatida foydalanilishi, boshqacha aytganda moliyaviy-iqtisodiy tahlil boshqaruv tahlili bilan birgalikda amalga oshirilishi lozimligini eslatib o‘tish maqsadga muvofiq.

Muvaffaqiyatli moliyaviy boshqaruvga qaratilgan zamonaviy xo‘jalik yurituvchi subyektlar joriy aktivlarni samarali va oqilona boshqarishga alohida e‘tibor berishlari kerak, chunki korxonaning umumiy iqtisodiy samaradorligi unga bog‘liq [1, 27-35].

Moliyaviy va boshqaruv tahlili o‘rtasidagi bog‘liqliklarni asoslashda A.D.Sheremet tomonidan ichki moliyaviy tahlilning asosiy qismi ichki ishlab chiqarish tahlili bilan kesishishi asoslanadi [2, 98].

Korxonalar tomonidan joriy aktivlar va ularning likvid elementlarini o‘rganishda tadqiqot usullarini tanlash masalaning o‘ziga xos xususiyatlari va qo‘yilgan vazifalar bilan belgilanadi.

Vertikal (tarkibiy) va gorizontal (dinamik) tahlil ma‘lum bir vaqt ichida joriy aktivlarning holati va harakatini baholash uchun ishlatiladi. Joriy aktivlardan foydalanish samaradorligini baholash uchun koeffisientlar, qiyosiy va omillarni tahlil qilish usullaridan keng foydalaniladi [3, 224-232].

I.V.Korosukova tomonidan tizimlashtirilgan yondashuvda joriy aktivlar tahlili 3 ta bosqichli tahlilga asoslanadi, ya‘ni joriy aktivlarning mavjudligi hamda ulardan foydalanish samaradorligini aniqlash, joriy aktivlarning tejalishi (rejaning bajarilish darajasi, dinamikasi va alohida aktivlar sarfi me‘yorlardan chetlanish darajasi), joriy aktivlarning ishlatilish darajasi tahlil qilinadi [4, 187].

Tadqiqot jarayonida joriy aktivlar holati va ulardan foydalanish samaradorligini tahlil qilishda bugungi kunda xalqaro darajada keng qo‘llaniladigan tahlil usullariningayrim jihatlarini chuqurroq ko‘rib chiqishga harakat qilindi.

Joriy aktivlarning iqtisodiy tahlili bilan bog‘liq yuqorida ko‘rib o‘tilgan usullardan tashqari korxonalarning moliyaviy-iqtisodiy tahlilida so‘nggi yillarda qo‘shilgan iqtisodiy qiymat – EVA (economic value added) ko‘rsatkichiga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Qo‘shilgan iqtisodiy qiymat korxonaning sof foydasini ifodalab, sof foydaning korxona faoliyatiga kiritilgan barcha kapital miqdoriga kamayishi ko‘rinishida aniqlanadi. Umuman olganda, korxona nafaqat printsiplial jihatdan foydali bo‘lishi, balki muqobil variantlardan maksimal foyda olishi kerak, deb taxmin qilinadi. EVAni hisoblashda nafaqat qarz mablag‘laridan, balki kapitaldan ham foydalanganlik uchun foyda miqdoridan kiritilgan investisiyalar miqdori ayirib tashlanishi lozim.

Zamonaviy adabiyotlarda EVA korxonaning butun kapitali (joriy va asosiy aktivlar) samaradorligini baholash ko‘rsatkichi sifatida qaralishini hisobga olgan holda tadqiqotlarda aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini baholash uchun ushbu ko‘rsatkichni hisoblash taklif etiladi [5, 22].

Bunday hisob-kitobni amalga oshirish uchun, birinchi navbatda, asosiy kapitalga investisiyalarning foydaga ta’sirni istisno qilish kerak. Buning uchun hisob-kitoblarda oddiy faoliyatdan olinadigan foyda emas, balki foizlar, soliqlar va amortizasiya ajratmalarini chiqarib tashlashdan oldingi foyda (EBITDA)dan foydalanish taklif etiladi, so‘ngra korxonaning aylanma mablag‘lariga investisiya qilingan kapital miqdorini aniqlash kerak.

EVA tahlil bir qator taxminlarni nazarda tutadi:

- kapital birinchi navbatda uzoq muddatli aktivlarni yaratish uchun ishlatiladi, joriy aktivlar uning qolgan qismi hisobiga shakllanadi;

- uzoq muddatli kreditlar to‘laligicha uzoq muddatli aktivlarni shakllantirishga sarflanadi. Amalda, korxona uzoq muddatli kreditlarni jalb qilish orqali joriy aktivlarga investisiyalarni moliyalashtirishi mumkin, ammo bu juda kam holatlarda uchraydi.

Ushbu holat uchun quyidagi bog‘lanish muvofiq hisoblanadi:

$$K_{jaq} = M_{qm} + (X_k + (M_{umm} - B_a))$$

Bu yerda: K_{jaq} – aylanma mablag‘larga yo‘naltirilgan kapital qiymati;

M_{qm} – qisqa muddatli aktivlar;

X_k – mulk qiymatidagi chetlanishlarni hisobga oluvchi xususiy kapital;

M_{umm} – uzoq muddatli majburiyatlar;

B_a – boshqa (aylanma mablag‘lardan tashqari) aktivlar.

Agar uzoq muddatli aktivlar miqdori uzoq muddatli majburiyatlar miqdoridan oshsa, bu joriy aktivlar qisqa muddatli majburiyatlar va kapitalning bir qismi hisobidan moliyalashtirilganligini anglatadi. Agar uzoq muddatli aktivlar miqdori uzoq muddatli majburiyatlar miqdoridan kam bo‘lsa, demak, ushbu majburiyatlarning bir qismi joriy aktivlarni moliyalashtirish manbai bo‘lib, uzoq muddatli aktivlarni shakllantirishga yo‘naltirilmagan bo‘ladi.

Aylanma mablag‘larni shakllantirishga qaratilgan kapital tarkibini bilgan holda uning qiymatini hisoblash mumkin. Tadqiqotlarda EVAni hisoblash uchun kapitalning o‘rtacha tortilgan qiymatidan (WACC) foydalanishni taklif etiladi, uni quyidagicha hisoblash taklif etilgan [5, 23]:

$$WACC = C_i \cdot D_i \quad (1)$$

Bu yerda: WACC – kapitalning o‘rtacha tortilgan qiymati;

C_i – soliq ta‘sirini hisobga olgan holdagi mablag‘ manbaining bahosi, %;

D_i – aylanma mablag‘larni shakllantirishga qaratilgan majburiyatlarning umumiy hajmidagi manbaining ulushi.

Yuqoridagini hisobga olgan holda joriy aktivlar (aylanma mablag‘lar) uchun EVA ko‘rsatkichini quyidagi bog‘lanish asosida hisoblash mumkin bo‘ladi:

$$EVA = EBITDA - WACC \cdot TC \quad (2)$$

Bu yerda: TC (turn capital) – korxonaning aylanma mablag‘lari yig‘indisi.

Hisoblangan EVA ko‘rsatkichi qiymatidan kelib chiqib, korxona bo‘yicha quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin bo‘ladi:

1. $EVA=0$ bo‘lganda. Korxona tanlangan yo‘nalish bo‘yicha operatsiyalarni davom ettirish yoki bank depozitlariga mablag‘ kiritish orqali teng ravishda ustunlikka ega bo‘ladi. Tanlangan sohalarni rivojlantirish to‘g‘risida qaror marketing maqsadlari (bozor ulushini saqlab qolish yoki uni tark etish, korxonaning imiji va o‘rnini saqlab qolish), shuningdek faoliyatning xavf darajasi sifatida qabul qilinishi kerak.

2. $EVA>0$ bo‘lganda. Tanlangan faoliyat sohasiga aylanma mablag‘larni investisiya qilish samarali bo‘ladi, korxonaning bozor qiymati ortadi, bu yo‘nalishni rivojlantirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

3. $EVA<0$ bo‘lganda. Korxonaning bozor qiymati pasayayotgan bo‘ladi. Aylanma mablag‘larga investisiya qilingan kapital muqobil rentabellikni yo‘qotishi natijasida kamayadi.

Tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, EVA indikatori aylanma mablag‘larni boshqarish natijasida olingan foydani tahlil qilish metodologiyasining mavjud vositalarini nafaqat nisbiy qiymatlardan (rentabellik), balki mutlaq qiymatlardan ham foydalangan holda to‘ldiradi.

Shunday qilib, biz yuqorida joriy aktivlarning tarkibi, dinamikasi, foydaliligi, samaradorligi kabi jihatlarni aniqlash borasidagi bugungi kunda keng qo‘llanilayotgan kontsepsiyalarni nazariy jihatdan ko‘rib chiqdik. Biroq ushbu kontsepsiyalarda joriy aktivlarning turli jihatlarni kompleks tahlil qilish tashkiliy bosqichlarining ketma-ketligini ta‘minlovchi algoritmining qulay mantiqiy izchilligini ta‘minlovchi shaklini tavsiflovchi jihatlarni yetarli darajada mavjud ekanligini tasdiqlay olmadik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Блажевич О.Г., Мрищук В.Д. Сущность оборотных активов и повышение эффективности их использования на предприятии // Научный вестник: финансы, банки, инвестиции. 2016. № 1. С. 27–35.
2. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. –М.: ИНФРА-М, 2011. –98 с.

3. Дацко Е.П., Гнилищкая Л.В. Место аналитического обеспечения управления оборотными активами в общей системе управления предприятием // Актуальные вопросы современной науки. 2013. № 28. С. 224–232.
4. Экономический анализ: учебник для бакалавриата и магистратуры / Косорукова И.В., Мощенко О.В., Усанов А.Ю. –М.: Университет «Синергия», 2021. –С. 187.
5. Д.В.Тойкер. Развитие методики анализа оборотных средств промышленного предприятия. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата экономических наук. – М.: ГОУ ВПО, 2009. –С. 22.

UDK: 336.66

SANOAT TARMOG‘IDA INVESTITSION FAOLIYAT: TASHKILIY JIHATLARI VA ISLOHOTLAR

**ИНВЕСТИЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПРОМЫШЛЕННОМ СЕКТОРЕ:
ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ И РЕФОРМЫ**

**INVESTMENT ACTIVITY IN THE INDUSTRIAL SECTOR: ORGANIZATIONAL
ASPECTS AND REFORMS**

To‘raboyeva Kimiyoxon O‘razbekovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Raqamli iqtisodiyot” kafedrası mudiri, i.f.n., dotsent

Annotatsiya

Ushbu maqolada sanoat tarmog‘iga kiritilayotgan investitsiyalardan samarari foydalanish bo‘yicha davlat siyosatining mazmun-mohiyati, undan ko‘zlangan asosiy maqsadlar yoritib berilgan. Sanoat tarmog‘i korxonalarida investitsion jozibadorlikga ta‘sir qiluvchi omillar va investitsion jozibadorlikni baholash yo‘nalishlari tahlil qilingan. Shuningdek, mazkur tarmoqni investitsiyalash tendensiyalari oshirishning asosiy dinamikalari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, investitsion jozibadorlik, davlatning investitsion siyosati, investitsiya manbai, sanoat korxonasi.

В данной статье раскрывается сущность государственной политики по эффективному использованию инвестиций, направляемых в промышленный сектор, а также основные цели, преследуемые этой политикой. Проанализированы факторы, влияющие на инвестиционную привлекательность предприятий промышленного сектора, и направления оценки инвестиционной привлекательности. Кроме того, представлены основные динамические тенденции повышения уровня инвестирования в данной отрасли.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная привлекательность, инвестиционная политика государства, источник инвестиций, промышленное предприятие.

This article reveals the essence of state policy regarding the effective use of investments directed to the industrial sector, as well as the main goals pursued by this policy. Factors influencing the investment attractiveness of industrial enterprises and approaches to assessing investment attractiveness are analyzed. In addition, the key dynamic trends in increasing the level of investment in this sector are presented.

Key words: investment, investment attractiveness, state investment policy, source of investment, industrial enterprise.

Iqtisodiyotning har qanday tarmog‘ini jadal rivojlantirish uchun kapital asosiy omillardan

hisoblanadi. Chunki, malakali mutaxassisdan tortib, zamonaviy texnologiyalar, homashyo va turli ishlab chiqarish jarayonlarining boshqa omillariga ega bo‘lish uchun mablag‘ talab etiladi. Albatta, real sektor korxonalarini moliyalashtirishda birgina davlat byudjeti yoki aholining xususiy kapitallari yetarli emas. Ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlarda bunday holat tabiiydir.

So‘ngi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyoti shiddat bilan rivojlanmoqda. Masalan, 2023-yilda YAIM hajmi qariyb 1066,7 trln. so‘mni, o‘tgan yilga nisbatan o‘shirish sur‘ati esa 106,0 foizni tashkil etgan. Shuningdek, asosiy kapitalga o‘lashtirilgan investitsiyalar hajmi 352,1 trln. so‘mga yetgan bo‘lsa, o‘tgan yilga nisbatan o‘shirish sur‘ati 122,1 foizni tashkil etgan.

Keyingi davrda iqtisodiyot tarmoqlari jadal rivojlantirish bo‘yicha keng qamrovli islohotlar olib borilmoqda. Xususan, investitsiyalardan samarali foydalanish hamda eksport hajmlarini oshirish bo‘yicha, “pastdan-yuqoriga” tamoyili asosida, yangi tizimni yo‘lga qo‘yish, shuningdek, 2026-yilgacha xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish strategiyasini amalga oshirish aniq belgilab berildi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni bilan “O‘zbekiston-2030” strategiyasi qabul qilingan. Unga ko‘ra, mamlakatimizning investitsiaviy jozibadorligini yanada oshirish, asosiy kapitalga kiritiladigan investitsiyalar hajmining yillik o‘rtacha 7 foiz atrofida o‘shirishni ta‘minlash, mamlakatimizda 250 milliard dollarlik investitsiyalarni o‘lashtirish, jumladan 110 milliard dollar xorijiy investitsiyalar va 30 milliard dollar davlat-xususiy sheriklik doirasidagi investitsiyalarni jalb qilish kabilar asosiy vazifalardan qilib belgilangan. Mazkur chora-tadbirlar mamlakatga investitsiyalar oqimini rag‘batlantiradi.

Ammo, har doim ham o‘lashtirilayotgan investitsiyalar samarali bo‘larmaydi. Bu ko‘p jihatdan undan maqsadli va to‘g‘ri foydalanishga bog‘liq bo‘ladi. Bu esa investitsiyalarning texnologik tarkibini tahlil qilish va erishilgan natijalar bilan baholanadi hamda shu orqali investitsiyalar samaradorligini oshirish bo‘yicha davlatning investitsiya siyosati ishlab chiqiladi. O‘z navbatida bu sohani ilmiy tadqiq etishni taqozo etadi hamda ushbu tadqiqotning dolzarbligini ifodalaydi.

Sanoat tarmog‘ida davlatning investitsiya siyosati – bu tarmoqqa investitsiya mablag‘larini jalb qilish hamda uning o‘shirishni ta‘minlash uchun investitsiya mablag‘laridan samarali foydalanishning funksional yo‘nalishlarini o‘rnatish yo‘lidir [1].

Davlatning investitsiya siyosati turli darajadagi investitsiya jarayonlarining barcha subektlari o‘rtasidagi o‘zaro faoliyatni integrallashgan modelini o‘zida ifoda etadi. Uning maqsadi sanoat tarmog‘ida katta hajmdagi kapital qo‘yilmalarni yo‘naltirishdan iborat bo‘lib, bu tarmoqdagi korxonalar samaradorligining o‘shirishiga olib keladi.

Davlatning investitsiya siyosati – bu makroiqtisodiy siyosatning bir qismi bo‘lib, qaysiki u davlatning investitsion faoliyatga munosabatini ifoda etadi hamda uning yo‘nalish va maqsadini aniqlaydi.

Sanoat majmuasida investitsiya siyosatining shakllanishida mazkur siyosatni amalga oshirishdagi cheklovlar, sanoat majmuasi korxonalarida investitsion faoliyatning menejment jarayonlari, investitsiya iqlimi va boshqalar yetakchi o‘rin tutadi [2].

Sanoat tarmog‘ining rivojlanishi investitsion jarayonlarni davlat tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tartibga solish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, davlatning bu boradagi investitsiya siyosati mikro va korxona darajasidagi investitsiya siyosatlarni ham o‘z ichiga qamrab oladi.

Mikro darajadagi davlatning investitsiya siyosati odatda, raqobat sharoitida sanoat korxonalarining innovatsion faoliyatini, tarmoqni rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan alohida dasturlar va loyihalar sifatini baholashni ko‘zda tutadi hamda mikrodarajadagi investitsiya siyosatining maqsadi quyidagilardan iborat bo‘ladi [1]:

1) Miqdoriy va sifat tahlili yordamida sanoat tarmoqlarida investitsion loyihalar samaradorligini baholash, investitsion loyihalarni tanlash va boshqa loyihalarga nisbatan uning ustun (nisbiy va mutlaq) jihatlarini aniqlash;

2) Tanlangan loyihani sifatli amalga oshirish.

YE.V.Makarenkoning fikricha, sanoat korxonalarining xususiyatiga qarab, sanoat majmuasida investitsiya siyosati bir necha yo‘nalishlarda shakllanishi mumkin, jumladan [3]:

- sanoat majmuasida investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirish;

- investitsion jozibadorlik nuqtai nazaridan sanoat korxonalari raqobat afzalliklarining ustuvor hamda asoslangan yagona mezonlarini tasdiqlash;

- davlatning investitsion jozibador bo‘lgan sanoat korxonalariga turli imtiyoz va afzalliklar taqdim etish;

- amaldagi sanoat korxonalarining innovatsion ishlab chiqarishini qo‘llab-quvvatlash, sanoat majmuasi korxonalarini innovatsion rivojlanishi uchun nisbatan qulay shart-sharoitlar yaratish.

Sanoat korxonalarida investitsiya manbalarini xususiy va qarz mablag‘lari tashkil etadi hamda investitsiyalarning xususiy manbalarini quyidagilar o‘z ichiga oladi [4]:

1. Xususiy moliyaviy mablag‘lar, amaldagi asosiy kapitalga amortizatsiya ajratmalaridan shakllantiriladigan mablag‘lar, investitsiyalash uchun foydadan ajratiladigan mablag‘lar, sug‘urta kompaniyalarining to‘lovlari va boshqalar;

2. Aksiyalarni sotishdan va korxona ishlab chiqarish natijasidan mablag‘larni jalb qilish;

3. Savdo markalarini, yer uchastkalarini sotishdan, dasturiy mahsulotlardan va olingan patentlardan;

4. Qaytarmaslik sharti asosida moliya-sanoat guruhleri, aksionerlik kompaniyalari va xoldinglarning ajratma malag‘lari va boshqalar.

S.A.Jigarevning fikricha [5], sanoat tarmog‘ida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, investitsiya jarayonlarining samaradorligini oshirish asosiy maqsad hisoblangan, quyidagilar uning yordamchi maqsadlari hisoblanadi:

- kooperatsiya va integratsiyani rivojlantirish, tashkiliy - iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish;

- moddiy-texnik ta‘minot yordamida ilmiy-texnik taraqqiyot asosida investitsion jarayonlarni faollashtirish;

- marketing tadqiqotlarini tashkil etish va mahsulotni sotish;

- modernizatsiya asosida takror ishlab chiqarishni kengaytirishni ta‘minlash;

- mehnat resurslaridan foydalanishni tashkil etishni yaxshilash, ijtimoiy infratuzilmani shakllantirish.

Mazkur tadqiqotda analitik taqqoslash, mantiqiy va taqqoslama tahlil, guruhlash va ekspert baholash usullaridan keng foydalanilgan. Shuningdek, mavzuga oid xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqot ishlari keng o‘rganilgan va tahliliy xulosalar bayon etilgan.

Sanoat tarmog‘iga kiritilayotgan investitsiyalardan samarari foydalanish bo‘yicha davlat siyosati davlatga to‘rt yo‘nalishdagi foyda keltiradi:

1) Iqtisodiyot va sanoat tarmog‘ining rivojlanish dinamikasini o‘stiradi;

2) Mazkur tarmoq korxonalari o‘zlarining funksiyalarini bir qismini kelajakka olib qo‘yishga imkoniyat tug‘iladi (ijtimoiy infratuzilmani yaratish);

3) Boshqa tarmoqlarning rivojlanish sur‘atlarini o‘stirish uchun qo‘shimcha harakat bo‘ladi;

4) Hududlarning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarni samarali yechish imkoniyati vujudga keladi.

Shu boisdan, so‘ngi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilgan Davlat dasturlari doirasida ajratilgan moliyaviy resurslar hamda kiritilgan investitsiyalar hajmi yuqori o‘sish dinamikasini aks ettirgan [6].

Davlat investitsiya siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

- investitsiya faoliyati uchun zaruriy moliyaviy resurslarni safarbar etish;

- sanoat tarmog‘ini rivojlantirishda davlatning maqsadli kompleks dasturini amalga oshirish;

- kapital qo‘yilmalarning samaradorligini oshirish va tarkibiy o‘zgarishlarni ta‘minlash;

- mamlakat aholisining ijtimoiy hayot darajasini yaxshilash;

- sanoat va metallga ishlov berish tarmog‘iga investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirish;

- tarmoqqa investitsiya resurslarini qo‘yishning ustuvor yo‘nalishlarini tanlash;

- investorlarga imtiyozlar taqdim qilish yo‘li orqali noqulay iqtisodiy sharoitlarda tarmoq korxonalarini qo‘llab-quvvatlash;

- innovatsion faoliyatning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash;

- sanoat va metallga ishlov berish tarmog‘i mahsulotlariga bo‘lgan to‘lovga qobil talabni

oshirish.

Sanoat tarmog‘ida korxona darajasidagi investitsiya siyosati quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- tarmoq korxonalarini tang holatdan chiqarish;
- tarmoq korxonalarining asosiy ishlab chiqarish fondlarini yangilash va modernizatsiya qilish;
- tarmoq korxonalarining innovatsion faoliyatni rivojlantirish;
- tarmoq korxonalarining boshqaruv tizimini takomillashtirish;
- ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish;

Ko‘rinib turibdiki, tarmoqning rivojlanishi bevosita davlatning aralashuviga bog‘liq bo‘lib, bunday aralashuv bir qancha makroiqtisodiy parametrlarni optimallashtirish yo‘li bilan investitsion muhitni meyorlashtirishni o‘zida ifoda etadi hamda bu real sektorda kapital qo‘yilmalarni faollashtirish uchun qo‘shimcha harakat bo‘ladi. O‘z navbatida mazkur jarayon iqtisodiyotning o‘sishini rag‘batlantiradi. Bundan tashqari, davlat barcha tarmoqlarda majmuaviy qayta tarkibiy o‘zgartirishlarni amalga oshirish hamda sanoat tarmog‘ini sifat jihatdan (innovatsion) rivojlantirish uchun mazkur tarmoqqa “katta investitsiyalar”ni yo‘naltirishi zarur.

Investitsiya dasturi – bu iqtisodiyotga sarflanayotgan kapital qo‘yilmalarning ustuvor yo‘nalishlari hamda ulardan samarali foydalanish yo‘llarini belgilab beruvchi ijtimoiy - iqtisodiy va xo‘jalik qarorlarining yig‘indisi bo‘lib, bugungi kunda respublikamizda investitsiya Dasturlarining asosiy yo‘nalishlari va chora-tadbirlari quyidagilardan tashkil topmoqda [7]:

- iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning ustuvor yo‘nalishlarini ta‘minlash;
- import o‘rnini qoplash va eksport salohiyatini kengaytirish bo‘yicha samarali choralarni amalga oshirish uchun moddiy ishlab chiqarish bazasini yaratish;
- mahsulotlarning raqobatbardoshligini tashkil etish;
- korxonalarining investitsiya faolligini oshirish va xorijiy investitsiyalarni keng miqyosida jalb etish;
- ishlab chiqarishni rivojlantirish, texnik jihatdan qayta qurollantirish va modernizatsiyalash, yangi ishchi o‘rinlarini yaratish uchun xorijiy investitsiyalarni keng miqyosida jalb etish;
- tayyor mahsulot va ehtiyot qismlarni ishlab chiqarishda lokalizatsiya darajasini oshirish;
- eksportga yo‘naltirilgan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishni kengaytirish va boshqalar.

Ko‘rinib turibdiki, tarmoq korxonalarining investitsion jozibadorligi korxonalarining holati to‘g‘risida to‘liq ma‘lumotni o‘zida ifoda etadi hamda mazkur holat salohiyatli investorlarni o‘ziga jalb etishda va tavakkal qilishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, sanoatda investitsion jozibadorlikning asosiy unsurlari quyidagicha tasniflanadi (1-jadval).

1-jadval

Sanoatda investitsion jozibadorlikning asosiy unsurlarini tasniflanishi [5]

№	Investitsion jozibadorlikni baholash yo‘nalishlari	Jozibadorlik unsurlarining asosiy tuzilishi
1	Ishlab chiqarish	Raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish o‘sishini ta‘minlash, qaysiki bu samarali biznes yuritish imkoniyatini beradi.
2	Mulkiy	Mulk majmuasining boshqaruv tizimini shakllantirish, qaysiki bu ijtimoiy va ishlab chiqarishni optimallashtirish imkoniyatini beradi.
3	Sotish	Raqobatbardoshlik sharoitida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bozordagi sotuv kanallarini aniqlash.
4	Moliyaviy	Asosiy moliyaviy omillarni optimallashtirish, investitsion jarayonlarning jiddiy o‘zgartirish, moliyalashtirish manbalarini aniqlash va undan maqsadli foydalanishni baholash.
5	Innovatsion	Innovatsion rivojlanish yo‘nalishlarini optimallashtirish, mahsulot raqobatbardoshligini oshirishga yo‘naltirish.

Bugungi kunda sanoat tarmog‘ida investitsion jarayonlarning ishtirokchilari nafaqat investorlar (pul vositalari va boshqa resurslarni qo‘yuvchi yuridik va jismoniy shaxslar) hisoblanadi, balki buyurmachilar (investitsiya loyihalarini amalga oshirish vakolatiga ega bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslar), investitsion faoliyat obyektlaridan foydalanuvchilar (investitsion faoliyat obyekti yaratuvchi yuridik va jismoniy shaxslar) hamda investitsion birjalar, bank, sug‘urta ta‘minotchilari va boshqa vositachi tashkilotlar ham ushbu jarayonning ishtirokchilari hisoblanadi.

Hozirgi kunda jahon amaliyotida ko‘pgina davlatlarda sanoat tarmog‘ini investitsiyalash tendensiyasida asosiy dinamikani quyidagi yo‘nalishlar shakllantirib kelmoqda:

- yangi texnikani yaratish, innovatsiyalardan va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, ishlab chiqarishga yangi ishlanmalarni tatbiq etishga investitsiyalar;

- ishlab chiqarishni modernizatsiyalash (texnik va texnologik modernizatsiyalash, mahsulotni modernizatsiyalash, kadrlar tayyorlash va va boshqaruv tizimlarini modernizatsiyalash)ga investitsiyalar;

- mahsulotning raqobatbardoshligini ta‘minlash, uning sifatini oshirish va energiya samaradorligini ko‘tarishga hamda yuqori texnologik tarmoqlar ishlab chiqarishini rag‘batlantirishga investitsiyalar va boshqalarga.

Xulosa qilib aytganda, keyingi yillarda jahon bozorlarida innovatsiya va fan-texnika sig‘imi yuqori bo‘lgan sanoat tarmoqlarining mahsulotlariga bo‘lgan talab kuchaydi. Buning natijasida ko‘pgina davlatlarning eksport tuzilmasida jiddiy o‘zgarishlar yuz berdi va eksportning tovar tuzilmasida mazkur tarmoq mahsulotlarining ulushi ortdi. Oqibatda yuqoridagilar sababli ko‘pgina davlatlar yuqori texnologiyali sanoat tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlashning turli yo‘liga o‘ta boshladilar va amaliyotda mazkur tarmoq korxonalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning turli shakllari paydo bo‘la boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Galoyan S.M. Comprehensive state investment policy in the machine-building industry. // Russian entrepreneurship, 2008, No. 5 (2). pp. 107-111.
2. Kilchukov Z.Kh. Model for the implementation of investment policy in the machine-building complex of the region. <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17816>
3. Makarenko E.V. The role of the state in the investment policy of the machine-building complex. Bulletin of MSTU, volume 9, No. 4, 2006 - 641 p.
4. Mironov M.G., Zagorodnikov S.V. Economics of the industry (engineering): Textbook. - M.: FORUM: INFRA-M, 2005. - 269 p.
5. Jigarev S.A. Formation and development of investment processes in mechanical engineering. Abstract dissertations for the degree of Cand. economy Sciences. Moscow - 2010. - 22 p.
6. Qosimov A. A. Analysis of state development programs (on the example of Surkhondaryo region) //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 11. – C. 115-120.
7. Vakhabov A.V., Khajibakiev Sh.X., Muminov N.G. Foreign investment. Study guide. - T .: “Finance”, 2010. - 299 p.
8. <https://lex.uz>
9. <https://stat.uz>

**SANOAT KORXONALARIDA “YASHIL” TA’MINOT ZANJIRINING ZAMONAVIY
TENDENSIYALARI**

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ «ЗЕЛЕНОЙ» ЦЕПОЧКИ ПОСТАВОК В
ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ**

**MODERN TRENDS IN THE "GREEN" SUPPLY CHAIN IN INDUSTRIAL
ENTERPRISES**

Nazarova Asal Nuriddin qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

“Yashil” ta’minot zanjirini rivojlantirish tendensiyasi iqtisodiyotning real sektor tarmoqlarida tobora dolzarblik kasb etmoqda. Ushbu maqolada yashil ta’minot zanjiri tushunchasi, uning an’anaviy ta’minot zanjiridan farqli jihatlari, ta’minot zanjirlarining barqarorlik darajasini baholovchi ko‘rsatkichlar tahlili, yashil ta’minot zanjirining asosiy elementlari va afzalliklari, shuningdek, ushbu sohadagi bugungi kun tendensiyalari tahlili keltirilgan.

Kalit so‘zlar: “yashil” ta’minot zanjiri, rentabellik, utilizatsiya, ekologik imidj, “yashil” xarid, barqaror ishlab chiqarish, “yashil” logistika, teskari taqsimot, inventarizatsiya.

Тенденция развития зеленой цепочки поставок становится всё более актуальной в секторах реальной экономики. В данной статье представлена концепция зеленой цепочки поставок, её отличия от традиционной цепочки поставок, анализ показателей для оценки уровня устойчивости цепочек поставок, основные элементы и преимущества зеленой цепочки поставок, а также анализ современных тенденций в данной области.

Ключевые слова: зеленая цепочка поставок, рентабельность, утилизация, экологический имидж, зеленые закупки, устойчивое производство, зеленая логистика, обратное распределение, инвентаризация.

The trend of developing green supply chains is becoming increasingly relevant in the real sectors of the economy. This article presents the concept of the green supply chain, its distinguishing features from the traditional supply chain, an analysis of the indicators used to assess the sustainability level of supply chains, the main elements and advantages of the green supply chain, as well as an analysis of current trends in this field.

Keywords: green supply chain, profitability, utilization, ecological image, green procurement, sustainable manufacturing, green logistics, reverse distribution, inventory.

Bugungi kun iste’molchilari tomonidan bildirilayotgan kuchli va tezkor talab, doimiy va beqaror o‘zgarib borayotgan bozor sharoitlari tufayli real sektor tarmoqlari zimmasiga katta mas’uliyat yuklanmoqda. Natijada raqobat muhitida qolish istagidagi korxona va tashkilotlar barqaror samaradorligini ta’minlashga hamda ta’minot zanjirini optimallashtirish orqali o‘z resurslari va quvvatlarini oshirish, shuningdek mijozlar talabini qondirishga intilmoqdalar. Dunyo aholisining jadal o‘shishi, ayniqsa, oziq-ovqat sanoat ishlab chiqarishini oshirish zaruratini yanada keskinlashtirmoqda. Oziq-ovqat yo‘qotishlari va isrofgarchilik butun ta’minot zanjiri davomida, ya’ni yetishtirishdan tortib iste’molgacha bo‘lgan bosqichlarda muhim muammo bo‘lib qolmoqda. Bu muammolarni bartaraf etish uchun oziq-ovqat ishlab chiqarishning shaffofligini, sifatini oshiruvchi va xavfsizligini ta’minlovchi barqaror “yashil” ta’minot zanjirlariga zaruriyat paydo bo‘ladi. Bunday ko‘rinishdagi ta’minot zanjirlarining ishlab chiqarish kompaniyalari tomonidan qo‘llanilishi esa global sanoat muhitining muhim qismi va raqobat quroliga aylanib bormoqda.

Hozirgi kunda nafaqat xorij, balki yurtimizda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha islohotlar keng ko‘lamda amalga oshirilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori [1], O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Milliy “yashil” iqtisodiyot taksonomiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori [2] doirasida belgilangan chiqindilar va chiqindi suvlardan samarali foydalanish, resurslarni tejash va tiklash, yashil transport va energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar aynan yuqorida ta’kidlangan “yashil” ta’minot zanjirining muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Shunday ekan, yurtimizdagi real sektor tarmoqlari, jumladan oziq-ovqat sanoat ishlab chiqarish korxonalari uchun “yashil” ta’minot zanjiri mohiyatini tushunish, uni an’anaviy ta’minot zanjiridan farqlay olish hamda undagi zamonaviy tendensiyalarni hisobga olgan holda raqobat muhitida harakatlanish muhimdir.

Ko‘plab iqtisodchi olimlar tomonidan an’anaviy ta’minot zanjiriga mahsulot yoki xizmatning xomashyo yetkazib beruvchidan oxirgi iste’molchiga yetib borish jarayonini o‘z ichiga olgan kompleks tizim sifatida ta’rif beriladi. Ushbu tizimning tarkibiy elementlari quyida keltirilgan. (1-rasmga qarang.)

1-rasm. An’anaviy ta’minot zanjirining tarkibiy elementlari [11]

Ushbu jarayonlar barqarorligini ta’minlash ishlab chiqarishni uzluksiz davom etishi, raqobatbardoshlikni saqlash, xavflarni boshqarish va rivojlanish uchun muhim omil hisoblanadi. Shunday ekan, korxonalar tomonidan ta’minot zanjirlarining barqarorlik darajasini doimiy baholab borish zarur va buning uchun ma’lum bir ko‘rsatkichlar hamda tarkibiy qismlar mavjud bo‘lib, u quyidagi jadvalga keltirilgan:

1-jadval

Ta’minot zanjirlarining barqarorlik darajasini baholash uchun tarkibiy qismlar va ko‘rsatkichlar [11]

Tarkibiy qismlar	Ko‘rsatkichlar	Ta’sir xususiyati
I. Iqtisodiy ko‘rsatkichlar		
1.1. Iqtisodiy holat	korxonaning ta’minot zanjirida yetkazib berilgan mahsulotlar bo‘yicha ichki bozordagi ulushi, %	Stimulyator
	narx bo‘yicha raqobatbardoshlik (o‘rtacha bozor narxi va korxona mahsuloti narxi nisbati)	Stimulyator
	ishlab chiqarish texnologik samaradorligi darajasi (qo‘shilgan qiymat va ishlab chiqarish hajmi nisbati)	Stimulyator
	- Investitsiyalar darajasi (kapital investitsiyalar va ishlab chiqarish hajmi nisbati)	Stimulyator

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 3-son 2025 yil

	- Asosiy fondlarni yangilash darajasi, %	Stimulyator
1.2. Moliyaviy holat	- Korxona kapitalining rentabelligi, %	Stimulyator
	- Moliyaviy mustaqillik (korxonaning o‘z manbalarining majburiyatlar tarkibidagi ulushi), %	Stimulyator
	- Korxonaning baholash vaqtidagi mutlaq likvidlik darajasi, %	Stimulyator
1.3. Korxona xavf darajasi	- Mahsulot sifatsizlik darajasi (qaytarilgan mahsulot hajmi va umumiy savdo hajmi nisbati), %	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Asosiy fondlarning faol qismi amortizatsiya darajasi, %	Teskari rag‘batlantiruvchi
II. Ijtimoiy		
2.1. Mehnat munosabatlari	- Ish haqining mahsulot qiymatidagi ulushi, %	Stimulyator
	- Korxonadagi o‘rtacha ish haqi va rasmiy eng kam ish haqi nisbati	Stimulyator
	- Jamoaviy shartnoma bilan qamrab olingan xodimlarning umumiy xodimlar soniga nisbati, %	Stimulyator
	- Korxonaning ijtimoiy maqsadlarga sarflayotgan xarajatlari va yillik ishlab chiqarish hajmi nisbati, %	Stimulyator
2.2. Xavfsizlik va sog‘liqni saqlash	- Ishlab chiqarishdagi jarohatlar darajasi, %	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Kasallik tufayli yo‘qotilgan ish vaqti, %	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Ish sharoitining yomonligi tufayli ixtiyoriy ravishda ishdan bo‘shagan xodimlar ulushi, %	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Belgilangan sanitariya va gigiyena me‘yorlariga javob bermaydigan ish o‘rinlarining ulushi, % ishlab chiqarishda band bo‘lgan odamlar soniga nisbatan	Teskari rag‘batlantiruvchi
III. Ekologik		
3.1. Chiqindilarni boshqarish	- Atmosferaga chiqarilgan zararli moddalarning miqdori, 1 ming UAH mahsulot ishlab chiqarishiga nisbatan (kg/1 ming UAH)	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Ishlab chiqarilgan qattiq chiqindilarning darajasi, 1 ming UAH mahsulotga nisbatan (kg/1 ming UAH)	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Utilizatsiya qilingan chiqindilarning miqdori, 1 tonna mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan (t/t)	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Ifloslangan suv oqava suvlari hajmi, 1 tonna mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan (m ³ /t)	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Zararli moddalar ulushi, umumiy chiqindi hajmiga nisbatan (kg/1 ming m ³)	Teskari rag‘batlantiruvchi
3.2. Energiya holati	- Energiya iste‘moli darajasi, 1 tonna mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan (UAH/t)	Teskari rag‘batlantiruvchi
	- Ichimlik va texnik suv iste‘molining belgilangan me‘yorlardan ortiqcha bo‘lishi, 1 ming UAH ishlab chiqarishga nisbatan (marta)	Teskari rag‘batlantiruvchi

“Yashil” ta‘minot zanjirida esa, an‘anaviy ta‘minot zanjiridan farqli ravishda ekologik barqarorlikni hisobga olgan holda ta‘minot jarayonlarini rejalashtirish, boshqarish va optimallashtirish tizimi hisoblanadi. U an‘anaviy ta‘minot zanjiriga atmosfera ifloslanishini minimallashtirish, chiqindilarni kamaytirish va resurslardan samarali foydalanish kabi ekologik mezonlarni qo‘shadi va shu orqali undan farqlanadi. “Yashil” ta‘minot zanjiri barqarorlik darajasini baholashda 1-jadvaldagi ekologik ko‘rsatkichlar birlamchi hisoblanadi va unga qo‘shimcha ravishda ta‘minot zanjiridagi hamkorlar va yetkazib beruvchilarning ekologik standartlarga rioya qilishi, ularning “yashil” sertifikatlar va tashabbuslarni amalga oshirish darajasini inobatga olish zarur. “Yashil” ta‘minot zanjiri an‘anaviy ta‘minot zanjiridan farqli ham ishlab chiqaruvchilar, ham iste‘molchilar va eng asosiysi ekologiya uchun ham bir qator afzalliklar yaratadi:

- atrof-muhit ifloslanishini kamaytiradi
- energiya va resurslardan samarali foydalanadi
- kompaniyalarning ekologik imidjini oshiradi
- raqobatbardoshlikni kuchaytiradi
- mijozlarning ekologik mahsulotlarga bo‘lgan talabini qondiradi

“Yashil” ta‘minot zanjirining asosiy elementlari sifatida “yashil” xarid, barqaror ishlab chiqarish, “yashil” logistika hamda qayta ishlash va chiqindilarni boshqarish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Bu ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

1. “Yashil” xarid atrof-muhitga minimal salbiy ta‘sir ko‘rsatadigan mahsulot va xizmatlarni sotib olishni anglatadi. Bunda qayta ishlanadigan mahsulotlarga, energiyani tejovchi tizimlarga, shuningdek, toza texnologiyalar va yoqilg‘ilarga bo‘lgan talab yuzaga keladi. Yashil xaridda ishlab chiqarish korxonalari xarid qarorining narxidan ko‘ra, uning atrof-muhitga ta‘siriga ko‘proq e‘tibor qaratadi. Yashil xarid mahsulotning butun hayot sikli davomida atrof-muhitga ko‘rsatiladigan ta‘sirni hisobga oladi va shu orqali ekologiyaga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

2. Barqaror ishlab chiqarish – bu energiya va tabiiy resurslarni tejash, shuningdek, atrof-muhitga salbiy ta‘sirlarni kamaytirishga qaratilgan iqtisodiy jihatdan samarali jarayonlar orqali ishlab chiqarilgan mahsulotlarni yaratishdir. Bunda real sektor tarmoqlari ishlab chiqarish jarayonida kam energiya sarflovchi texnologiyalardan foydalanishga, chiqindilarni minimallashtirish va ekologik standartlarga mos ishlab chiqarishga asosiy e‘tiborni qaratadilar.

3. “Yashil” logistika operatsiyalarning atrof-muhitga bo‘lgan salbiy ta‘sirini kamaytirishga qaratilgan bo‘ladi. Bu, yoqilg‘i iste‘moli va chiqindilarni minimallashtirish uchun transport marshrutlarini optimallashtirish, energiya tejovchi omborxona amaliyotlarini joriy etish, atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan qadoqlash vositalaridan foydalanish va resurslardan samarali foydalanishni yaxshilash uchun zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali amalga oshiriladi.

4. Qayta ishlash va chiqindilarni boshqarish (yoki teskari taqsimot) ta‘minot zanjirining yakuniy bosqichi bo‘lib, unda mahsulot sotish nuqtasidan ishlab chiqaruvchi yoki distribyutorga qaytarilib, tiklash, ta‘mirlash, qayta ishlash yoki utilizatsiya qilish maqsadida ishlatiladi. Teskari taqsimotning asosiy maqsadi, mahsulot, material va resurslarning yakuniy iste‘molchidan ta‘minot zanjirining boshlanish nuqtasiga qadar bo‘lgan oqimini boshqarish orqali ularning qiymatini maksimal darajada oshirish va atrof-muhitga bo‘lgan salbiy ta‘sirini minimal darajaga tushirishdir. Teskari taqsimot 3 amaliyotdan tashkil topgan bo‘lib, ular birgalikda ta‘minot zanjiri barqarorligi va samaradorligini ta‘minlashga xizmat qiladi:

reduce (kamaytirish) - bu mahsulotlarni ishlab chiqarish, qadoqlash va taqsimlash jarayonida materiallar va resurslardan foydalanishni minimallashtirish orqali atrof-muhitga bo‘lgan salbiy ta‘sirni kamaytirishni anglatadi. Kamaytirishga shuningdek, inventarizatsiya boshqaruvini optimallashtirish va mahsulotlarning qaytarilishini oldini olish orqali erishilishi mumkin;

reuse (qayta foydalanish) - bu mahsulot va materiallarni foydali umrini uzaytirish maqsadida qayta ishlatish usulidir. Qayta foydalanish, qaytarilgan mahsulotlarni ta‘mirlash, yangilash va qayta ishlab chiqarish orqali amalga oshirilishi mumkin;

recycle (qayta ishlash) - bu jarayon materiallarni tiklash va ularni qayta ishlatish, yangi mahsulotlar ishlab chiqarish uchun qayta shakllantirishni anglatadi. Qayta ishlash chiqindilar miqdorini kamaytirishga va mahsulotlarning foydali umrining oxirida atrof-muhitga bo‘lgan salbiy ta‘sirini minimal darajaga tushirishga yordam beradi.

Yuqorida tahlili keltirilgan “yashil” ta‘minot zanjiri ko‘rsatkichlarini yurtimizdagi bozor iqtisodiyotiga tatbiq qilish muhim jarayon hisoblanadi. Buni amalga oshirish uchun esa sanoat korxonalaridan doimiy ravishda zamon bilan hamnafas harakatda bo‘lishlari, bugungi kundagi aktual tendensiyalarga moslashishlari talab qilinadi. “Yashil” ta‘minot zanjiri sohasida ham bugungacha bir qancha tendensiyalar shakllangan bo‘lib, ular, asosan, atrof-muhitga salbiy ta‘sirni kamaytirishga, resurslardan samarali foydalanishga va ijtimoiy mas‘uliyatni oshirishga qaratilgan:

Karbonsizlantirish va uglerod izini kamaytirish	• Yashil energiyadan foydalanish (quyosh, shamol, gidroelektr stansiyalar) • Transportni ekologik toza qilish (elektr yuk mashinalari, biyo-yoqilg‘idan foydalanish)
Qayta ishlash va resurslarni qayta foydalanish	• Qadoqlash materiallarini qayta ishlash va plastik chiqindilarni kamaytirish • Mahsulotlarni qayta ishlash yoki ulardan qayta foydalanish tizimlarini yaratish
Raqamlashtirish va tahliliy texnologiyalar	• IoT (Internet of Things) va blokcheyn yordamida mahsulotning kelib chiqishini kuzatish • AI va big data tahlili orqali optimal yetkazib berish marshrutlarini yaratish
Yetkazib beruvchilarning ekologik mezonlarga javob berishi	• Yetkazib beruvchilarning ESG (Environmental, Social, Governance) mezonlariga mosligini baholash • Xomashyo yetkazib berishda ekologik tozalikka e’tibor qaratish
Qonunchilik va ekologik standartlarning kuchayishi	• Yevropa Ittifoqining “Yashil kelishuv” (Green Deal) tashabbusi • ISO 14001 kabi ekologik standartlarga rioya qilish
Iste’molchilarning ekologik ongining o‘sishi	• Ekologik toza sertifikatlar va yorliqlar (Eco-label, Fair Trade) • Atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan mahsulotlarga talab ortishi.

2-rasm. “Yashil” ta’minot zanjiridagi zamonaviy tendensiyalar tahlili [11]

Xulosa o‘rnida aytish joizki, bugungi kun iqtisodiyotida “yashil” ta’minot zanjiri global tendensiyaga aylanib bormoqda. Ushbu zanjir atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan, barqaror va ekologik toza ishlab chiqarish hamda taqsimot jarayonlarini o‘z ichiga oladi. U resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, energiya samaradorligini oshirish va uglerod izini qisqartirishga yordam beradi. Bundan tashqari, real sektor tarmoqlariga ekologik me’yorlarga rioya qilish, xaridorlarning ishonchini qozonish va raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi, bu esa o‘z navbatida nafaqat atrof-muhitga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, balki kompaniyalarga uzoq muddatda iqtisodiy foyda ham keltiradi. Shu sababli, yashil ta’minot zanjiri barqaror iqtisodiy rivojlanish va ekologik muvozanatni ta’minlashda muhim hisoblanadi va ishlab chiqarish korxonalaridan bu tushunchani chuqurroq anglash, tahlil qilish, ishlab chiqarish jarayonlariga joriy qilish va undagi zamonaviy tendensiyalarga moslashish talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrda “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-436-sonli Qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-oktyabrda “Milliy “yashil” iqtisodiyot taksonomiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” 561-sonli qarori.
3. Moh’d Anwer AL-Shboul. Assessing sustainability of green supply chain performance: The roles of agile innovative products, business intelligence readiness, innovative supply chain process integration, and lean supply chain capability as a mediating factor. “Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity”. 2025
4. R. Accorsi, S. Cholette, R. Manzini, A. Tufano. A hierarchical data architecture for sustainable food supply chain management and planning. “Journal of Cleaner Production”. 2018
5. A. Papadopoulos, D. Alexopoulos, G. L. C. (Peter) Keetley. Sustainable Food Supply Chains: Theory and Practice. “Sustainable Production and Consumption”. 2020
6. Moh'd Anwer AL-Shboul. Fostering comparative advantage: The roles of data-driven competitive sustainability, green product innovation and green process innovation through moderated--mediation model. “Business Process Management Journal”. 2023

7. S. Begum, E. Xia, F. Ali, U. Awan, M. Ashfaq. Achieving green product and process innovation through green leadership and creative engagement in manufacturing. “Journal of Manufacturing Technology Management”. 2022
8. A. Chaudhuri, H. Boer, Y. Taran. Supply chain integration, risk management and manufacturing flexibility. “International Journal of Operations & Production Management”. 2018
9. Мусостов Ш.А. Формирование стратегии развития пищевых и перерабатывающих предприятия АПК (на примере Республики Дагестан): дисс. к.э.н. Махачкала 2018. –172 с.
10. D. Qosimova, T. Nutfulloyev. Ta’minot zanjirini boshqarish. “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”. 2022. – 158 b.
11. Muallif ishlanmasi
12. <https://lex.uz>
13. www.ceicdata.com
14. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/>
15. <https://stat.uz/>
16. <https://www.repsol.com/>

UDK: 331.5

**TASHKILOTLARDA MEHNAT RESURLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISH
YO‘LLARI**

**ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ В
ОРГАНИЗАЦИЯХ**

WAYS TO INCREASE LABOR RESOURCE EFFICIENCY IN ORGANIZATIONS

Kariyeva Latofat Saidakramovna

Toshket davlat texnika universiteti dotsenti

Abdumutalova Laziza Mirzohid qizi

Toshket davlat iqtisodiyot universiteti qoshidagi 2 son

Akademik litseyi etakchi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada logistika va mahsulotlarni hisobga olish, mijozlar bilan o‘zaro munosabatlar va xodimlarni boshqarishning turli jihatlarini takomillashtirishga imkon beradigan zamonaviy texnologiyalarni faol joriy etish orqali mehnat resurslari samaradorligini oshirish yo‘llari keltirilgan

Kalit so‘zlar: mehnat resurslari, logistika, xodimlar, inventarizatsiy, ish vaqti, avtomatlashtirilgan tizimlar, tovarlarni saqlash, RFID texnologiyalari, mehnat unumdorligi, prognoz modellari, xizmat ko‘rsatish, resurslardan foydalanish

В данной статье представлены пути повышения эффективности трудовых ресурсов за счет активного внедрения современных технологий, позволяющих совершенствовать логистику и учет продукции, взаимодействие с клиентами и различные аспекты управления персоналом.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, логистика, персонал, инвентаризация, рабочее время, автоматизированные системы, хранение товаров, технологии RFID, производительность труда, модели прогнозирования, обслуживание, использование ресурсов

This article presents ways to improve labor resource efficiency through the active implementation of modern technologies that allow improving various aspects of logistics and product accounting, customer relations, and personnel management.

Keywords: labor resources, logistics, personnel, inventory, working hours, automated systems, goods storage, RFID technologies, labor productivity, forecasting models, service, resource utilization

Korxonalarda hodimlar faoliyati samaradorligini oshirish mamlakatimiz oldida turgan dolzar vazifa sanaladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-son Farmonida[1] kadrlarni tanlov asosida ishga qabul qilish va ular faoliyati samaradorligini xolisona baholashning huquqiy asoslarini takomillashtirish singari ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Yangi texnologiyalarni joriy etish orqali jarayonlarni optimallashtirish hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biridir. Korzinka supermarketlar tarmog‘ida mehnat resurslari samaradorligini oshirish uchun logistika va mahsulotlarni hisobga olishdan tortib mijozlar bilan o‘zaro munosabatlar va xodimlarni boshqarishgacha bo‘lgan ishning turli jihatlarini takomillashtirishga imkon beradigan zamonaviy texnologiyalarni faol joriy etish zarur. Keling, ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirish va xodimlarning mehnat sharoitlarini yaxshilash imkonini beradigan texnologik takomillashtirishning ba’zi asosiy yo‘nalishlarini ko‘rib chiqaylik.

Ish jarayonlarini optimallashtirishning eng samarali usullaridan biri bu xodimlar uchun mobil ilovalardan foydalanishdir. Ushbu ilovalar kassirlardan tortib menejerlar va do‘kondorlarga turli darajalarda foydali bo‘lishi mumkin. Bunday ilovalarga kiritilishi mumkin bo‘lgan asosiy xususiyatlar:

1. Vazifalar va ish jadvallarini kuzatish - xodimlar uchun ilovalar ishchilarga ish jadvallarini, kundalik vazifalarini va kelgusi smenalarni osongina kuzatish imkonini beruvchi xususiyatlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Bu vazifalarni taqsimlashda xatolar sonini kamaytiradi va ish vaqti ustidan nazoratni yaxshilaydi.

2. Teskari aloqa va yordam - ilovalar xodimlarga ichki aloqalarga tezkor kirishni ta'minlash uchun vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Bu sizga paydo bo‘lgan muammolarni tezda hal qilish imkonini beradi, shuningdek, so‘rovlar tizimi, HR yoki menejerlar bilan suhbatlar orqali xodimlarni qo‘llab-quvvatlash darajasini oshiradi.

3. Inventarizatsiya va omborlarni boshqarish - savdogarlar va ombor xodimlari inventarizatsiyani samarali boshqarish va tovarlarni joylashtirish uchun mobil ilovalardan foydalanishlari mumkin. Ilova buxgalteriya hisobi tizimi bilan integratsiya qilinadi, bu esa tovarlarni real vaqt rejimida kuzatib borish, inventarizatsiya qilish, tovarlarni qabul qilish va jo‘natish jarayonlarini soddalashtirish imkonini beradi.

4. Ta'lim va malaka oshirish - mobil ilovalar xodimlarni masofadan o‘qitish uchun platforma bo‘lib xizmat qilishi, ularga yangi texnologiyalar yoki xizmatlarni yaxshilash bo‘yicha videodarslar, ko‘rsatmalar va o‘quv materiallaridan foydalanish imkonini beradi.

5. Mijozlar bilan muloqotni optimallashtirish - ilovalar, shuningdek, mijozlar bilan muloqot qilish uchun maxsus takliflar yoki aksiyalar haqida bildirishnomalar yuborish, do‘kon tajribasini yaxshilash uchun mijozlardan fikr-mulohaza va takliflarni yig‘ish kabi funksiyalarni ham o‘z ichiga olishi mumkin.

Mehnat resurslarini optimallashtirish va mehnat unumdorligini oshirish uchun kassa va inventarni nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Bu xatolar sonini kamaytiradi, mijozlarga xizmat ko‘rsatish jarayonini tezlashtiradi va omborlarda inventar nazoratini yaxshilaydi.[3]

1. O‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatishni tekshirish tizimlari - bu xizmat ko‘rsatish kassalarining joriy etilishi kassirlarning ish yukini sezilarli darajada kamaytiradi va mijozlarga xizmat ko‘rsatish jarayonini tezlashtiradi. “Korzinka” supermarketlar tarmog‘i ko‘proq o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish kassalarini o‘rnatishni ko‘rib chiqishi mumkin, bu esa tovarlarni xarid qilishni tezlashtiradi, ayniqsa pik soatlarda. Bu, shuningdek, hisoblash xatolar ehtimolini kamaytiradi, hisob-kitoblarning aniqligini oshiradi.

2. Kassa tizimlarini inventarizatsiyani boshqarish tizimi bilan integratsiyalashuvi - kassalardagi jarayonlarni avtomatlashtirish inventarizatsiyani nazorat qilish tizimi bilan birlashtirilgan bo‘lishi

kerak. Bu nafaqat ombordagi tovarlar miqdori to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni zudlik bilan yangilashga, balki real savdo ma‘lumotlari asosida sotib olish ehtiyojlarini prognoz qilishga ham yordam beradi. Tizim avtomatik ravishda sotilgan tovarlarni hisobga oladi va zaxiralarni to‘ldirish zarurligi haqida xabar beradi va shu bilan javonlarda tovarlar tanqisligi ehtimolini kamaytiradi.

3. RFID texnologiyalaridan foydalangan holda inventarizatsiyani nazorat qilishni avtomatlashtirish - tovarlarga RFID teglarini joriy etish omborda va do‘konda tovarlar harakati ustidan nazoratni yaxshilaydi. RFID tizimi mahsulotlarni har bir bosqichda kuzatish imkoniyatini beradi: ombordan javongacha va real vaqt rejimida mahsulot mavjudligi ma‘lumotlarini avtomatik ravishda yangilaydi. Bu xodimlarni muntazam inventarizatsiyani qo‘lda o‘tkazish zaruratidan xalos qiladi va mahsulotni hisobga olishda xatolar xavfini kamaytirishga yordam beradi.

Supermarketlar tarmog‘i samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri bu ombor logistikasini optimallashtirishdir. Omborlarni avtomatlashtirish va inventarni boshqarish tizimlari kabi zamonaviy texnologiyalar ombor ishchilarining unumdorligini sezilarli darajada oshirishi va xarajatlarni kamaytirishi mumkin.

1. Omborlarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlarini joriy etish - omborlarni hisobga olishni avtomatlashtirish va omborlarni boshqarish tizimlari (WMS) kabi texnologik yechimlardan foydalanish ishning aniqligi va tezligini oshirishi mumkin. Ushbu tizimlar real vaqt rejimida ombordagi tovarlar harakatini kuzatib boradi, inventarizatsiyani rejalashtirish va kerakli mahsulotni osongina aniqlash imkoniyatini beradi. Bunday tizimlarning joriy etilishi xodimlarning tovarlarni qidirish va yetkazib berish rejalarni tuzishga sarflaydigan vaqtini qisqartiradi.

2. Omborlarni saqlash uchun robotlar va avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish - uzoq muddatli istiqbolda Korzinka tarmog‘i tovarlarni saqlash va yetkazib berish uchun avtomatlashtirilgan robotlar va tizimlarni joriy etish imkoniyatini ko‘rib chiqishi mumkin. Robotlar ombor atrofida tovarlarni saralash va tashishda yordam berishi mumkin, bu esa xodimlarning jismoniy yukini kamaytiradi va jarayonlarni tezlashtiradi. Bu xodimlarning e‘tiborini shaxsiy ishtirokni talab qiladigan murakkabroq vazifalarga qaratish imkonini beradi.

Yana bir muhim texnologik yangilik - bu ishchi kuchini boshqarish uchun analitikadan foydalanish. Ma‘lumotlarni tahlil qilish ish jarayonlarini optimallashtirish, vazifalarni taqsimlashni yaxshilash va samaradorlikni oshirishga yordam beradi. [4]

1. Mehnat unumdorligi ma‘lumotlarini tahlil qilish - ma‘lumotlarni tahlil qilish tizimlaridan foydalanish Korzinka supermarketlari rahbariyatiga turli do‘kon va bo‘limlarda xodimlarning ish faoliyatini kuzatish va tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu ma‘lumotlarga asoslanib, ishni tashkil etishdagi zaif tomonlarni aniqlash, jadvallarni optimallashtirish va ish yukini qayta taqsimlash mumkin. Masalan, siz xodimlarning ish yuki ko‘payadigan vaqtlarni aniqlab olishingiz va qo‘shimcha smenalarni yoki ishchilarni qayta taqsimlashni oldindan tashkil qilishingiz mumkin.

2. Prognozlash va rejalashtirish - prognoz modellaridan foydalanish talabning mavsumiy tebranishlarini, bayramlar va ko‘tarilishlarni hisobga olgan holda xodimlarga bo‘lgan ehtiyojni to‘g‘ri rejalashtirishga yordam beradi. Bu ish vaqtini yanada samarali taqsimlashni ta‘minlaydi, xodimlarning ortiqcha ish yukini kamaytiradi va mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshiradi.

Xodimlarning motivatsiyasini oshirish va ularning mahsuldorligini oshirish uchun ishlashga asoslangan motivatsiya tizimini yaratish muhimdir. Bu nafaqat moddiy rag‘batlantirishni yo‘lga qo‘yish, balki xodimlarning martaba o‘sishi va malakasini oshirish imkoniyatlarini yaratish ham muhimdir.

1. KPI tizimidan foydalanish - korzinka zanjiri asosiy ishlash ko‘rsatkichlari (KPI) yordamida xodimlarning ish faoliyatini baholash tizimini amalga oshirishi mumkin. Bu sizga unumdorlikni aniq o‘lchash, aniq maqsadlar qo‘yish va xodimlarni erishgan yutuqlari uchun mukofotlash imkonini beradi. Bunday tizim xodimlarga ulardan qanday natijalar kutilayotganini tushunishga yordam beradi va ularni ish sifatini oshirishga undaydi.

2. Xodimlarni tayyorlash va malakasini oshirish - xodimlarni muntazam ravishda tayyorlash va uzluksiz ta‘lim kurslarini taklif qilish orqali ularning malakasini oshirishga sarmoya kiritishni davom ettirish muhimdir. Tajribali xodimlar yangi kelganlarga yordam beradigan murabbiylik tizimi ham joriy etilishi mumkin, bu esa jamoaviy ish va umumiy samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkinki, “Angelsey food” supermarketlar tarmog‘ining ish jarayonlariga yangi texnologiyalarning joriy etilishi mehnat resurslari samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi. Mobil ilovalar integratsiyasi, kassa va ombor operatsiyalarini avtomatlashtirish, logistika jarayonlarini takomillashtirish, shuningdek, tahliliy va motivatsiya tizimlaridan foydalanish – bularning barchasi nafaqat mehnat unumdorligini oshirish, balki xodimlar uchun yanada qulay mehnat sharoitlarini yaratishga ham xizmat qiladi. Bunday o‘zgarishlar Korzinka tarmog‘ining chakana savdo bozorida raqobatbardoshligini saqlab qolish, mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash va xodimlarning qoniqishini oshirish imkonini beradi.

Xodimlarni o‘qitish va rag‘batlantirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalarni keltirish mumkin:

1. “Angelsey food” supermarketlar tarmog‘ida mehnat resurslari samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri kadrlarni tayyorlash va rag‘batlantirishning kompleks strategiyasini ishlab chiqish hisoblanadi. Xodimlarning malakasini oshirish, samarali rag‘batlantirish va mukofotlash tizimini yaratish, mehnat sharoitlarini optimallashtirish nafaqat mehnat unumdorligini oshirishga, balki kadrlar almashinuvini kamaytirishga, xodimlarning qoniqish darajasini oshirishga, mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

2. Malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish - xodimlarni o‘qitish va malakasini oshirish ularning kasbiy mahoratini oshirish va bozordagi o‘zgarishlarga moslashishning muhim vositasidir. Texnologiya va mijozlar ehtiyojlari doimo o‘zgarib turadigan chakana savdo sohasida kompaniyaning raqobatbardoshligini saqlab qolish uchun uzluksiz o‘qitish tizimiga ega bo‘lish muhim ahamiyatga ega.

- ish joyida o‘qitish - haqiqiy ishga yo‘naltirilgan o‘quv dasturini amalga oshirish muhimdir. Xodimlar ko‘proq tajribali hamkasblar yoki murabbiylardan yordam olgan holda ish joyida o‘rganishlari mumkin. Bu yangi xodimlarga tezroq moslashish va o‘z vazifalarini samarali bajarish imkonini beradi. Misol uchun, kassirlar haqiqiy xaridlar orqali, sotuvchilar esa mijozlarga xizmat ko‘rsatish orqali o‘rganishlari mumkin.

- savdo va mijozlarga xizmat ko‘rsatish ko‘nikmalarini rivojlantirish dasturini yarating - mijozlarga qarama-qarshi bo‘lgan xodimlar savdo va muloqot qobiliyatlarini yaxshilash uchun muntazam treningdan o‘tishlari kerak. Bu xizmat ko‘rsatish darajasini oshirish va mijozlar ehtiyojini qondirishga yordam beradi. Xodimlarni nafaqat standart xizmat ko‘rsatish tartib-qoidalariga, balki nostandart vaziyatlar va mijozlar bilan nizolarni samarali hal qilish, stressga chidamlilik va professionallikni oshirishga o‘rgatish muhimdir.

- malaka oshirish kurslari va sertifikatlash - chakana savdoda ishning o‘ziga xos jihatlari bilan bog‘liq malakani oshirish bo‘yicha kurslar tizimini ishlab chiqish, masalan, kassa tizimlari bilan ishlash, yangi texnologiyalardan foydalanish yoki tovarlarning ayrim toifalari (masalan, organik mahsulotlar, mahalliy ishlab chiqaruvchilar mahsulotlari) bilan ishlashning o‘ziga xos xususiyatlari. Shuningdek, xodimlarni malakasini tasdiqlovchi sertifikatlar yoki boshqa hujjatlarni taqdim etish orqali kurslarni tamomlaganliklari uchun mukofotlash muhimdir.

- onlayn ta‘lim va resurslardan foydalanish - xodimlarga joriy ish muammolari bo‘yicha onlayn kurslar, vebinarlar va o‘quv videolaridan foydalanishni taklif qilish muhimdir. Dinamik o‘zgaruvchan bozorda masofaviy o‘qitish imkoniyati xodimlarga chakana savdoda yangi usullar va texnologiyalardan xabardor bo‘lishga yordam beradi. Masalan, kassirlarni yangi dasturiy mahsulotlarga, omborchilarni esa zamonaviy vositalar yordamida inventarizatsiya qilishning samarali usullariga o‘rgatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-sonli Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063/>
2. Еремеев М. “Критерии оценки персонала: социально-экономический аспект”. – М.: Журнал “Служба кадров и персонал”, 2007. – № 3. – с. 72
3. <https://apnews.com/article/hourly-workers-job-market-flexibility>

UDK:

O‘ZBEKISTONDA ISHSIZLIK DARAJASINI PASAYTIRISH YO‘LLARI

ПУТИ СОКРАЩЕНИЯ БЕЗРАБОТИЦЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

WAYS TO REDUCE UNEMPLOYMENT IN UZBEKISTAN

PhD Daniyarova Feruza Bahriddinovna

O‘ZMU Iqtisodiyot fakulteti

Raxmonqulova Dilrabo Inomjon qizi

1-kurs talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda ishsizlik darajasi, uning asosiy sabab va oqibatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda friksion, tuzilmaviy va siklik ishsizlik shakllari ko‘rib chiqilib, ularning mamlakat iqtisodiyotiga ta’siri baholanadi. Ishsizlikka ta’sir etuvchi omillar va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari statistik tahlil asosida o‘rganiladi. Shuningdek, bandlikni oshirish va ishsizlikni kamaytirish bo‘yicha strategik yechimlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: friksion ishsizlik, mehnat bozori, iqtisodiy tahlil, statistik tahlil, bandlik siyosati.

В данной статье анализируется уровень безработицы в Узбекистане, ее основные причины и последствия. В исследовании рассматриваются фрикционная, структурная и циклическая формы безработицы, оценивается их влияние на экономику страны. Факторы, влияющие на безработицу и ее социально-экономические последствия, изучаются на основе статистического анализа. Также предлагаются стратегические решения по увеличению занятости и сокращению безработицы.

Ключевые слова: фрикционная безработица, рынок труда, экономический анализ, статистический анализ, политика занятости.

This article analyzes the unemployment rate in Uzbekistan, its main causes and consequences. The study examines the forms of frictional, structural and cyclical unemployment and assesses their impact on the country's economy. The factors affecting unemployment and its socio-economic consequences are studied based on statistical analysis. Strategic solutions are also proposed to increase employment and reduce unemployment.

Keywords: frictional unemployment, labor market, economic analysis, statistical analysis, employment policy.

O‘zbekiston aholisi yildan yilga ortib bormoqda, natijada mehnat bozoriga kirayotgan yoshlarning soni ham oshmoqda. So‘nggi yillarda mamlakatimizda iqtisodiy islohotlar, kichik biznesni rivojlantirish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish orqali bandlikni oshirish choralari ko‘rilmoqda. Biroq, hali ham mehnat bozori va ta’lim tizimi o‘rtasidagi nomutanosiblik, yangi ish o‘rinlari yetishmovchiligi, va migratsiya jarayonlari ishsizlikning dolzarbligini saqlab qolmoqda. Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda ishsizlik darajasi so‘nggi yillarda o‘zgarib kelmoqda. Rasmiy ishsizlik ko‘rsatkichlari 5-10% oralig‘ida bo‘lsa ham, norasmiy bandlik yuqori bo‘lib, bu muammoni yanada chuqurlashtiradi. [1] Shu kabi norasmiy ishsizlik darajasining yuqori bo‘lib kelishiga asosiy omillardan biri bu- o‘zbekchilik desak hech qanday mubolag‘a bo‘lmaydi. Sababi o‘zbek xalqining aksariyat qismi bandlikka ko‘maklashish markazlaridan rasmiy ravishda

ishsizlik ro‘yxatidan o‘tishni xohlashmasligi, va bu narsa haqida noto‘g‘ri tushunchaga ega ekanliklaridir. “O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda ishsizlik darajasi 6,8 % ni tashkil etgan. Yoshlar orasida bu ko‘rsatkich 14-15% atrofida bo‘lib, ayniqsa, 16-25 yoshdagi fuqarolar uchun ish topish muammosi dolzarbligicha qolmoqda. Shu sababli ishsizlikni kamaytirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish muhim hisoblanadi.” [2]

Ishsizlik – iqtisodiyotning asosiy muammolaridan biri bo‘lib, mehnatga layoqatli aholi o‘ziga munosib ish topa olmagan holatni anglatadi. Jahon banki va Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ta‘rifiga ko‘ra, ishsizlar deganda mehnatga layoqatli, faol ravishda ish qidirayotgan, lekin ish topa olmayotgan shaxslar tushuniladi. [3]

Ishsizlik bir necha turlarga bo‘linadi:

- Friksion ishsizlik – qisqa muddatli ishsizlik bo‘lib, ish o‘zgartirish jarayonida yuzaga keladi.
- Tuzilmaviy ishsizlik – mehnat bozori ehtiyojlari va mavjud kasbiy malakalarning mos kelmasligi natijasida yuzaga keladi.
- Siklik ishsizlik – iqtisodiy inqirozlar yoki ishlab chiqarishning qisqarishi sababli yuzaga keladi.

Ishsizlik – O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim muammolaridan biri bo‘lib, uning oldini olish va kamaytirish bo‘yicha mukammal yondashuv talab etiladi. Davlat siyosati va iqtisodiy islohotlar orqali yangi ish o‘rinlari yaratish, kasbiy ta‘limni rivojlantirish va mehnat bozorini tartibga solish ishsizlik darajasini pasaytirishda asosiy omillar bo‘lib xizmat qiladi. [4]

O‘zbekistonda ishsizlik darajasi turli omillarga bog‘liq bo‘lib, ularni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin: iqtisodiy omillar, mehnat bozori va ta‘lim tizimi muammolari hamda demografik va ijtimoiy omillar. Iqtisodiy omillar sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

Iqtisodiy o‘sish sur‘atlarining yetarlicha yuqori emasligi – ishlab chiqarish hajmining oshishi va investitsiyalar ko‘payishi mehnat bozoriga bevosita ta‘sir qiladi. Agar iqtisodiyot yetarlicha tez rivojlanmasa, yangi ish o‘rinlari yetarlicha yaratilmaydi. Sanoat va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida bandlik muammolari – O‘zbekistonda iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari jadal rivojlanayotgan bo‘lsa-da, ba‘zi sektorlar (masalan, qishloq xo‘jaligi)da ish o‘rinlarini kamaytirib borishi kuzatilmoqda.

Texnologik taraqqiyot va avtomatlashtirish – Ishlab chiqarish jarayonlarining avtomatlashtirilishi ayrim an‘anaviy kasblarning yo‘qolishiga olib kelmoqda, bu esa yangi kasb va malakalarga bo‘lgan talabni oshiradi. Mehnat bozori va ta‘lim tizimida ham muammolar yetarlicha bo‘lib, ular quyidagilar: Malakali kadrlar yetishmovchiligi va kasbiy nomutanosiblik – Mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan mutaxassisliklar (IT, muhandislik, biznes boshqaruvi) bo‘yicha yetarlicha kadrlar yo‘qligi, lekin ayrim sohalarida ortiqcha mehnat resurslari mavjudligidir.

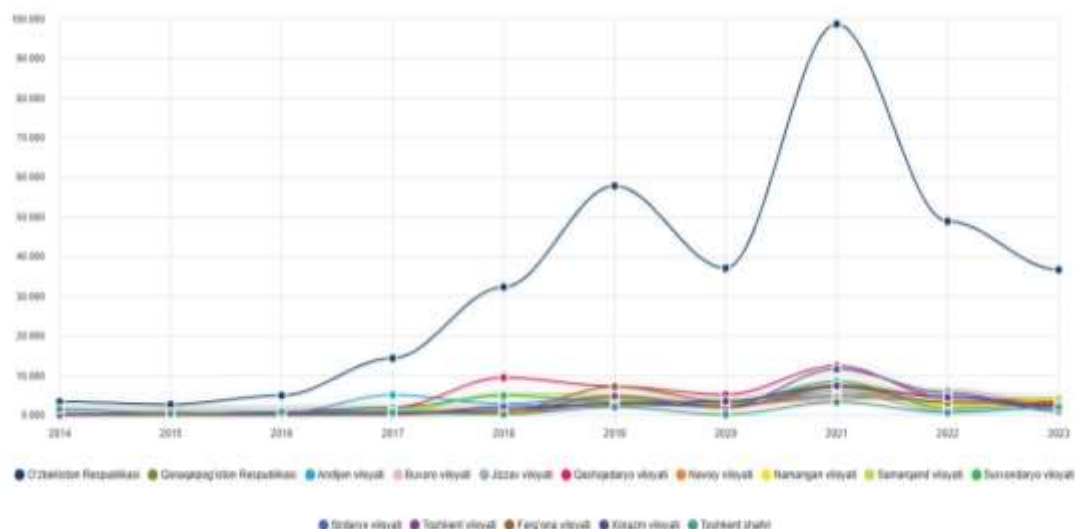
Ta‘lim tizimining amaliy ko‘nikmalarga mos emasligi – Ko‘plab oliy o‘quv yurtlari bitiruvchilari nazariy bilimga ega bo‘lsa-da, ularda real ish bozorida talab qilinadigan amaliy ko‘nikmalar yetishmaydi.

“O‘zbekistonda ishsizlar tarkibini tahlil qilganda, ularning 25% ini oliy ma‘lumotli yoshlar, 40% ini esa maxsus kasb-hunarga ega bo‘lmagan shaxslar tashkil etadi. Mehnat bozoridagi talab va taklif o‘rtasidagi nomutanosiblik natijasida ba‘zi sohalarida ishchi kuchi yetishmayotgan bo‘lsa, boshqa tarmoqlarda esa ortiqcha ishchi kuchi mavjud.” [5] Mehnat sharoitlari va ish haqi muammolari – Ba‘zi sohalarida ish haqi pastligi va mehnat sharoitlarining og‘irligi odamlarni boshqa kasblarni tanlashga yoki norasmiy sektorda ishlashga majbur qiladi. Demografik va ijtimoiy omillar ham ishsizlikka o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi va ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltrishimiz mumkin: Aholi sonining o‘sishi va yoshlar bandligi muammosi – O‘zbekistonda yoshlar soni yuqori bo‘lib, har yili mehnat bozoriga minglab yangi ish qidiruvchilar kirib keladi. Migratsiya jarayonlari – Ko‘plab fuqarolar xorijga ish izlab ketishlari natijasida mahalliy mehnat bozori tarkibiy o‘zgarishlarga uchraydi, bu esa ishchi kuchi taqsimotida muammolar tug‘diradi.

Ayollar bandligi muammosi – ayollar uchun ish o‘rinlari yetarli emasligi, gender stereotiplari va oilaviy majburiyatlar ularning bandlik darajasiga ta‘sir qilishi mumkin. Ishsizlikning salbiy ta‘siri jamiyatning turli jabhalarida namoyon bo‘ladi. Bu ta‘sirlarni ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlar sifatida ikkiga bo‘lish mumkin. Birinchidan, ishsizlik ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ish topa olmagan shaxslar kambag‘allikka yuz tutishi, o‘z ehtiyojlarini to‘liq qondira olmasligi va natijada

ijtimoiy tengsizlik kuchayishi mumkin. Ishsiz fuqarolar xorijga yoki yirik shaharlarga ko'chib ketishga majbur bo'lib, migratsiya oqibatida mahalliy mehnat bozori zaiflashadi. Shu bilan birga, daromadsizlik va bandlikning yetishmovchiligi natijasida jinoyatchilik darajasi ham oshishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Uzoq muddatli ishsizlik inson psixologiyasiga ham ta'sir ko'rsatib, stress va depressiyaga olib keladi, bu esa oilaviy muammolarni kuchaytirishi mumkin.

Ikkinchidan, ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari ham sezilarli darajada hisoblanadi. Ishlab chiqarish hajmining pasayishi mamlakat iqtisodiyotining o'sish sur'atiga bevosita ta'sir qiladi. Ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan taqdirda, iste'molchilar xarid qobiliyatining pasayishi natijasida ichki talab susayadi, bu esa korxona va tadbirkorlik faoliyatining qisqarishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari, davlat byudjeti ishsizlik nafaqalari va ijtimoiy yordam to'lovlari sababli ortiqcha yuklamaga duch keladi. Ishsizlikning kengayishi norasmiy bandlik hajmining oshishiga ham olib kelishi mumkin, natijada davlat soliq tushumlaridan mahrum bo'ladi va iqtisodiy barqarorlikka zarar yetadi. "Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ishsizlik darajasining har bir foiz punktga oshishi mamlakatning YaIM (Yalpi Ichki Mahsulot) o'sish sur'atini 0,5-1% ga pasaytiradi. Shu bilan birga, daromadsiz qolgan aholining 30-40% qismi norasmiy sektorga o'tishga majbur bo'lib, bu iqtisodiyotni rasmiy tahlil qilishni qiyinlashtiradi va soliqlardan tushum kamayishiga olib keladi." [6] Umuman olganda, ishsizlik jamiyat va iqtisodiyot uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Uni kamaytirish uchun tizimli yondashuv va samarali bandlik siyosatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

1-rasm. Rasmiy ro'yxatdan o'tgan ishsizlar soni [7]

2021-yilda bo‘lib o‘tgan pandemiya-epidemiologiya harakatlari sababli ayrim soha vakillaring ish faoliyatlari to‘xtab qolgan. Natijada shu yili rasmiy ravishda ro‘yxatdan o‘tgan ishsizlar soni keskin ravishda oshib ketganligini ko‘rishimiz mumkin.

Ishsizlikni kamaytirish uchun iqtisodiy islohotlar, ta'lim tizimini takomillashtirish va yangi ish o'rinlarini yaratish kabi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Eng avvalo, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida barqaror o'sishni ta'minlash orqali mehnat bozorida talabni oshirish kerak. Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, yirik sanoat loyihalarini rivojlantirish hamda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish orqali yangi ish joylari yaratish mumkin. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va eksport imkoniyatlarini kengaytirish ham qishloq hududlarida bandlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Ta'lim tizimini mehnat bozoriga moslashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan kasblarga ixtisoslashgan kasb-hunar ta'limini rivojlantirish, yoshlar uchun malaka oshirish va qayta tayyorlash dasturlarini yo'lga qo'yish ishsizlikni kamaytirishga yordam beradi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalarga asoslangan yangi kasblarga o'qitish, amaliyot va stajirovka dasturlarini kengaytirish yosh mutaxassislarning mehnat bozorida o'z o'rnini topishiga

imkon yaratadi. Mehnat bozorini tartibga solish ham muhim omillardan biridir. Bundan tashqari, ayollar va yoshlar bandligini qo‘llab-quvvatlash, migratsiya oqimini tartibga solish va iqtisodiy faollikni oshirish ishsizlik darajasini pasaytirishga xizmat qiladi. Ayollar uchun mos ish sharoitlarini yaratish, bolalar bog‘chalari sonini oshirish va masofaviy ishlash imkoniyatlarini kengaytirish ularning mehnat bozorida faol ishtirok etishini ta‘minlaydi. Xuddi shunday, yoshlar uchun maxsus bandlik dasturlarini ishlab chiqish va ish tajribasi orttirish imkoniyatlarini kengaytirish ham muhim ahamiyatga ega. “Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ta‘lim tizimini mehnat bozoriga moslashtirish ishsizlik darajasini 3-5% ga pasaytirishga yordam beradi. Masalan, Germaniyada dual ta‘lim tizimi joriy qilinganidan so‘ng yoshlar orasida ishsizlik darajasi 6% dan 3% gacha kamaygan. Shu sababli O‘zbekistonda ham kasb-hunar ta‘limini rivojlantirish orqali yoshlarning bandligini oshirish mumkin.” [8]

Umuman olganda, ishsizlikni kamaytirish uchun iqtisodiy rivojlanish, ta‘lim tizimidagi islohotlar va rasmiy bandlikni rag‘batlantirish, mehnat qonunchiligini takomillashtirish va norasmiy sektorni qisqartirish zarur. Ish bilan ta‘minlash markazlari faoliyatini kuchaytirish, ish qidirayotgan fuqarolarni kasbiy yo‘naltirish va ularga mos keladigan bandlik imkoniyatlarini taqdim etish muhim hisoblanadi. Samarali mehnat bozorini ham shakllantirish zarur. Mehnat bozoridagi talab va taklif o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish orqali ishsizlik darajasini pasaytirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasida bandlik va ishsizlik statistikasi. <https://siat.stat.uz/>
2. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Yillik iqtisodiy tahlillar va mehnat bozori holati. <https://www.imv.uz/>
3. O‘zbekiston Respublikasi Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirligi. Ishsizlik darajasi bo‘yicha statistik ma‘lumotlar. www.mehnat.uz
4. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO). Ishsizlik muammosi va uning yechimlari. www.ilo.org
5. Jahon Banki. O‘zbekistonda mehnat bozori va ishsizlik bo‘yicha hisobotlar. <https://www.worldbank.org/ext/en/home>
6. BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP). O‘zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tahlillari. <https://www.undp.org/>
7. Stiglitz J.E. Globalizatsiya va uning oqibatlari. – Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2020.
8. Krugman P., Wells R. Makroiqtisodiyot: Nazariya va amaliyot. – Moskva: Yurayt, 2019.

IQTISODIYOTNING RIVOJLANISHIDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING ROLI

РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ

THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENTS IN ECONOMIC DEVELOPMENT

G‘ulyamova Nigora Xabibullayevna TGTU

Annotatsiya

Ushbu maqolada to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning (TXI) iqtisodiy rivojlanishga ta’siri, jahon tendensiyalari va O‘zbekiston Respublikasi statistikasi bilan bog‘liq jihatlar o‘rganilgan. TXI global oqimlari, ularning dinamikasi hamda rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy o‘shidagi o‘rni tahlil qilingan. O‘zbekistonning investitsion muhiti va xorijiy kapitalni jalb etish qobiliyatiga alohida e’tibor qaratilgan. O‘tkazilgan tahlil asosida investitsion muhitni yaxshilash va TXI samaradorligini maksimal oshirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, iqtisodiy o‘shish, investitsion muhit, O‘zbekiston, barqaror rivojlanish.

В данной статье изучено влияние прямых иностранных инвестиций (ПИИ) на экономическое развитие, мировые тенденции и аспекты, связанные со статистикой Республики Узбекистан. Проведен анализ глобальных потоков ПИИ, их динамики, а также их роли в экономическом росте развивающихся стран. Особое внимание уделено инвестиционной среде Узбекистана и его способности привлекать иностранный капитал. На основе проведенного анализа даны рекомендации по улучшению инвестиционного климата и максимальному повышению эффективности ПИИ.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, экономический рост, инвестиционная среда, Узбекистан, устойчивое развитие.

This article examines the impact of foreign direct investments (FDI) on economic development, global trends, and aspects related to the statistics of the Republic of Uzbekistan. The analysis covers global FDI flows, their dynamics, and their role in the economic growth of developing countries. Special attention is given to Uzbekistan’s investment environment and its ability to attract foreign capital. Based on the conducted analysis, recommendations are provided for improving the investment climate and maximizing FDI efficiency.

Keywords: foreign direct investment, economic growth, investment environment, Uzbekistan, sustainable development.

So‘nggi o‘n yilliklar davomida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TXI) iqtisodiy globallashtiruvning asosiy vositalaridan biriga aylandi. TXI milliy iqtisodiyotlarning tuzilishini o‘zgartiruvchi, ularni modernizatsiya qilish, diversifikatsiya qilish va xalqaro iqtisodiy jarayonlarga integratsiya qilishni rag‘batlantiruvchi omillardan biridir. Ayniqsa, TXI rivojlanayotgan davlatlar uchun alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bu davlatlarga uzoq muddatli kapital, ilg‘or texnologiyalar va menejment tajribasi kerak bo‘ladi. Ushbu omillar ularga iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf etish va barqaror iqtisodiy o‘shishga erishishda yordam beradi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi xorijiy investitsiyalarning makroiqtisodiy barqarorlik, mehnat unumdorligini oshirish, eksport hajmini ko‘paytirish va to‘lov balansini yaxshilashdagi o‘rni bilan bog‘liq. Investitsiya resurslari uchun global raqobat kuchaygan sharoitda mamlakatlar nafaqat investitsion faoliyatni tartibga soluvchi qonunchilik va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish, balki investorlar huquqlarini himoya qiluvchi va tranzaksiya xarajatlarini kamaytiruvchi jozibador ishbiarmonlik muhitini yaratishga majbur bo‘lmoqdalar.

O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni faol amalga oshirar ekan, investitsion jozibadorligini oshirishga harakat qilmoqda. Bunga bozorni liberallashtirish, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish va infratuzilmani keng ko‘lamda modernizatsiya qilish orqali erishilmoqda. Ushbu maqola TXI sohasidagi global tendensiyalar, ularning rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotiga ta’siri va O‘zbekistonning investitsion muhiti xususiyatlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqot investitsiyalar oqimini jalb etuvchi asosiy omillarni aniqlash hamda mamlakatning investitsion siyosatini samarali takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyotiga ko‘p qirrali ta’sir ko‘rsatadi. TXI kapital to‘planish jarayonlarini jadallashtiradi, texnologiya transferini ta’minlaydi, korporativ boshqaruvni takomillashtiradi hamda yangi ish o‘rinlarini yaratadi. Bu turdagi investitsiyalar ichki kapital yetishmovchiligini qoplashga yordam berib, milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilishni tezlashtiradi.

TXI iqtisodiy o‘shishga ta’sir qiluvchi asosiy mexanizmlardan biri mehnat unumdorligini oshirishdan iborat. Bu esa innovatsion texnologiyalar joriy etilishi va samarador boshqaruv amaliyotlari orqali amalga oshiriladi. Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari, jumladan Singapur va Vetnam misolida, xorijiy investitsiyalar nafaqat tezkor industrializatsiyani ta’minlagan, balki eksport tuzilmasini diversifikatsiya qilish orqali global bozorlarga chiqish imkoniyatini yaratgan.

Bundan tashqari, TXI tashqi savdo balansiga ham ta’sir ko‘rsatadi. U ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va xalqaro qo‘shilgan qiymat zanjirlariga kirish orqali eksportni rag‘batlantiradi. Eksportga yo‘naltirilgan tarmoqlarning rivojlanishi valyuta tushumlarini barqaror ta’minlashga imkon beradi, bu esa milliy moliya tizimini mustahkamlashga xizmat qiladi.

TXI Oqimini Belgilovchi Omillar.

Xalqaro korporatsiyalarning muayyan mamlakatga investitsiya kiritish qarori ko‘plab omillarga bog‘liq bo‘lib, ulardan asosiylari quyidagilardir:

- Makroiqtisodiy barqarorlik – bashorat qilinadigan pul-kredit siyosati va milliy valyutaning barqaror kursi investitsion xavflarni kamaytirishga yordam beradi.

- Siyosiy barqarorlik va mulk huquqlarining himoyasi – mojarolarning yo‘qligi, korrupsiyaning past darajasi va samarali sud tizimi investorlar uchun qulay muhit yaratadi.

- Infratuzilmaning rivojlanganligi – zamonaviy transport, energetika va aloqa tarmoqlari transmilliy kompaniyalarning samarali faoliyat yuritishi uchun muhim ahamiyatga ega.

- Malakali ishchi kuchining mavjudligi – ta’lim va kadrlarning kasbiy tayyorgarligi darajasi mamlakatning texnologik rivojlanish qobiliyatiga bevosita ta’sir qiladi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ushbu omillarni izchil yaxshilash TXI oqimini oshirish va iqtisodiy o‘shishni tezlashtirishga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston TXI jalb qilish borasida ijobiy dinamikani namoyish etmoqda. Bunga investitsion muhitni yaxshilashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar sabab bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2023 yilda jalb qilingan TXI hajmi 22 milliard AQSh dollaridan oshdi, bu esa avvalgi yilga nisbatan 1,8 baravar ko‘pdir [1]. Shunga qaramay, ushbu o‘shishga qaramasdan, ayrim muammolar saqlanib qolmoqda.

Bularga byurokratik to‘siqlar, huquqiy tizimning yetarlicha shaffof emasligi va infratuzilmani yanada takomillashtirish zarurati kiradi. TXI barqaror oqimini ta’minlash uchun investorlar huquqlarini himoya qilish, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash va ma’muriy xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan islohotlarni davom ettirish lozim.

Bundan tashqari, yuqori qo‘shilgan qiymatga ega tarmoqlar – axborot texnologiyalari, mashinasozlik va farmatsevtika sanoatini rivojlantirish ham muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohalarga investitsiyalar uchun qulay sharoit yaratish iqtisodiyotning diversifikatsiyasiga yordam beradi hamda xomashyo eksportiga qaramlikni kamaytiradi.

UNCTAD (2023) hisobotiga ko‘ra, 2022 yilda global TXI hajmi 12% ga kamayib, 1,3 trillion AQSh dollarini tashkil etgan [2]. Ushbu pasayish iqtisodiy noaniqlik va geosiyosiy xavflarning ortishi bilan bog‘liq. Shunga qaramay, rivojlanayotgan mamlakatlar investitsiyalarning katta qismini, ayniqsa ishlab chiqarish sektori va infratuzilmaga yo‘naltirilgan kapitalni jalb qilishda davom etmoqda. Jahon banki (2022) tadqiqotlari TXIni samarali foydalanish barqaror iqtisodiy

rivojlanishning asosiy sharti ekanligini ta’kidlaydi. Buning uchun institutlarni takomillashtirish, bozor shaffofligini oshirish va investorlar huquqlarini himoya qilish talab etiladi. Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining tajribasi shuni ko’rsatadiki, samarali investitsion siyosat yuqori iqtisodiy o’sish sur’atlariga erishishda muhim rol o’ynaydi [3].

O‘zbekiston bo’yicha Xalqaro Valyuta Jamg’armasi (IMF, 2023) tadqiqotlari TXI jalb qilish mamlakat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biriga aylanganini ko’rsatadi. 2017 yilda bozor liberallashtirish natijasida mamlakatga TXI hajmi sezilarli darajada oshdi. Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi ma’lumotlariga ko’ra, 2017–2022 yillar davomida jalb qilingan TXI hajmi 2,5 milliard AQSh dollaridan 8,5 milliard AQSh dollariga yetgan [4].

Ushbu tadqiqotda miqdoriy va sifatli tahlil usullari qo’llanildi. UNCTAD, Jahon banki, Xalqaro Valyuta Jamg’armasi (IMF) va O‘zbekiston Markaziy bankining statistik ma’lumotlari tahlil qilindi. Shuningdek, O‘zbekistonda investitsiyalarni jalb qilish bo’yicha qonunchilik hujjatlari va iqtisodiy siyosat o’rganildi. O‘zbekiston va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarning investitsion jozibadorligi bo’yicha taqqoslama tahlil amalga oshirildi.

Global tendensiyalar shuni ko’rsatadiki, so’nggi yillarda TXI bir qator muammolarga duch kelmoqda. Bular qatoriga iqtisodiy beqarorlik, proteksionistik choralar va geosiyosiy mojarolar kiradi. Shunga qaramay, investitsiyalar umumiy hajmining kamayishiga qaramay, rivojlanayotgan davlatlar kapitalning asosiy qabul qiluvchilari bo’lib qolmoqda.

O‘zbekistonda so’nggi besh yil ichida chet el investitsiyalarini jalb qilish faollashdi. 2023 yilda 22 milliard AQSh dollari miqdorida chet el investitsiyalari o’zlashtirildi, bu esa avvalgi yilga nisbatan 1,8 baravar ko’pdir. Biroq, mamlakat Markaziy banki sof TXI oqimining 16% [5] ga pasayganini qayd etmoqda, bu esa investitsion muhitni yanada chuqurroq isloh qilish zarurligidan dalolat berishi mumkin.

TXI oqimiga ta’sir qiluvchi asosiy muammolar quyidagilardir:

- Byurokratik to’siqlar va biznes yuritishdagi murakkabliklar.
- Ayrim hududlarda infratuzilmaning yetarlicha rivojlanmagani.
- Investitsiyalarni uzoq muddatli himoya qilish kafolatlarining yetishmasligi.

Jahon banki, Xalqaro Valyuta Jamg’armasi va O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi statistik ma’lumotlaridan foydalangan holda TXIning iqtisodiy rivojlanishga ta’siri batafsil tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy tendensiyalar aniqlandi:

1. TXI hajmining o’sishi. So’nggi besh yil ichida O‘zbekistonda TXI hajmi barqaror o’sishni namoyon etmoqda. 2023 yilda bu ko’rsatkich 22 milliard AQSh dollariga yetdi, bu esa 2018 yil darajasidan 80% yuqori. Bunday o’sish investitsiya qonunchiligining liberallashtirish, ishbilarmonlik muhitining yaxshilanishi va iqtisodiyotda amalga oshirilgan islohotlar bilan bog’liq.

2. Investitsiyalar taqsimotidagi tarkibiy o’zgarishlar. Ilgari TXI asosan xomashyo tarmoqlariga yo’naltirilgan bo’lsa, so’nggi yillarda investitsiyalar diversifikatsiyasi kuzatilmoqda. Endilikda sanoat, qishloq xo’jaligi va axborot texnologiyalari sohalariga yo’naltirilgan sarmoyalar ulushi ortib bormoqda. Jumladan, so’nggi uch yil ichida qayta ishlash sanoatiga yo’naltirilgan investitsiyalar hajmi 35% ga o’sdi.

3. Bandlikning oshishi va ishchi kuchi malakasining oshishi. TXI faol jalb qilinayotgan hududlarda ish o’rinlari sonining ko’payishi va ish haqlarining oshishi kuzatilmoqda. Bundan tashqari, chet ellik investorlar bilim va texnologiyalar transferiga hissa qo’shib, mahalliy mutaxassislarni o’qitish va ularning malakasini oshirish bilan shug’ullanmoqda.

4. Eksport salohiyatiga ta’siri. TXI oqimi O‘zbekiston eksport hajmining ortishiga xizmat qildi. Yangi ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi, mavjud korxonalarning modernizatsiyasi va xalqaro hamkorlikning faollashishi eksport qilinadigan mahsulotlar assortimentini kengaytirish va yangi bozorlarni zabt etishga imkon yaratdi.

5. To’siqlar va muammolar. Ijobiy dinamika bo’lishiga qaramay, TXI jalb qilishda ayrim qiyinchiliklar saqlanib qolmoqda. Bular qatoriga murakkab byurokratik jarayonlar, infratuzilma va sud tizimini yanada takomillashtirish zarurati kiradi.

Ushbu tahlil shuni ko’rsatadiki, TXI O‘zbekiston iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatmoqda. Ammo ularning samaradorligini oshirish uchun institutsional islohotlarni davom

ettirish va ishbilarmonlik muhitini yaxshilashga qaratilgan aniq maqsadli siyosatni amalga oshirish zarur. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TXI) milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish, texnologik taraqqiyotga turtki berish va yangi ish o‘rinlarini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Biroq, TXIning maksimal samaradorligiga faqat qulay investitsion muhit, barqaror huquqiy asos va rivojlangan infratuzilma mavjud bo‘lganda erishish mumkin.

O‘zbekistonga TXI hajmini yanada oshirish va ularning iqtisodiy o‘sishga qo‘shadigan hissasini kuchaytirish uchun quyidagi strategik choralarni ko‘rish lozim:

1. Xorijiy investorlar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan huquqiy bazani mustahkamlash. Uzoq muddatli investitsiyalarni jalb qilish uchun barqaror va shaffof qonunchilik muhitini yaratish muhimdir. Investitsion nizolarni hal qilish mexanizmlarini samarali ishlashini ta‘minlash, shuningdek, sud tizimi mustaqilligini oshirish talab etiladi.

2. Ma‘muriy to‘siqlarni kamaytirish va tartibga solish jarayonlarini soddalashtirish. Byurokratik murakkabliklar xorijiy investorlar duch keladigan asosiy muammolardan biridir. Biznesni ro‘yxatdan o‘tkazish, litsenziyalar berish va hisobot topshirish jarayonlarini raqamlashtirish orqali vaqt va moliyaviy xarajatlarni kamaytirish mumkin.

3. Transport va energetika infratuzilmasini rivojlantirish. Zamonaviy infratuzilmaga ega bo‘lish investorlar uchun mamlakat jozibadorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Logistika markazlarini rivojlantirish, sanoat zonalarining transport bilan bog‘liqligini yaxshilash, energetika quvvatlarini modernizatsiya qilish va muqobil energiya manbalarini joriy etish tezlashtirilishi lozim.

4. Investitsiyalar tarmoq tuzilmasini diversifikatsiya qilish. Hozirda TXIning asosiy qismi xomashyo tarmoqlariga yo‘naltirilgan bo‘lsa-da, qayta ishlash sanoati, yuqori texnologiyali ishlab chiqarish va xizmatlar sektori yetarli darajada investitsiya qilinmagan. Ushbu vaziyatni yaxshilash uchun soliqlik imtiyozlari va innovatsion loyihalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash kabi rag‘batlantirish choralari ishlab chiqilishi kerak.

5. Inson kapitalini rivojlantirish va malakali kadrlarni tayyorlash. Yaxshi ta‘lim va yuqori malakali ishchi kuchi TXI jalb qilishda muhim raqobat ustunligidir. Shu sababli, oliy o‘quv yurtlari, ilmiy-tadqiqot markazlari va biznes hamjamiyati o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, shuningdek, xalqaro ta‘lim standartlarini faol joriy etish talab etiladi.

6. Strategik investorlarni jalb qilish va ushlab qolish mexanizmlarini yaratish. Yirik transmilliy kompaniyalarni jalb qilish uchun maxsus investitsion shartnomalar, uzoq muddatli soliq ta‘tillari va biznes yuritish sharoitlarining barqarorligini kafolatlovchi dasturlar ishlab chiqilishi lozim.

Ushbu takliflarning amalga oshirilishi O‘zbekiston iqtisodiyotiga TXI oqimini oshirish bilan birga, ularning samaradorligini ham ta‘minlab, uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish va mamlakatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. UNCTAD World Investment Report 2023.
2. IMF Global Economic Outlook 2023.
3. Jahon banki O‘zbekiston investitsion strategiyasi bo‘yicha tadqiqot.
4. O‘zbekiston Markaziy banki. 2023 yil statistik hisobot.
5. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi 2017-2023 yillardagi TXI bo‘yicha hisobot.
6. Гулямова, Н. Х. (2022). Innovatsion iqlim O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlanishining asos vektori. Журнал Инновации в экономике, 5(3).
7. Гулямова, Н. Х. (2022). Сущность и задачи инновационного климата. Вестник науки и образования, (3 (123)), 34-37.
8. Гулямова, Н. Х., & Митрушова, М. Л. (2020). Инновация—основа повышения эффективности экономики. Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар, 68.
9. Гулямова, Н. Х. Прямые иностранные инвестиции и экономическое развитие (2025) International scientific journal “Interpretation and researches” Volume 1 issue 2 (48) | ISSN: 2181-4163 | Impact Factor: 8.2

**TALIM SIFATI VA SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING IQTISODIY
MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH**

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ ПОВЫШЕНИЯ
КАЧЕСТВА И ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ**

**IMPROVING ECONOMIC MECHANISMS OF INCREASING THE QUALITY AND
EFFICIENCY OF EDUCATION**

Ibragimova Gulnozaxon Sayidmurodovna

Andijon davlat texnika instituti

“Iqtisodiyot” kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada talim sifati va samaradorligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, o‘quv tarbiya jarayoni sifatini yanada yaxshilash, pedagog xodimlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish, o‘quvchilarda zamonaviy ko‘nikmalarni shakllantirish va ta‘lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy mexanizmlar, biznes va boshqaruv, kredit, moliyalashtirish, pedagog xodimlar, ta‘lim sifatini oshirish, raqobat, zamonaviy ko‘nikmalar, o‘quv tarbiya jarayoni, ta‘lim texnologiyalari.

В данной статье говорится о совершенствовании экономических механизмов повышения качества и эффективности образования, дальнейшем повышении качества образовательного процесса, повышении экономического потенциала педагогов, формировании современных навыков у учащихся, а также совершенствовании экономических механизмов повышения качества и эффективности образования.

Ключевые слова: экономические механизмы, бизнес и менеджмент, кредит, финансирование, преподавательский состав, повышение качества образования, конкуренция, современные навыки, образовательный процесс, образовательные технологии.

This article discusses the improvement of economic mechanisms for improving the quality and efficiency of education, further improving the quality of the educational process, increasing the economic potential of teaching staff, forming modern skills in students, and improving economic mechanisms for improving the quality and efficiency of education.

Keywords: economic mechanisms, business and management, credit, financing, teaching staff, improving the quality of education, competition, modern skills, educational process, educational technologies.

Bugungi kunda ta‘lim sifati va samaradorligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalasi, mamlakatning raqobatbardoshligi va barqaror iqtisodiy o‘shini ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi. Ta‘lim sifati va samaradorligini oshirishning takomillashtirilishi ta‘lim jarayonlarini modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalar va pedagogik uslublarni joriy etish hamda ta‘lim muassasalarining umumiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashni o‘z ichiga oladi. Ta‘lim sifatini oshirishda iqtisodiy mexanizmlarini roli katta ahamiyatga ega, chunki iqtisodiy barqarorlik va rivojlanish ta‘lim tizimining samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan moddiy va moliyaviy resurslarni ta‘minlaydi. Ta‘lim tizimida iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin: Ta‘lim-tarbiya sifatini baholashning iqtisodiy mezonlari ta‘lim tizimining samaradorligi, barqarorligi va natijalarini iqtisodiy ko‘rsatkichlar orqali o‘lchashga imkon beradi. Bu mezonlar orqali ta‘limning iqtisodiyotga qo‘shayotgan hissasi va iqtisodiy jihatdan

ta’lim tizimining qay darajada samara berayotganini aniqlash mumkin. Quyida ta’lim-tarbiya sifatini iqtisodiy mezonlar asosida baholash yo‘llari keltirilgan:

➤ Moliyalashtirish tizimini isloh qilish:

Ta’limga yo‘naltirilgan xarajatlarning hajmi – bu davlat yoki xususiy sektor tomonidan ta’lim tizimini qo‘llab-quvvatlash uchun ajratilgan moliyaviy mablag‘lar miqdori. Ushbu xarajatlar ta’limning sifatini yaxshilash, infratuzilmani rivojlantirish, o‘qituvchilar malakasini oshirish va ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish uchun ishlatiladi. Xarajatlarning hajmi ta’lim tizimining samaradorligiga va iqtisodiyotga kiritilgan sarmoya sifatida katta ta’sir ko‘rsatadi. Bular yordamida ta’lim tizimiga kiritilgan mablag‘ning foydali ishlatilganligi va natijadorligi baholanadi. Ajratilgan resurslarning (moliyaviy, infratuzilma, inson kapitali) ta’lim sifatiga bo‘lgan ta’siri, ya’ni kiritilgan har bir mablag‘ning ta’lim natijalarida qanday ijobiy o‘zgarishlarga olib kelganligini o‘lchash.

Davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish orqali ta’lim sohasini moliyalashtirish hajmini oshirish.

Grantlar, stipendiyalar va kreditlar tizimini kengaytirish orqali yuqori malakali kadrlar tayyorlash imkoniyatlarini oshirish.

To‘lov-kontrakt tizimini takomillashtirish va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar uchun subsidiya va imtiyozlar tizimini kengaytirishdan iboratdir.

➤ Mehnat bozoriga moslashuvchanlik:

Mehnat bozori talablari va texnologik rivojlanish dinamikasiga mos keladigan ta’lim dasturlarini yaratish.

Ta’lim muassasalarining korxonalar va biznes bilan kooperatsiyasini oshirish, amaliyot o‘rinlarini ko‘paytirish va mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash.

Ta’lim sifatining yuqori bo‘lishi bitiruvchilarning iqtisodiy faoliyatida muvaffaqiyat qozonishiga yordam beradi. Talabalarning bitirgandan keyingi daromadlari ham ta’lim sifati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan muhim iqtisodiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Ta’lim muassasalarini tugatgan talabalar qanday darajada mehnat bozoriga moslashib, o‘z kasbiga muvofiq ishlay olishlarini ko‘rsatadi. Bu iqtisodiy mezon mehnat bozorining talablari bilan ta’lim tizimi qanday darajada mos ekanligini aniqlashda qo‘llaniladi.

➤ Ta’lim sifatini baholash tizimi:

Ta’lim sifatini baholash va reyting tizimlarini joriy etish, bu orqali samarali raqobat muhiti yaratish va ta’lim muassasalarining sifatini doimiy monitoring qilib borish. Mustaqil baholovchi tashkilotlar, jumladan xalqaro tashkilotlarni jalb qilish orqali ta’lim muassasalari samaradorligini oshirish.

➤ Raqamli transformatsiya va innovatsiyalarni joriy etish:

Ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo‘llash va masofaviy o‘qitish imkoniyatlarini kengaytirish.

Innovatsion ta’lim uslublarini joriy qilish, jumladan, individual o‘qitish dasturlari va sun’iy intellekt texnologiyalari orqali ta’lim samaradorligini oshirish.

➤ O‘qituvchilar malakasini oshirish va rag‘batlantirish tizimi:

O‘qituvchilar malakasini oshirish dasturlarini muntazam ravishda takomillashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlarni o‘rgatish.

O‘qituvchilarni moddiy va ma’naviy rag‘batlantirish tizimini kuchaytirish, ularning o‘z kasbiga sodiqligini oshirish.

➤ Ta’lim tizimining iqtisodiy va ijtimoiy integratsiyasi:

Ta’lim va ilmiy tadqiqotlarning iqtisodiyot bilan integratsiyasini kuchaytirish, universitet va ilmiy-tadqiqot markazlari bilan sanoatning hamkorligini rivojlantirish.

Zamonaviy axborot va innovatsion ta’lim texnologiyalari, ilg‘or xorijiy tajribani keng joriy etgan holda, oliy ta’lim muassasalarining pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo‘yicha malaka talablari, o‘quv rejalari, dastur hamda o‘qitish uslublarini tubdan yangilashga oid chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Bu o‘z navbatida, oliy ta’lim muassasalarida talabalarga saboq berayotgan ‘rofessor-o‘qituvchilarning zamon bilan hamnafas bo‘lishlariga, o‘quv jarayoniga fanlar bo‘yicha innovatsiyalar, shuningdek, ilg‘or uslublarni keng joriy etishga zarur shart-sharoit yaratadi,

shu bilan birga ularning kasb mahorati, pedagogik va ilmiy faoliyatini muttasil rivojlantirib borishni talab etadi. Negaki, bugun voyaga yetayotgan navqiron avlodni intellektual salohiyatli, zukko qilib tarbiyalash, ularga puxta bilim berish mutaxassislarining yuksak bilim darajasiga bevosita bog‘liqdir. SHu o‘rinda barcha sohalariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal kirib borayotganini qayd etish joiz. Oliy ta‘lim muassasalari pedagog-xodimlarining global internet tarmog‘i, multimedia tizimlari va masofadan o‘qitish usullaridan foydalangan holda, zamonaviy innovatsion pedagogika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini egallashi va ularni o‘quv jarayoniga faol tatbiq etishi zarurligi ko‘zda tutildi. SHubhasiz, bu mamlakatimiz ta‘lim tizimi rivojini yanada yuqori bosqichga ko‘tarishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda sifat dunyodagi eng dolzarb muammolardan biri bo‘lib, unga bo‘lgan qiziqish to‘xtovsiz oshib bormoqda. Bu shu bilan bog‘liqki, mahsulot va xizmatlar sifati bozordagi ustuvorlikni oshiradi, davlat xavfsizligini kafolatlaydi. Mamlakat taraqqiyotining barqarorligini ta‘minlaydi, atrof muhitni, inson salomatligi va turmush darajasini yuksak darajada ta‘minlashga xizmat qiladi.

Bu yo‘nalishlarda amalga oshiriladigan islohotlar ta‘lim sifatini oshirish orqali mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Qattiq nazorat va adolatli boshqaruvni talab qiladi. Ta‘limda sifat va samaradorlikni oshirish nazorat va boshqaruvning uyg‘unligini ta‘minlashga bog‘liqdir.

Hozirgi kunda ta‘lim – bu bozordagi eng qimmatli tovaridir. Lekin shu narsa haqiqatki, hozircha ushbu “mahsulotni” qanday baholash to‘g‘risida turli xil yondashuvlar mavjud va aniq bir to‘xtamga kelingan emas.

Oliy ta‘lim muassasalarining yutug‘i ularning talabalari va ‘rofessor-o‘qituvchilari faoliyatlari natijalari sifatida namoyon bo‘ladi.

Iqtisodiyotda: “Aksariyat hollarda biz nimani o‘lchaydigan bo‘lsak, o‘shani qadrlaymiz, lekin nimani qadrlaydigan bo‘lsak, uni o‘lchamaymiz” degan qarash bor.

Ta‘lim sifatini boshqarishga bo‘lgan yondashuvlarni tahlil qilishni boshlashdan oldin quyidagilarni aniqlashtirib olish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- hozirgi vaziyatda nima boshqarish ob‘ekti hisoblanadi;
- sifatni takomillashtirish bo‘yicha hatti-harakatlar nimaga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim.

Ushbu masala bo‘yicha turli tadqiqotchilarning fikrlari bir-biridan tubdan farq etadi.

Ba‘zi bir tadqiqotlarda ta‘lim sifati tarkibi uch qismga ajratilgan:

- ta‘lim mazmun-mohiyati (bilimlar, muammolarni yechish yo‘llari) sifati;
- ta‘lim va tarbiya usullari (bilish faolligi, o‘quv-bilish faoliyati motivatsiyasi, amalga oshirilayotgan ta‘lim faoliyati nazorati, o‘quv faoliyati natijalarini nazorat qilish) sifati;
- kishilarning bilimlilik (bilimlarni o‘zlashtirish, ko‘nikma va malakalar, ma‘naviy xulq-atvor me‘yorlarini o‘zlashtirish) sifati.

Oliy ta‘lim sifatini ta‘minlashdan ta‘lim jarayonining har bir sub‘ekti (professor-o‘qituvchi, talaba, ota-onalar, ma‘muriyat, ish beruvchilar va h.k.lar) manfaatdordir.

Ta‘limda sifat samaradorligi va sifatining o‘zgarishi to‘g‘ri tanlangan boshqaruv modeli va uni uzluksiz ta‘lim tizimida izchil qo‘llash amaliyoti bilan bog‘liq. Shuningdek, Islohotlar muvaffaqiyati, mamlakatimizning dunyoning rivojlangan, zamonaviy davlatlari qatoridan munosib o‘rin egallashi ilm-fan va ta‘lim rivoji, bu borada jahon miqyosida raqobatlasha olishimiz bilan uzviy bog‘liqdir. U ta‘limning ijtimoiy taraqqiyotga ta‘sirini ko‘rsatadi. O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida ta‘lim tizimini isloh qilish, sifatli ta‘lim tuzilmasini yaratish, uzluksiz ta‘limni yangi samarali jarayonga aylantirish masalalari tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Shu bois, bugungi kunda uzluksiz ta‘lim sifatini oshirish, uning imkoniyatlarini kengaytirish, samaradorlikni oshirish maqsadida sifat va nazorat sifat jarayonini isloh qilish bo‘yicha qo‘shimcha tadqiqotlar va yangicha yondashuvlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Bugungi kunda dunyodagi barcha mamlakatlarda ta‘lim sifatini ta‘minlash ustuvor vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qilib ayganda, iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish ta‘lim tizimini raqobatbardosh qilish, mehnat bozoriga moslashuvchan kadrlar tayyorlash va iqtisodiy o‘rinishni qo‘llab-quvvatlashda asosiy omil hisoblanadi. Ta‘lim sifati va samaradorligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini

takomillashtirish muhim iqtisodiy va ijtimoiy jarayondir, chunki ta’lim iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga va inson kapitalining sifatini oshirishga hissa qo’shadi. Ushbu mexanizmlar ta’lim tizimiga ajratilgan mablag’lardan samarali foydalanishni, innovatsion texnologiyalarni joriy qilishni va ta’lim muassasalarining iqtisodiyot bilan yaqin integratsiyasini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi faoliyatimizga berilgan eng oliy qadriyatdir. 2-jild – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – B.508.
2. Shamuratov R. Oliy ta’lim tizimi faoliyatini tashkil etish va boshqaruv jarayoni texnologiyalarini takomillashtirish., Namangan davlat universiteti ilmiy xabarnomasi: soni. 1: 8-son, 70.2019-modda. Kirishrejimi: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss8/70>.
3. Qambarov J.X., Turdalieva M.M. Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini nazorat qilishni takomillashtirish masalalari. Zamonaviy ta’lim jurnali. 2014 yil. 7-son. -B. 19.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 18 iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi 515-son Qarori.
5. Ibragimova G.S. Ta’lim sifatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish – Qoraqalpog‘.: Mug‘allim hem uzliksiz bilimlendirio‘ Ilimiy-metodikaliq jurnal 2023 - №5 – B. 76-80.
6. Ibragimova G.S. Features of the use of information and communication technologies in assessing the quality of education// Central Asian Journal of education. – 4-13- 2022.Issue 1- vol7/ iss1/4.
7. Г.У. Раджабова Защита прав частных предпринимателей и роль малого бизнеса в инновационной экономике - Web of Scholar, 2018. – Т. 3. – №. 3. – С.3-5
8. Ibragimova.G.S. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifati monitoringining amaliy-texnologik hususiyati. "Toshmuhammad Niyoziy ilm-ma’rifat darg‘asi”// Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari.-Toshkent, 2022. 16-avgust – B.60-63.
9. SH.Kurbanov, E.Seytxalilov. Ta’lim sifatini boshqarish. Toshkent. “Turon-Iqbol”, 2006. 590 bet.
10. Saidov M.X. Oliy ta’lim tizimida moliyaviy boshqaruv: o‘quv qo‘llanma/ M.X.Saidov. – T.: “Tafakkur – Bo‘ston”, 2011.

**МАМЛАКАТДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛКНИ ЯРАТИЛИШ ВА БОШҚАРИШ
ЖАРАЁНИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ЖИҲАТЛАРИ**

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА СОЗДАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТЬЮ В СТРАНЕ**

**ECONOMIC ASPECTS OF THE PROCESS OF CREATION AND MANAGEMENT OF
INTELLECTUAL PROPERTY IN THE COUNTRY**

Исхаков Абдулахат Каюмович ТДТУ доценти

Аннотация

Мақолада интеллектуал мулк (капитал) ни моҳияти, аҳамияти, уни яратиш ва бошқаришнинг миллий тизимлари, институционал асослари, интеллектуал мулкни яратиш ва уни бошқаришнинг меъёриш ҳуқуқий асослари кенг ёритилган. Бундан ташқари интеллектуал мулк бозорини тартибга солишнинг ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий механизмларини яратиш босқичлари ва жаҳон тажрибаларига тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: интеллектуал мулк, интеллектуал капитал, меъёрий ҳуқуқий асос, иқтисодий муносабатлар, интеллектуал фаолият.

В статье подробно рассматриваются сущность и значение интеллектуальной собственности (капитала), национальные системы ее создания и управления, институциональные основы и нормативно-правовые основы создания и управления интеллектуальной собственностью. Кроме того, рассматриваются этапы создания организационно-правовых и экономических механизмов регулирования рынка интеллектуальной собственности и мировой опыт.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, интеллектуальный капитал, нормативно-правовая база, экономические отношения, интеллектуальная деятельность.

The article examines in detail the essence and significance of intellectual property (capital), national systems of its creation and management, institutional foundations and regulatory framework for the creation and management of intellectual property. In addition, the stages of creating organizational, legal and economic mechanisms for regulating the intellectual property market and world experience are considered.

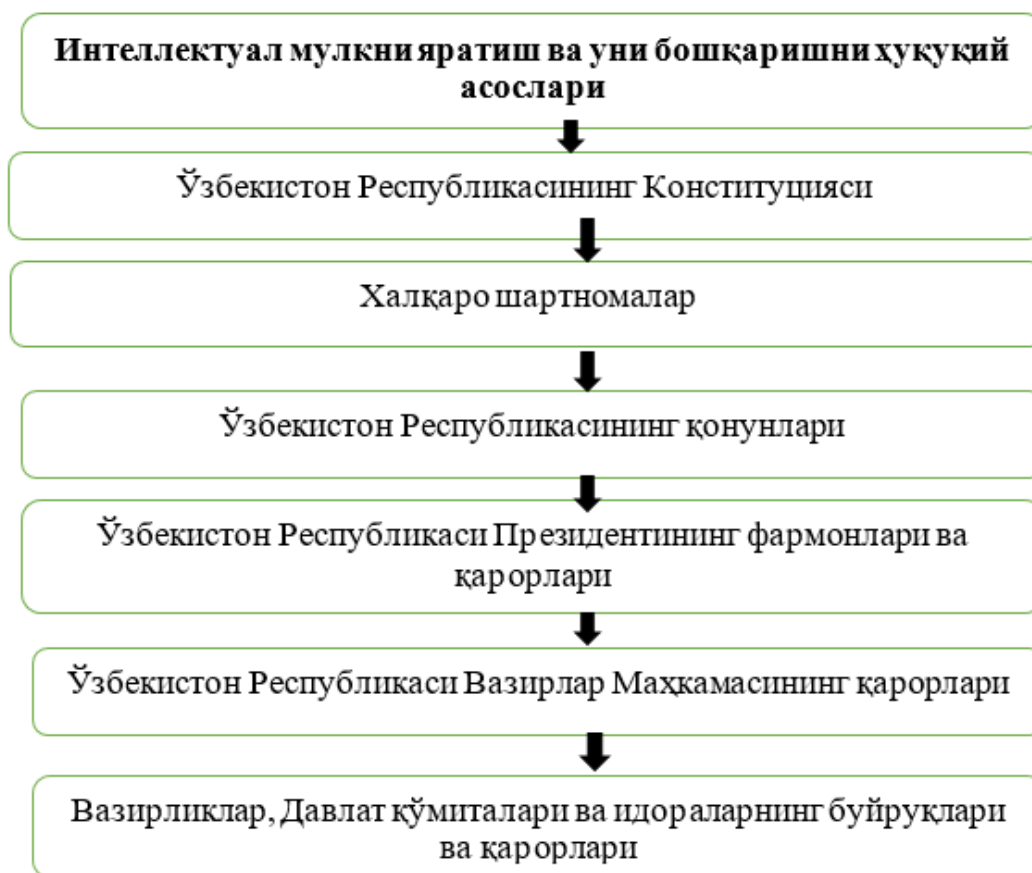
Keywords: intellectual property, intellectual capital, regulatory framework, economic relations, intellectual activity.

Интеллектуал капитал - интеллектуал қобилият эгалари ва унинг потенциал истеъмолчилари ўртасида юзага келадиган интеллектуал мулк шаклидаги интеллектуал (ижодий) фаолият натижаларини такрор ҳосил қилиш ва кенгайтиришга оид иқтисодий муносабатлар. У капиталнинг самарали ишлашига ҳисса қўшадиган, унинг ривожланиши учун шароит яратадиган турли хил ресурсларни ўз ичига олади.

Доимги жараёндан интеллектуал фаолиятнинг фаркли жиҳати, унда инсон онги, ақли, тафаккури мавжуд. Бу фаолиятда барчага маълум тартибларни ўзлаштириш, такрорлаш асосида эмас, янги, олдин ҳеч кимга фойдаланмаган қоидалар ваусулларни вужудга келтириш асосида бўлиши беради. Шу сабабли ҳам ижодий фаолиятни фан, техника, адабиёт ва санъат соҳасида янги маҳсулот (иш, хизмат) яратиш билан боғлиқ тугалланадиган жараёни интеллектуал фаолият деб таърифлаш мумкин.

Мамлакатимизда интеллектуал капитални яратиш ва уни бошқаришнинг миллий тизимни олти институционал ҳуқуқий асосга бўлишимиз мумкин. Булар, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Халқаро шартномалар, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Вазирликлар, Давлат қўмиталари ва идораларнинг буйруқлари ва қарорлари (1-расм).

Интеллектуал капитал инсоннинг ижодий фаолияти натижасида яратилган адабий, бадий, санъат асарлари ва саноат намунасидир. Ижодий фаолият, ўз навбатида, инсон тафаккури маҳсули ҳисобланади. Шу боис интеллектуал фаолият иштирокчилари яъни муаллифлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг энг фаол субъектларидир. Бугунги кунда интеллектуал капиталга оид қонунчиликнинг изчил ислоҳ қилинаётгани интеллектуал капиталнинг ҳуқуқ тизимида асосий институтлардан бири сифатида ривожланаётганидан далолат беради.

1-расм. Интеллектуал мулкни яратиш ва уни бошқаришнинг ҳуқуқий асослари

Манба: Муаллиф ишланмаси

Кейинги йилларда республикаимизда ҳам интеллектуал капитал (мулкка)га оид қонунчилик таркибан ва мазмунан жиддий янгиланди. Унга кўра интеллектуал мулк ҳуқуқини патент ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларга ажратиш мумкин. Миллий қонунларимизда айнан ана шу тоифадаги ҳуқуқлар эътироф этилган ҳолда, барча тафаккур мулкнинг иқтисодий ва ҳуқуқий муҳофаза қилинишини Фуқаролик кодексида кўришимиз мумкин. Кодекснинг нормалари, ўз навбатида, бир қатор соҳавий қонунларнинг ҳам қабул қилинишида ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Республикаимизда интеллектуал капитал (мулк) бозорини тартибга солишнинг ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий механизмларини яратилишини қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин (1-жадвал).

Интеллектуал мулк бозорини тартибга солишнинг ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий механизмларини яратилиш босқичлари

ЯРАТИЛИШ БОСҚИЧЛАРИ	ЧОРА-ТАДБИРЛАРМАЖМУИ
Биринчи босқич 1991-1995 йиллар	- бу давр жаҳон патент/муаллифлик тизими тажрибасини ўрганиш, соҳага оид ихтисослашган халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш, миллий қонунчилик асосларини яратиш, давлатнинг ваколатли органи, яъни Давлат патент идораси, Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш Давлат агентлиги ташкил этилди.
Иккинчи босқич 1996-2002 йиллар	- бу даврда интеллектуал мулк бойликларини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилди. Бу йилларда фақатгина патент ҳуқуқи соҳасида умуммажбурий характердаги 15 та ҳужжат ва идора фаолиятини тартибга соладиган 120 дан зиёд меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ҳам рўйхатга олинганини қайд этиб ўтиш лозим. Бу ривожланган давлатларнинг шу соҳада фаолият олиб борадиган идоралари тажрибасини республикамизда тизимли ҳамда самарали жорий этиш имконини берди.
Учинчи босқич 2003- 2012 йиллар	- бу йилларни “ҳамкорлар билан ишлаш даври” деб номлаш мумкин. Ҳуқуқий муҳофаза қилинадиган интеллектуал мулк объектлари ҳақида жамоатчиликни хабардор қилиш, халқаро анжуманлар ўтказиш орқали республикамизда олиб борилаётган соҳага оид ислохотларни дунё жамоатчилигига етказиш, соҳага оид миллий қонунчиликнинг қўлланиши ва халқаро актларнинг ижроси юзасидан назорат-таҳлил ишлари ўтказилиши, омма ўртасида тарғибот ишларини юритиш кучайганини кўриш мумкин.
Тўртинчи босқич 2012-2018 йиллар	- бу давр оралиғида ҳар бир мамлакат иқтисодий-ижтимоий фаровонликка эришиш учун интеллектуал мулк муҳофазасининг мустаҳкам тизимига эга бўлиши учун ягона бошқарув тизимини ташкил этди.
Бешинчи босқич 2019 йилдан янги давр бошланиши	-интеллектуал мулк соҳасида давлат бошқарувини такомиллаштириш чора-тадбирларини бошлаб берди.

Манба: Муаллиф ишланмаси

Интеллектуал мулкни бошқаришнинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш, давлат органлари ва манфаатдор ташкилотларнинг биргаликдаги фаолиятини таъминлаш, энг асосийси жамиятнинг турли қатламлари, айниқса, ёш авлод орасида соҳага оид назарий, ҳуқуқийбилимларни тизимли тарғиб қилиш долзарб вазифалардан биридир.

Қонунлар сонининг кўплиги айрим нормаларнинг бошқа қонунларда такрорланиши ёки умумий ҳавола йўсинидаги нормаларнинг пайдо бўлишигаолиб келади. Шунингдек, соҳага оид қонунлар илмий концепцияси ихчамлашиб, кодексда яхлит илмийликка асосланган, назарий жиҳатдан асослаш мумкин бўлган нормалар жамланиши мумкин.

Мамлакат иқтисодиётни ривожлантиришда барча тадбиркорлик субъектларини инновацион фаолиятга жалб этиш, назарий билимларни амалиёт билан уйғунликда олиб бориш, бунда олимлар ва корхоналар ўртасидаги ҳамкорликни таъминлашга эришиш, интеллектуал капитал объектларини ишлаб чиқаришга жорий этишнинг турли шакл ва

воситаларидан кенг фойдаланиш, миллий интеллектуал капитал бозорини ривожлантириш лозим.

Юқорида кўрсатилган масалалар ўз ечимини топса, мамлакатимизнинг иқтисодий қудрати янада ошган, жаҳон иқтисодиётидаги салмоғи кенгайган бўларди. Зеро, бугунги авлод дунё тамаддунининг тамал тошини қўйган буюк аждодларнинг салоҳиятли вориси эканини намоён этиши учун барча имкониятлар мавжуд.

Интеллектуал капитал (мулк) билан боғлиқ иккита тушунчани аниқлаштириб олиш керак: уни муҳофаза қилиш ва уни ҳимоя қилиш. Мулкни муҳофаза қилиш бирор интеллектуал мулкни яратиш, уни рўйхатдан ўтказишгача бўлган жараён тушунилади. Масалан, ихтиро яратилса, Интеллектуал мулк агентлигида патентланади ва муҳофазага олинади. Уни ҳимоя қилиш эса ундан кейинги жараён. Кимдир интеллектуал мулкдан берухсат фойдаланса, интеллектуал мулк ҳимоя қилинади.

XX асрда қарашларида мулк тушунчаси муҳим ўрин эгаллаган ягона иқтисодий йўналиш сифатида, институционализм АҚШда шаклланиб эди. Мулк назарияси асосчилардан бири Торстейн Веблен (1857-1929) ишлаб чиқариш билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган, номоддий кўринишдаги, эгасига даромад келтирувчи сифатида ғойибона мулкчилик тушунчасини кенг илмий муомалага киритди. Шундан кейин XX асрнинг 20-30 йилларида мулкчилик назарияси мазмунига кенгроқ ёндашиш учун янги Австрия мактабининг вакили Людг фон Мизес (1881-1973) мулкнинг иқтисодий тоифасини батафсил изоҳлаб берди. У, мулкни иқтисодий жиҳатдан активдир деб тавсифлайди. Шунинг учун мулк назариясини кўриб чиқишда бундай ёндашувни функционал деб аташ мумкин. Л.Мизес мулкнинг ҳукукий жиҳатларини ўрганмайди, лекин мулкни актив сифатида бошқариш кераклигини таъкидлайди. Шу билан бирга, у мулк назариясига оид яна бир қонидани тўғридан-тўғри баён қилди.

У мулк эгасининг ҳуқуқларини муайян юридик муассасалар эмас, балки, корхона томонидан бир шахс ёки одамлар гуруҳи томонидан товарлардан фойдаланиш ва бунинг учун жавобгарлик тўғрисида эътироф этилган талаблар сифатида изоҳлайди. Мулк ҳуқуқи муваффақиятли бўлиш учун мулк ҳуқуқи эгасига, бир томондан ушбу товардан фойдаланиш натижасида олинadиган барча имтиёзларни талаб қилиш ҳуқуқини бериши ва бошқа томондан эса уни ишлатишда етказилган барча зарар учун айблаш кераклигини таъкидлайди.

Шундагина мулк ҳуқуқининг эгаси натижага тўлиқ жавоб беради. Л.Мизеснинг таълимотида мулк ҳуқуқларининг энг муҳими бу анъанавий эгалик қилиш, фойдаланиш ва мулкни тасарруф этиш ҳуқуқлари эмас, балки мулкдан фойдаланиш орқали даромад олиш ҳисобланади.

XX асрнинг ўрталарида неоинституционализм вакиллари доирасида мулккатегориясини кўриб чиқиш учун яна бир ёндашув шаклланди. Асосчилари, Алчян А. (1914-2013) ва Г.Демсец (1930-2019) лар бўлиб улар ўз асарларида мулк ҳуқуқи назариясининг асосларини ёритиб бердилар. Бу масаладанеоинституционал йўналиш ва классик йўналиш вакиллари ўртасида фарқ шундан иборатки, Алчян А., Демсец Г. ва уларнинг издошлари мулкни ташкил этувчи “тўплам” таркибини ўзгартирадиган кучлар рўйхатини кенгайтирдилар. Масалан, 1961 йилда инглиз ҳуқуқшуноси Артур Оноре томонидан ишлаб чиқилган мулк ваколатларининг тўлиқ тўплами 11 элементни ўз ичига олади. Мулк ҳуқуқлари назарияси асосида “мулк” тушунчаси одатда турли шахслар ўртасида ҳар хил улушларда тақсимланган ҳуқуқлар тўплами сифатида талқин этилади. Айнан, Артур Оноре рўйхати ўз ичига олган мулк ҳуқуқлари тўплами таърифи “тўлиқ” ҳисобланади:

Булар, 1) мулкка эгалик ҳуқуқи (*ins possendi*), яъни мулкни жисмоний назорат қилиш ва мутлоқ бошқарувни амалга ошириш шу жумладан эгасининг вакиллари ёки ишончли шахслари орқали назорат қилиш;

2) фойдаланиш ҳуқуқи (*ins utendi*), яъни ашёдан шахсий фойдаланиш ҳуқуқи;

3) тасарруф этиш ёки бошқариш ҳуқуқи (*ins abutendi*), ашё қандай ва ким томонидан ишлатилиши тўғрисида қарор қабул қилиш;

4) мулкни ўзлаштириш ёки даромад олиш ҳуқуқи (*ins fruendi*), яъни ашёдан аввал шахсий фойдаланиш ёки ундан фойдаланишга бошқа шахсларнинг рухсатномаси натижасида

олинадиган имтиёзлар;

5) қолдиқ қиймати ёки суверен ҳуқуқи (ins vindicandi), яъни товарни бегоналаштириш, истеъмол қилиш, исроф қилиш, ўзгартириш ёки йўқ қилиш ҳуқуқи;

6) хавфсизлик ҳуқуқи (security right), яъни мулкни мусодара қилишдан иммунитетни кафолатлайдиган ҳуқуқ;

7) мерос ҳуқуқи (inheritance law), яъни мерос қолдирган ҳолда ашёни бериш ҳуқуқи;

8) муддатсизлик ҳуқуқи (perpetuity), агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, вақт ўтиши билан чексиз эгалик қилиш ҳуқуқи;

9) зарарли фойдаланишни тақиқлаш ҳуқуқи (right to prohibit harmful use), ашё ташқи салбий таъсир кўрсатиши билан боғлиқ бўлса, ундан фойдаланишни тақиқлаш ҳуқуқи;

10) ундириш шаклидаги жавобгарлик (penalties), яъни қарзни тўлаш учун нарсаларни олиш имконияти;

11) қутилаётган қолдиқ ҳуқуқи (residual nature), яъни ўтказиш муддати тугагандан сўнг бировга берилган ваколатларни “табiiй” қайтариш.

Интеллектуал капитал фаолиятининг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш, давлат органлари ва манфаатдор ташкилотларнинг биргаликдаги фаолиятини таъминлаш, энг асосийси жамиятнинг турли қатламлари, айниқса, ёш авлод орасида соҳага оид назарий, ҳуқуқий билимларни тизимли тарғиб қилиш долзарб вазифалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Армен А.Алчян, Гарольд Демсец. Производство, стоимость информации и экономическая организация. Опубликовано в American Economic Review. 1972. С317. -218с.
2. Олейник А.Н. Институциональная экономика. Учебное пособие. -М.: ИНФРА-М, 2002. (416с). -110с
3. Беркинов Б.Б. Институционал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. – Т.: YANGI NASHR, 2011. –78-80 бетлар.
4. Назина К.Н., Кокурина Д.И., Агабекова С.И., Инновационная политика. Учебное пособие. - М.: Юрайт. 2019. -157-160сс.
5. Мизес Л. Человеческая деятельность. Трактат по экономической теории М Экономика, 2000, -488с
6. Ibragimova, S., & Bakhodirova, K. (2023). Formation of investment activities of energy enterprises. In E3S Web of Conferences (Vol. 461, p. 01074). EDP Sciences.
7. Ибрагимова, С. (2022). Перспективы инновационного развития корпоративного управления в Узбекистане. Иқтисодиёт ва та’лим, 23(2), 123-128.
8. Ибрагимова, С., & Абдулазизов, Ф. (2025). Развитие корпоративного управления в Узбекистане на основе современных мировых стандартов. Яшил иқтисодиёт ва тараққиёт, 3(1).
9. <http://elibrary.ru>

**ЦИРКУЛЯР ИҚТИСОДИЁТНИ ШАКЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ
ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКИ**

**THEORETICAL BASIS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF CIRCULAR
ECONOMY**

Юлдашев Шухрат Ганиевич,
Ўзбекистон Миллий Университети, “Иқтисодиёт факултети”,
“Иқтисодиёт назарияси” кафедраси профессори, и.ф.д.
Шарифхўжаева Хонзодахон Аъло қизи,
“Иқтисодиёт” таълим йўналиши 1-курс магистратура талабаси

Аннотация

Анъанавий чизиқли иқтисодиёт моделига нисбатан алтернатив иқтисодиётга бўлган фундаментал эҳтиёж, ёпиқ қиймат занжири моделларига асосланган циркуляр иқтисодиётни ривожлантиришда илмий ва амалий қарама-қаршиликларга сабабчи бўлмоқда. Циркуляр иқтисодиёт бугунги кунда кўплаб ривожланган мамлакатлар томонидан илгари сурилаётган машҳур илмий концепциялардан биридир. Шунга қарамай, унинг назарий жиҳатлари тўлиқ шакллантирилмаган ва адабиётларда ушбу концепциянинг илмий жиҳатдан тизимли таҳлили ҳам ҳалигача мавжуд эмас. Ушбу мақоланинг мақсади циркуляр иқтисодиётнинг мазмунини аниқ тушуниш имконини берувчи назарий концепцияларни ва ушбу иқтисодиётнинг эволюцион жиҳатларини таҳлил қилишдан иборат.

Калит сўзлар: циркуляр иқтисодиёт; саноат экологияси; тоза ишлаб чиқариш; ёпиқ занжирли таъминот занжири модели; ресурсларни қайта тиклаш ва қайта ишлаш модели; маҳсулотнинг ишлаш муддатини узайтириш модели; ҳамкорлида фойдаланиш модели, барқарор ривожланиш мақсадлари.

Фундаментальная потребность в альтернативе традиционной линейной экономической модели привела к научным и практическим спорам в развитии экономики замкнутого цикла, характеризующейся как экономика с моделями замкнутой цепочки создания стоимости. В настоящее время циклическая экономика является популярной концепцией, продвигаемой многими развитыми странами и национальными правительствами. Несмотря на это его теоретические аспекты не получили должного развития. В научной литературе до сих пор отсутствует систематический научный анализ данной концепции. Целью данной статьи является анализ существующих теоретических положений и эволюционной составляющей круговой экономики для более точного понимания ее содержания.

Ключевые слова: циркулярная экономика; промышленная экология; чистое производство; модель замкнутых цепочек поставок; модель восстановления и переработки ресурсов; модель продления жизненного цикла продукта; модель совместного использования, цели устойчивого развития.

The fundamental need for an alternative to the traditional linear economic model has led to scientific and practical debates in the development of a circular economy, characterized as an economy with closed value chain models. Currently, the circular economy is a popular concept promoted by many developed countries and national governments. Despite this, its theoretical aspects have not been adequately developed. There is still no systematic scientific analysis of this concept in

the scientific literature. The purpose of this article is to analyze the existing theoretical provisions and the evolutionary component of the circular economy for a more accurate understanding of its content.

Keywords: circular economy; industrial ecology; cleaner production; closed supply chain model; resource recovery and recycling model; product life cycle extension model; sharing model; sustainable development goals.

Циркулярлик (айланма, ёпиқ циклга асосланган иқтисодиёт) тушунчаси чуқур тарихий ва фалсафий илдизларга эга. У бир қатор илмий мактабларнинг қарашлари асосида узоқ давр мобайнида ривожланиб, уч босқичдан иборат эволюция йўлини босиб ўтган, яъни: шаклланиш босқичи, назарий асослаш босқичи ва циркуляр иқтисодиёт концепциясини тизимлаштириш босқичлари. (1-жадвал).

Замонавий циркуляр иқтисодиёт тушунчасининг юзага келиши 1960-йилларнинг охири ва 1970-йилларнинг бошларига хос бўлиб, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш сари интилишнинг мантикий натижасидир. Табиий ресурсларнинг чекланганлик муаммоси тобора кучайиб бораётган муаммо бир қатор Ғарб мамлакатларида мавжуд истеъмол моделини сақлаб қолган ҳолда глобал инқирознинг муқаррарлиги масаласини долзарб қилиб қўйди.

Табиатни оқилона бошқаришнинг моҳиятини илмий жиҳатдан тушунишга қаратилган биринчи уринишлардан бири 1948 йилда М. Ганди ва унинг маслакдоши Ж. Кумараппалар томонидан амалга оширилган. Гандининг биномиал иқтисодиёт билан боғлиқ ғоялари материализмни рад этиш орқали инсониятнинг маънавий ривожланишига ёрдам бериш учун ишлаб чиқилган. Ғарб иқтисодий тизимларининг аксарияти эҳтиёжларни кўпайтириш концепциясига асосланган бўлса-да, М.Ганди бу концепция барқарор эмас ва жамиятнинг таназзулига сабабчи бўлади, деб ҳисоблаган. Биномиал иқтисодиёт, аксинча, барқарорлик ва тинчлик иқтисодиёти эди. У нафақат аҳолининг шахсий ва маънавий ривожланишини, балки атроф-муҳитни муҳофаза қилишни, табиий ресурслардан табиий циклларни бузмаган равишда унумли фойдаланишни, табиатни асл кўринишида тиклаш истагини назарда тутган [1].

XX асрнинг 60-йилларида Ганди иқтисодиётининг – Г. Хардин ("Умумий ресурслар фожиаси"), П. Эрлих ("Популяция бомбаси"), Н. Георгеску-Роген ("Энтропия қонуни ва иқтисодий жараён"), М.Букчин ("Экологик социология") ва Д. Меадоуз ("ўсишнинг чегаралари") каби издошлари ҳам ўз тадқиқотларини олиб бришди. Ушбу тадқиқотларнинг асосий мавзулари демографик мувозанат, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва глобал экологик инқирозни таҳлил Ушбу тадқиқотларнинг асосий мавзулари демографик мувозанат, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва глобал экологик инқирозни таҳлил қилиш методологиясини ишлаб чиқишга бағишланган.

Аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиб бориши глобал экологик муаммо сифатида тан олинди, чунки у атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатиб, табиий ресурслардан фойдаланиш босимини сезиларли даражада ошиб кетишига сабабчи бўлди, яъни: ўрмон майдонларининг чопилиш натижасида кескин камайиб кетиши, иқлимни ўзгариши, биологик сиғим ва салоҳиятнинг пасайиб кетиши, шаҳарларнинг катталиб кетиши, қишлоқ хўжалик ерларининг таназзулга учраши, энергияга бўлган талабни ошиб кетиши, денгиз экотизимига бўлган таъсир, истеъмолни ва ишлаб чиқариш чиқиндиларининг кўпайиб кетиши шулар жумласидандир.

1960-йилларда экологик ҳаракатнинг вужудга келиши экологик муаммолар ва уларнинг инсон саломатлигига таъсирини англашга ёрдам берди. Дастлаб жамият эътибори маҳсулот дизайни ва уларнинг атроф-муҳитга бўлган таъсирига қаратилди. В.Папанек биринчи бўлиб лойиҳалаштиришга иқтисодий унсур сифатида аҳамият берди: дизайн шунчаки маҳсулотга шакл беришгина эмас, балки ижтимоий, ахлоқий ва экологик жиҳатларни ҳисобга олиши лозим бўлган ўзгарувчан воситадир деб таъкидлаган.

Эко-дизайнни ривожлантиришнинг пойдевори бўлмиш лойиҳалаштиришга бўлган бундай ёндашув иккита асосий мақсадга, яъни: чиқиндилар ҳосил бўлишининг олдини олиш ва материалларни бошқаришни яхшилашга қаратилган эди [2].

Циркуляр иқтисодиёт концепциясининг эволюция босқичлари [1]

Шаклланиш босқичи (экологик йўналтирилган назарий тушунчаларнинг шаклланиши), 1948-1970 йиллар.	
Гандининг иқтисодий таълимоти (М. Ганди, 1948 й.)	“Келажакнинг космик кemasи Ер иқтисодиёти” (К. Боулдинг, 1966 й.)
“Умумий ресурслар фожияси” (Г. Хардин, 1968 й.)	“Популяция бомбаси” (П. Эрлих, 1968 й.)
“Энтропия қонуни ва иқтисодий жараён” (Н. Георгеску-Роген, 1971 й.)	“Яқунловчи доира” (Б. Коммонер, 1971 й.)
“Иқтисодий социология” (М. Букчин, 1971 й.)	“Ўсиш чегаралари” (Д. Медоуз, 1972 й.)
“Экологик дизайн” (В. Папанек, 1972 й.)	“Кичик бўлгани ажойиб” (Э. Шумахер, 1973 й.)
“Оқава сувларни тозалаш” (К. Холкомб, 1970 й.)	“Қаттиқ маиший чиқиндиларни бошқариш ва уларни қайта ишлаш” (С. Левик, Д. Девис, 1975 й.)
Назарий асослаш босқичи (чиқиндилар қийматини ошиб бориши, ёпиқ ишлаб чиқариш тизимини модернизация ва реконструкция қилиш), 1980-2010 йиллар.	
“Саноат экологияси” (Р. Фрош, Н.Галлопулос, 1989 й.)	“Экодизайн” (А. Райан, 1992 й.)
“Саноат метаболизми” (Р. Эйрес, У. Симонис, 1994 й.)	“Тоza ишлаб чиқариш” (Л. Бас, 1995 й.)
“Эко-саноат парклари ва саноатлараро тармоқлар” (Э. Коэн-Розенталь, 1998 й.)	“Биомимикрия” (Дж. Бениус, 1998 й.)
“Табиий капитализм” (П. Хокен, Э. Ловинс, 1999 й.)	“Тескари логистика” (Д. Роджерс и Р. Тиббен-Лембке, 1999 й.)
“Циркуляр иқтисодиёт” (Дж. Янг, 2001 й.)	“Ёпиқ таъминот занжирлари” (В. Даниэль ва бошқ., 2003 й.)
Биоиқтисодиёт (Европанинг таркибий ва инвестиция фонди, 2004 й.)	“Бешиқдан бешиккача” (М. Браунгарт, У. МакДонах, 2002 й.)
“Самарали иқтисодиёт” (У. Стахель, 2010 й.)	“Биосфера қоидалари” (О. Унру, 2008 й.)
Тизимлаштириш босқичи (циркуляр иқтисодиёт муммоларига нисбатан қарашларни ўзгариб бориши), 2010 йилдан ҳозирги кунга қадар	
“Моддий самарадорлик” (Дж. Олвуд и др., 2011 й.)	“Экотизимли иқтисодиёт” (О. Шармер ва бошқ., 2013 й.)
“Қайта тикланувчи капитализм” (Дж. Фуллертон, 2015 г.)	“Ижтимоий циркуляр иқтисодиёт” (А. Мис, С. Голд ва бошқ., 2017 й.)
“Симбиотик иқтисодиёт” (И. Деланнуа, 2017 й.)	“Доимий циркулярлик” (Д. Бург, К. Арнсперг, 2018 й.)
“Спирал иқтисодиёт” (Э. Эшби ва бошқ., 2019 й.)	“Рақамлаштириш, циркуляр иқтисодиёт ва меҳнатнинг келажаги” (Э. Ларссон, Л. Линдфред, 2019 й.)

Ғарбда Ганди иқтисодий таълимотининг издоши Э.Шумахер деб ҳисоблаш мумкин. Муаллифнинг “Кичик бўлгани ажойиб” (Э. Шумахер, 1973 й.) асари давримизнинг аксарият олимлари ва мутахассисларига катта таъсир кўрсатди. Ганди сингари у "муаммони тўлиқ

тушунишимиз ва янги - доимийликка мўлжалланган ҳаёт тарзини ривожлантириш имкониятларини кўришимиз керак” деб таъкидлаган. Улар орасида у тупроқ унумдорлигини ошириш; экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотларни ишлаб чиқариш; атроф-муҳитга минимал таъсир кўрсатувчи технологияларни ривожлантиришни таъкидлаб ўтган.

Э.Шумахер чекланмаган иқтисодий ўсишга қарши чиқиб, бундай ривожланиш тенденцияси табиатга ва унинг “атроф-муҳитни таҳминий даражадаги аралашувини енгиш қобилияти”га таҳдид солади, деб ҳисоблаган [3].

“Циклик экологик тизим” атамаси биринчи марта К.Боулдинг томонидан таклиф қилинган. “Келажакнинг космик кемаси Ер иқтисодиёти” деб номланган илмий асарида Ерда ресурсларнинг чекланган заҳиралари мавжуд, лекин ифлосланиш натижалари табиат томонидан тўлиқ ўзлаштирилмайди, шунинг учун инсоният хом ашё ва бошқа материаллар танқислигини олдини олиш чораларини олдиндан кўра билиши лозим, деб таъкидлаган. Шунингдек, Боулдинг ушбу тадқиқотида жаҳон иқтисодиёти доимий ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш ва катта миқдорда чиқиндиларни ҳосил қилишга қаратилган очик қизиқли тизим сифатида ифодалаган [4].

Экологик инқироз муаммоси 1972 йилда Рим клубининг “Ўсиш чегаралари” деб номланган ҳисоботида ҳам кўриб чиқилган. Унда дунё ресурсларнинг танқислиги сабабли жиддий муаммоларга учраши ва натижада атроф-муҳит ишлаб чиқарилган барча чиқиндиларни ўзлаштира олмаслигига алоҳида эътибор қаратилган. Ушбу таҳлилда “ўсиш мувозанатининг ҳолати” деб номланувчи ғоя илгари сурилиб, унга кўра истеъмол ва ифлосланиш миқдори камайиб, турли материалларни тез суръатлар билан қайта ишлашга эришилса, атроф-муҳит деградацияси тезлигини камайтириш мумкин деган хулосага келинган [5].

Циркуляр иқтисодиёт концепциясининг шаклланиш босқичи, чиқиндиларни бошқариш, ишлаб чиқарилган чиқиндилар миқдорини камайтириш ва уларни алоҳида йиғиш орқали ресурслардан қайта фойдаланиш масалаларини ўрганишнинг илк боқичи ҳисобланади. Ўз навбатида С.Левик, Д.Девис ва Д.Хьюз каби тадқиқотчилар чиқиндиларни бошқариш назариясини ҳам ишлаб чиқдилар. Ушбу назария чиқиндиларни бошқариш инсон саломатлиги ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олиши керак деган тахминга асосланади. Муаллифлар томонидан чиқиндиларнинг таснифи, уларни еғиш тизими яратилди ва қаттиқ маиший чиқиндиларни утилизация қилишнинг тубдан янги ёндашуви ҳам таклиф этилди. Чиқиндиларни бошқариш тизими табиий ресурслардан барқарор фойдаланишни қўллаб-қувватлаш ва қимматбаҳо материалларнинг йўқолиб боришини кескин камайтириш ғоясига асосланган.

Шундай қилиб, циркуляр иқтисодиёт концепцияси шаклланишининг биринчи босқичининг якунига келиб, глобал экологик инқироз масаласининг долзарблик даражаси асослаб берилди, фундаментал ғоялар шакллантирилди ва ушбу концепцияни шакллантиришнинг дастлабки экологик тамойилларига ҳам асос солинди. Шунингдек, мониторинг ва баҳолашни амалга ошириш мақсадида унга хос кўрсаткичларни ишлаб чиқишни ҳисобга олган ҳолда, ёпиқ тизим моделини янада ривожлантириш бўйича вазифалар белгилаб олинди.

Таъкидлаш жоизки, ривожланиб бораётган циркуляр иқтисодиёт концепцияси ўз муаммоларини илмий асосланишини ва назарий жиҳатдан ривожланишини ҳам талаб қилмоқда.

1989 йилда Р. Фрош ва Н. Галлопоулоснинг “Ишлаб чиқариш стратегиялари”, деб номланувчи мақоласида энергия ва материаллардан фойдаланишни оптималлаштирувчи ва чиқиндилар ва ифлосланиш даражасини минималлаштирувчи саноат экотизимини яратиш зарурати асосланган. Ушбу концепция саноат экотизимини атроф-муҳитдан ажратилган ҳолда эмас, балки у билан ўзаро таъсирда кўриб чиқишни талаб қилди.

Шу билан бирга, концепциянинг асосий мақсади материаллар ишлаб чиқаришнинг тўлиқ, яъни, бошланғич материалдан то тайёр материалгача, компонент, маҳсулот, эскирган маҳсулот ва якуний утилизация қилишгача бўлган даврини оптималлаштиришдан иборат.

Оптималлаштириш лозим бўлган омиллар эса ресурслар, энергия ва капиталдан иборат. Энергия ва материалларни истеъмол қилишнинг бундай тизимида чиқиндиларнинг ҳосил бўлиш даражаси минималлаштирилади ва бир жараёндан чиқадиган чиқиндилар бошқасига ҳам ашё бўлиб хизмат қилади. Саноат экологиясининг асосий вазифаларидан бири табиий экотизимларда учрайдиган деярли ёпиқ моддий циклларни яратиш, иккинчидан эса атроф-муҳитга чиқиндилар ажратиб чиқаришни минимал даражада камайитиришдан иборат [6].

Циркуляр иқтисодиёт концепциясини назарий асослаш босқичининг муҳим жиҳати саноат метаболизми ва тоза ишлаб чиқариш концепцияларини ишлаб чиқишдан иборат бўлди. Назарий жиҳатдан, саноат метаболизми тушунчаси одатий саноат объектларининг (масалан, хўжалик корхоналари ёки компаниялар) фаолиятини биологик организмлар билан таққослайди. Корхона тирик организмнинг иқтисодий аналоги ҳисобланади. Корхоналар ҳам, биологик организмлар ҳам қуйидаги хусусиятларга эга: яхлитлик (юқори даражадаги ташкилий жиҳатлар); очиклик (модда (ҳом ашё), энергия, тизим ичидаги маълумотлар, шунингдек ташқи муҳит билан алмашув); фаолият (tizim элементларини янгилаш); мутаносиблик (турли хил бошланғич ҳолатлардан бир хил натижага турли йўллар билан эришиш).

XX-асрнинг 90-йилларини якунида юзага келган саноат экологияси, саноат метаболизми ва экодизайн каби соҳалар табиий муҳит фаолиятини ўрганиш орқали саноат тизимини ўзгартиришга йўналтирилган эди. Ушбу жараёнда технотизим деб аталувчи тизим миқёсидаги материал оқимларини тизимли таҳлил қилиш талаб этилди. Табиийки, асосий вазифаси материаллардан самарали фойдаланиш, шунингдек, чиқиндиларни камайитириш ва қайта ишлашни ҳал қилиши лозим бўлган "эко-саноат парклар" тушунчаси ҳам юзага келди, шунингдек, маҳсулотнинг чидамлилиги; таъмирлаш, реконструкция қилиш, модернизациялаш ва қайта ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлашга йўналтирилган тадқиқотлар тегишли соҳаларга нисбатан бўлган қизиқишни кучайишига олиб келди.

Циркулярлик ҳақида илгари сурилган ғоялар нуктаи назаридан М.Браунгарт ва У.МакДонахларнинг “Бешиқдан-бешикча”, деб номланган тадқиқотининг моҳияти жуда яқин. “Бешиқдан-бешикча” концепцияси турли материаллар ва ишлаб чиқариш жараёнларининг ижобий хусусиятларини оптималлаштирувчи интеграциялашган экологик самарага эга ёндашув орқали инсонлар ҳаётининг экологик, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатларини доимий равишда инновацион равишда ривожлантиришга, шунингдек, маҳсулот ва хизматларни лойиҳалаштиришга қаратилган. Ушбу концепция табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш тамойилини қўллаб-қувватлайди, унга кўра “тупроқда чиқинди йўқ” ва “чиқиндилар озиқ-овқатга тенг”. Бир жараённинг чиқиндилари бошқаси учун ресурс базасига айланади ва муаллифлар томонидан “озуқа моддалари” деб номланади. М. Браунгарт ва У. Мак Донах икки турдаги озуқа моддаларини ажратиб кўрсатишади: биологик ва техник озуқа моддалари. Техник озуқа моддалари (ноорганик моддалар) захарли бўлмаган, зарарсиз синтетик материаллар бўлиб, табиатга салбий таъсир кўрсатмаслиги лозим.

Муаллифлар, шунингдек, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги маҳсулотга бўлган муносабатни қайта кўриб чиқишга ҳаракат қиладилар, ишлаб чиқариш тизими ўз фаолиятини шундай лойиҳалаштириши лозимки, унда товар ҳаётий циклининг сўнгида ўзининг технологик ёки биологик озуқа моддаларидан янги маҳсулотни яратишда ёки хизмат кўрсатишда фойдаланиши керак. Натижада, ишлаб чиқариш усули ва ишлаб чиқарувчининг фикрлаш тизими ҳам тубдан ўзгаради [7].

Циркулярлик ғоясини шакллантиришда фойдаланилган асосий тушунчаларни таҳлил қилиш бизга умумий тезисларни белгилаб олиш имкониятини беради. Биринчидан, барча тушунчалар технократия ва рационализм ғояларидан инсон ва табиий муҳит ўртасида уйғунликка эришишга интилиш ғоясини ифодалайди. Иккинчидан, улар чиқиндиларни бошқариш тизимини ўзгартиришга ва экологик самарали ишлаб чиқаришнинг янги тушунчасини қабул қилишга ёрдам беради.

Бу даврдаги яна бир воқелик барқарор ривожланиш борасидаги кенг муҳокамаларга сабабчи бўлган Брундтланд ҳисоботи (1987 йил) билан боғлиқ эди [8]. Хусусан, барқарор

ривожланиш имконият сифатида қабул қилиниб, ушбу глобал муаммонинг ечими рискларни бошқариш, харажатларни камайтириш, иқтисодий ўсиш ва инновацияларни таъминлаш воситаси сифатида қабул қилинди. Чиқиндиларни ва ресурсларни бошқариш стратегиялари синергия ва муросалар воситасида бир-бири билан чамбарчас боғлиқлик сифатида тушунтирила бошланди. Ушбу нуқтаи назар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Атроф-муҳит ва тараққиётга бағишланган конференциясида (1992 йил) ифодаланган ва стратегик тадбирлар орқали бир вақтнинг ўзида иқтисодий, экологик ва ижтимоий манфаатларга эришиш мумкин бўлган уч томонлама концепция сифатида танилган. Синергия ғояси бизнес ҳамжамият томонидан қабул қилинди, бунинг исботини Дж. Бениус, У. Стаҳел и Дж. Янгларнинг тадқиқотлари орқали кўришимиз мумкин. Шунингдек, чиқиндилар ва ресурслар борасидаги баҳслар мураккаблашиб, жиддий тус ола бошлади. Илмий жамоалар кўплаб концепциялар атрофида бирлашиб, қўшма илмий-техник лойиҳалар устида ишлашни бошладилар.

1980-2010 йиллар мобайнида бизнеснинг янги моделлари шаклланиб борди. Бир қатор илмий мақолаларда циркуляр иқтисодиётдаги бизнес-модел тушунчаси аксарият ҳолатларда маҳсулотни яратиш ва ундан қайта фойдаланиш учун сарфланадиган материалларнинг кадр-қийматининг таҳлил қилишга бағишланган.

Чизикли бизнес моделлардан фарқли ўларок, циркуляр бизнес-модел нафақат янги товар ва хизматларни ишлаб чиқариши, балки анъанавий бизнес моделларда илгари иштирок этмаган янги ишлаб чиқариш жараёнларини ҳам яратиши мумкин. В. Даниэл “Ёпиқ таъминот занжирлари”, Дж. Янгнинг “Циркуляр иқтисодиёт”, В. Стаҳелнинг “Самарали иқтисодиёт” ва бошқа муаллифларнинг тадқиқотларини асос сифатида олиб, кейинчалик амалга оширилган муҳим аҳамиятга эга учта бизнес-моделни ажратиб кўрсатишимиз мумкин.

Ёпиқ таъминот занжири модели: тўлиқ қайта ишланадиган, қайта фойдаланиш мумкин бўлган материаллардан корхоналарнинг танқис табиий ресурсларга ва атроф-муҳитга зарарли бўлган материалларга боғлиқлигини камайтириш орқали харажатларни минималлаштириш ва рентабелликни ошириш учун кейинги ҳаётий циклларида фойдаланиш мумкин.

Ресурсларни тиклаш ва қайта ишлаш модели бошқа мақсадлар учун тикланиши ва қайта ишланиши мумкин бўлган барча нарсаларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш ва истеъмолни таъминлайди. Ушбу модель экологик хавфларни камайтириши ҳам мумкин. Масалан, зиғир ёки бошқа матолардан фойдаланган ҳолда, компания барқарор ва экологик тоза биомасса ресурсларини ишлаб чиқариши мумкин, бу эса тўқимачилик компанияларига пахта етиштирмасдан тўқимачилик маҳсулотларини яратишга имкон беради.

Маҳсулотнинг ҳаёт циклини узайтириш модели циркуляр салоҳият билан боғлиқ қийматини тиклашга интилади. Фирмалар маҳсулотларни модернизация қилиш, таъмирлаш ёки қайта ишлаш орқали иқтисодий жиҳатдан қийматини тиклашлари мумкин. Ушбу бизнес-моделли фирмага маҳсулотларни долзарб сақлаш учун сотиш орқали қиймат яратишга имкон беради. Ушбу бизнес-модел фирмага, маҳсулотларга нисбатан долзарблик даражасини сақлаб туриш мақсадида уларни шунчаки сотиш орқали, қиймат яратиш имкониятини беради.

Таъкидлаш жоизки, XXI-асрнинг бошларида циркуляр иқтисодиёт соҳасидаги тадқиқотлар энергия самарадорлиги, чиқиндиларни еғиш хажми, экология самарадорлиги, шикаст етказиш қобиляти, қайта ишлаш самарадорлиги ва инновацион фаоллик даражаси каби кўрсаткичларни баҳолаш орқали ушбу концепцияга ўтишнинг миллий хусусиятларини аниқлаш имконини бери.

Шундай қилиб, циркуляр иқтисодиёт концепцияси эволюциясининг иккинчи босқичида саноат ва жамият миқёсидаги ресурслар оқими синчковлик билан ўрганилди, қўллаб-қувватловчи экотизимлар билан ўзаро таъсир жараёнлари тадқиқ этилди, ресурслардан фойдаланишни такомиллаштириш имкониятлари аниқланиб, бизнес - моделлар шакллантирилди. Ушбу саъй-ҳаракатлар чиқиндилар ва ресурсларни бошқариш борасидаги янги билимларни ривожланишига олиб келди.

Циркуляр иқтисодиёт концепциясини тизимлаштириш босқичи техник, иқтисодий ва ижтимоий омилларнинг чуқур таҳлили билан ажралиб туради. Аниқланишича, циркуляр

иктисодиётни амалга ошириш аввалдан ўрнатилган бизнес-стратегияларини, қиймат занжирларини тубдан ўзгартиришни ва пировардида, бизнеснинг муқобил моделларини янада ривожлантиришни талаб этади. Ушбу соҳадаги тадқиқотлар циркуляр жараёнларни ўзгартиришнинг қуйидаги тамойиллари асосида бир неча қиймат яратиш цикллари аниқлаш имконини берилади: 1) табиий ресурсларни экологик жиҳатдан самарали бошқариш; 2) табиий ресурсларни истеъмол қилиш ҳажмини камайтириш ва чиқиндиларни селекция воситасида тўплаш орқали қайта ишлаш; 3) эски маҳсулотни янгилаш/тиклаш; 4) маҳсулотнинг кўп қамровли қийматларини умумлаштириш (эски маҳсулотдан фойдаланган ҳолда янгисини ишлаб чиқариш, маҳсулотни қайта ишлаш, такрорий фойдаланиш ва қайта ишлаш учун янги инновацион хом ашё олиш); 5) истеъмолчилар, фуқаролар ва жамият мақсадида ижтимоий қиймат яратиш; 6) ижтимоий фаоллик; 7) барқарор яхлитлик (барча иқтисодий ва экологик манфаатларни максимал даражада ошириш); 8) ижтимоий адолат; 9) ижтимоий ва шахсий фаровонлик.

Таъкидлаш лозимки, трансформация давридаги жараёнларни тадқиқ этишда рақамлаштиришга асосланган бизнесни моделлаштиришнинг янги усуллари алоҳида эътибор қаратилди. Рақамли технологиялар ва барқарорлик иккита мураккаб ва бир-бирига боғлиқ соҳа эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим. Бугунги кунга келиб атроф-муҳит ҳақидаги билимларимиз ва унинг келажақда қандай кўринишга эга бўлиши кўп жиҳатдан эмпирик ўлчовлар, ақлли сенсорлар, очиқ маълумотлар ва таҳлилларга боғлиқ. Бундан ташқари, саноат секторини рақамлаштириш ресурслар самарадорлигини ошириш билан бирга моддий ҳаракатлар билан боғлиқ циклни яқунлаш ҳамда товарлар/материаллардан узоқ муддат давомида фойдаланиш имкониятини яратиб бериши мумкин.

Тадқиқотимиз давомида циркуляр иқтисодиётни ривожлантиришнинг сўнгги тенденцияларидан бири ҳақида батафсил тўхталиб ўтишни ва бугунги кунда ушбу соҳа муаммоларини ўрганаётган бир қатор олимларнинг фикрларини келтириб ўтишни лозим деб топдик.

Э.Эшби (“Спирал иқтисодиёт”) [9], Э.Ларссон, Л.Линдфред (“Рақамлаштириш, циркуляр иқтисодиёт ва меҳнатнинг келажаги” [10]) каби муаллифларнинг тадқиқотларида асосий эътибор - муайян материаллар ва ресурсларни истеъмол қилиш, транзакциялар, логистика ва қиймат занжирининг барча иштирокчилари билан боғлиқ маълумот манбааларига кириш имконияти борасида масаларга қаратилган. Муаллифларнинг фикрига кўра, рақамлаштириш туфайли маълумотлар тескари логистика ва маҳсулотларни қайтариш орқали тўпланиши ҳам мумкин, бу эса истеъмолчиларнинг фикр-мулоҳазаларидан ҳам кўпроқ маълумот олиш имконини беради. Ушбу маълумотлар компанияларга узоқ давр мобайнида фойдаланиш мумкин бўлган бир неча циклли маҳсулотларни яратиш имкониятини яратиб беради. Циркуляр иқтисодиётнинг иккита модели ҳам айнан ушуб маълумотлар алмашинувига асосланган.

Айирбошлаш платформаси модели рақамли технологиялар ва Интернетдан фойдаланган ҳолда маҳсулотларни айирбошлашни ўзига қамраб олади. Ушбу модел маҳсулотларга энди қизиқмайдиганларни улардан фойдаланишни давом эттирмоқчи бўлган истеъмолчилар билан боғлаш мумкин. Масалан, платформа орқали сиз уйларда сақланадиган ва камдан-кам ишлатиладиган кўпгина нарсаларни биргаликда фойдаланишингиз мумкин. Мазкур бизнес моделдан кенг равишда фойдаланиб келинаёпти. Масалан, Airbnb, Uber ва Lyft компанияларининг баъзи тадбиркорлари бизнесни ушбу моделга асосланиб бошлаганлар.

Хизмат сифатидаги маҳсулот моделини ижара модели деб ҳам аташ мумкин. Ишлаб чиқарувчилар ёки чакана сотувчилар товарлар ва хизматларни бозорда сақлаб қолиш мақсадида кўп пул ва вақтларини сарфлайдилар. Бошқача қилиб айтганда, эгалик қилиш ва техник хизмат кўрсатишнинг умумий қиймати юқори бўлсаю, маҳсулотлар кам миқёсда ишлатилса, фирмалар лизинг каби маҳсулотлардан фойдаланишнинг муқобил усуллари орқали харажатларни камайтириш стратегиясини ишлаб чиқишга ҳаракат қиладилар.

Шу каби моделлар маҳсулотларнинг ишончлилиги, чидамлилиги ва қайта ишлатилишига эътиборни қаратиб, фирмаларнинг хатти-ҳаракатларини мослаштиришга

ёрдам беради. Мижозлар ушбу моделдан фойдаланган ҳолда маҳсулотларни ижарага олиш ёки тўлашдан фойда олишлари ҳам мумкин, шунингдек фирмалар рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда мижозлар билан янги муносабатларни ўрнатиш имкониятига эга бўладилар.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ҳозирги босқичда циркуляр иқтисодиётни ривожланиши учун фойдаланувчи истеъмолнинг муқобил усуллари қабул қилиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бунга рақамли платформалар ёки бозорлар каби рақамли ечимлар ёрдам бериши лозим. Истеъмолчи маҳсулотдан самарали фойдаланиши ва маҳсулотнинг хизмат қилиш муддатини узайтира олиши учун бундай амалга ошириш ҳақидаги тўғри маълумотни бериш ўта муҳимдир.

Рақамли ечимлар бизнес ва истеъмолчи ўртасидаги мулоқотни яхшилаши мумкин. Рақамли ёрлик/сенсор маҳсулотдан фойдаланиш ҳақидаги маълумотларни тўплаши ва фойдаланувчига маҳсулотни янада мукамалроқ ишлатиш ҳақида фикр-мулоҳазаларини тақдим этиши мумкин.

Циркуляр иқтисодиётнинг трансформациялашув босқичида циркуляр бизнес-моделларининг асосий жиҳатлари борасида олиб борилган тадқиқотлар асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин. Биринчидан, циркуляр бизнес-моделлари маҳсулотни қайта ишлатиш учун экологик тоза меъёрларга ва қоидаларга эга бўлиши шарт. Иккинчидан, ушбу моделлар маҳсулотни оқилона лойиҳалаштириш орқали ишлаб чиқариш жараёнида чиқиндиларни минималлаштиришга имкон беради. Учинчидан, пухта ишланган дизайн туфайли бизнес-моделлари қиймат таклифини максимал даражада оширадиган тарзда ишлаши мумкин. Тўртинчидан, модел технологик инновациялардан фойдаланиш орқали энергия сарфини камайтириши ҳамда маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнида энергиядан фойдаланиш самарадорлигини оширишга эришиши мумкин. Бешинчидан, ишлаб чиқарувчилар ва мижозлар бизнеснинг "умумий экотизимини" ҳисобга олишлари ва ёпиқ циклни сақлаб қолиш учун рақамли бизнес моделида акс этишини таъминлашлари лозим. Ва ниҳоят, ишлаб чиқарувчилар ва мижозлар ўртасидаги ҳамкорлик рақамли технологияларни ҳисобга олган ҳолда билим алмашишни ҳам ўзига қамраб олади.

Циркуляр иқтисодиётнинг асосий ғояси чизиқли иқтисодиётни битта саноат жараёнида ишлаб чиқарилган чиқиндилари бошқа саноат жараёнига фойда келтириб, атроф-муҳитга бўлган таъсирини ва табиий ресурслар истеъмолини камайтириши ҳамда ижтимоий фаровонликни яхшилаш циклига асос солиши мумкин деган фикрни илгари суради.

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда жадал ривожланаётган циркуляр иқтисодиёт концепцияси микро ва макро даражада стратегик режалаштириш ва иқтисодиётнинг барча тармоқларида амалий қўлланилиши нуктаи-назаридан энг аҳамиятли концепциялардан бири ҳисобланади. Иқтисодиётдаги циркулярлик назарияси ўз талқинларининг мураккаблиги билан ажралиб туради ва экологик йўналтирилган ва инновацион назария элементлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Хорижий илмий нашрларда ушбу концепциянинг кўплаб талқинлари мавжуд. Хитой ва япон тадқиқотчилари Цзэнвэй Юань, Джун Би ва Юичи Моригути циркуляр иқтисодиёт концепциясини аниқлашнинг баъзи ёндашувларига нисбатан биринчилардан бўлиб ўз фикрлари ва изоҳларини беришган [11]. Ушбу муаллифлар саноат иқтисодиёти, тизим муҳандислиги, бионика ва физика назариялари ва усуллари бирлаштириб, циркуляр иқтисодиёт парадигмасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилишди. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимларни таҳлил қилиш учун оригинал назария ва методологияни ишлаб чиқиш анча мураккаб масала. Аслида, ҳаёт циклини баҳолаш, материаллар оқимини таҳлил қилиш каби усулларнинг аксарияти саноат экологлари ва тегишли соҳа мутахассислари томонидан ҳам қўлланилади. Қуйидаги 2–жадвалда илмий адабиётларда циркуляр иқтисодиёт тушунчасига нисбатан берилган энг машҳур таърифларнинг айримлари келтириб ўтилган.

Циркуляр иқтисодиётнинг таърифлари ва талқинлари*

Муаллиф	Тариф
Цзэнвэй Юань, Джун Би, Юичи Мориуги (2006 й.)	Циркуляр иқтисодиёт – бу материаллар, хом ашё ва энергия ёпиқ оқимининг бизнес-моделли.
Ф. Престон (2012 й.)	Циркуляр иқтисодиёт – бу иқтисодиётдаги ресурслар функциясини ўзгартирадиган ёндашув бўлиб, унда бир ишлаб чиқаришдаги чиқиндилар бошқа жараёнга қимматли хом-ашё бўлиб хизмат қилади.
М. Бухерт, А. Манхарт, Д. Блехер, Д. Пиндж (2012 й.)	Циркуляр иқтисодиёт - бу янги иқтисодий фаолиятни рағбатлантирадиган, рақобатбардошликни оширадиган ва иш ўринларини яратадиган саноат тизими.
Европа Комиссияси (2015 й.)	Доиравий иқтисодиёт – бу маҳсулот, материаллар, ресурсларнинг қиймати имкон қадар узоқ вақт сақланадиган ва чиқиндилар ҳосил бўлиши минималлаштирилган иқтисодиётдир.
Эллен МакАртур жамғармаси (2013й., 2015й.)	Циркуляр иқтисодиёт – бу қайта тикланадиган ёки регенерацияга асосланган саноат тизими. У "ҳаёт циклининг охири" тушунчасини қайта тиклаш билан алмаштиради, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишга ўтади, қайта фойдаланишга ҳалақит берадиган захарли кимёвий моддалардан фойдаланишга чек қўяди ва материаллар, маҳсулотлар, тизимларни сифатли лойиҳалаш орқали чиқиндиларни йўқ қилишга йўналтирилган тизимдир.
П. Митчелл (2015 й.)	Циркуляр иқтисодиёт – бу экотизим ва инсон фаровонлигини максимал даражада таъминлаш мақсадида режалаштириш, ресурслар билан таъминлаш, ишлаб чиқариш, қайта ишлаш жараёнларини ҳам натижа ҳам жараён сифатида бошқарадиган иқтисодий фаолият модели.
С. Сове, С. Бернар, П. Слоан (2016 й.)	Циркуляр иқтисодиёт деганда бирламчи ресурсларни қазиб олиш ва чиқиндиларни (жумладан, ифлосланишни) ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлган экологик ташқи омиллар таъсирини ўз ичига олувчи ёпиқ циклдаги материал оқимлари орқали товарларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш тушунилади.
Дж. Корхонен, А. Хонкасало, Дж. Сеп-пяля (2018 й.)	Циркуляр иқтисодиёт – бу ижтимоий ишлаб чиқариш ва истеъмол тизимидан келиб чиқиб шаклланган, хизматларни максимал даражада ошириш ва чиқиндиларни янги хом ашёга айлантириш орқали камайтиришга йўналтирилган иқтисодиётдир.

*Манбаа: Муаллифлар томонидан тадқиқотлар натижасида шакллантирилди.

Циркуляр иқтисодиёт тушунчаси, аввалам бор концепциянинг кенг қамровли кўлами туфайли, турли серқирра таърифларига эга. Бир қатор тадқиқотчилар циркуляр иқтисодиётни барқарор ривожланиш нуқтаи назаридан ёндошиб таҳлил қилишга ҳаракат қилишган бўлса, баъзи тадқиқотчилар ушбу концепцияни алоҳида инновацион бизнес модел сифатида қабул қилишмоқда. Таъкидлаш лозимки, концепция сўнгги 15-20 йил давомида илмий соҳа вакиллари ва тадбиркорлар томонидан кўриб чиқилиб, кўпгина таҳлиллار ва мунозараларга сабабчи бўлди. Лекин ушбу таҳлиллار жараёнида аксарият тадқиқотчилар циркуляр жараёнларни ривожлантиришда нафақат индивидуал тамойиллар ва омилларгагина эмас, балки циркуляр жараёнларни ишлаб чиқаришга жорий этишнинг иқтисодий самарадорлик даражасига ва ижобий омилларга қаратилиши лозимлигини эътироф этишди.

Ушбу тадқиқотда муаллифлар концепциянинг ўзига хос талқинини ҳам таклиф этдик, яъни: Циркуляр иқтисодиёт – бу табиий ресурсларни иккиламчи материалларга имтиёзли

равишда алмаштиришга йўналтирилган, билимлар иқтисодиёти, ижтимоий адолат тамойилларига асосланган юқори ишлаб чиқариш самарадорлиги туфайли атроф-муҳитга иложи борича кам таъсир кўрсатувчи ва макро ва микро даражада чиқиндиларга қарши курашнинг комплекс жараёнидан иборат барқарор иқтисодиётдир.

Таклиф этилаётган таърифда учта муҳим компонентни (таркибий элементини) ажратиб кўрсатишимиз лозим:

- “бу табиий ресурсларни иккиламчи материалларга имтиёзли равишда алмаштириш, атроф-муҳитга иложи борича кам таъсир кўрсатиш ва чиқиндиларга қарши комплекс курашиш жараёни”. Ушбу тарифда биз циркуляр иқтисодиётнинг жорий чизикли иқтисодиётдан ёпиқ циклдаги иқтисодиётга ўтиш жараёнини тезлаштиришга ҳаракат қилаётганлигига эътибор қаратдик. Дарҳақиқат, айланма иқтисодиёт ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва атроф-муҳитга таъсирини камайтиришга қаратилган муқобил иқтисодий моделдир.

Сўнгги йилларда циркуляр иқтисодиёт дунёдаги энг долзарб барқарор ривожланиш муаммоларига ечим таклиф қилувчи восита сифатида тобора муҳим аҳамият касб этмоқда: 6-мақсад (тоза сув ва санитария), 8-мақсад (муносиб меҳнат ва иқтисодий ўсиш), 11-мақсад (барқарор шаҳарлар ва жамоалар), 12-мақсад (масъулиятли истеъмол ва ишлаб чиқариш), 13-мақсад (иқлим ўзгаришига қарши кураш), 14-мақсад (денгизлар эко-тизимини сақлаб қолиш), 15-мақсад (курукликдаги эко-тизимини сақлаб қолиш) [12];

- “билимлар иқтисодиётига асосланган ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлиги туфайли”. Циркуляр иқтисодиётни таърифлашда билимга эътибор қаратган ҳолда, биз юқори даражадаги таълим экологик барқарорликнинг юқори даражаларига олиб чиқади, деб ҳисоблаймиз, бу эко-инновациялар ва инновацион бизнес моделларини ривожлантириш имконини беради. Фикримизча, циркуляр иқтисодиётдаги билимлар ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг анъанавий чизикли усуллари қайта кўриб чиқиш, чиқиндиларни юқори қўшимча қийматга эга маҳсулотларга айлантириш имконини беради;

- “ижтимоий адолат тамойилларига асосланиб”. Бунга урғу бериш жуда муҳим, чунки ҳамкорликда фойдаланиш сиёсати катта салоҳиятга эга ва маҳсулотларнинг ишлаш муддатини оширишга олиб келиши мумкин. Ҳамкорликда фойдаланиш ва маҳсулотни қайта ишлаш моделлари моддий ресурслардан турли одамлар томонидан бир неча маротаба фойдаланишларига имкон беради ҳамда ортиқча истеъмол ва даромадлар тенгсизлиги каби асосий муаммоларни ҳал этишга имкон беради. Бундан ташқари, ҳамкорликда фойдаланиш модели мулкка бўлган ҳуқуқнинг аҳамиятини пасайтиради ва миллий иқтисодиётнинг турли тармоқларида янги иш ўринларини яратади.

Мақола якунида таъкидлаш жоизки, циркуляр иқтисодиёт борасидаги кўплаб тадқиқотлар циркуляр иқтисодиёт жараёнларини ўрганиш жараёнига маълум бир назарий ёндашув стандартини шакллантириб, ушбу соҳадаги кейинги тадқиқотларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда янги таърифларнинг шаклланиши учун ҳам шароит яратиб бердилар.

Циркуляр иқтисодиёт XXI асрнинг биринчи ярмида шаклланган ёш илм-фан тармоғи бўлганлиги сабабли тадқиқотчилар олдида турган энг муҳим муаммолардан бири унинг предметини тушунишга нисбатан ягона ёндашувни ишлаб чиқишдан иборат. Таҳлилларимиз шуни кўрсатадики, илмий билимларнинг ушбу тармоғи айнан нимани ўрганиши ҳақида турли хил фикрлар мавжуд. Ҳозирги вақтда кўпчилик тадқиқотчилар циркуляр иқтисодиёт мавзусини кенгроқ талқин қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Бундан ташқари, баъзи олимлар циркуляр иқтисодиётни алоҳида фан эмас, балки атроф-муҳитни кўкаламзорлаштириш билан боғлиқ бизнес моделларини тизимли равишда тушунишга кўмаклашувчи ўзига хос концепция деб ҳисоблашмоқда.

Циркуляр иқтисодиёт ўзининг асосий элементлари ва белгиларида намоён бўладиган муайян хусусиятларга эга. Ўрганилаётган масаланинг асосий назариялари ва тамойилларининг таҳлили циркуляр иқтисодиётнинг асосий элементларини аниқлаш имконини берди, уларнинг орасида экология билан боғлиқ жиҳататлар алоҳида аҳамиятга эга

эканлигини ҳам эътироф этиш лозим. Амалга оширилган тадқиқотларимизнинг асосий натижаси циркуляр иқтисодиётни шаклланишига асос солган машҳур назарий концепциялар моҳиятини жамловчи ва умумлаштирувчи базис категория асосларини яратишдан иборат бўлди.

Циркуляр иқтисодиёт сўнгги ўн йил давомида сезиларли даражада ривожланди ва . Унинг ривожланиш натижаларини саноат тармоқларида қўлланилиши Тадқиқотлар жараёнида олинган тасдиқлар унинг ютуқларини саноат соҳасида самарали қўлланилаётганлиги нафақат илмий ҳамжамиятга, балки бизнес соҳаси учун ҳам доимий равишда фойда келтирмоқда.

Сўнгги ўн йил мобайнида циркуляр иқтисодиёт сезиларли даражада ривожланди. Фикримизча, саноат соҳасида уни ривожланишини қўллаб-қувватловчи далилларни ўрганиш нафақат илмий жамоатчиликка, балки бизнес соҳасига ҳам изчил фойда келтиради.

Турли мамлакатларда циркуляр иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожланиши турли тарзда амалга оширилмоқда, чунки бу табиий ресурсларнинг ўзига хос хусусиятларига, инсон капиталига, ҳар бир мамлакатнинг ишлаб чиқариш қуввати ва инновацион ривожланишининг жорий ҳолатига, шунингдек, жамиятнинг турмуш даражаси ва экологик маданиятига ҳам боғлиқдир. Янги Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳозирги босқичдаги асосий вазифаларидан бири – билимлар иқтисодиётига асосланган иқтисодиётни инновацион ривожланиш босқичига ўтиши билан боғлиқдир. Айнан ушбу вазифа циркуляр иқтисодиёт концепциясининг бош мақсади бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Gupta, S.S. The Economic Philosophy of Mahatma Gandhi [Electronic resource] / S.S. Gupta. – Mode of access: [https://www. mk gandhi.org/ebks/The-Economic-Philosophy-Of-Mahatma-Gandhi.pdf](https://www.mk gandhi.org/ebks/The-Economic-Philosophy-Of-Mahatma-Gandhi.pdf). – Date of access: 20.02.2025.
2. Lofthouse, V.A. Ecodesign Integration: Putting the Co into Ecodesign [Electronic resource] / V.A. Lofthouse, T.A. Bhamra. – Mode of access: [https://link.springer.com/chapter/ 10.1007/978-1-4471-0779-8_16](https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4471-0779-8_16). – Date of access: 20.02.2025.
3. Schumacher, E.F. Small is beautiful: Economics as if People Mattered [Electronic resource] / E.F. Schumacher. – Mode of access: [https://sciencepolicy.colorado.edu/students/envs _5110/small_is_beautiful.pdf](https://sciencepolicy.colorado.edu/students/envs_5110/small_is_beautiful.pdf). – Date of access: 23.02.2025.
4. Boulding, K.E. The Economics of the Coming Spaceship Earth [Electronic resource] / K.E. Boulding. – Mode of access: [http://natwiss.de/wp-content/ uploads/2017/02/boulding _the_economics_of_spaceship_earth.pdf](http://natwiss.de/wp-content/uploads/2017/02/boulding_the_economics_of_spaceship_earth.pdf). – Date of access: 23.02.2025.
5. Meadows, D. Limits to Growth [Electronic resource] / D.Meadows, J.Randers, D.Meadows. – Mode of access: [https://www. peakoilindia.org/wp-content/uploads/2013/10/Limits-to-Growth- updated.pdf](https://www.peakoilindia.org/wp-content/uploads/2013/10/Limits-to-Growth- updated.pdf). – Date of access: 23.02.2025.
6. Frosch, R. Strategies for Manufacturing [Electronic resource] / R. Frosch, N. Gallopoulos. — Mode of access: [https://www. industrialecology.unifreiburg.de/Content/ IEooc_ Background1_Reading3_Strategies_For_Manufacturing_Sci_American_1989. pdf](https://www.industrialecology.unifreiburg.de/Content/IEooc_Background1_Reading3_Strategies_For_Manufacturing_Sci_American_1989.pdf). – Date of access: 25.11.2022.
7. McDonough, W. Cradle to cradle [Electronic resource] /W. McDonough, M. Braungart. — Mode of access: [https:// cushman.host.dartmouth.edu/courses/engs44/Cradle-to-Cradle- Chapter1.pdf](https://cushman.host.dartmouth.edu/courses/engs44/Cradle-to-Cradle-Chapter1.pdf). – Date of access: 25.02.2025.
8. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future [Electronic resource]. – Mode of access: [https://sustainabledevelopment.un.org/content/ documents/5987our-common-future.pdf](https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf). – Date of access: 25.02.2025.
9. Ashby, A. The Spiral Economy: a Socially Progressive Circular Economy Model? [Electronic resource] / A.Ashby. – Mode of access: [https://westminsterresearch.westminster. ac.uk/item/qq1q8/the-spiral-economy-a-socially-progressive-circular-economy-model](https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/item/qq1q8/the-spiral-economy-a-socially-progressive-circular-economy-model). – Date of access: 25.02.2025.
10. Larsson, A. Digitalization, circular economy and the future of labor [Electronic resource] / A. Larsson, L. Lindfred. – Mode of access: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/>

oa-edit/10.4324/9780429317866-16/digitalization-circular-economy-future-labor-anthony-larsson-linn-lindfred. – Date of access: 26.02.2025.

11. Zengwei Yuan. The Circular Economy: A New Development Strategy in China [Electronic resource] / Zengwei Yuan, Jun Bi, Yuichi Moriguchi. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/229618832_The_Circular_Economy_A_New_Development_Strategy_in_China. – Date of access: 27.02.2025.
12. Global indicator framework for the Sustainable Development Goals and targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development [Electronic resource]. – Mode of access: https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Global%20Indicator%20Framework%20after%202020%20review_Eng.pdf. – Date of access: 27.02.2025.

UDK: 338.664

**OZIQ-OVQAT SANOATIDA DON MAHSULOTLARINI QAYTA ISHLASHDA
BARQARORLIK VA SAMARADORLIKKA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR TASNIFI**

**КЛАССИФИКАЦИЯ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА УСТОЙЧИВОСТЬ И
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПЕРЕРАБОТКИ ЗЕРНОВЫХ ПРОДУКТОВ В ПИЩЕВОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

**CLASSIFICATION OF FACTORS AFFECTING SUSTAINABILITY AND EFFICIENCY
IN GRAIN PROCESSING IN THE FOOD INDUSTRY**

Kurbanova Dildora Abduraxmanovna

Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti, i.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada oziq-ovqat sanoatida don mahsulotlarini qayta ishlashda barqarorlik va samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar tasnifi keng ko'lamda ko'rib chiqilgan. Maqolada barqarorlik va samaradorlik ko'rsatkichlarining konseptual asoslari, tushunchalari, ularga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Global Barqarorlik Indeksi asosida don mahsulotlari yetishtirish sanoatidagi muhim omillar tasnifi ishlab chiqilgan. Tabiiy-iqlimiy, texnologik-texnik va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning don mahsulotlari yetishtirish samaradorligi va barqarorligiga ta'siri o'rganilgan. Sanoat korxonalari uchun barqarorlik va samaradorlikni baholash ko'rsatkichlari tizimi shakllantirilgan bo'lib, bu metodologiya sohada empirik tahlil o'tkazish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: barqarorlik, samaradorlik, don mahsulotlari, Global Barqarorlik Indeksi, xavfsizlik, ko'rsatkichlar tizimi.

В данной статье всесторонне рассматривается классификация факторов, влияющих на устойчивость и эффективность переработки зерновых продуктов в пищевой промышленности. В статье проанализированы концептуальные основы, понятия показателей устойчивости и эффективности, а также факторы, оказывающие на них влияние. На основе Глобального индекса устойчивости разработана классификация значимых факторов в промышленности по выращиванию зерновых продуктов. Изучено влияние природно-климатических, технологическо-технических и социально-экономических факторов на эффективность и устойчивость выращивания зерновых продуктов. Сформирована система показателей оценки устойчивости и эффективности для промышленных предприятий, которая служит теоретической основой для проведения эмпирического анализа в отрасли и разработки практических рекомендаций.

Ключевые слова: устойчивость, эффективность, зерновые продукты, Глобальный индекс устойчивости, безопасность, система показателей.

This article comprehensively examines the classification of factors affecting sustainability and efficiency in grain processing in the food industry. The paper analyzes the conceptual foundations and notions of sustainability and efficiency indicators, as well as the factors influencing them. Based on the Global Sustainability Index, a classification of significant factors in the grain production industry has been developed. The influence of natural-climatic, technological-technical, and socio-economic factors on the efficiency and sustainability of grain production has been studied. A system of indicators for assessing sustainability and efficiency for industrial enterprises has been formed, which serves as a theoretical basis for conducting empirical analysis in the industry and developing practical recommendations.

Key words: sustainability, efficiency, grain products, Global Sustainability Index, security, system of indicators.

Zamonaviy dunyoda oziq-ovqat xavfsizligi masalalarining dolzarbligi ortib bormoqda. Ayniqsa, don mahsulotlari yetishtirish va qayta ishlash jarayonlarining samaradorligini va barqarorligini ta'minlash strategik ahamiyatga ega. Barqarorlik va samaradorlik tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni kompleks ravishda o'rganish maqsadga muvofiq. Barqarorlik – bu umumiy kontekstda insonning o'z ehtiyojlarini qondira olish darajasining to'lov qobiliyatli darajasiga nisbatan ma'lum muddat davomida mutanosib holatda saqlanishi. Barqaror rivojlanish esa - kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga putur yetkazmasdan, hozirgi kun ehtiyojlarini qondiradigan rivojlanishdir.

Don mahsulotlarini ishlab chiqarish sanoatida barqarorlik va samaradorlik masalalariga ta'sir etuvchi omillar ko'p qirrali bo'lib, ularni tizimli tahlil qilish, baholash va tasnifini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu masalalarni tadqiq etish orqali oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka erishish mumkin.

Zamonaviy dunyoda barqaror rivojlanishning o'z o'lchov birliklari va tarkibiy tuzilmasi mavjud. Yevropa Barqaror Tinchlik va Rivojlanish Jamg'armasi (IFSPD Europe) tomonidan shakllantirilgan Global Barqarorlik Indeksi to'rtta asosiy komponentni o'z ichiga oladi: yashil, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqaruv indekslari [1].

Yashil indeks iqlim o'zgarishi, okean, ifloslanish, tabiiy atrof-muhit, yashil energiya va o'rmonlar kabi ekologik ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy indeks inson kapitali, tenglik, o'qimishlilik, baxt, ta'lim, sog'liq va erkinlik kabi jamiyat rivojlanish ko'rsatkichlarini baholaydi. Iqtisodiy indeks umumiy iqtisodiyot, sanoat tarmoqlari, boylik va biznes muhit kabi ko'rsatkichlarni o'lchaydi. Boshqaruv indeksi esa demokratiya, adolat, korrupsiya, xavfsizlik, tinchlik va terrorizm kabi davlat boshqaruvi bilan bog'liq parametrlarni baholaydi. Bu indekslar yig'indisi mamlakatlarning barqaror rivojlanish darajasini kompleks baholash imkonini beradi [2].

Don mahsulotlarini ishlab chiqarish sanoatida barqarorlik va samaradorlik masalalarini global tendensiyalar bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Global barqarorlik indeksining asosiy komponentlari don mahsulotlarini ishlab chiqarish tarmog'iga bevosita ta'sir ko'rsatadi:

1. Yashil indeks doirasidagi iqlim o'zgarishlari, tabiat muhofazasi va atrof-muhit ifloslanishi don mahsulotlarini hajmi va sifatiga sezilarli ta'sir etadi [3].

2. Ijtimoiy indeks doirasidagi inson kapitali, ishlab chiqaruvchilar malakasi va bilim darajasi birlamchi xomashyo – don hosildorligini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi.

3. Iqtisodiy indeks doirasida don mahsulotlarini ishlab chiqarish tarmoqlarining moliyaviy barqarorligi, investitsion jozibadorligi va biznes muhiti muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Boshqaruv indeksi doirasida esa sohani tartibga soluvchi qonunchilik bazasi, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlari va boshqaruv tizimining samaradorligi alohida e'tiborga molik.

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 3-son 2025 yil

Don yetishtirish samaradorligi va barqarorligiga ta'sir etuvchi omillar tasnifini shakllantirishda ilmiy manbalarni o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ilmiy adabiyotlarni o'rganish natijasida, don yetishtirish samaradorligi va barqarorligi ko'plab omillarga bog'liq ekanligi aniqlandi. Ularni uch asosiy guruhga ajratish mumkin:

1-jadval

Don yetishtirish samaradorligi va barqarorligiga ta'sir etuvchi omillar tizimi [4]

1. Tabiiy-iqlimiy omillar:	- Iqlim sharoiti (havo harorati, yog'ingarchilik miqdori, quyosh nuri); - Tuproq unumdorligi va yer resurslarining sifati; - Suv resurslari mavjudligi.
2. Texnologik va texnik omillar:	- Zamonaviy qishloq xo'jaligi texnikasining qo'llanilishi; - Innovatsion texnologiyalar va raqamli monitoring tizimlari; - Ekologik toza agrotexnik usullarning joriy etilishi.
3. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar:	- Mehnat resurslari va ularning malakasi; - Davlat tomonidan qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlash dasturlari; - Raqobat muhiti va bozor infratuzilmasi

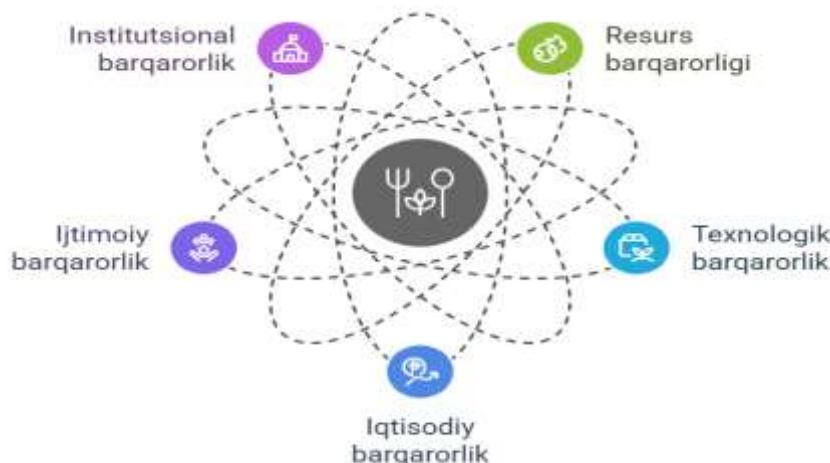
Don yetishtirish samaradorligini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish tavsiya etiladi (2-jadval):

2-jadval

Don yetishtirish samaradorligini baholash ko'rsatkichlar tizimi [5]

1. Miqdoriy ko'rsatkichlar:	2. Sifat ko'rsatkichlari:	3. Iqtisodiy ko'rsatkichlar:	4. Ekologik ko'rsatkichlar:	5. Tashkiliy ko'rsatkichlar:
- Hosildorlik (t/ga)	- Don namligi (%)	- Ishlab chiqarish rentabelligi (%)	- Suv resurslaridan foydalanish samaradorligi (m ³ /t)	- Texnika bilan ta'minlanganlik darajasi (%)
- Yalpi hosil hajmi (t)	- Kleykovina miqdori (%)	- Mahsulot tannarxi (so'm/t)	- Tuproq unumdorligining o'zgarishi (%)	- Innovatsion texnologiyalarni qo'llash darajasi (%)
- Ekin maydonlaridan foydalanish koeffitsienti (%)	- Don tozaligi darajasi (%)	- Investitsiyalar qaytimi (ROI, %)	- O'g'itlardan foydalanish samaradorligi (kg/ga)	- Malakali kadrlar bilan ta'minlanganlik (%)
- Ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'ati (%)	- Saqlash muddati davomida sifat yo'qotishlari (%)	- Mehnat unumdorligi (t/odam)	- Pestitsidlardan foydalanish intensivligi (l/ga)	- Logistika samaradorligi (%)
- Don navlari bo'yicha diversifikatsiya darajasi (%)	- Standartlarga muvofiqlik darajasi (%)	- Fond qaytimi (so'm/so'm)	- CO2 emissiyasi (t/ga)	- Boshqaruv tizimi samaradorligi (ball)
- Hosildorlik (t/ga)				

Bu ko'rsatkichlar tizimi nafaqat joriy holatni baholash, balki rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash, muammoli nuqtalarni belgilash, samaradorlikni oshirish rezervlarini topish va strategik qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

1-rasm. Don yetishtirish barqarorligi omillari [6]

Don yetishtirish barqarorligini baholash uchun quyidagi ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq (2-jadval).

2-jadval

Don yetishtirish barqarorligini baholash ko‘rsatkichlar tizimi [7]

1. Resurs barqarorligi ko‘rsatkichlari:	Yer resurslaridan foydalanish barqarorligi (erroziya darajasi, tuproq unumdorligi dinamikasi)
	- Suv resurslari barqarorligi (suv ta'minoti darajasi, sug'orish tizimi holati)
	- Ekologik barqarorlik (biologik xilma-xillik, atrof-muhit ifloslantirish darajasi)
	- Energetik barqarorlik (energiya sarfi, qayta tiklanuvchi energiya ulushi)
	Yer resurslaridan foydalanish barqarorligi (erroziya darajasi, tuproq unumdorligi dinamikasi)
2. Texnologik barqarorlik ko‘rsatkichlari:	- Ishlab chiqarish barqarorligi (hosildorlik tebranishi, mahsulot sifati stabilligi)
	- Texnologik jarayonlar uzluksizligi (texnik jihozlar ishonchliligi)
	- Innovatsion texnologiyalardan foydalanish (raqamlashtirish darajasi, GPS texnologiyalari)
	- Agrotexnik tadbirlar barqarorligi (almashlab ekish tizimi, o'g'itlash rejimi)
3. Iqtisodiy barqarorlik ko‘rsatkichlari:	- Moliyaviy barqarorlik (likvidlik, to'lovga qobillik)
	- Investitsion barqarorlik (kapital qo'yilmalar dinamikasi)
	- Bozor barqarorligi (narx dinamikasi, raqobatbardoshlik)
	- Xarajatlar barqarorligi (tannarx o'zgarishi, xarajatlar strukturasi)
4. Ijtimoiy barqarorlik ko‘rsatkichlari:	- Kadrlar barqarorligi (kadrlar qo'nimsizligi, malaka darajasi)
	- Mehnat sharoitlari barqarorligi (ish haqi, ijtimoiy himoya)
	- Mintaqaviy barqarorlik (hududiy rivojlanish, infratuzilma)
	- Oziq-ovqat xavfsizligi (mahsulot sifati, ta'minot barqarorligi)
5. Institutsional barqarorlik ko‘rsatkichlari:	- Huquqiy barqarorlik (qonunchilik bazasi stabilligi)
	- Tashkiliy barqarorlik (boshqaruv tizimi samaradorligi)
	- Hamkorlik barqarorligi (kooperatsiya darajasi, integratsiya)
	- Davlat qo'llab-quvvatlash mexanizmlari barqarorligi

Har bir ko‘rsatkichlar guruhi o‘z ichida miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlariga ega bo‘lib, ularni hisoblash metodikasi ishlab chiqilishi mumkin. Bu ko‘rsatkichlar tizimi orqali don yetishtirish tizimining barqarorligini kompleks baholash va monitoring qilish imkoniyati yaratiladi.

Don mahsulotlarini yetishtirishda samaradorlik va barqarorlikka ta'sir qiluvchi omillarni chuqur o‘rganish ushbu sohaning rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqorida keltirilgan omillar tasnifi va samaradorlikni oshirish bo‘yicha ishlab chiqilgan tavsiyalar oziq-ovqat sanoatining barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. Ularning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshirishga, balki ekologik xavfsizlikni ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Don mahsulotlarini yetishtirishda tabiiy, texnologik va iqtisodiy omillar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni hisobga olish orqali samaradorlikni oshirish imkoniyatlari yanada kengayadi [8]. Bu esa oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. IFSPD Europe Global Sustainability Index, 2024 [<https://www.ifspd.eu/static/media/IFSPD-Sustainability-2.fcece06ea34270f9742c.pdf>]
2. Arulraj, D. S., & Selvarajan, E. (2020). Sustainability in food processing industries: Metrics, improvement, and values. *Sustainable Food Supply Chains*, 127-152.
3. Hanxiao, Xu., Bei, Ma., Qiang, Gao. (2021). Assessing the Environmental Efficiency of Grain Production and Their Spatial Effects: Case Study of Major Grain Production Areas in China. *Frontiers in Environmental Science*, 9 doi: 10.3389/FENVS.2021.774343
4. Barbosa, G. S., Drach, P. R., & Corbella, O. D. (2014). A conceptual review of the terms sustainable development and sustainability. *International Journal of Social Sciences*, 3(2), 1-15.
5. Dontsov, A. V., & Zotov, V. B. (2019). Economic sustainability of agricultural enterprises: Essence and factors. *Bulletin of Agrarian Science*, 5(80), 81-88.
6. Godfray, H. C. J., & Garnett, T. (2014). Food security and sustainable intensification. *Philosophical transactions of the Royal Society B: biological sciences*, 369(1639), 20120273.
7. Gomez-Limon, J. A., & Sanchez-Fernandez, G. (2010). Empirical evaluation of agricultural sustainability using composite indicators. *Ecological economics*, 69(5), 1062-1075.
8. Francis, C., & Porter, P. (2011). Ecology in sustainable agriculture practices and systems. *Critical Reviews in Plant Sciences*, 30(1-2), 64-73.

**ХУДУДЛАРДА ЧОРВАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛЛИ
ЙЎНАЛИШЛАРИ**

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЖИВОТНОВОДСТВА В
РЕГИОНАХ**

PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR LIVESTOCK DEVELOPMENT IN THE REGIONS

Гафуров Бунёд Бахтиярович Иқтисодиёт ва молия вазирлиги, Худудларни комплекс иқтисодий ривожлантириш департаменти директори ўринбосари, иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd).

Аннотация

Мазкур мақолада аҳоли хонадонлари ва чорвачилик хўжаликларида чорва моллари боқиш, чорва моллари ҳисобини юритиш, чорвачиликда қўшимча қиймат занжирини яратиш, чорва хўжаликларини ташкил этиш, чорвачилик тармоғида юқори даромадли зот ва навларни боқиш, маҳсулотларни қайта ишлаш, чорва моллари ҳисобини юритишга замонавий технологияларни жорий этиш билан боғлиқ таҳлиллар ўз аксини топган.

Калит сўзлар: чорва моллари, чорвачилик хўжаликлари, яйлов майдонлари, қўшимча қиймат занжири, чорвачилик хўжалиги, маҳсулотни қайта ишлаш.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с ведением животноводства в хозяйствах населения и животноводческих фермах, учетом скота, созданием цепочки добавленной стоимости в животноводстве, организацией животноводческих ферм, выведением высокорентабельных пород и сортов в животноводческой отрасли, переработкой продукции, внедрением современных технологий в животноводство. Учет скота. Анализы были отражены.

Ключевое слова: животноводство, животноводческие фермы, пастбища, цепочка создания добавленной стоимости, животноводство, переработка продукции.

This article reflects analyses related to livestock raising in households and livestock farms, livestock accounting, creating an added value chain in livestock farming, organizing livestock farms, raising high-profit breeds and varieties in the livestock industry, processing products, and introducing modern technologies into livestock accounting.

Key words: livestock, livestock farms, pastures, value chain, animal husbandry, product processing.

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоғи ҳисобланади. 2023 йилда унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 21,7 фоизни ташкил қилди. Тармоқда ҳаёт учун зарур озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат учун муҳим хом-ашё маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Қишлоқ жойларда аҳолининг катта қисми - қарийб 64 фоизи истиқомат қилади. Қишлоқ хўжалигида тахминан 3 миллион киши ёки мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг 26,3 фоизи меҳнат қилади.

Айниқса чорвачилик тармоғи қишлоқ хўжалигида муҳим аҳамият касб этади. Ушбу соҳа юртимизда қадимдан ривожланиб келган иқтисодиётнинг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Қадимдан тоғ, тоғ-олди ва адир худудларида яшовчи аҳоли чорва молларини парвариш қилиш билан шуғулланишган бўлиб, аҳолининг асосий тирикчилик манбаи бўлиб ҳисобланган. Бироқ, аҳоли сонининг ўсиб бориш билан ресурсларнинг, айниқса, чорвачилик учун муҳим бўлган яйловлар, ер, сув, озуқа майдонларининг қисқараётганлиги бу тармоқда

хам турли инновацион, самарадорлиги юқори бўлган ечимларни ҳаётга тадбиқ этишни тақозо этмоқда. Ана шу омиллар чорвачиликни ривожлантиришда янги ёндошувларни, айниқса, турли шароитларда чорва молларини боқишнинг янги усул ва воситаларини кўпайишига, озуқа манбаи турларини кўпайтиришга ҳамда ветеренария соҳасининг ривожланишига туртки бўлган. Шу билан биргаликда, чорва моллари бўйича маҳалла даражасида статистик хато ва камчиликлар борлигига қарамасдан, Статистика агентлиги томонидан мамлакатимизда йилдан йилга яйлов ерлари майдони, умуман олганда ресурсларнинг камайиб бориши фонида статистик ҳисоботларда чорва моллари сони ошиб бораётганлиги тўғрисида ахборотларнинг эълон қилинаётганидир [1].

Таъкидлаш жоизки, аҳоли ва хўжаликлардаги чорва моллари ҳисобини юритиш, аҳоли хонадонларидаги чангютгич, телевизор ёки бошқа турдаги маиший техника воситалари ҳисобини юритишдан кўра анча муҳимроқ ҳисобланади.

Тадқиқот иши давомида ушбу йўналишдаги ишлар Хатирчи тумани мисолида таҳлил қилинганида ҳолат айни бир хил эканлиги ойдинлашди. Туманда чорва сонининг ўзгариб бориши бўйича мавжуд чорва хўжаликлари фаолияти таҳлил қилинди.

Жумладан, туманда жами 77,7 минг гектар яйлов ерлари мавжуд бўлиб, шундан, Хатирчи туман ўрмон хўжалиги балансида 18,1 минг гектар, Ипакчилик ва жун саноати кўмитаси балансида 53,6 минг гектар, бошқа 6,1 минг гектар яйлов ерлари 224 та хўжалик юритувчи субъектлари ихтиёрига берилган.

Ветеренария ва чорвачиликни ривожлантириш кўмитаси Навоий вилояти бошқармаси маълумотларига кўра, Хатирчи туманида чорвачилик ва қўйчиликка ихтисослаштирилган 89 та хўжаликлар мавжуд бўлиб, улардан 29 тасида 4 мингга яқин қорамол, 60 тасида 24,5 минг қўй ва эчкилар парвариш қилинмоқда [2].

Статистика агентлигининг Хатирчи туман бўлими маълумотларига кўра, фермер хўжаликларида 2023 йилда 7,5 минг қорамол, 29,7 минг қўй эчки, 2024 йилда 8 минг қорамол, 31 минг қўй эчки парвариш қилинмоқда [3]. Ҳудуддаги чорваларнинг бош сони бўйича статистика ва ветеринария органларининг ҳисоботларида тафовутлар мавжуд. Тақдим этилган маълумотлар солиштирилганида 4 минг қорамол, 6,5 минг қўй ва эчкилар сони бўйича фарқ мавжудлигини кўрсатмоқда. Статистика агентлиги томонидан ҳисобот юритиш тизими биз учун маълумлигидан келиб чиқиб, Ветеренария ва чорвачиликни ривожлантириш агентлиги вилоят бошқармаси маълумотлари асосида ўрганиб кўрилди, сабаби, мазкур кўмита томонидан йилда бир марта хатлов ўтказилиши билдирилди.

Шундан келиб чиққан ҳолда, таҳлилларда туманда чорвачиликни ривожлантириш учун йўналтирилган ресурслардан қанчалик фойдаланилаётганлиги, ўзи аслида қанча чорва моллари боқиши кераклигини ўрганиш назаридан ёндошилди.

Таъкидлаш жоизки, Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 19 августдаги 689-сонли қарори билан тасдиқланган “Яйловларда чорва молларини ўтлатишда энг кўп йўл қўйиладиган фойдаланиш нормаларини белгилаш, яйловлар алмашилишини таъминлаш ва юритиш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 5-иловасига мувофиқ буқа ва сигирлар, от ва туялар 1 шартли мол боши, қўй ва эчкилар 0,1 шартли мол боши ҳисобланади [4].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси “Ер кодекси”нинг 46-1-моддасида чорвачилик маҳсулотини ишлаб чиқаришга ихтисослашганларга озуқа экинларни етиштириш учун (шартли бир бош қорамол учун) – суғориладиган ерлардан – камида 0,3 гектар, лалмикор ерлардан – камида 1 гектар, яйловлар ва пичанзорлардан – камида 2 гектар ажратилиши белгиланган [5]. Шундан келиб чиққан ҳолда, Хатирчи туманида хўжаликлар ҳисобидаги ер майдонлари ҳамда мавжуд шартли мол бошлари таҳлил қилинди. Таҳлиллар натижасига кўра чорвачиликка ихтисослаштирилган 29 та хўжаликлардан 4 тасида чорва моллари сони ажратилган майдонга нисбатан кам эканлиги аниқланди.

Биринчи, туманда чорвачилик ва қўйчиликка ихтисослаштирилган 89 та хўжаликларида 28,5 минг чорва моллари боқилмоқда. Улардан 51 тасида (24,7 минг гектар яйловлар) чорва моллари сони ажратилган майдонга нисбатан кам. Хусусан, 29 та қорамолчилик хўжаликларидан 4 тасига (“Юсуфжон чорва севиз”, “Орзу Н”, “Ангидон бодомлари” фермер

хўжаликлари ва “Албиён-2019” МЧЖ) тегишли 984 гектар майдонда 183 бош қорамол кам боқилмоқда.

Танланма асосида ўрганилганда, “Юсуфжон чорва севиз” фермер хўжалигида 387 га ер майдонида 197 бош қорамол ўрнига 65 бош қорамол бўлиб ажратилган ер майдонига нисбатан 132 бош қорамол кам боқилаётганлиги аниқ бўлди. Қўй ва эчкичилик йўналишидаги 60 та (22,9 минг гектар) хўжаликларда 27 минг (88,3 минг кам) қўй ва эчкилар парвариш қилиб келинмоқда. Белгиланган нормативларга кўра, туманда чорвачилик учун ажратилган ер майдонларига нисбатан парваришланаётган мол сони ҳисобланганда 88,3 минг бош қўй ва эчки боқиш имкони мавжуд.

Таҳлилларда маълум бўлди-ки, “Худойшукurov Ibroxim chorvador” хўжалигидаги 3 421 га ер майдонида 1 711 шартли мол боши ўрнига 210 шартли мол боши парвариш қилинмоқда, мавжуд ер майдонига нисбатан 1 501 мол боши кам ёки 3 минг гектар ер ортиқча ажратилган.

Шу ўринда, туман статистика бўлими ходимлари томонидан Ветеренария ва чорвачиликни ривожлантириш агентлиги вилоят бошқармаси маълумотлари етарли даражада ишончли эмаслигини билдирди. Жумладан, ушбу қўмита томонидан қуйидаги сабабларга кўра чорва моллари сони ҳисоботларда кам кўрсатилади:

- ветеренар мутахассислар етишмаслиги сабабли иш ҳажмининг ортиб кетиши, режа бажарилмасдан қолиши;
- чорва молларини сунъий қочириш, вакцинация қилиш бўйича режаларни камроқ олиш;
- чорва моллари орасида касаллик тарқалган ҳолатларда касал чорва сонини камроқ кўрсатиш ва ҳоқозолар.

Бундан ташқари, маҳаллаларда чорва моллари сонининг ҳисобини юритиш бўйича маҳалладаги ҳоким ёрдамчиларига ҳам топшириқ берилган. Бироқ, ўрганишларга кўра, “онлайн маҳалла” платформасига чорва моллари боқадиган хонадонларнинг 10 фоизи ҳам киритилмаган, ўрганиш олиб боришнинг тартиби ҳам, даврийлиги ҳам мавжуд эмас.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, хулоса қилиш мумкин-ки, Статистика агентлиги, Ветеренария ва чорвачиликни ривожлантириш қўмитаси, Маҳаллабай ишлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш агентлиги каби тузилмалар мавжуд бўлишига қарамасдан, ҳукуматда чорва моллари сони бўйича аниқ ва ишончли маълумотлар мавжуд эмас.

Буни қуйидаги расм орқали кўриш мумкин 1-расм.

1-расм. Маҳаллаларда чорва моллари ҳисобини юритиш бўйича мавжуд тузилмалар

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимизда аҳоли чорва молларини рўйхатга олишни ташкил этиш учун мўлжалланган комплекс ёндашувларни амалга оширишда қонунчилик, техник, инфратузилма, маҳаллий органларнинг иштироқи, аҳоли орасида тарғибот, мониторинг ва таҳлиллардан иборат комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш зарур. Жумладан:

1. Статистика агентлиги, Ветеренария ва чорвачиликни ривожлантириш қўмитаси ҳамда Маҳаллабай ишлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш агентлиги каби тузилмалар

маълумотлар базаларини интеграция қилиш орқали бир-бирини тўлдирувчи ягона ишончли маълумотлар базасини яратиш.

2. Чорва молларининг ҳисобини юритишда аҳолининг ўз ташаббуси билан чорва молларини рўйхатдан ўтказишни рағбатлантирувчи механизмларни амалиётга жорий этиш. Бунда:

- чорва молларини рўйхатдан ўтказишни бепул қилиш;
- рўйхатдан ўтган (QR кодли паспортга эга бўлганда) чорва молларини сотиш учун бозорга чиқарилганда мажбурий ундирувдан озод қилиш;
- гўшт учун боқилган чорва моллари (QR кодли паспортга эга бўлганда) қушхоналарда бепул сўйиб бериш хизматларини таклиф этиш, бунда қушхона эгаларига субсидия ажратиш механизми жорий этилади;
- QR кодли паспортга эга чорва моллари ҳудудий ветеренария марказлари томонидан ҳар 6 ойда бир марта кўрикдан ўтказилиши, касаллик аниқланганда йилда бир марта бепул даволаш, эмлаш хизматлари билан таъминланиши керак бўлади;
- уй шароитида чорва боқаётган аҳолининг расмий бандлигини таъминлаш мақсадида камида 10 та йирик шохли, 20 та майда шохли чорва моллари парваришлаётган аҳолига меҳнат дафтарчасини очиш ва бошқалар.

3. Чорва молларини рўйхатга олишда рақамлаштириш ва замонавий технологиялардан кенг фойдаланиш, аҳоли ҳамда фермерлар учун махсус платформа ва мобил дастурни ишга тушириш лозим. Бунда:

- аҳоли томонидан чорва молларини мобил дастур орқали бепул рўйхатга олиш имкониятини яратиш, бунда мобил иловага чорва моли тўғрисидаги барча маълумотлар расми билан биргаликда киритилганда QR кодли электрон (пдф шаклида) паспортининг шаклланиши назарда тутилади;
- QR кодли электрон (пдф шаклида) паспортининг ҳуқуқий ҳолатини белгилаш, бунда чорва молларининг электрон паспорти бозорларда, бандликка кўмаклашиш марказларида, сугурта компанияларида, тижорат банкларида ҳисобга олинишини белгилаш;
- махсус платформани ҳоким ёрдамчилари томонидан юритиладиган “онлайн-махалла” платформаси негизида ташкил этиш;
- мобил иловани ишлатиш имконияти йўқ аҳоли чорва молларини рўйхатга олиш учун “онлайн-махалла” платформасида ҳоким ёрдамчилари томонидан рўйхатга олиш имкониятини яратиш таклиф этилади.

4. Чорвачиликка ихтисослашган туманларда ветеренария ва чорвачиликни ривожлантириш қўмитасининг ветеренария марказларини ташкил этиш зарур. Марказлар томонидан:

- аҳоли ва чорвачилик хўжаликларида ветеренария хизматларини кўрсатиш;
- QR кодли паспортга эга чорва молларини ҳар 6 ойда бир марта кўрикдан ўтказилиши, касаллик аниқланганда йилда бир марта бепул даволаш, эмлаш хизматлари билан таъминлаш ишлари амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бурханов А, Рахматов К. (2019). “Минтақавий иқтисодиёт”. Ўқув қўлланма. – Тошкент.: Б.397.
2. Кахаров А ва бошқалар. Озиқ-овқат хавфсизлигини сақлашда чорвачиликнинг ўрни. // Чорвачилик ҳамда ветеринария соҳаларида инновацион технологияларни жорий қилиш ва муаммолар. Республика илмий-амалий конференция материаллари I-қисм. 22-24 май, 2019 й. 6-9 бет.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 19 августдаги “Яйловларда чорва молларини ўтлатишда энг кўп йўл қўйиладиган фойдаланиш нормаларини белгилаш, яйловлар алмашилишини таъминлаш ва юритиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” 689-сон қарори <https://lex.uz/docs/4477902>
4. Ўзбекистон Республикаси “Ер кодекси”. <https://lex.uz/acts/152653>

ENHANCING SUSTAINABILITY ASSESSMENTS IN INDUSTRY: INNOVATIVE STRATEGIES FOR METRICS AND EFFICIENCY IMPROVEMENT

SANOATDA BARQARARLIKNI BAHOLANISHNI KUCHAYTIRISH: METRIKALAR VA SAMARALIKNI ORXASHTIRISH INNOVATSION STRATEGIYALARI

УСИЛЕНИЕ ОЦЕНКИ УСТОЙЧИВОСТИ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ: ИННОВАЦИОННЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МЕТРИК И ЭФФЕКТИВНОСТИ

Nigora Kurbanova

A Master's student (BSc), TSTU

Abstract

The article explores innovative approaches to sustainability assessment in industrial companies. Key efficiency metrics for evaluating environmental aspects of production processes are examined. Methodologies including maturity models for Industry 4.0 and frameworks for assessing supply chain sustainability are analyzed. The application of modern technologies (IoT, data analytics) for monitoring resource efficiency is studied. The significance of corporate governance and multi-criteria decision-making methods in forming sustainable practices is highlighted. The research results contribute to the development of more integrated approaches to assessing and enhancing sustainability in the industrial sector.

Keywords. Sustainability, efficiency, industrial enterprises, Industry 4.0, environmental management, sustainability metrics.

Maqolada sanoat korxonalarida barqarorlikni baholashning innovatsion yondashuvlari tadqiq qilinadi. Ishlab chiqarish jarayonlarining ekologik jihatlarini baholash uchun asosiy samaradorlik metrikalari ko'rib chiqilgan. Sanoat 4.0 uchun yetuklik modellari va ta'minot zanjirlarining barqarorligini baholash tuzilmalari kabi metodologiyalar tahlil qilingan. Resurs samaradorligini kuzatish uchun zamonaviy texnologiyalar (IoT, ma'lumotlar tahlili) qo'llanilishi o'rganilgan. Barqaror amaliyotlarni shakllantirishda korporativ boshqaruv va ko'p mezonli qaror qabul qilish usullarining ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari sanoat sektorida barqarorlikni baholash va oshirishga yanada integratsiyalashgan yondashuvlarni rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: Barqarorlik, samaradorlik, sanoat korxonalari, Sanoat 4.0, ekologik menejment, barqarorlik metrikalari.

В статье исследуются инновационные подходы к оценке устойчивости в промышленных компаниях. Рассмотрены ключевые метрики эффективности для оценки экологических аспектов производственных процессов. Проанализированы методологии, включая модели зрелости для Индустрии 4.0 и структуры оценки устойчивости цепочек поставок. Изучено применение современных технологий (IoT, аналитика данных) для мониторинга ресурсоэффективности. Освещена значимость корпоративного управления и многокритериальных методов принятия решений в формировании устойчивых практик. Результаты исследования способствуют развитию более интегрированных подходов к оценке и повышению устойчивости в промышленном секторе.

Ключевые слова: Устойчивость, эффективность, промышленные предприятия, Индустрия 4.0, экологический менеджмент, метрики устойчивости.

In recent years, the meaning of sustainability assessments in industrial companies has gained unprecedented attention in the midst of a growing emphasis on responsible environmental practices.

As industries deal with the repercussions of climate change and resource depletion, sustainability assessment emerges as a critical enterprise that transcends mere compliance with regulatory requirements. Central for these evaluations are efficiency metrics that allow organizations to evaluate the environmental implications of their production processes broadly. These metrics not only encapsulate resource consumption and waste generation, but also focus on the general ecological footprint of production activities. Based on this understanding, influential methodologies, such as the maturity model established by Schumacher, Erol and Sihn [1], present a structured approach for organizations to evaluate their readiness to industry technologies 4.0. By leveraging this model, companies can discern their current operational capabilities and describe a way to improve sustainability through technological advances and process optimizations.

Sustainability assessments can be refined even more through structures such as Kusi-Sarpong, Gupta & Sarkis [2], which has a robust methodology to evaluate supply chain sustainability innovations. This structure facilitates a multifaceted analysis of sustainability practices, emphasizing the interconnectivity of supply chain operations and the resulting implications for general environmental performance. Such comprehensive evaluation methodologies not only help organizations assess their sustainability efforts against industry standards but also encourage the identification of critical areas that require attention. By systematically analyzing these dimensions, organizations can implement directed strategies that promote sustainable innovation in their supply chains, thus promoting a culture of continuous improvement.

To face the challenges inherent in sustainability assessments, innovative strategies must be proposed to improve evaluation and improvement processes. Advanced analysis of data analysis and metric-based approaches are promising in this regard, offering organizations the ability to perform real-time evaluations of their sustainability performance. By integrating IoT (Internet of Things) technologies, companies can monitor energy consumption and use of resources in real-time, promoting immediate ideas about areas of inefficiency. In addition, predictive modeling techniques can be used to predict the possible environmental impacts of changes in production before implementation, allowing a proactive and non-reactive approach to sustainability.

In short, the integration of established structures and innovative technological strategies represents a vital avenue for the advancement of sustainability evaluations in industrial companies. As organizations increasingly recognize the interdependence of operational efficiency and environmental administration, the refinement of evaluation methodologies will be essential to boost the transition to more sustainable industrial practices. By systematically addressing these aspects, companies can position themselves not only as leaders in sustainability but also as responsible environmental managers, capable of adapting to the complexities of a rapidly evolving industrial landscape. The efficiency metrics play a fundamental role in the evaluations of sustainability since they quantitatively represent the use of resources, the management of waste and the efforts to reduce emissions within an industrial context. The measurement of efficiency is not simply an operational concern; It serves as a fundamental element in the analysis of the overall sustainability performance of an organization. The implications of sustainable production practices on organizational services have been empirically proven, in particular by Abdul-Rashid et al. [3], whose results indicate a direct correlation between consolidated efficiency metrics and improved sustainability results. These metrics can include various sizes such as energy consumption for production units, intensity of material and ratio between recycled waste and total generated waste. Each of these dimensions provides insights on the effectiveness with which a company uses resources and manages its environmental imprint.

In addition, organizations can benefit significantly by integrating human resources management practices (Ghm), which give priority to employees’; commitment to sustainability initiatives. As illustrated by Masri and Jaaron [4], an approach to sustainability focused on man improves the evaluation process, illuminating the interaction between human behavior and operational practices in achieving sustainability objectives. For example, training programs aimed at increasing awareness of sustainable practices between employees can lead to a better efficiency metric through a better decision -making process in situ and resources waste reductions. In addition, the involvement of

employees in sustainability initiatives promotes a culture of continuous improvement, in which innovative ideas for the reduction of waste and the optimization of resources can be generated by the workforce itself.

Moreover, the application of advanced analytical tools, such as the evaluation of the life cycle (LCA) and the modeling of factory energy, can provide a complete view of the efficiency metrics in all operational phases. LCA, in particular, offers a holistic evaluation of the environmental impact of the products from the cradle to the tomb, thus informing the improvement strategies that are in line with the sustainability objectives. In combination with organizational metrics, these analytical methods can reveal the main factors of influence, such as technological progress, regulatory compliance and market demand, which have an impact on sustainability performance. For example, the integration of sector technologies 4.0, including Internet of Things (IoT) and Big Data Analytics, allows companies to exploit real -time data for monitoring efficiency metrics with unprecedented precision and agility.

Besides that, the promotion of interfunctional collaboration can further improve the evaluation process. By involving several teams, including operations, management of the supply chain and marketing, organizations can create global sustainability paintings that simultaneously face more aspects of performance. This collaborative approach encourages a more nuanced understanding of how various factors, such as the sustainability practices of suppliers and the behavior of consumers, interact with the efficiency metrics to influence the general sustainability results. Ultimately, these methodologies not only promote responsibility, but also stimulate innovation in sustainability practices, ensuring that organizations remain reactive to the evolution of environmental standards and social expectations, to improve the evaluations of sustainability in industrial companies, to understand the main factors of influence, such as the quality of the corporate government and the pressure of the interested parties, is fundamental. Almagtome, Khaghaany and Önce [5] support a multidimensional perspective on these factors, placing that they can produce significant insights on the mechanisms through which companies can raise their framework of sustainability governance. The corporate government, characterized by the rules, practices and processes that direct and control a company, plays a fundamental role in modeling sustainability initiatives. An effective governance not only establishes responsibility and transparency but also encourages the integration of sustainability in the strategic vision of the company. A company with solid governance structures is better positioned to respond to the pressures of the interested parties, ultimately leading to improved sustainability results.

The advent of industrial technologies 4.0 presents an opportunity for industrial companies to transform their sustainability assessments [6]. These technologies allow real -time monitoring of the use of resources, generation of waste and impacts of the life cycle, thus improving the precision and effectiveness of sustainability assessments. For example, IoT devices can acquire data on energy consumption in various processes, providing insights that can lead to significant efficiency improvements and waste reduction strategies. In combination with traditional methods of evaluation of sustainability, these technologies allow a more holistic approach that considers environmental and economic dimensions.

In summary, combining a robust corporate government with the commitment of the interested parties and advanced technological integration is an integral part of the strengthening of the sustainability assessments in industrial companies. The multidimensional vision suggested by Almagtome et al. [5], integrated by the skills offered by Industry 4.0, lays the foundations for a global evaluation framework that aligns operational practices with general sustainability objectives. This integrated approach not only promotes responsibility and transparency, but also promotes a culture of sustainability within industrial companies., Innovative strategies for effective evaluation and improvement in sustainability in industrial companies depend more and more on the integration of multiple critering decision techniques (MCDM) and confused logical approaches. The use of MCDM allows organizations to navigate the complexity inherent in sustainability evaluations by evaluating multiple criteria, often conflicting. This is especially relevant in the context of the management of the green supply chain, where the interaction between economic, environmental and social dimensions requires a nuanced decision-making framework. Research conducted by Govindan et al. [7] illustrated

the potential of MCDM methods to facilitate comprehensive evaluations of sustainability practices, allowing companies to prioritize initiatives that produce optimal economic viability together with ecological administration.

Along with this, diffuse logic serves as a valuable tool in this domain when addressing uncertainties and ambiguities that often permeate sustainability evaluations. The application of diffuse logic allows organizations to quantify qualitative variables, such as perceptions of interested parties or risk levels, transforming them into measurable data that can be integrated into decision-making processes. This is aligned with the work of Rostamzadeh et al. [8], who demonstrated the adaptability of diffuse logical methodologies in the elaboration of robust frames for sustainability evaluation. Their findings suggest that allow industrial companies to refine their strategies by capturing the complexity of sustainability measurements, ensuring that evaluations reflect real world scenarios.

In addition, a systematic review approach of literature, exemplified by researchers can provide critical information on eco-efficiency and innovative practices that can subsequently inform the development of improved sustainability evaluation methodologies. A systematic review distils large amounts of academic and practical knowledge in consistent issues, which allows companies to identify best practices and emerging trends in sustainability metrics. By synthesizing existing research, organizations can discover successful strategies adapted to their unique operating contexts and at the same time remain aware of regulatory and market changes.

By incorporating these innovative strategies, industrial companies can transcend traditional approaches promoted by compliance with sustainability. Not only can they meet regulatory requirements more effectively, but they can also cultivate a proactive position towards sustainability performance. Such approach implies committing to critical stakeholders, including clients, suppliers and local communities, to understand their perspectives and aspirations related to sustainability. The creation of sustainability initiatives in collaboration with these interested parties can promote greater acceptance, improve corporate reputation and lead to potentially transformative changes in commercial operations.

List of references:

1. Schumacher, A., Erol, S., & Sihn, W. (2016). A maturity model for assessing Industry 4.0 readiness and maturity of manufacturing enterprises. *Procedia Cirp*, 52, 161-166.
2. Kusi-Sarpong, S., Gupta, H., & Sarkis, J. (2019). A supply chain sustainability innovation framework and evaluation methodology. *International journal of production research*, 57(7), 1990-2008.
3. Abdul-Rashid, S. H., Sakundarini, N., Raja Ghazilla, R. A., & Thurasamy, R. (2017). The impact of sustainable manufacturing practices on sustainability performance: Empirical evidence from Malaysia. *International Journal of Operations & Production Management*, 37(2), 182-204.
4. Masri, H. A., & Jaaron, A. A. (2017). Assessing green human resources management practices in Palestinian manufacturing context: An empirical study. *Journal of cleaner production*, 143, 474-489.
5. Almagtome, A., Khaghaany, M., & Önce, S. (2020). Corporate governance quality, stakeholders' pressure, and sustainable development: An integrated approach. *International Journal of Math., Engineering and Management Sciences*, 5(6), 1077.
6. Nascimento, D. L. M., Alencastro, V., Quelhas, O. L. G., Caiado, R. G. G., Garza-Reyes, J. A., Rocha-Lona, L., & Tortorella, G. (2019). Exploring Industry 4.0 technologies to enable circular economy practices in a manufacturing context: A business model proposal. *Journal of manufacturing technology management*, 30(3), 607-627.
7. Govindan, K., Rajendran, S., Sarkis, J., & Murugesan, P. (2015). Multi criteria decision making approaches for green supplier evaluation and selection: a literature review. *Journal of cleaner production*, 98, 66-83.
8. Rostamzadeh, R., Govindan, K., Esmaeili, A., & Sabaghi, M. (2015). Application of fuzzy VIKOR for evaluation of green supply chain management practices. *Ecological Indicators*, 49, 188-203.

**ДАВЛАТ БАНКЛАРИНИ ХУСУСИЙЛАШТИРИШДА ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР
БОЗОРИДАГИ ИШТИРОКИНИ КЕНГАЙТИРИШНИНГ МУҲИМ СТРАТЕГИК
ЙЎНАЛИШЛАРИ**

**ВАЖНЫЕ СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАСШИРЕНИЯ УЧАСТИЯ В
РЫНКЕ ЦЕННЫХ БУМАГ ПРИ ПРИВАТИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ БАНКОВ**

**IMPORTANT STRATEGIC DIRECTIONS FOR EXPANDING PARTICIPATION IN THE
SECURITIES MARKET DURING THE PRIVATIZATION OF STATE BANKS**

Бобур Абборович Юсупов

Тошкент давлат иқтисодиёт университети тадқиқотчиси

Аннотацияси

Мақолада давлат банкларини хусусийлаштиришда қимматли қоғозлар бозоридаги иштирокини кенгайтиришнинг муҳим стратегик йўналишлари сифатида уларнинг институционал тузилмаси, давлат сиёсатининг мақсади, хусусийлаштиришга тайёргарлик жараёни, хусусийлаштириш усуллари ҳамда пруденционал шарҳлар белгилаб олинган. Бундан ташқари давлат банкларини хусусийлаштиришнинг “Хитой модели” таҳлил қилиниб, хулосалар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: акцияларни оммавий жойлаштириш, IPO, стратегия, қимматли қоғозлар бозори, акция, трансформация, Давлат банкларини хусусийлаштиришнинг “Хитой модели”.

В статье определены важные стратегические направления расширения участия государственных банков на рынке ценных бумаг в приватизации, их институциональная структура, цели государственной политики, процесс подготовки к приватизации, методы приватизации, пруденциальные соображения. Кроме того, проанализирована «китайская модель» приватизации государственных банков и сделаны выводы.

Ключевые слова: публичное размещение акций, IPO, стратегия, рынок ценных бумаг, акция, трансформация, «китайская модель» приватизации госбанков.

The article outlines the key strategic directions for expanding the participation of state banks in the securities market during privatization. These include their institutional structure, the goals of state policy, the preparation process for privatization, methods of privatization, and prudential regulations. Additionally, the “China model” of state bank privatization is analyzed, and conclusions are drawn.

Key words: public offering of shares, IPO, strategy, securities market, shares, transformation, “China model” of state bank privatization.

Республикаимиз банк тизимини ислоҳ қилиш борасидаги олиб бориладиган ишлар қаторига – банк фаолиятини, бошқарув жараёнини ва бизнес жараёнларини чуқур трансформация қилишдир. Банк соҳасида ушбу борада олиб борилган саъй-ҳаракатлар банк тизимида соф рақобат муҳитини яхшилаш, давлат банкларини трансформация қилиш, уларнинг фаолиятини ривожланган давлатлар бозор тамойиллари ва давр талаблари асосида қайта кўриб чиқиш ҳамда банк тизимида энг муҳими хусусий капитал иштирокини кенгайтириш ишлари амалга оширилмоқда. Бунинг учун банк тизимининг молиявий барқарорлиги ва самарадорлигини таъминлаш, тижорат банкларини иқтисодий ривожланиш жараёнида қимматли қоғозлар бозоридаги фаол молиявий воситачиси бўлишга эришиш, мижозларга сифатли ва замонавий банк хизматларини кўрсатиш, соф рақобатчилик муҳитини яратиш каби бир қатор вазифаларни бажариш талаб этилади.

Давлат банкларининг рақобатбардош курашдаги муваффақияти бевосита уларнинг

рахбарларининг самарали, стратегик жиҳатдан пухта ва самарали яратилган бошқарув қарорларини қабул қилиш қобилиятига боғлиқ ҳисобланади. Давлат банклари хизматлар бозоридаги ҳозирги шароитда кредит ташкилотларининг ҳар бир раҳбари рақобат шароитида талаб, истеъмол нархлари, сифатли хизмат, илғор банк технологиялари яратилишига, рақамли маркетинг фаолиятини олиб кириш жараёнларига самарали бошқарув қарорларининг ўзгаришига адекват ва тезкор жавоб бериши керак. Бироқ, узок вақт давомида нафақат кредит ташкилотлари, балки ташкилотларнинг замонавий фаолиятининг асосий муаммоси давлат банкларини қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини ривожлантириш тадқиқотларининг аҳамиятини етарлича баҳоламаслик эди. Ушбу ёндашувга асосланиб, манфаатдор томонлар яқин вақтгача ушбу фаолиятни молиялаштириш учун ташкилотнинг ўзи томонидан ҳам, ташқи маркетинг ёки консалтинг агентликларини жалб қилиш орқали ҳам етарли маблағ ажратмаган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги «2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида»ги ПФ-5992-сон Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартда «Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 3620-сонли Қарорларида банк тизимида замонавий ахборот технологияларини жорий қилиш, масофавий банк хизматлари, шу жумладан контактсиз тўловлар сони ва қамровини кенгайтириш, автоматлаштирилган скоринг тизими, рақамли идентификациялаш ва кредит конвейеридан кенг фойдаланиш, банк маълумотлари ва тизимларининг ахборот хавфсизлигини кучайтириш ҳамда банк соҳасидаги янги концепция ва технологияларни жорий қилиш (финтех, маркетплейс, рақамли банк) вазифалари белгиланган.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш орқали республикада банк тизими 2024 йил 1 ноябрь ҳолатига кўра кредитларида 69,5 фоизни, жами депозитлардаги улуши 50,2 фоизни, активлардаги улуши 68,7 фоиз ҳамда мажбуриятлардаги улуши 69,2 фоизни ташкил этган давлат банкларини хусусийлаштириш жараёнларини тезлаштириш имконини оширишга олиб келади [1].

Давлат банкларини хусусийлаштириш жараёнларини тезлаштириш республикада фаолиятида босқичма-босқич амалга ошириш мақсадга мувофиқлиги кўплаб илғор давлатлар тажрибасидан кўриш мумкин.

Умуман олганда давлат банкларини хусусийлаштиришда қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини баҳолаш ва уларнинг бу бозордаги стратегик аҳамиятини ошириш масалаларига бағишланган кўплаб тадқиқотлар олиб борилганини кўриш мумкин. Япониялик олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда давлат банкларини хусусийлаштириш орқали бозордаги мувозанатга таъсирини ўрганишган. Жумладан, улар таҳлилларига кўра “Давлат банкларини хусусийлаштириш самараси ижобий бўлганлиги ҳақидаги хулосага мувофиқ, бизнинг таҳлилимиз шуни кўрсатадики, почта жамғарма банкни хусусийлаштириш хусусий банклар билан рақобатни кучайтириш орқали самарадорликни оширишга олиб келади. Шунингдек, почта омонат кассаларини хусусийлаштиришнинг салбий таъсири минтақавий банклар ва қишлоқ банклари учун сезиларли даражада кучли эканлигини аниқлаганлар” [2]. Бошқача айтганда, хусусийлаштириш бир пайтлар ҳудудий монополияга эга бўлган ҳудудий банклар учун хавф туғдиради ва рақобат кучайиши сабабли қишлоқ истеъмолчилари ҳам хусусий банкларнинг, ҳам хусусийлаштирилган почта омонат кассаларининг турли молиявий маҳсулотларидан фойдалана бошлаганлигини асослаш мумкин.

Бу натижа шуни кўрсатадики, хусусийлаштириш Япониянинг қишлоқ жойларида истеъмолчилар танловини кенгайтириш имкониятига эга бўлишига олиб келган. Кейинги тадқиқотларда “Иқтисодиётнинг ўтиш давридаги мамлакатларда банкларни хусусийлаштириш ноомолиявий корхоналарни хусусийлаштиришдан сезиларли фарқ қиладиган алоҳида ҳолатни кўрсатади. Цемент компаниялари ҳали ҳам цемент ишлаб чиқариши ва сотиши мумкин, аммо ривожланаётган давлатларнинг банклари ресурсларни режалаштирилган тақсимлаш бўйича бухгалтер сифатидаги хизматлари бозор иқтисодиётида кам талабга эга бўлади [3]”.

Олимлар фикрича, давлат банклари молиявий бўлмаган корхоналарга қараганда кўпроқ туб ислохотларни талаб қилади, чунки уларнинг асосий қисми хусусийлаштиришга тайёргарлик кўришда иқтисодий функция бутунлай қайта кўриб чиқилиши керак.

Давлат банклари кўпинча юқори ишламайдиган активларга ва юқори харажатларга эга бўлиб, ривожланишга фақат чекланган ҳисса қўшади. Уларнинг фаолиятини яхшилаш жуда муҳим, чунки улар 1990 йилларда банкларни жадал хусусийлаштиришга қарамай, ривожланаётган мамлакатларнинг аксарият аҳолиси учун банк секторида ҳамон ҳукмронлик қилмоқда. 2002 йилда ушбу банклар Жазоир, Бангладеш, Хитой, Миср, Эфиопия, Ҳиндистон, Индонезия, Эрон ва Вьетнамдаги банк активларининг 60 фоизи ёки ундан кўпига эгалик қилган. Лотин Америкасида хусусийлаштириш банкларнинг ролини камайтирди, лекин улар Аргентина, Бразилия, Эквадор ва Уругвайда муҳимлигича қолмоқда [4].

Давлат банкларини хусусийлаштиришда қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятига баҳо берилар экан, олимлар фикрича “асосий эътибор қаратиш зарур бўладиган жараён бу банк акцияларини номинал баҳосига нисбатан бозор баҳосини юқори бўлишини таъминлашдир” деб фикр билдирадилар [5]. Олимлар фикрича ушбу ҳолат давлат банкларини хусусийлаштириш жараёнидан олдин ушбу натижага эришиш муҳимлигини келтириб ўтадилар.

Айрим тадқиқотларда “банк акциялари хусусийлаштириш жараёнини энг муҳим воситаси бўлиши зарурлигини келтириб ўтадилар” [6]. Уларнинг фикрича банк акцияларини жозибадорлиги қанчалик яхши бўлса, уларнинг инвесторлар томонидан сотилиши қўлайроқ бўлади деб ҳисоблашади.

Юқорида олинган назарий асосларни чуқур таҳлил қила эканмиз, давлат банкларини хусусийлаштириш жараёнида қимматли қоғозлар бозорида энг кўп муомалада бўладиган акциялар билан боғлиқ жараёнларига алоҳида эътибор қаратиш зарурлигини белгилаб беради.

Таҳлилларимизга асосланиб, биз йирик молия институтларини хусусийлаштиришнинг “Хитой модели” Хитой учун жуда муваффақиятли бўлган деган хулосага келдик. Биз шунга ўхшаш моделлар бошқа ривожланаётган мамлакатларда ҳам кўриб чиқилиши керак, чунки у самарали мониторинг ва бозорда ушбу институтларнинг рақобатбардошлигини сақлаб қолиш ўртасидаги мувозанатни таъминлайди. Ривожланган мамлакатларнинг “муваффақиятсиз бўлиш учун жуда катта” институтлари нотўғри рағбатлантириш билан ҳаддан ташқари хавфларни ўз зиммаларига олдилар ва уларнинг қулаши Буюк Депрессиядан кейинги энг оғир молиявий ва иқтисодий инқирозни келтириб чиқарди. Ҳаддан ташқари тартибга солинмаган ҳолда, ушбу йирик муассасаларни қандай назорат қилиш ва чеклаш ҳақида қизгин мунозаралар давом этмоқда. Ривожланаётган мамлакатларда йирик молия институтларининг тегишли мониторинги алоҳида аҳамиятга эга, чунки банк сектори кўпгина мамлакатларда молиявий бозорларга қараганда иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлашда муҳимроқ роль ўйнайди. Аммо бу вазифа мураккаб институционал инвесторлар ва ривожланмаган бозорлар ва институтларнинг этишмаслиги билан тавсифланган ривожланаётган дунёда катта тартиб бўлиши мумкин. Айнан шундай шароитларда биз йирик муассасаларни бошқаришнинг Хитой модели айниқса аҳамиятли бўлиши мумкинлигига ишонамиз.

Банк тизимини трансформация қилиш ва хусусийлаштириш даврида ҳосил бўладиган иқтисодий бўшлиқларни тўлдириш, яъни барча аҳоли қатламларининг молиявий хизматларга бўлган талабини қондириш, банк хизматларининг ҳудудий қамровини таъминлаш ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатини амалга ошириш мақсадида давлат иштироки 3 та банкда – Миллий банк, “Агробанк” ва “Микрокредитбанк”да сақлаб қолиниши белгиланган.

“Ўзсаноатқурилишбанк”, “Асака банк”, “Ипотека-банк”, “Алоқабанк”, “Туронбанк” ҳамда “Қишлоқ қурилиш банк” хусусийлаштиришга тайёрланмоқда. Камида битта йирик банкдаги давлат улуши стратегик инвесторларга тўлиқ сотилиши кўзда тутилган.

Банкларни хусусийлаштириш тажрибаси халқаро амалиётда “қандай қилиш керак” эмас, балки кенг белгиланган мақсадли тамойиллар шаклида бўлади, чунки ҳар бир ҳолат ўзига хос хусусиятларга эга. Банкларни хусусийлаштириш ва номолиявий корхоналарни хусусийлаштириш ўртасида жуда кўп ўхшашликлар мавжуд, аммо баъзи асосий фарқлар

мавжудлигини ҳам келтириб ўтиш зарур. Хусусийлаштирилган банкнинг муваффақиятсизлиги омонатчиларнинг пул маблағларини йўқотиши, тўлов тизимининг бузилиши ва бошқа банкларга эҳтимолий таъсири туфайли номолиявий корхонанинг муваффақиятсизлигига караганда кўпроқ зарар келтиради. Шу сабабларга кўра, тегишли институционал тузилма, жумладан, умумий тижорат қонунчилигининг мустаҳкам асослари ва самарали банк назорати мавжудлиги муҳим аҳамиятга эга. Хусусийлаштириш жараёнида банк назорати органи асосий роль ўйнаши керак, чунки у ҳар қандай банкнинг эгалик ҳуқуқини ўзгартириш таклифини кўриб чиқиш ва тасдиқлашда муҳим рол ўйнайди. Хусусийлаштирилган банк кейинчалик қийинчиликларга дуч келди. Давлат банкларини хусусийлаштиришни қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини янада ошириш стратегиясида қуйидагиларни бўлиши муҳим саналади.

1-расм. Давлат банкларини хусусийлаштиришни қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини янада ошириш стратегиясидаги муҳим йўналишлар.

Биринчиси, институционал инфратузилма бунда, мулкчиликни ўзгартиришнинг ўзигина давлат банкларининг ёмон ишлашига ёрдам берувчи кўплаб омилларни ҳал эта олмайди. Самарали банк назорати бўйича Базель асосий тамойилларининг дастлабки шартларида энг муҳимлари акс эттирилган институционал омиллар соғлом банк фаолиятига ёрдам бериши керак. Бу омилларга барқарор макроиктисодий сиёсат, ҳуқуқий инфратузилма, хусусан, шартномалар тўғрисидаги қонунчилик ва гаровга қўйиш ва хавфсизлик шартномаларини бажариш чоралари ҳамда тегишли ва кенг қўлланиладиган бухгалтерия стандартлари киради. Ушбу шартлар кучайтиришни талаб қиладиган мамлакатларда банкларни муваффақиятли хусусийлаштириш кенгрок ислохотлар дастурининг бир қисми бўлиши керак.

Иккинчиси, давлат сиёсатининг мақсадлари банкларни хусусийлаштиришга интилиш кўпинча хусусий мулк молиявий барқарорликка ва узоқ муддатли ўсишга ҳисса қўшади деган ишончдан келиб чиқади. Шу билан бирга, умуман хусусийлаштиришнинг баъзи ёки барча мақсадлари - даромадларни ошириш, самарадорликни ошириш, улушларга эгаликни кенгайтиришни рағбатлантириш, рақобатни кучайтириш ва бозор интизомини жорий этиш - банкларни хусусийлаштиришда ҳам қўлланилади. Давлат сиёсатининг ушбу мақсадлари хусусийлаштиришга тайёргарлик кўриш ва битимнинг ўзига таъсир қилиши мумкин, бу эса молиявий барқарорлик билан боғлиқ муаммоларга зид келиши мумкин.

Учинчиси, хусусийлаштиришга тайёргарлик бўлиб, олдин давлат банкини қайта ташкил этиш керакми ёки давлат улушини асосан “қандай бўлса” деб сотишга ҳаракат қилиш муҳим савол. Камдан-кам ҳолларда давлат банки тижорат асосида самарали фаолият юритса, давлат инвестициялари жараёнининг бир қисми сифатида оператив ёки молиявий қайта тузилишга эҳтиёж сезилмайди. Бироқ, одатий ҳолатда, давлат банклари хусусий банклар билан тўлиқ рақобатбардош бўлиш учун жиддий қайта куришни талаб қилади.

Тўртинчиси, хусусийлаштириш усуллари бўлиб, бунда адабиётларда хусусийлаштириш усуллариининг бир қанча таксономиялари келтирилган, бироқ деярли барча банк хусусийлаштиришларини акцияларни сотиш, активларни сотиш ёки ваучер хусусийлаштириш деб таснифлаш мумкин. Банкларни хусусийлаштиришнинг аксарият қисми акцияларни сотишнинг қандайдир кўринишида амалга оширилади, босқичма-босқич хусусийлаштириш кўпинча биринчи навбатда IPO ёки хусусий жойлаштиришни, сўнгра иккиламчи таклифларни ўз ичига олади. Хусусийлаштириш ҳодиса эмас, балки жараёндир, шунинг учун битимлар

турига кўра таснифлаш одатий ҳол бўлсада, давлат улушини қандай олиб қўйиш бўйича яқуний танловга олиб келадиган кўплаб қарорлар мавжуд.

Бешинчиси, хусусийлаштиришдан олдин тегишли пруденциал текширув ўтказилган бўлса, хусусийлаштирилган банкнинг кейинги молиявий қийинчиликларининг олдини олиш мумкин бўлган ҳолатлар кўп. Давлат банклари ва уларни хусусийлаштириш молия секторининг барқарорлиги ва ўсишига қандай таъсир қилади, деган савол сиёсатчилар учун муҳим масала бўлиб қолаверади. Сўнгги йилларда кўплаб хусусийлаштиришларга қарамасдан, кўпгина мамлакатларда давлат банклари учун муҳим роль ўйнайдиган молиявий секторлар мавжуд.

Давлат банклари кўпинча самарали банк тизимининг дастлабки шартларида қонун устуворлиги ва кучли давлат инфратузилмаси каби муҳим камчиликлар билан боғлиқ, шунинг учун давлат банклари томонидан киритилган ҳар қандай алоҳида муаммолар ушбу муҳим институционал заифликлар билан яширилиши мумкин. Бу йирик хусусийлаштириш фақат бир неча ҳолатларда инқироздан олдин содир бўлиши ҳақидаги ҳулосага мос келади. Бу мамлакатларда хусусийлаштиришдан олдин ёки ҳеч бўлмаганда хусусийлаштиришлар билан бир вақтда мустаҳкам банк фаолияти учун институционал шарт-шароитлар яратилмаганлиги инқирознинг яқин сабаби бўлиши эҳтимоли кўпроқ.

Кўпроқ тадқиқот сиёсатчиларга давлат банклари билан ишлашда ёрдам бериши мумкин. Институционал инфратузилма, давлат сиёсати мақсадлари, банкларни хусусийлаштиришга тайёрлаш, хусусийлаштириш усуллари ва пруденциал кўриб чиқиш каби мавзулар атрофида ташкил этилган тизимли мисоллар туркуми сиёсатчилар учун "қандай қилиш" тавсияларини яхшилашга олиб келиши мумкин [7].

Хусусийлаштиришнинг турли йўллари мавжуд, аммо уларнинг ҳар бири ўз афзалликлари ва рискларига эга. Хусусийлаштирилган банклар битта стратегик инвесторга сотилганда энг яхши натижага эришади; лекин бу курс ўзи билан аниқ сиёсий хавфларни олиб келади. Масалан, 1990 йилларнинг бошларида Мексикада банкларни хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида банклар кейинчалик жуда тез кенгайди - хорижий рақобатдан ҳимоя девори орқасида - ва кейинчалик қайта миллийлаштирилиши керак эди. Бошқа мамлакатлар, хусусан, Шарқий Европада ҳам худди шундай муаммолар мавжуд бўлиб, хусусий банклар учун мустаҳкам меъёрий-ҳукукий база муҳимлигини таъкидлайди.

Жаҳон банкининг катта иқтисодчилари Robert J. Cull and George Clarke институти президенти Mary Shirley томонидан олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, хорижликларга тендерда қатнашишга рухсат берилмаганда, ҳукуматлар хусусийлаштириш ва хусусийлаштиришда камроқ даромад олишлари мумкин. Хорижий институтлар молиявий секторлари этишмаётган кўплаб иқтисодиётларга олиб келиши мумкин бўлган банк ноу-хау ва кўникмаларининг афзалликларини йўқотиш.

Кларк, Калл ва Ширлининг айтишича, хусусийлаштириш амалга оширилган бўлсада, уни қисман амалга оширмаслик керак. Агар ҳукумат ҳали ҳам акцияларнинг бир қисмини, айниқса акцияларнинг кўп қисмини ушлаб турса, банклар анъанавий молиявий чоралар билан ёмон ишлашга мойил. Банкларни хусусийлаштиришнинг яна бир йўли уларни қисман ёки тўлиқ ходимларнинг акциядорлик режаларига сотишдир. Ҳозиргача йигирмата мамлакат ушбу усулдан фойдаланган, гарчи бу режалар бошқа хусусий инвесторлар билан бир қаторда фақат озчилик улушига эгалик қилиш тенденциясига эга [8].

Бозор капиталлашуви бўйича дунёдаги энг йирик банк бўлган Хитой саноат ва тижорат банкининг (ICBC) хусусийлаштириш жараёнини ва унинг Гонконг фонд биржасида (HKSE) ва Шанхай фонд биржаси (SHSE) иккиламчи оммавий таклифларини (IPO) жойлаштирган. ICBC нинг энг йирик акциядори Хитой ҳукумати, хорижий институционал инвесторлар эса миноритар улушларга эга бўлган. Кўпгина бошқа йирик молия институтлари ҳам худди шундай ислохот жараёнидан ўтди ва IPO дан кейин ўхшаш мулкчилик тузилмаларига эга бўлган.

Йирик молия институтларини хусусийлаштиришнинг “Хитой модели” бошқа ривожланаётган мамлакатларда ҳам фойдали қўлланилиши мумкин, чунки у самарали

мониторинг ва бозорда ушбу институтларнинг рақобатбардошлигини сақлаб қолиш ўртасидаги мувозанатни таъминлайди. Хитойнинг воситачилик секторида кўп йиллар давомида бир нечта йирик, аммо самарасиз молиявий институтлар ҳукмронлик қилмоқда. Тўртта йирик давлат тижорат банклари ("Катта тўртлик" банклари) бутун мамлакат бўйлаб филиаллар тармоғига эга ва банк тизимидаги активларнинг аксарият қисмини назорат қилади.

Инқироздан олдин банк секторининг энг ёрқин муаммоси муаммоли кредитларнинг (NPL) юқори даражаси бўлиб, уларнинг аксарияти давлат корхоналарига (DK) кредит беришнинг нотўғри қарорлари туфайли "Катта тўртлик" банкларида тўпланган. Моделнинг хусусияти шундан иборатки, бундай модель — йирик давлат молия институтларини қисман хусусийлаштириш ва уларни листингга айлантириш. турли хил инвестор базасига эга бўлган компаниялар ва асосий улушини ҳукумат ўзида сақлаб қолган - бошқа ривожланаётган иқтисодиётларда қўлланилиши мумкин.

IPO олдидан ICBC самарали операциялар, соғлом корпоратив бошқарув ва замонавий рискларни бошқариш тизимларини ўрнатишга қаратилган ислохотларнинг бир неча босқичини амалга оширди. Мисол учун, ICBC мижозларга йўналтирилган бизнес фаолиятини, шу жумладан корпоратив ва шахсий банк ҳамда ғазначилик операцияларини, шунингдек, яхшироқ ҳисобот платформаси ва кенг қамровли кўриб чиқиш тизими билан марказлаштирилган капитал ва молиявий бошқарувни ўзгартирган.

ICBC 2006 йил 27 октябрда HKSE ва SHSE рўйхатига киритилган. Ўша пайтгача у 21,9 миллиард АҚШ доллари баҳоланган дунёдаги энг йирик IPO бўлган. ICBC Гонконгда 14 миллиард АҚШ долларини (Н -акциялари) ва Шанхайда яна 5,1 миллиард АҚШ долларини (А -акциялари) жойлаштирган. Йирик обуначи туфайли, акцияларни ортқча тақсимлаш бўйича Green Shoe опцияларининг барчаси (инвестиция банклари томонидан) амалга оширилган. Биринчи савдо кунининг охирида ICBC акциялари Гонконгда деярли 15% га ёпилган ва унинг биринчи ҳафталик даромад 17% ни ташкил этган. Шу билан бирга, ICBC нинг Шанхай рўйхатига киритилган А акциялари ўзининг биринчи кунда (5,1%) ва биринчи ҳафтада (4,8%) оддийроқ ўсишни қайд этган. ICBC IPO дан сўнг ўз иш фаолиятини яхшилашда давом этган. IPO дан кейинги биринчи йил давомида ICBC нинг соф фойдаси тахминан 60% га ўсган, бу IPO дан олдинги йилига 30% рентабелликнинг ўртача ўсиш суръатидан юқори бўлган. 2006-2010 йиллардаги IPO дан кейинги даврда, ICBC нинг жами активлари ва фойдаси (ялпи ва соф) тез суръатлар билан ўсиб бориш орқали, NPL кўрсаткичлари доимий равишда пасайиб борган [9].

Йирик молия институтларини хусусийлаштиришнинг “Хитой модели” бошқа ривожланаётган мамлакатлар учун мос келади деган асосий хулосани асослаш учун хусусийлаштирилган Хитой институтлари бошқа ривожланаётган мамлакатлардаги рақобатчиларидан устун эканлигини кўрсатиш мумкин. Шунинг учун Хитойнинг энг йирик бешта давлат банклари, шу жумладан ICBC, ривожланаётган ва ривожланган бозорлардаги бошқа йирик банклар билан солиштириш мумкин.

Давлат банкларини хусусийлаштиришнинг “Хитой модели”– бу банклар фаолияти самарадорлигини ошириш ва уларни хорижий (ва маҳаллий) фонд биржаларига жойлаштириш ва миноритар улушларга эга бўлган инвесторлар бўйича бир қатор ислохотларни ўз ичига олади. Биз хусусийлаштиришнинг ушбу модели банкларнинг рентабеллигини ошириш ва NPL ни камайтиришда муваффақиятли бўлганини кўриб чиқдик. Шунингдек, ушбу очиқ рўйхатга олинган банклар бошқа ривожланаётган бозорлар ва ривожланган бозорлардаги нодавлат банклари каби таваккал қилишлари мумкин. Ушбу натижалардан келиб чиққан ҳолда, йирик молия институтларини ислох қилиш ва хусусийлаштиришнинг бундай моделини бошқа ривожланаётган иқтисодиётларда ҳам кўриб чиқиш мумкинлигини келтириб ўтиш мумкин.

Олинган таҳлиллар асосида давлат банклари хусусийлаштириш жараёнларини янада тезлаштиришда қимматли қоғозлар бозоридаги иштирокини кенгайтиришнинг муҳим стратегик йўналишлари очиқ бериш мақсадида қуйидаги хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Давлат банкларини хусусийлаштиришнинг “Хитой модели”– бу банклар фаолияти самарадорлигини ошириш ва уларни хорижий (ва маҳаллий) фонд биржаларига IPO

жойлаштириш орқали амалга ошириш асослаб берилди.

2. Давлат банкларини хусусийлаштиришда қимматли қоғозлар бозоридаги иштирокини кенгайтиришнинг муҳим стратегик йўналишлари сифатида уларнинг институционал тузилмаси, давлат сиёсатининг мақсади, хусусийлаштиришга тайёргарлик жараёни, хусусийлаштириш усуллари ҳамда пруденциал шарҳлар орқали амалга ошириш тавсия этилди.

3. Банкларни хусусийлаштириш стратегияларида ҳар бир ёндашувнинг афзалликларидан фойдаланиш учун хусусийлаштиришнинг аралаш модели кўпинча қўллаш тавсия этилади. Аралаш моделда стратегик инвесторнинг роли ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, уни танлаш шаффоф ва қатъий жараёнга риоя қилиши ҳамда хорижий инвесторлар учун очиқлик муҳитини яратиш таклифи ишлаб чиқилди.

4. Давлат банкларини умумий кредитларидаги, жами депозитларидаги, активларидаги ҳамда мажбуриятларидаги улушларини 45 фоизга тушириш орқали хусусийлаштиришни босқичма-босқич амалга ошириш таклиф этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги «2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида»ги ПФ-5992-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартда «Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 3620-сонли Қарори.
3. Ken-Ichiro Oohama, Yoshihiro Asai. Does Privatization of the Postal Savings Bank in Japan Have Economic Value? *iBusiness* > Vol. 3 No. 3, September 2011. DOI: 10.4236/ib.2011.33032
4. International Monetary Fund WP/05/10 IMF Working Paper Monetary and Financial Systems Department State-Owned Banks, Stability, Privatization, and Growth: Practical Policy Decisions in a World Without Empirical Proof Prepared by A. Michael Andrews¹ Authorized for distribution by David S. Hoelscher January 2005.
5. Marston, David, And Aditya Narain. "Observations from the review of the International Monetary Fund". *The Future of Public Financial Institutions*, edited by Gerardo Caprio et al., Brookings Institution Press, 2004, p. 51–72. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctt1287b1t.6>. As of December 19, 2024.
6. Hanson, James A. "Transformation of state banks". *The Future of Public Financial Institutions*, edited by Gerardo Caprio et al., Brookings Institution Press, 2004, p. 13-50. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctt1287b1t.5>. As of December 19, 2024.
7. Rai, V.K. and Pandey, D.K. (2022), "Does Privatization Affect Public Sector Bank Stock Prices? An approach to the study of events in Indian banking sector shares", *Asian Journal of Accounting Studies*, Volume 7 No. 1, p. 71-83. <https://doi.org/10.1108/AJAR-06-2021-0078>
8. F. Sanchez, Daniel Silva Jr., Sorawut Srisuma. Bank privatization and market structure in Brazil: a dynamic structural analysis. Published in *The Rand Journal of Economics* on October 4, 2018. *Economy*
9. <https://www.brookings.edu/articles/the-future-of-state-owned-financial-institutions/>
10. <https://cbu.uz/oz/statistics/bankstats/1966627/>
11. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=7472>

**SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY
DEVELOPMENT**

TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI.

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Kurbanova Feruza Dilshod kizi,

2nd year student of the “Economics” department

Karshi State Technical University

Abstract

The article covers the laws of the Republic of Uzbekistan on entrepreneurship adopted by the state in recent years, proposals and recommendations for improving support mechanisms, such as the organization of entrepreneurship, stimulation of their activities, subsidies, grants, as well as a scientific and theoretical basis.

Key words: modernization, private enterprise, entrepreneur, efficiency, small business, national product.

Maqolada oxirgi yillarda davlat tomonidan qabul qilingan tadbirkorlik haqidagi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, tadbirkorlikni tashkil etish, ular faolligini rag‘batlantirish, subsidiya, dotatsiya kabi qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlarni takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan shuningdek, ilmiy va nazariy asoslari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: modernizatsiyalash, xususiy tadbirkorlik, tadbirkor, samaradorlik, kichik biznes, milliy mahsulot.

В статье освещены законы Республики Узбекистан о предпринимательстве, принятые государством в последние годы, предложения и рекомендации по совершенствованию механизмов поддержки, таких как организация предпринимательства, стимулирование их деятельности, субсидии, гранты, а также научно-теоретическая основа.

Ключевые слова: модернизация, частное предпринимательство, предприниматель, эффективность, малый бизнес, национальный продукт.

The current stage of economic reforms in Uzbekistan is characterized by the development of small business and private entrepreneurship, granting it broad economic freedoms. Giving small business entities independence further increases their sense of responsibility for the final results of their activities. The development of small business and private entrepreneurship is one of the most important priority areas of economic reforms being implemented in Uzbekistan.

In this regard, as noted in the address of the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis, it was not for nothing that they emphasized that “In general, in order to continue work on financial support for entrepreneurship, 6 trillion soums of preferential loans will be allocated next year within the framework of family business programs.” Small business entities are based on the principles of personal interest, initiative and property responsibility, and the development of various forms of ownership in the economy on the basis of equality and healthy competition. Small businesses fully comply with the principles of a market economy due to their ownership of the products they produce, their independent management of their property, financial and material resources, and their sense of ownership of property. Taking into account the potential of small business in solving the problem of employment in the country, ensuring market saturation and increasing the competitiveness of the economy, special attention is paid to the development of this

sector. Currently, this sector is taking a leading position not only in accelerating the growth rates of the economy, but also in solving the extremely important issues of employment and increasing the income of the population for our country. This is largely achieved due to the serious attention paid to strengthening the legal framework, forming a system of stable conditions, privileges and credits for this sector of the economy. The current stage of economic reforms being implemented in Uzbekistan is characterized by the development of small business, granting it broad economic freedom. Giving small business entities independence makes them feel responsible for the final results of their activities.

Our scientific observations show that in recent years, a number of works have been carried out in our country to develop small businesses: the wholesale and retail trade system has been reformed; an effective system of providing services to small businesses by infrastructure units is being created; a system for protecting the legitimate rights and interests of small businesses and guaranteeing freedom of entrepreneurship is being formed; a simplified and informed procedure for registering and registering entrepreneurs in the State Register has been introduced; favorable conditions have been created for entrepreneurs to freely purchase material and technical resources through stock exchanges; mandatory standardization and certification of products of manufacturing enterprises has been simplified; measures have been taken to reduce and simplify the tax burden; a shortened form of statistics and tax reporting has been introduced; the foreign economic activity of small businesses has been liberalized; a new system of forming initial capital and other forms of financial support for start-up entrepreneurs has been introduced, etc.

According to the data obtained during the study, as a result of the work carried out to support small business and protect the rights and interests of entrepreneurs, this sector of the economy is increasingly strengthened, and its role in the economy of our republic, its weight in employment and product production is increasing year by year. As of January 1, 2025, the contribution of small business to GDP was 62.1 percent. The contribution of small business to product production by economic sectors was 23.4 percent in industry, 19.3 percent in agriculture, 40.9 percent in trade, and 16.4 percent in construction [1].

In order to effectively solve these problems in the field of small business development, it is necessary to develop and implement strategic programs of the government of the republic aimed at supporting this sector. The basis of such a concept should be structural changes that will eliminate imbalances and make more effective use of the economic potential of the regions.

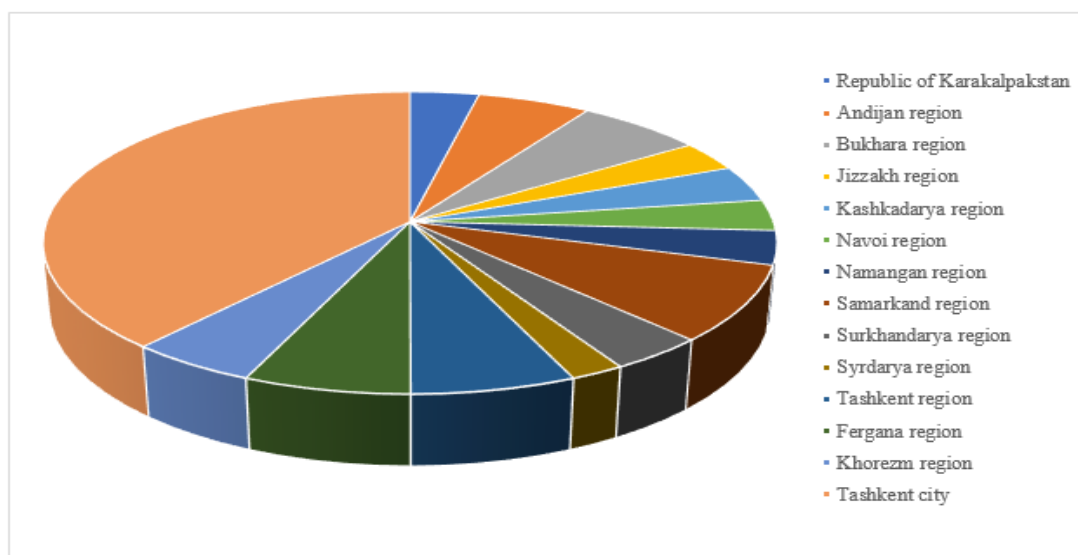

Fig.-1. Loans granted by commercial banks to small businesses [2]
(mlrd som)

Thus, the main attention in the concept of small business development should be paid primarily to supporting small business entities operating with economic potential, creating favorable

opportunities for the development of sectors necessary for the industry and region, but low-profit sectors, encouraging economic structures operating in accordance with the directions and goals of the republic's socio-economic policy, establishing tax incentives for small enterprises producing products of regional importance, expanding the leasing service and investment risk insurance system, and providing conditions for small businesses with limited financial capabilities to use bank loans.

In our republic, banks are providing loans to provide financial support to small businesses and private entrepreneurs.

- As can be seen from the data in Figure 2, if we analyze the amount of loans allocated to small businesses by commercial banks. Loans provided in the republic increased by 80.9 percent in one year.

- In our opinion, this attention is due to the following specific features of small business. Namely:

- the ability to quickly adapt to market demand and produce quality products;
- the ability to satisfy the demand for goods and services necessary for the needs of the population in a relatively short period of time;
- the relatively small amount of initial investment;
- the ability to quickly create new jobs and help solve the employment problem;
- direct participation of the business owner (entrepreneur) in the implementation of the tasks.

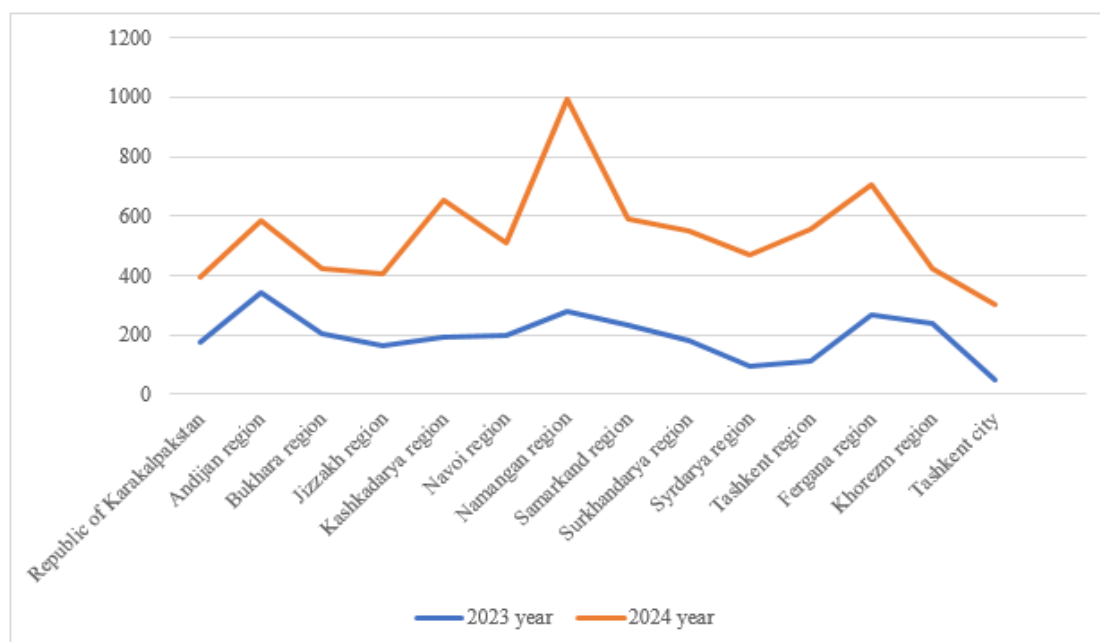

Fig.-2. Preferential loans allocated in 2023-2024 as part of social programs aimed at developing family entrepreneurship [3] (mlrd som)

As can be seen from the table, if we analyze the amount of preferential loans allocated in 2023-2024 within the framework of social programs aimed at developing family entrepreneurship, loans provided across the republic increased by 176.1% in one year [4].

This made it possible to ensure their social and legal protection. The total number of citizens registered as those engaged in cattle breeding on personal assistants and dehkan farms exceeded one million people.

At a new stage of economic reforms underway in Uzbekistan, the tasks of finding additional reserves to increase the efficiency of the economic mechanism and creating conditions that will allow the country to enter the world community are becoming increasingly important. The methods of economic recovery that are favorable for Uzbekistan are primarily based on the need to develop entrepreneurial activity.

One of the most important issues of the economic reforms carried out by the Government of the Republic of Uzbekistan is the sharp increase in the volume of the country's gross domestic product

by small businesses and private entrepreneurship, solving employment issues, increasing population incomes and ensuring national well-being. Because, compared to large production facilities, small businesses and private entrepreneurship, which require less investment and are more susceptible to various changes, are able to quickly update product lines, modernize production, and at the same time adapt to the conditions of unstable market conditions and periodic economic crises. It is worth noting that as a result of the implementation of measures to improve the macroeconomic and business environment, positive developments have occurred in the development of small entrepreneurship in recent years. Its rapid development in the future will remain one of the priority tasks of implementing economic reforms. Sustainable economic growth and solving social problems are impossible without ensuring the rapid development of small and private entrepreneurship.

Over the past period, a number of legislative acts have been adopted in this area of the economy in order to support it from the state. The adopted decrees and resolutions have played a significant role in the development of small business and private entrepreneurship. These documents, in turn, are being amended and expanded every year in line with life. All this is aimed at ensuring the growth, free and extensive activity of small businesses and private entrepreneurs, as well as their support.

So, the scale of support for small businesses in our republic is not inferior to that of foreign countries.

In conclusion, it can be said that to date, state support for small businesses in our country has been implemented mainly in the following areas:

- the necessary legal and regulatory framework for the development of small businesses and private entrepreneurship in our country has been created;
- priorities for the development of small businesses have been identified, a Program for supporting small businesses and private entrepreneurship has been developed and is being implemented;
- the foundation for a market infrastructure that supports the development of small businesses has been laid;
- preferential taxes, subsidies, preferential loans from state and extra-budgetary funds, and attraction of loans from international financial institutions stimulate the development of small businesses;
- a mechanism for providing microloans to legal entities and individuals and national currencies has been developed and is being implemented in foreign.

In our opinion, the country has all the necessary conditions for the effective development of entrepreneurship. An organizational and legal framework for the priority development of small business has been created, market infrastructure institutions have been formed, the banking and financial system is being improved, and the foreign exchange market is being liberalized. The country's favorable geographical location, the availability of labor, production, natural and other resources allow it to engage in a fairly wide range of economic activities.

List of references:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 30 декабрдаги “2023-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-465-сонли Қарори.
2. Samiyeva, G. T. (2022). The Most Important Aspects of Studying the Living Standards of the Population. Academic Journal of Digital Economics and Stability, Volume 16, April 2022, Pages 79-83
3. Samiyeva, Gulnoza Tokhirovna, and B. I. Xaydarov. «The Importance of Self-Employment and Self-Reliance in Improving the Well-Being of the Population Self-Employment» Journal of Marketing and Emerging Economics 2.5 (2022): 36-41.
4. Хамраева С.Н., Самиева Г.Т. Ижтимоий соҳа иқтисодиёти. – Тошкент, 2022 й. 465 бет
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2020 yil 29 dekabr
6. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛ КАПИТАЛ – МАМЛАКАТНИ ИННОВАЦИОН
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АСОСИ**

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ – ОСНОВА ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ
СТРАНЫ**

**INTELLECTUAL CAPITAL – THE BASIS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE
COUNTRY**

Мирхамидова Дилорам Нигматиллаевна ТДТУ доценти,
Атаханова Шахнозахон Сайпуллаевна, ТДТУ доценти
Шагаипова Гулчехра Зиннатуллаевна, ТДТУ катта ўқитувчиси

Аннотация

Моқолада интеллектуал капиталнинг моҳияти, унинг мамлакат иқтисодий-ижтимоий ривожланишидаги аҳамияти, зарурияти ва роли кенг ёритилган. Ривожланган мамлакатларда интеллектуал капиталга бўлган эътибор ва уларнинг ЯИМ даги бу капиталнинг улуши, Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг 2022-йилдаги ҳисоботи маълумотларидаги мамлакатлар рейтинглари ва мамлакатимизда соҳадаги амалга оширилаётган ишлар ёритилган.

Калит сўзлар: интеллектуал капитал, инсон капитали, рейтинг, инновация, таълим даражаси, иқтисодий-ижтимоий ривожланиш, камров даражаси.

В статье подробно рассматривается сущность интеллектуального капитала, его значение, необходимость и роль в экономическом и социальном развитии страны. Освещено внимание, уделяемое интеллектуальному капиталу в развитых странах и доля этого капитала в их ВВП, рейтинг стран в отчете Всемирной организации интеллектуальной собственности за 2022 год, а также работа, проводимая в этой области в нашей стране.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал, человеческий капитал, рейтинг, инновации, уровень образования, экономическое и социальное развитие, уровень охвата.

The article examines in detail the essence of intellectual capital, its importance, necessity and role in the economic and social development of the country. The attention paid to intellectual capital in developed countries and the share of this capital in their GDP, the ranking of countries in the World Intellectual Property Organization report for 2022, as well as the work carried out in this area in our country are highlighted.

Key words: intellectual capital, human capital, ranking, innovation, level of education, economic and social development, level of coverage.

Жаҳон тажрибасида барқарор иқтисодий ривожланиш имконияти ахборот алмашинуви ва тарқатиш тезлиги, шунингдек, бизнес маълумотларидан кенг фойдаланиш даражаси билан белгиланади.

Глобализация шароитида ишлаб чиқариш жараёнларининг самарадорлигини оширишда интеллектуал капиталнинг роли катта бўлиб, уни иқтисодий ўсиш билан боғлаш, шунингдек, уни қимматли ресурсга айлантириш учун сифатини яхшилаш зарурлиги иқтисодий механизмларни ривожлантиришни талаб қилади. Жаҳон Банкнинг маълумотларига кўра, “интеллектуал капитал” дунё миллий бойлигининг 80 фоизини ташкил қилади. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотига аъзо ривожланган мамлакатларда бу улуш 70 фоизни, ўрта даромадли мамлакатларда 58 фоизни, кам ривожланган давлатларда эса 41 фоизни ташкил этади. 2021 йилда ахборот технологиялари саноатининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши Хитойда 6,3%, АҚШда 10% дан ортиқ, Ҳиндистонда 7,4%, Японияда 3% яқин,

Германияда эса 5% ни юқори технологияларнинг ривожланиши ва жорий этилиши, ахборот жамиятининг шаклланиши ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнларини ахборотлаштириш иқтисодий тараққиётнинг комплекс ва интенсив омили сифатида инсон капиталининг устуворлигини таъминлади. Инсон капиталининг асоси, албатта, унинг ташувчиси – чуқур, ҳар томонлама билим, кўникма ва малакага эга бўлган билимли шахсдир. Инновацион ривожланиш шароитида инсон ва унинг интеллектуал салоҳияти энг муҳим ўринни эгаллайди.

Бироқ, 1960-йилларга қадар XX асрда инсоннинг ижодий қобилиятлари ва интеллектуал салоҳияти иқтисодий ривожланишда ҳал қилувчи рол ўйнамаган. Саноат ва техника инқилоби билан боғлиқ ишлаб чиқаришнинг моддий-техник базасини жадал янгилаш иқтисодий ўсиш учун жисмоний капиталнинг устунлиги ҳақида тасаввур яратган, лекин инсоннинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш муаммоларини инкор этган. Натижада, инсон қобилиятлари ишлаб чиқаришнинг миқдорий омилларидан бири сифатида кўрилган, энг асосий вазифа эса фақат меҳнат, асосий ва айланма капитални муваффақиятли бирлаштириш бўлган.

20-асрнинг иккинчи ярмида инсон капиталига бўлган қараш кескин ўзгарди. Иқтисодиётда инсон капиталининг роли муҳим аҳамият касб эта бошлади. Бунга қуйидаги омиллар сабаб бўлди:

- Инсон капитали орқали сифат жиҳатидан янги мазмун касб этган ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг янги йўлига ўтиш;
- Жадал ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар меҳнат жараёни ва меҳнат муносабатлари учун янги шарт-шароитларни яратди.

Жаҳон иқтисодиётининг замонавий инновацион шароитида юқори сифатли интеллектуал капиталга эга мамлакатлар катта афзалликларга эга. Бугунги кунда айнан мамлакатнинг интеллектуал капитали иқтисодий ўсиш ва умуман иқтисодий фаолиятнинг самарадорлигини белгиловчи асосий омил ҳисобланади. Шу сабабли, сўнгги йилларда интеллектуал капитал ва инсон капитали соҳасидаги тадқиқотлар тобора долзарб бўлиб бормоқда.

1.1-расм. Интеллектуал капитал таркиби

Интеллектуал капитални шакллантириш, шунингдек, шахснинг фаолиятига бўлган муносабати билан боғлиқ, яъни у меҳнат ресурси сифатида кўрилади. Ҳар бир меҳнат ресурси ҳам интеллектуал капиталга айланмайди. Аввало, инсонда ўзининг билим ва касбий малакасини оширишга бўлган истак ва интилиш бўлиши керак.

Баъзи иқтисодчилар, масалан, К. Метзгер ва э. Вудсларга кўра, интеллектуал капитал оддий капитал сифатида қаралиб, ундан фойдаланиш даврида унинг қадрини йўқотмаслик, ишлаб чиқариш жараёнида тўлиқ ишлатилишига эришиш зарур. Уларнинг фикрича, иш ҳақидаги истеъмол харажатларини ҳисоблашда унинг қобилиятларининг қиймат даражасининг пасайишини инобатга олиб, ўртача иш ҳақи асосида баҳолаш керак.

Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти 2022 йилги Глобал инновациялар индексини эълон қилди.

У инсон капитали, институтлар, технология ва ижодий натижалар, шунингдек, бозор ва бизнеснинг мураккаблиги каби мезонларнинг узоқ рўйхатига эътибор қаратган ҳолда 132 мамлакат иқтисодиётидаги инновациялар даражасини баҳолади. 2022 йил индекси глобал иқтисодий пасайиш ва коронавирус пандемиясига қарамай, баъзи тармоқларда, айниқса соғлиқни сақлаш ва атроф-муҳит билан боғлиқ соҳаларда инновациялар ҳали ҳам гуллаб-яшнаётганини кўрсатди.

Швейцария 100 баллдан 64,6 балл билан биринчи ўринни эгаллаб, 12-март инновациялар бўйича жаҳон етакчиси деб топилди. Америка Қўшма Штатлари иккинчи, Швеция эса кучли учликни якунлади.

Рейтингнинг энг йирик ғолибларидан бири Жанубий Корея бўлиб, у 2020 йилдаги 10-ўриндан 2022 йилда 6-ўринга кўтарилди. Хитой ҳозирда дунёнинг 11-инновацион давлати, 2020 ва 2019 йилларда 14-ўриндан юқорига кўтарилиб, 2018 йилда эса 17-ўринни эгаллаганди.

Иқтисодий ривожланишнинг янги моделини шакллантиришнинг асосий омилларининг энг муҳим манбаи - бу кадрларга бўлган талабни ошириш билан интеллектуал капиталдан самарали фойдаланиш ва бир вақтнинг ўзида билимлар иқтисодиёти, инновациялар ва ахборот технологияларини қўллаш учун қулай шарт-шароитларни яратишдир.

Бу ҳамма учун очиқ, сифатли, барқарор ва адолатли таълим тизимини йўлга қўйиш билан бошланади. Бу барқарор ривожланишни таъминлаш учун жуда муҳим, сабаби таълим инсон салоҳиятининг муҳим таркибий қисми бўлиб, у орқали жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишига ҳисса қўшилади.

Ушбу мақсадга эришиш учун барча таълим босқичларида юқори сифатли таълимдан кенг фойдаланиш имкониятига эга бўлишлари керак. Бундан ташқари, таълим барқарор ва технологик, экологик ва ижтимоий ўзгаришлар билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий муҳитдаги қийинчиликлар ва ўзгаришларга мослаштирилган бўлиши керак.

Бу орқали қашшоқликка қарши курашиш, соғлом ҳаётни таъминлаш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби бошқа барқарор ривожланиш мақсадларига эришилади. Таълим фаровонлик даражасини ошириш ва салбий ижтимоий вазиятлардан чиқишнинг асосий омилдир.

Сифатли таълим-бу замонавий дунёда яшаш ва ишлаш учун зарур бўлган билим, кўникма ва тажрибаларни тақдим этадиган таълим. Сифатли таълим фанларни чуқур тушунишни таъминлайди, амалий машғулотларни ўз ичига олади ва танқидий фикрлашни, ўз-ўзини ривожлантириш қобилиятини ва жамоада ишлаш қобилиятини ривожлантиради.

Сифатли таълим, шунингдек, улар яшайдиган маданий ва ижтимоий муҳитдан қатъи назар, ҳамма учун очиқ бўлган ижтимоий адолатли бўлиши керак. У ўқувчиларнинг турли хил ўрганиш услублари ва индивидуал эҳтиёжларини тан олиши ва уларнинг интеллектуал, ҳиссий ва ижтимоий ривожланишига ҳисса қўшиши керак.

Сифатли таълим ҳам барқарор бўлиши керак, яъни технология ва иқтисодиётдаги ўзгаришлар каби замонамизнинг қийинчиликларига мос келиши ва келажақда жамиятнинг барқарор ривожланишига ҳисса қўшиши керак.

Ерта ёшдаги болалар ривожланиши ҳаётнинг дастлабки бир неча йилларида восита, когнитив, лингвистик, ижтимоий-эмоционал, меъёрий кўникмалар ва қобилиятларнинг тартибли ривожланишини ўз ичига олган кўп ўлчовли жараёндир. Улар ёш болалар ривожланишининг турли соҳалари бўлса-да, бир-бири билан боғлиқ. Ушбу жиҳатларнинг барчасини қўллаб-қувватлаш болаларнинг тўлиқ салоҳиятига эришиш учун энг яхши имкониятга эга бўлишининг калитидир. Жисмоний ўсиш, саводхонлик ва ҳисоблаш қобилиятлари, ижтимоий-эмоционал ривожланиш ва ўрганишга тайёрлик ҳаёт давомида соғлиқ, ўрганиш ва фаровонлик траекториясини белгилайди.

Сўнги йилларда мамлакатимиздан ёш авлодни имкон қадар таълим муассасаларига қамраб олиш даражасини ошириш мақсадида, муассасалар сонини ошириб бориш, соҳада

хусусий сектор улушиши ошириш, улар фаолиятини қўллаб қувватлаш каби ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

2-расм. 3-6-ёшли болаларни мактабгача таълим тизими билан қамрови

2-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатимизда 3 ёшдан 6 ёшгача бўлган болаларни мактабгача таълим тизимига қамраб олиш даражаси ўсиш тенденциясида. 2018-йилда 32,0 % ни, 2019-йилда 46,6% ни, 2020-йилда 50,9% ни, 2021-йилда 62,0% ни ва 2022-йилда 68,3 % ни ташкил этиб, 2018-йилга нисбатан 2022-йилда 36,3% га ўсган.

“Янги Ўзбекистон” стратегиясига кўра, 2026- йилга бориб мактабгача таълим билан қамраб олиш 80% га етказилади.

Бундай мураккаб муаммони ҳал қилиш саъй-ҳаракатларни бирлаштиришни ва мавжуд ишланмаларни назарий ва услубий ва амалий жиҳатдан илмий тушунишни талаб қилади.

Таълим тизимини узлуксизлигини таъминлаш мақсадида, мактабгача таълим муассасасини тугатиб, кейинги босқичга қадам қўядиган болаларни қамраб олиш даражасига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим. Умумтаълим мактабларининг зарурий воситалар билан таъминлаш муҳим масаладир. Қуйида биз мамлакатимиздаги умумтаълим мактабларининг зарурий воситалар билан таъминланганлик даражасини йиллар кесимида келтирганмиз.

1-жадвал

Умумтаълим мактабларининг зарурий воситалар билан таъминланганлик даражаси

Кўрсаткичлар номи/йиллар	2018	2019	2020	2021	2022
а) электр;	99,2	99,9	99,7	99,8	99,7
б) Таълим мақсадлари учун Интернетга кириш;	86,3	83,2	78,7	92,5	94,9
с) ўқув мақсадлари учун компьютерлар;	97,0	96,1	97,5	97,7	97,7
д) ногирон ўқувчилар учун мослаштирилган инфратузилма ва материаллар;	26,5	30,5	32,4	38,0	49,8
е) ичимлик сувининг асосий манбалари;	79,6	81,2	83,0	86,5	88,1
ф) алоҳида минимал жиҳозланган ҳожатхоналар;	73,3	76,3	78,9	81,3	86,6
г) асосий қўл ювиш.	84,2	86,7	89,5	90,9	91,1

1-жадвал маълумотлари асосида Республикамиз умумтаълим мактаблари 2018-2022-йиллар давомида зарурий воситаларнинг ҳар бир тури бўйича таъминланганлик даражаси ўсиб бормоқда, соҳага имкон қадар эътибор қаратилмоқда деб хулоса қилишимиз мумкин. Мамлакатда таълимнинг дастлабки босқичларида етарлича эътибор қаратилиши кейинги босқичларни ҳам ривожлантиришга олиб келиши ва бунинг натижасида, мамлакатнинг интеллектуал капиталининг салмоғи ошишига сабаб бўлади.

Ғарб тадқиқотчилари ҳам таъкидлайдиларки, билим амалда замонавий ишлаб чиқариш кучига айланади, инсон капитали ғояси эса жамият тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучига айланади. Инсон капиталини шакллантиришда билимлар нафақат жамғариб боровчи капитал сифатида, балки инсон капиталининг зарур ахборотга эга бўлган таркибий қисми, ахборотни таҳлил қилиш ва қайта ишлаш, уни малакага айлантириш усуллари сифатида қаралади. Билим инсон фаолиятининг натижаси бўлиб, йиғиндиси компонент инсон капиталининг энг муҳим элементидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Веснин В.Р. Управление персоналом. Теория и практика. - М.: ТК Велби, Проспект, 2009.- С. 268-688.
2. Гулямов С.С., Очилов Н., Сайдахмедов О. Интеллектуал иқтисодиёт самардорлик омиллари // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. Т.: 2015. № 6. - Б. 38-41.
3. Абдурахмонов К.Х. Узбекистан на пути к инновационному развитию: Монография. - Т.: Ташкентский филиал РЭУ им. Г.В.Плеханова, 2018. - 136 с.
4. Ibragimova, S., & Bakhodirova, K. (2023). Formation of investment activities of energy enterprises. In E3S Web of Conferences (Vol. 461, p. 01074). EDP Sciences.
5. Ибрагимова, С. (2022). Перспективы инновационного развития корпоративного управления в Узбекистане. Иқтисодиёт ва та'лим, 23(2), 123-128.
6. Ибрагимова, С., & Абдулазизов, Ф. (2025). Развитие корпоративного управления в Узбекистане на основе современных мировых стандартов. Яшил иқтисодиёт ва тараққиёт, 3(1).

**ЎЗБЕКИСТОНДА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШИШ СИЁСАТИ ЯНАДА
ТАКОМИЛЛАШТИРИЛМОҚДА: НАТИЖАДОРЛИК ВА КЕЛГУСИДАГИ УСТУВОР
ВАЗИФАЛАР ХУСУСИДА**

**АНТИКОРРУПЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В УЗБЕКИСТАНЕ СОВЕРШЕНСТВУЕТСЯ:
С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ И БУДУЩИХ ПРИОРИТЕТОВ**

**ANTI-CORRUPTION POLICY IN UZBEKISTAN IS BEING FURTHER IMPROVED: IN
TERMS OF EFFECTIVENESS AND FUTURE PRIORITIES**

Шариф Кабилов,

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Магистратура “Бошқарув фанлари” кафедраси профессори, полковник.

Аннотация

Мақолада мамлакатимизда коррупциянинг олдини олиш бўйича ишлар натижадорлиги ва келгусидаги устувор вазифаларга қаратилган сиёсатнинг аҳамияти кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: коррупция, рақамлаштириш, очиклик, ҳисобдорлик, борократия, коррупциянинг хавф-хатарини бошқариш, хабардорлик, шаффофлик, шахсий жавобгарлик.

В статье рассматривается эффективность проведенной антикоррупционной политики направленной на будущие приоритеты

Ключевые слова: коррупция, цифровизация, открытость, подотчетность, бюрократия, управление коррупционными рисками, информированность, прозрачность, личная ответственность.

The article examines the effectiveness of the anti-corruption policy aimed at future priorities

Key words: corruption, digitalization, openness, accountability, bureaucracy, corruption risk management, awareness, transparency, personal responsibility.

“Коррупция”га илмий-публицистик адабиётларда юзлаб таърифлар берилган. Уларнинг ўзагини «мансабдор шахс билан жинойтчининг моддий ва номоддий манфаатдорлик асосидаги ҳамкорлиги», «давлат хизматчисининг шахсий манфаатлар йўлида ваколатларини суиистеъмол қилиши» ташкил этади. Коррупция мансабдорлик жинойти бўлиб, қилиши лозим бўлган ишларни қилмаслик учун, қонунни четлаб ўтувчиларга «кўз юмиш» ёки рухсат бермаслик лозим бўлган жойда пора эвазига «рухсат бериш»ларида намоён бўлади.

Коррупцияга қарши курашишда Японияда таълим-тарбия жараёни муҳим роль ўйнайди, япон тилида коррупция сўзи “ифлос иш” деб таржима қилинади. Агар японлар коррупцияда айбланадиган бўлса, нафақат айбдор шахс, балки унинг бутун оиласига тушадиган энг катта шармандалик ҳисобланади.

2025 йилнинг 5 март куни коррупциянинг олдини олиш бўйича ишлар натижадорлиги ва келгусидаги устувор вазифаларга бағишланган кенгайтирилган йиғилишда Президент Шавкат Мирзиёев сўзининг аввалида ислохотлар ҳал қилувчи босқичга кираётган ҳозирги вақтда юртимизда коррупциядан холи муҳит яратиш бўйича ишларга баҳо бериб, келгуси вазифаларни аниқ белгилаб олиш зарурлигини таъкидлаб, “Ислохотлар йўлидаги энг катта тўсиқ ва ғов – бу коррупциядир. Буни дунё тажрибаси ҳам тўлиқ тасдиқлайди. Коррупция оқибатида жаҳон иқтисодиёти йилига 3 триллион доллар зарар кўраётгани бу глобал хавф эканидан далолат” деб таъкидладилар[1]. Дарҳақиқат коррупциянинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари жиддий хавф-хатарларни келтириб чиқариши ҳақида сўз юритар экан давлатимиз раҳбарининг: “Коррупция шундай ёвуз иллатки, у халқнинг давлатга, Конституция ва

конунларга ишончига путур етказди, барқарор ривожланиш ва хавфсизлик учун жиддий таҳдидга айланади”[1], деган фикрларида коррупция у нафақат ижтимоий тенгсизликни юзага келтиради, балки, бизнес юритиш харажатларини ошириши, миллий иқтисодиётни рақобатга чидамсиз қилиши, муайян даражада сиёсий беқарорликни келтириб чиқаришини англайсиз.

ХВФ ўтказилган глобал сўровлар доирасида коррупция «жамоатчилик томонидан камбағаллик ва ишсизликдан кўра кўпроқ муҳокама қилинадиган мавзу ҳисобланади»[2].

Коррупция даромадлардаги тенгсизликни келтириб чиқаради, аҳоли кескин табақалашади. Муборак Ҳадисларда айтилганидек, “камбағаллик энг катта бахтсизлик ва зўр мусибатдир. Муҳтожлик одамни ҳаммага душман, беҳаё қилади, инсоф ва мурувватини қўлидан

олади, қувват ва идрокини заифлаштиради. Муҳтожлик гуноҳ ва фасод манбаидир” [3].

Коррупцияни давлат органлари айрим ходимларида касбий маданиятнинг ва соғлом фикрнинг йўқлиги ҳамда цинизм (беадаблик, уятсизлик, ҳаёсизлик, сурбетлик, ва ожизлик.) билан тавсифланадиган ташкилий маданият сифатида баҳолаш зарур. Цинизм – ахлоқий ва ижтимоий қадриятларни менсимаслик.

Бугун Президент Шавкат Мирзиёев раҳнамолигида амалга оширилаётган ортга қайтмас демократик ислохотлар кесимида коррупцияга қарши курашиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Илмий кузатувларимиз шуни кўрсатдикки, 2017 йилга қадар Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш тарқоқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида олиб борилган. Бу ёвуз иллатга қарши тизимли курашишнинг ҳуқуқий асослари, аниқроғи манзилли Қонун йўқ эди. Коррупцияга қарши курашиш муштарак ҳаракатларни талаб этарди.

Илгарилари бюджет интизомини кўпол бузиш, қўшиб ёзишлар, бажарилмаган ишлар учун ҳақ тўлаш, сохта “ғалаба рапортлари” ортидан халқ бойлиги ўзлаштириб юбориларди. Коррупция бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик методига асосланган Совет жамиятидан мерос бўлиб қолган.

Ўзбекистон БМТнинг 2003 йил 31 октябрда қабул қилган Коррупцияга қарши конвенциясини 2008 йил 7 июлда ратификация қилган бўлсада бу ёвуз иллатга қарши тизимли курашишнинг ҳуқуқий асослари, аниқроғи манзилли Қонун йўқ эди.

2017 йилда Ўзбекистонни дунё иқтисодиёти, сиёсати ва маданиятида муносиб ўрин эгаллаши, инсон капитали ривожланган мамлакатлар 50 талигига кириш, аҳолини муносиб яшашини таъминлаш каби буюк мақсадлар турарди. Ваҳоланки 2016 йилда Ўзбекистон “Transparency International” халқаро ташкилотининг “Коррупцияни идрок этиш индекси”да қувонарли бўлмаган 158-ўринда эди. Кўп йиллар ҳукм сурган бюрократия ва инсон омили, камбағаллик ва ишсизлик, иқтисодий ва матбуот эркинлиги чеклангани, очиқлик ва шаффофлик етишмаслиги, гендер тенгсизлик, мулк ҳуқуқи ҳимояланмагани, таълим сифати пастлиги кабилар коррупцияни келтириб чиқарарди.

Коррупциянинг жиддий асорати шундаки, бу иллат жамиятда ахлоқсизликни келтириб чиқаради. Коррупция ҳодисаси иқтисодий ва ижтимоий беқарорлик келтириб чиқаради, унинг белгилари ишлаб чиқаришнинг пасайиши, ишсизлик, камбағаллик ва инфляция, ахлоқсизлик, исрофгарчилик, дабдабозлик, шухратпарастлик деб қаралса, уни тасдиқлаш учун тажриба ёки синов ўтказиб бўлмайди.

“Transparency International” халқаро нодавлат ташкилоти томонидан 2024 йил 11 февраль куни 2024 йил учун Коррупцияни идрок этиш индекси (The Corruption Perceptions Index) – Рейтинг / СРІни эълон қилинди[4].

Transparency International(TI) – бутун дунёда ҳукуматлар, бизнес, жамият ва фуқароларнинг ҳар кунлик ҳаёт тарзини коррупциядан ҳоли бўлишга қаратилган ягона мақсадни кўзлайдиган глобал даражадаги ҳаракат ҳисобланади.

TI 1995 йилдан бошлаб ҳар йили халқаро микёсда давлат хизматида коррупция даражаси тарқалганлигини ўрганиб, натижалари бўйича коррупцияни глобал даражада камайтириш юзасидан таклиф ва тавсияларни бериб боради.

Transparency International Халқаро котибияти Берлин (Германия)да жойлашган бўлиб, ташкилотнинг 100 дан ортиқ давлатларда миллий ваколатхоналари фаолият олб боради.

CPIда мамлакатларнинг сиёсий ва ҳукуқий тизимларининг коррупцияга нисбатан сезувчанлик даражаси сифатли ва миқдорий маълумотлар асосида аниқланиб, 0 (энг юқори коррупция) ва 100 (энг паст коррупция) шкала бўйича баҳолайди.

CPIнинг услугиёти давлат ва хусусий секторда коррупция даражасини акс эттириб, ундаги маълумотлар экспертлар баҳолари, ОАВ ва ижтимоий тармоқлардаги маълумотлар, ишбилармон доиралар вакиллари ўртасида ўтказилган сўровномалар натижасида тўпланади ҳамда ҳар йили ёки икки йилда 12 та халқаро ташкилотнинг 13 та янгиланиб бориладиган манбаларига асосланади.

CPI давлат секторидаги коррупциянинг қуйидаги кўринишлари кўриб чиқилади:

порахўрлик;

давлат маблағларидан мақсадсиз фойдаланиш;

давлат лавозимини шахсий манфаат йўлида кўркүвсиз суиистеъмол қилаётган амалдорларнинг устунлик қилиши;

ҳукуматнинг давлат секторидаги коррупцияни чеклаш қобилияти;

давлат секторида ортиқча бюрократиянинг мавжудлиги (коррупция учун кўшимча имкониятлар яратиши мумкинлиги);

давлат лавозимларига таниш-билишчилик асосида тайинлаш;

давлат хизматчилари даромадлари ва эҳтимолий манфаатлар тўқнашуви ҳақида маълумот беришни талаб қилувчи қонунчилик мавжудлиги;

пора ва коррупция ҳақида хабар берган шахсларнинг ҳукуқий ҳимояси мавжудлиги;

ҳокимиятнинг тор доирадаги моддий манфаатдор шахслар томонидан ўзлаштирилиши;

ижтимоий-сиёсий муаммолар ва ҳукумат фаолияти ҳақида маълумот олиш имконияти.

Шунингдек, пул ювиш ва халқаро даражада пора бериш каби коррупциянинг айрим турлари рейтингни тайёрлашда фойдаланилмайди.

“Transparency International”нинг 2025 йилги ҳисоботида асосий қайд этилган глобал жиҳатларига эътибор қаратамиз.

TIнинг янги рейтинги натижаларида коррупция дунё бўйлаб хавфли муаммо бўлиб қолаётгани, бироқ кўплаб давлатларда ижобий ўзгаришлар кузатилаётгани қайд этилган.

Ўтган йиллардан фарқли равишда бу йилги рейтингда иқлим ўзгаришлари[5], ноқонуний таъсирлар ва “ифлос топилган пуллар”нинг коррупция муаммосига салбий таъсири ва жиддий таҳдид солаётганига алоҳида эътибор қаратилган.

Хусусан, иқлим ўзгаришига қарши курашиш учун ажратилаётган маблағлар талон-тарож қилинаётгани ёки мақсадсиз сарфланаётгани, ноқонуний таъсир шаклидаги коррупция эса иқлим инқирозига қарши курашга қаратилган сиёсатга тўсқинлик қилиб, атроф-муҳитга зарар етказишга олиб келмоқда.

Шу каби, рейтинг ноқонуний топилган маблағларни ўлчамасада, бу масала жиддий коррупция муаммоси эканлигини инобатга олиб, унинг хавфли оқибатларига, ривожланган давлатлар (айниқса рейтингда юқори ўринларни эгаллаган) ноқонуний (ифлос) пулларни ювишда йиллар давомида кўмаклашиб бораётганлиги қайд этилган.

Transparency International раиси Франсуа Валериан коррупция муаммоси бўйича қуйидагиларни:

Коррупция – бу ривожланаётган глобал таҳдид бўлиб, у фақат тараққиётни секинлаштириш билан чекланмай, демократиянинг емирилиши, бекарорлик ва инсон ҳуқуқларининг бузилишига асосий сабаб ҳисобланиши, халқаро ҳамжамият ва ҳар бир давлат коррупцияга қарши курашни устувор ва узоқ муддатли мақсад сифатида белгилаши шартлиги, бу авторитаризмга қарши туриш ва тинч, эркин ва барқарор дунёни таъминлаш учун хал қилувчи аҳамиятга эгаллиги, жорий йилдаги Рейтингда аниқланган хавфли тенденциялар глобал коррупцияга қарши кескин чоралар кўриш зарурлигини янада таъкидлашини қайд этган[6].

Илмий тадқиқотларга кўра, дунёда қайси мамлакат энг ривожланган бўлса, шу мамлакатда коррупция даражаси паст. Қайси мамлакат иқтисодий жиҳатдан заиф бўлса у ерда коррупция даражаси юқори бўлади.

“Transparency International” халқаро нодавлат ташкилоти томонидан 2024 йил 11 февраль куни 2024 йил учун Коррупцияни идрок этиш индекси маълумотларига кўра[4]:

Коррупция ҳодисасидан сезиларли “тоза” – коррупцияни идрок этиш индексида (рейтингда) кучли ўнликда турувчи давлатлар – Дания (90 балл), Финляндия (88 балл), Сингапур (84 балл), Янги Зеландия (83 балл), Люксембург (81), Норвегия (81 балл), Швейцария (81 балл), Швеция (80 балл). Коррупция ҳодисасидан зарар кўраётган мамлакатлар – Сурия, Венесуэла, Сомали, Жанубий Судан.

Рейтингда Шарқий Европа ва Марказий Осиё минтақаси дунёда ўртача 35 балл кўрсаткичи билан энг қуий поғонадаги иккита минтақадан бири бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон ушбу минтақанинг 19 та давлати орасида ўтган йиллар каби 14-ўринни эгаллаган. Грузия (53 балл билан 53-ўрин), Арманистон (47/63) ва Черногория (46/65) минтақа пешқадамлари бўлса, Россия (22/154), Тожикистон (19/164) ва Туркменистон (17/165) қуий ўринларда жойлашган.

Собиқ Иттифоқ давлатлари рейтинг кўрсаткичлари солиштирилганда, Ўзбекистон 15 та давлатлар орасида ўтган йиллар каби 10-ўринда жойлашган. Рейтингда Болтиқбўйи давлатлари – Эстония (76 балл билан 13-ўрин), Литва (63/32), Латвия (59/38) юқори, Россия ва Озарбайжон (22/154), Тожикистон (19/164) ва Туркменистон (17/165) қуий учликни эгаллаган.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг саъй-ҳаракатлари билан ўтган даврда мамлакатимизда коррупцияга қарши курашишнинг ҳуқуқий ва институционал асослари яратилди. Муҳими, бугун Ўзбекистоннинг “Коррупцияга қарши курашиш модели” такомиллашиб бормоқда. Бюрократияни камайтириш, очиқлик ва шаффофликни таъминлаш, давлат хизматларин кўрсатиш сифатини яхшилаш, рақамлаштириш орқали инсон омилини камайтириш, мурожаатларни ўз вақтида кўриб чиқиш борасидаги чора тадбирлар коррупцияга қарши курашиш бўйича давлат сиёсатининг муҳим элементи бўлиб хизмат қилмоқда.

“Transparency International” халқаро нодавлат ташкилоти (ТИ) томонидан 2025 йил 11 февраль куни 2024 йил учун Коррупцияни қабул қилиш индекси (The Corruption Perceptions Index) (CPI) эълон қилинди. 2024 йил учун Коррупцияни идрок этиш индекси натижаларига кўра, Ўзбекистон индексидаги ўрнини изчил яхшилаб, 32 балл билан 180 давлат ичида 121-ўринни эгаллаган. Бу кўрсаткичга осонликча эришилмаган.

Коррупция балосини пайини қирқмасдан бундан саккиз йил олдин кўйилган мақсадларга эришиб бўлмасди. Президентимизнинг сиёсий иродаси маҳсули сифатида 2017 йилнинг 3 январь куни Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди.

Ўтган даврда мамлакатимизда коррупцияга қарши курашишнинг ҳуқуқий ва институционал асослари яратилди. Коррупцияга қарши курашиш йўналишидаги чора-тадбирлар изчиллигини таъминлаш мақсадида 2017 йилдан коррупцияга қарши курашиш соҳасида ҳар икки йилга мўлжалланган Давлат дастурлари (2017-2018, 2019-2020, 2021-2022, 2023-2024) қабул қилинди.

Олий Мажлис палаталари мажлисларида Коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги миллий ҳисоботни эшитиш амалиёти жорий этилди. Энг коррупциялашган ҳудудлар ва соҳаларни аниқлаш учун рейтинг ва индекслар ишлаб чиқилди ва жорий этилди. “Коррупциясиз соҳа”, “Коррупциясиз ҳудуд”, “Шаффоф вазирлик”, “Шаффоф ҳудуд” лойиҳалари амалга оширилмоқда.

Сўнгги йилларда иқтисодиётимиз 2 қарра ўсгани, аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад 3 минг долларга етгани, мактабгача таълимда қамров 74 фоиздан, олий таълимда эса 39 фоиздан ошгани, ҳеч шубҳасиз, тарихий натижадир. Камбағалликни қисқартириш умуммиллий ҳаракатга айланди. Камбағаллик даражаси кейинги йилларда 23 фоиздан 8,9 фоизга тушди, уни қисқартириш бўйича 32 та йўналишда янги ёндашувлар жорий этилмоқда[1].

Сўнгги етти йилда 120 миллиард доллардан ортиқ инвестиция киргани, иқтисодиётимиз 2 карра ўсиб, ўтган йили 115 миллиард долларга етгани амалга оширилган коррупцияга қарши ислохотлар самарасидир [1].

Парламент палаталарида масъул қўмиталар, Коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий кенгаш ва агентлик ташкил қилинди.

Энг муҳими, жамиятда коррупция муаммосини жамоатчилик муҳокамасига олиб чиқадиган очиқ тизим, очиқ муҳит яратилгани, айниқса, оммавий ахборот воситаларининг бу борадаги ўрни ва таъсири ортиб бораётгани қайд этилди.

Илгари бу мавзу журналистлар учун мутлақо ёпиқ эди. Ҳозирги вақтда мавжуд ҳолат очиқлик ва шаффофлик томонга бутунлай ўзгарди.

Очиқлик бўйича халқаро рейтинглардаги мамлакатимизнинг ўрни 138 поғонага яхшиланиб, Марказий Осиёда биринчи, дунёда 30-ўринга кўтарилди[1].

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг 2025 йилнинг 5 март куни коррупциянинг олдини олиш бўйича ишлар натижадорлиги ва келгусидаги устувор вазифаларга бағишланган кенгайтирилган йиғилишдаги нуткида: “коррупцияга қарши курашнинг янги яхлит тизимини батафсил тушунтириб берди, ҳафталик, ойлик, чораклик, йиллик ишлар аниқ белгилаб олинди. Бунда парламент, ижро ва суд органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, илмий ва таълим муассасаларининг вазифалари аниқ мустаҳкамланди.

“Transparency International” халқаро нодавлат ташкилоти (ТИ) томонидан 2025 йил 11 февраль куни 2024 йил учун Коррупцияни қабул қилиш индекси (The Corruption Perceptions Index) (CPI) эълон қилинди. 2024 йил учун Коррупцияни идрок этиш индекси натижаларига кўра, Ўзбекистон индексидаги ўрнини изчил яхшилаб, 32 балл билан 180 давлат ичида 121-ўринни эгаллаган.

2024 йил учун чиқарилган CPI рейтингида 7 йилдан бери 1-ўринни 90 балл билан Дания эгаллаб келмоқда. Кучли Топ-10 таликка Финляндия (88), Сингапур (84), Янги Зеландия (83), Люксембург, Норвегия, Швейцария (81 баллдан), Швеция (80), Нидерландлар (78), Австрия, Исландия ва Ирландия (77 баллдан) киритилган.

Рейтингнинг энг куйи ўринларида Венесуэла (10), Сомали (9) ва Жанубий Судан (8) жойлашган.

Рейтингда Болтиқбўйи давлатлари – Эстония (76 балл билан 13-ўрин), Литва (63/32), Латвия (59/38) юқори, Россия ва Озарбайжон (22/154), Тожикистон (19/164) ва Туркменистон (17/165) куйи учликни эгаллаган.

Ҳисоботда қайд этилишича, Ўзбекистон сўнгги йилларда ўз минтақасида энг юқори баҳоларни олган 6 та мамлакатлардан (Молдова билан бирга) +13 баллга кўтарила олган мамлакат қаторига киритилган.

Бу натижага эришиш осон кечмаганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунга тизимли ва изчил қўрилган чоралар эвазига эришилди. Натижада:

Йўл ҳаракати хавфсизлиги инспекторлари боди-камера билан хизмат ўтаётгани, авторакамлар аукционда сотилаётгани, “қўл радар” ва қоғоз баённома тузиш бекор қилингани учун коррупция омиллари кескин камайди.

Аҳоли ва тадбиркорларга “халқ хизматидаги давлат” тамойили асосида хизмат кўрсатиш йўлга қўйилди. Хусусан, 120 турдаги ҳужжатларни талаб қилиш, 160 дан ортиқ лицензия ва рухсатномалар бекор қилинди.

Натижада 200 мингга яқин янги тадбиркорлар бозорга кириб келди. Чет эл иштирокидаги корхоналар қарийб 5 карра ошиб, 23 мингга яқинлашди. Электрон давлат хизматлари сони 15 карра ортиб, 721 тага етди, улардан фойдаланувчилар эса 11 миллиондан ошди[1].

Олдинги 25 йил давомида бу тушунчалар бизга ёт эди. Кўриб кўрмасликка олинарди. Буларни ҳеч бири ўзидан-ўзи бўлгани йўқ. Ҳаммасига машаққатли меҳнатимиз билан эришдик.

Энг муҳими – буларнинг ҳисобига аҳоли, тадбиркорлар, хорижий ҳамкорларимиз, халқаро ташкилотлар ва инвесторларнинг ислохотларимизга ишончи мустаҳкамланди.

Сўнгги етти йилда 120 миллиард доллардан ортиқ инвестиция киргани, иқтисодиётимиз 2 карра ўсиб, ўтган йили ЯИМ 115 миллиард долларга етгани мамлакатимизда коррупцияга қарши

курашишнинг яхлит тизими яратилгани ва муҳими ортга қайтмас ислохотларнинг натижаси ҳамдир.

Ўтказилган йиғилишда давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев “Кадрларда фидойилик, иллатларга қарши курашишда ҳамжиҳатлик етишмаётгани бу борадаги энг катта камчилик сифатида” кўрсатиб ўтди[1].

Меритократия –эзгу, яъни коррупциясиз бошқарув принципини жорий этиш зарур. Сингапурда меритократия принципи давлат даражасида тарғиб қилинади. Меритократия (муносибларни танлаш) – эзгу, яъни коррупциясиз бошқарув принципи бўлиб, бўлиб, унга кўра раҳбарлик лавозимларини ижтимоий, иқтисодий келиб чиқишидан қатъий назар, энг қобилиятли, муносиб одамлар эгаллайди.

Мазкур йиғилишда давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев “Коррупцияни олдини олиш – давлат хизматига профессионал ва фидойи кадрларни танлаш ҳамда уларни “ҳалоллик вакцинаси” билан эмлашдан бошланади”, - деди ва қуйидагиларни қайд этди ва белгилади[1].

Юртбошимиз томонидан кадрларни баҳолашда эски намунадаги “объективка”дан воз кечиб, илғор IT технологиялар асосида ходимнинг малакаси ва салоҳияти, эришган натижаларини баҳолайдиган тизимга ўтилиши белгиланди.

Лавозимга қўйишда ходимнинг қайси олийгоҳни битиргани ёки қаерда ишлагани эмас, қандай билим-тажрибага эгалиги ва кўрсатган натижалари асосий мезон бўлади. Бу борада номзоднинг камчиликлари билан бирга яхши тарафларини ҳам ҳолисона айтиш керак,- деди ва давлатимиз раҳбари томонидан “Бундан буён маҳаллада одамлар билан ишлаган, уларнинг муаммосини ўз кўзи билан кўриб, ҳал қилган ёшлар орасидан раҳбар кадрлар танлаб олиниши керак”лиги ва ишга қабул қилишни очик ва шаффоф ўтказиш, давлат хизматчилари реестрини белгилаш, кадрларни коррупцияга мойиллигини ўрганиш бўйича фармон лойиҳасини киритиш вазифаси топширилгани ҳам ҳалол ва виждонли кадрлар тайёрлаш масаласи биринчи навбатда кечиктирмасдан ҳал этиладиган вазифа сифатида белгиланди ва давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ишга олишдаги тартиб ва ёндашувларни такомиллаштириш бўйича топшириқлар берди[1].

Президентимиз Шавкат Мирзиёев “Онги ва қалби болаликдан “ҳалоллик вакцинаси” билан эмланган янги авлодни камолга етказиш”ни устувор вазифа сифатида белгиланди. Ҳалоллик сиёсатини барча мансабдор шахслар учун давлат хизматининг ҳуқ-атвор нормалари сифатида талқин қилиш мумкин.

Мамлакатимиздаги тинчлик ва барқарорликни кадрлаш, кечаги кун билан бугунги кунни фарқини яхши тушуниш, маҳаллада, тўй-маракада ортикча исрофгарчиликка йўл қўймаслик, ҳалоллик ва шукроналик билан ҳаёт кечиришни тушунтириш ишлари бўйича жамиятимизда яхши тажрибалар етишмаслиги Президентимиз томонидан қайд этилди. Дарҳақиқат, укувсиз харажатлар, ҳашамга берилиш, дабдабазлик жамиятимизда ахлоқсизликни келтириб чиқармоқда.

Давлатимиз раҳбари бу борада турган энг муҳим вазифаларга тўхталиб, ҳуқуқ-тартибот идоралари асосан коррупцияни аниқлаш ва жазолаш билан ишлаб, коррупциявий омилларни таг-томири билан йўқотадиган превентив чораларни эътиборсиз қолдираётганини ҳам алоҳида таъкидлади.

Хабарингиз бор сўнгги саккиз йил аввал ҳудудларни комплекс ривожлантириш бўйича секторлар фаолияти йўлга қўйилган эди. Бу тизим йиллар давомида йиғилиб қолган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этиб, вазиятни ўнглаш учун барча кучларни сафарбар этишга кўмаклашди. Шу билан бирга, сўнгги йилларда ҳудудлар салоҳияти бир неча карра ошди.

Президентимиз нутқи билан атрофлича танишар экансиз бу борада “кейинги пайтда прокурор, ички ишлар ва солиқ раҳбарлари секторни баҳона қилиб, соҳасидаги ишларни сусайтириб юборилгани” давлатимиз раҳбари томонидан танқид қилиниб, “ҳар бир маҳаллага профилактика инспектори бириктирилди. Лекин туман ички ишлар бўлимларининг янги тизимда ишлаши кузатилмаётгани, профилактика инспектори фаолиятига баҳо берилмаётгани”, “баъзи ички ишлар бошқармалари ва бўлимлари раҳбарияти оғир маҳаллалар

билан тизимли шуғулланмаётгани, уларнинг профессионаллиги ва меҳнатга садоқати сезилмаётгани” Президентимиз томонидан кўрсатиб ўтилди.

Йиғилишда Президент ИИОларидаги туб ислохотларга тўхталиб, “102” хизмати орқали келиб тушган жиноят ҳақидаги хабарларни автоматик тарзда рўйхатга олиш, яъни, ҳар бир мурожаатни “рақамли изи” қоладиган тизим яратилгани ўз натижасини бергани, лекин, айрим туман ва шаҳар ички ишлар раҳбарлари статистикани яхшилаш учун жиноятни яшираётгани, рўйхатга олишни ойлаб чўзиб юрганилгани” эътироз билан қайд этилди[1].

Ички ишлар вазирлигига ҳар бир маҳалладаги профилактика масканларини кузатув камераси ва ҳар бир инспекторни “боди камера” билан таъминлаб, ҳуқуқбузарликларни рўйхатга олиш бўйича янги платформани ишга тушириш топширилди. Жиноятларни ҳисобга олиш тизимини тўлиқ рақамлаштириш вазифаси қўйилди.

Йиғилишда “Бош прокуратура ҳам, ички ишлар вазирлиги ҳам уйғониши, янгича ишлаб, бир-бирини тийиб туриши керак” [1]. лиги кўрсатиб ўтилди. Бу ғоя фуқаролик жамиятини ҳақиқатдан шакллантиришда муҳим омил бўлади. Аслида ўзаро тийиб туриш мамлакатимиздаги турли ҳокимиятлар — қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти ўртасида йўлга қўйилган. Ўзаро тийиб туриш жамият ва давлат бошқарувида мувозанатни сақлайди.

Тизимли равишда жиноятчиликка қарши курашиш ҳафталикларини ўтказиб бориш муҳимлиги таъкидланди. Парламентдаги масъул қўмиталар маҳаллагача тушиб, ҳар бир жиноятнинг келиб чиқиш сабаб ва омилларини аниқлаб, туман, вилоят прокурорлари ва ички ишлар бошлиқларини олдига аниқ вазифа қўйса, бу борада яхши тажриба бўлиши Президентимиз томонидан қайд этилиб, Бош прокурор ва ички ишлар вазирига ҳар чоракда Миллий кенгаш олдида, вилоят, туман прокурорлари ва ички ишлар бошлиқлари эса ҳар ойда ҳудудий кенгашларда ҳисобот беради ва жамоатчиликка мурожаат билан чиқиш вазифаси белгиланди.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев: “Мурожаат деганда, умумий гаплар керак эмас. Бунда ҳар бир соҳа ва жиноятчилик тури бўйича олдини олиш, омилларини бартараф этиш борасида аниқ қиладиган ишларини айтиши керак”, - деб уқтирдилар ва Миллий кенгаш ҳар ойда туман ва шаҳарга тушиб, ўз йиғилишини бевосита ички ишлар бўлимларида ўтказиши мақсадга мувофиқ экани таъкидланди[1].

Ўтказилган йиғилишда Прокуратура, ички ишлар, солиқ раҳбарлари сектор ишидан озод қилинади, деган фикрни барчамиз илғадик, лекин Президентимиз қайд этганидек: “бу – эски даврга қайтиб, аҳоли ва тадбиркорларга ҳар қадамда тўсиқ, коррупцияга шароит яратиш, дегани эмас”, деб қатъий огоҳлантирди.

Мазкур йиғилишда Бош прокуратура, Ички ишлар, ДХХ академиялари, Юридик ва Жамоат хавфсизлиги университетларига жиноятчиликни олдини олиш бўйича ҳудуд ва соҳалар бириктирилганлиги, лекин улар криминоген вазият мураккаб маҳаллаларга олимларини юбормаётгани, ушбу маҳаллаларни намунали қилишда жонбозлик кўрсатмаётганига эътироз билдирилган ҳам мазкур олий таълим масканларини бу борадаг фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича манзилли “Йўл харитаси” ишлаб чиқиш ва ижросини самарали бажаришни тақозо этади. Миллий кенгаш ҳар чоракда ушбу олийгоҳлар раҳбарларидан ҳам ҳисобот сўраб бориши кераклиги таъкидланди. Туманда жиноятчиликни жиловлашга ҳоким бош бўлиб, барча ишларни мувофиқлаштириши, унинг бу борадаги ўрни ҳеч қаерга йўқолмаслиги кўрсатиб ўтилди. Ҳар ҳафтада прокурор ва ички ишлар бошлиғи билан ҳудуддаги вазиятни муҳокама қилиб бориши шарт ва зарурлиги қайд этилди.

Бундан буён, вазир ва ҳокимлар лавозимга қўйилишидан олдин коррупцияни олдини олиш бўйича аниқ режасини парламент ва маҳаллий кенгашлар олдида ҳимоя қиладиган тизим жорий этиш таклиф қилингани ҳам мамлакатимизда коррупциянинг барвақт олдини олишга қатъий киришилгани ва бу борада томошабин бўлиб туриш хиёнат билан баробарлигини идрок этиш вақти келди.

Йиғилишда ноқонуний бойлик орттириш учун жавобгарлик масаласини ҳам ўйлаб кўриш зарурлиги таъкидланди[1]. Қонунчиликка ноқонуний бойлик орттириш ҳақида модда

киритиш таклиф қилинди. Яъни, давлат хизматчиси декларация қилган даромадига мос келмайдиган мол-мулкни қардан олганини исботлаши керак бўлади.

Президентимиз Миллий кенгашни, парламентнинг коррупцияга қарши курашиш қўмиталарини бу борада халқаро андозаларга мос таклифларни ишлаб чиқишга чақирди.

Яна бир муҳим янгилик. Ҳозирги технологиялар даврида коррупциянинг янги, рақамли кўринишлари пайдо бўлмоқда. Шу боис янги ўқув йилидан Ички ишлар ва Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияларида бу йўналишда мутахассис тайёрлаш бошланиши ҳақида гапирар экан, давлатимиз раҳбари “лекин бундай турдаги жиноятларни аниқлаш ва олдини олишда фақатгина замонавий кадрларни ўзи етарли эмаслиги”ни қайд этиб, халқаро тажрибани ўрганиб, киберкоррупцияга қарши самарали курашиш бўйича мустаҳкам ҳуқуқий база яратиш зарурлигини таъкидланди[1].

Мансабдорлик ва маиший коррупция омилларини таҳлил қилиш, уларни олдини олиш бўйича илмий асосланган таклифлар ишлаб чиқиб, амалиётга жорий қилиш зарурлиги қайд этилди.

“Ислохотларимиз натижадорлиги аввало, садоқатли, фидойи ва коррупцияга тоқатсиз янги авлодга бевосита боғлиқ. Бу ишда фикри тоза ёш авлодни тарбиялаш устувор вазифага айланиши шарт”, - деб таъкидлаб, шу мақсадда мактаб директорлари “Тарбия” фани доирасида ўғил-қизларимизга ҳалоллик, бировни ҳақиқа хийнат қилмаслик каби эзгу ғояларни содда тилда тушунтириб бориши кераклигини қайд этдилар. Ректорлар эса талаба ва ёшларнинг коррупцияга қарши лойиҳалари, стартап ва инновацион ташаббусларини қўллаб-қувватлаш тизимини йўлга қўйиши зарурлиги, умуман, “коррупция – келажакка таҳдид” деган ғоя асосида Янги Ўзбекистон ёшлари қалбидан жой оладиган тизим яратилиши, айни муддао бўлиши таъкидланди[1].

Умуман олганда, илк маротаба бундай тарзда йиғилиш ўтказилиши коррупцияга қарши кучли сиёсий иродани намоён этди. Давлатимиз раҳбари 55 та аниқ мақсадга йўналтирилган ташаббусларни илгари сурди.

Улар доирасида 5 та қонун, 12 та фармон ва қарорлар ишлаб чиқилади. Коррупцияга қарши курашишда парламент, Миллий ва ҳудудий кенгашлар, фуқаролик жамияти институтларининг роли ошириладиган бўлди.

Коррупцияга қарши курашишнинг ҳуқуқий асослари янада кучаяди. Декларациялаш, ноқонуний бойлик орттиришга оид янги тартиблар киритилиши натижасида коррупция омиллари чекланади. Коррупцияга қарши курашиш агентлиги, ташкилотлардаги ички назорат тузилмалари фаолияти қайтадан кўриб чиқилади ва кучайтирилади.

Маиший коррупцияга қарши курашиш бўйича вазирлик, идоралар раҳбарлари масъулияти оширилади. Давлат хизматлари даражасини аҳоли баҳолайдиган тизим қилинади, энг ёмон кўрсаткичга эга соҳа раҳбарлари бўйича чора кўриладиган бўлди.

Нazorat инспекциялари мустақиллиги оширилади. Йирик инвестиция лойиҳаларида, аукционларда коррупциянинг олдини олувчи янги механизмлар жорий этилади.

Давлат харидлари тартибга солиниши, тўғридан-тўғри харидлар чекланиши ҳисобига бюджет маблағлари тежалиши таъминланади. Давлат пулини мақсадсиз сарфлаш ҳолатларига барҳам берилади.

Секторлардан озод бўлган куч ва воситалар жиноятчиликка қарши курашишга сафарбар этилиб, жамиятда барқарорлик муҳити ва одамларнинг розилиги ортади. Ноқонуний текширувлар устидан прокурор назорати кучайтирилиши орқали жойларда бизнес ва инвестиция муҳити яхшиланади.

Эришилган натижалар халқаро рейтингларда мамлакатимиз ўрнини яхшилади. 2027 йилда UNCAC конференцияси мезбонлигига Ўзбекистон номзодини маъқуллаш учун замин ҳозирлайди.

Энг муҳим, аҳолининг, айниқса, ёшларнинг ҳуқуқий онги юксалтирилиб, жамиятда коррупцияга қарши курашишга дахлдорлик шаклланади.

Мақоламизни Президент Шавкат Мирзиёевнинг йиғилиш якунидаги қуйидаги сўзлари билан якунламоқчимиз: "Коррупцияга қарши курашда барчамиз ягона куч бўлиб ҳаракат

қилсак, албатта, янада катта ижобий самарага эришамиз. Шу боис, маҳалла фаоллари, нурунийлар, зиёлилар, ёзувчи ва шоирлар, санъат ва маданият ходимлари, тadbirkorлар, таниқли шахслар, раҳбарлар, депутат ва сенаторлар – умуман бутун жамоатчилик бирлашиб, коррупцияга “жамият танасидаги саратон” сифатида қараши керак.

Бугун сизлар билан бирга белгилаб олинган барча вазифалар айнан ана шундай руҳда ишлаб, аниқ натижага эришишга қаратилган.

Сизлар бу ҳақиқат ва талабни чуқур англаб, уларни амалга оширишда алоҳида жонбозлик кўрсатасиз, барчага намуна бўласиз, деб ишонаман”.

Президентимиз жамоатчилик вакиллари ва нодавлат ташкилотларига мурожаат қилди: “Коррупцияга қарши кураш – умуммиллий вазифа, ҳар бир ватанпарвар юртдошимизнинг виждон ишидир. Умуман, бу жараёндан ҳеч ким четда турмаслиги керак. Шу боис, коррупцияга нисбатан мурасасиз бўлиш учун янада кўпроқ шароит яратиб, бунга кенг жамоатчиликни жалб қилишимиз зарур. Аввало, нодавлат ташкилотлар фаоллигини ошириш лозим. Бу – энг тўғри йўл”!. Бу сўзлар бугун барчамиз учун чақириқ, дастурул амал бўлиши керак. Келинлар Янги Ўзбекистонни коррупциядан холи мамлакатга айлантиришда маънавий қувватларимизни бирлаштирайлик!.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий кенгаш йиғилиши бўлиб ўтди. <https://president.uz/uz/lists/view/7924>
2. Кристин Лагард. Эссе “Откровенно о коррупции” // <https://tass.ru/ekonomika/3273959>.
3. “Ҳадислар”
4. <https://www.transparency.org/en/cpi/2024>
5. <https://www.transparency.org/en/news/cpi-2024-highlights-insights-corruption-climate-crisis>
6. <https://www.transparency.org/en/cpi/2024>

UDK: 316.334

XUSUSIY TADBIRKORLIK RIVOJLANISHINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA TAMOIILLARI

ОСОБЕННОСТИ И ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ЧАСТНОГО БИЗНЕСА

SPECIFIC FEATURES AND PRINCIPLES OF PRIVATE ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT

Alimova Munisa Yulchiyevna,

QarDTU “Innovatsion iqtisodiyot” kafedrası dotsenti

Qurbonova Feruza Dilshod qizi,

“Iqtisodiyot” ta’lim yo’nalishi 2-kurs talabasi

Аннотасија

Мақоллада охириги йилларда давлат томонидан қабул қилинган тadbirkorlik ҳақидаги О‘збекистон Республикаси қонунлари, тadbirkorlikни ривожлантириш, уни қo‘llab-quvvatlashни rag‘batlantirish bo‘yicha Respublika muvofiqlashtiruvchi kengashi faoliyatini faollashtirish to‘g‘risidagi mamlakat hukumati qarorlari, mikrokreditlashning yangi tartibi, litsenziyalash, ro‘yxatga olish, hisobga olishg hisobot hamda soliq solishning soddalashtirilishi mamlakatda kichik biznes subyektlari faoliyati va uni rivojlantirish uchun iqtisodiy muhitni ancha yaxshilash va mavjud muammolari, bu boradagi taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: modernizatsiyalash, xususiy tadbirkorlik, tadbirkor, tadbirkorlik, kichik biznes, milliy mahsulot.

В статье представлены законы Республики Узбекистан о предпринимательстве, принятые государством за последние годы, решения правительства страны об активизации деятельности Координационного совета республики по развитию предпринимательства, содействию его поддержке, новому порядку микрокредитования, упрощению лицензирования, регистрации, учета и налогообложения, а также существующие проблемы экономической среды для деятельности и развития субъектов малого предпринимательства в стране, а также предложения и рекомендации в этой связи.

Ключевые слова: модернизация, частное предпринимательство, предприниматель, предпринимательство, малый бизнес, национальный продукт.

The article presents the laws of the Republic of Uzbekistan on entrepreneurship adopted by the state in recent years, decisions of the government of the country on activating the activities of the Coordinating Council of the Republic for the Development of Entrepreneurship, promoting its support new microcredit procedures, simplification of licensing, registration, accounting and taxation, as well as existing problems of the economic environment for the activities and development of small businesses in the country, as well as proposals and recommendations in this regard.

Key words: modernization, private enterprise, entrepreneur, entrepreneurship, small business, national product.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, unga keng iqtisodiy erkinliklar berish bilan tavsiflanadi. Kichik tadbirkorlik subyektlariga mustaqillik berish ular faoliyatining yakuniy natijalari uchun javobgarlik hissini yanada oshiradi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohatlarning eng muhim ustivor yo‘nalishlaridan biridir.

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasida ta’kidlaganidek, “Umuman, tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash borasidagi ishlarni davom ettirish maqsadida oilaviy tadbirkorlik dasturlari doirasida kelgusi yilda 6 trillion so‘m imtiyozli kreditlar ajratiladi”[2] – deb bejizga ta’kidlamadilar. Kichik biznes subyektlari xo‘jalik yuritishning shaxsiy manfaatdorlik, tashabbuskorlik va mulkiy javobgarlik tamoyillariga tayanib, iqtisodiyotda turli mulk shakllarining teng huquqlik va sog‘lom raqobat asosida rivojlanib borishiga asoslanadi. Kichik tadbirkorlik subyektlari o‘zlari yetishtirgan mahsulotiga egalik qilishiga, o‘zlariga tegishli mol-mulk, moliyaviy va moddiy resurslarni mustaqil tasarruf etishligi, mulkka bo‘lgan egalik hissiga ko‘ra bozor iqtisodiyoti tamoyillariga to‘la mos tushadi.

Kichik biznesning mamlakatda bandlik muammosini hal etish, bozorning mo‘l-ko‘lligini ta’minlash hamda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishdagi imkoniyatlarini inobatga olib, bu sohaning rivojlanishiga alohida e’tibor berilmoqda.

Hozirgi paytda ushbu soha nafaqat iqtisodiyotning o‘sinh sur’atlarini jadallashtirishda, balki mamlakatimiz uchun nihoyatda muhim bo‘lgan bandlik va aholi daromadlarini oshirish masalalarini hal etishda ham yetakchi o‘rin tutmoqda. Bunga ko‘p jihatdan huquqiy bazani mustahkamlash, iqtisodiyotning mazkur sektori uchun barqaror qulaylik, imtiyoz va kreditlar tizimini shakllantirish masalalariga jiddiy e’tibor berilayotgani tufayli erishilmoqda. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichi kichik biznesni rivojlantirish, unga keng iqtisodiy erkinlik berish bilan harakterlanadi. Kichik tadbirkorlik subyektlariga mustaqillik berish ularning faoliyatining yakuniy natijalari uchun javobgarlik hissini amalga oshiradi.

Ilmiy kuzatishlarimiz ko‘rsatishicha, keyingi yillarda mamlakatimizda kichik tadbirkorlikni rivojlantirish borasida bir qator ishlar amalga oshirildi: ulgurji va chakana savdo tizimi isloh qilindi; kichik tadbirkorlik korxonalariga infratuzilma bo‘linmalari tomonidan xizmat ko‘rsatishning samarali tizimi yaratilmoqda; kichik tadbirkorlik subyektlarining qonuniy huquqlari va manfaatlarini muhofaza qilish hamda tadbirkorlik erkinligini kafolatlash tizimi shakllanmoqda; tadbirkorlarni Davlat ro‘yxatiga olish va hisobga qo‘yishning yengillashtirilgan va xabardor qilish tartibi joriy etildi; birja savdolari orqali tadbirkorlarning moddiy-texnik resurslarni erkin sotib olishiga qulay

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” jurnali 3-son 2025 yil

shart-sharoit yaratildi; mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarning mahsulotlarini majburiy standartlashtirish va sertifikatlash soddalashtirildi; soliq yukini pasaytirish va soddalashtirish choralari ko‘rildi; statistika va soliq hisobotining qisqartirilgan shakli kiritildi; kichik tadbirkorlik subyektlarining tashqi iqtisodiy faoliyati erkinlashtirildi; ish boshlovchi tadbirkorlar uchun dastlabki sarmoyani shakllantirish va boshqa shakllardagi yangi moliyaviy qo‘llab quvvatlash tizimi joriy etildi va boshqalar.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash hamda tadbirkorlarning huquqlari va manfaatlarini himoyalash borasida amalga oshirilgan ishlar natijasida iqtisodiyotning bu tarmog‘i tobora mustahkamlanib, uning respublikamiz iqtisodiyotidagi o‘rni, ish bilan ta’minlash va mahsulot ishlab chiqarishdagi salmog‘i yildan-yilga oshib bormoqda. 2021 yil 1 yanvar holatiga YaIMda kichik tadbirkorlikning hissasi 53,9 foizni tashkil etdi. Kichik biznesning iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarishdagi hissasi sanoatda 19,9 foizni, qishloq ho‘jaligida 16,1 foizni, savdoda 37,8 foizni, qurilishda 6,4 foizni 54,9 foizni tashkil etdi[3].

Bizning fikrimizcha, kichik biznesni rivojlantirish sohasida mavjud ushbu muammolarni samarali hal etish uchun respublika hukumatining bu sohani qo‘llab - quvvatlashga qaratilgan strategik dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish zarur. Bunday konsepsiyaning asosida nomutanosibliklarni bartaraf etishga, hududlarning iqtisodiy salohiyatidan samaraliroq foydalanishga imkon beruvchi tuzilmaviy o‘zgarishlar yotmog‘i lozim. Demak, kichik biznesni rivojlantirish konsepsiyasida asosiy e’tibor birinchi navbatda iqtisodiy salohiyatga ega faoliyat ko‘rsatayotgan kichik biznes subyektlarini qo‘llab - quvvatlash, tarmoq va hudud uchun zarur, ammo past rentabelli sohalarning rivoji uchun qulay imkoniyatlar yaratish, respublikaning ijtimoiy - iqtisodiy siyosati yo‘nalishlari va maqsadlariga mos faoliyat yuritayotgan xo‘jalik tuzilmalarini rag‘batlantirish, hududiy ahamiyatga ega mahsulot ishlab chiqaruvchi kichik korxonalarga soliq imtiyozlari belgilash, lizing xizmati va investitsion xatarlarni sug‘urtalash tizimini kengaytirish va moliyaviy imkoniyatlari chegaralangan kichik tadbirkorlik korxonalarining bank kreditlaridan foydalanishiga yo‘l ochuvchi sharoitlarni ta’minlash vazifalariga qaratilmog‘i kerak.

Respublikamizda banklar tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub‘yektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun kreditlar ajratilmoqda (1-jadval).

1-jadval

Tijorat banklari tomonidan kichik biznes subyektlariga ajratilgan kreditlar[4], (mlrd so‘m)

Hududlar nomi	2023 yilda	2024 yilda	O‘tgan yilga nisbatan, foizda
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	1 063,2	1 718,6	161,6
Andijon viloyati	1 747,9	2 457,7	140,6
Buxoro viloyati	1 966,0	3 286,9	167,2
Jizzax viloyati	976,5	2 644,3	270,8
Qashqadaryo viloyati	1 185,0	2 775,4	234,2
Navoiy viloyati	1 011,3	2 330,5	230,4
Namangan viloyati	1 111,4	2 936,1	264,2
Samarqand viloyati	2 507,7	4 392,3	175,1
Surxondaryo viloyati	1 152,0	2 570,4	223,1
Sirdaryo viloyati	640,3	2 483,9	387,9
Toshkent viloyati	1 954,0	3 425,0	175,3
Farg‘ona viloyati	1 977,5	3 227,5	163,2
Xorazm viloyati	1 520,0	2 275,2	149,7
Toshkent shahri	11 836,0	18 906,4	159,7
Jami	30 648,8	55 430,0	180,9

“YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI” *jurnali* 3-son 2025 yil

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tijorat banklari tomonidan kichik biznes subyektlariga ajratilgan kreditlar miqdorini tahlil qiladigan bo'lsak. Respublika bo'yicha taqdim etilgan kreditlar bir yilda 80,9 foizga ko'paydi[4].

Bizning fikrimizcha, bu e'tibor kichik tadbirkorlikning quyidagi o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ya'ni:

- bozordagi talabga tez moslasha borib, sifatli mahsulot ishlab chiqarish qobiliyati;
- nisbatan qisqa muddatlarda aholi ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni qondira olishi;
- dastlabki sarmoya xajmining nisbatan kichikroq hajmda ekanligi;
- tez orada yangi ishchi o'rinlari barpo etish hamda bandlik muammosini hal etishga ko'maklashish imkoniyati;
- biznes egasining (tadbirkorning) vazifalarini amalga oshirishda bevosita ishtiroki.

2-jadval

Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy dasturlar doirasida 2023-2024 yillarda ajratilgan imtiyozli kreditlar[4] (mlrd so'm)

Hududlar nomi	2023 yilda	2024 yilda	O'tgan yilga nisbatan, foizda
Qoraqalpog'iston Respublikasi	177,8	397,0	223,3
Andijon viloyati	344,7	584,1	169,5
Buxoro viloyati	201,6	422,5	209,6
Jizzax viloyati	165,8	405,5	244,5
Qashqadaryo viloyati	192,3	652,9	339,4
Navoiy viloyati	195,6	511,5	261,5
Namangan viloyati	281,4	991,2	352,2
Samarqand viloyati	233,7	587,8	251,5
Surxondaryo viloyati	183,6	551,2	300,2
Sirdaryo viloyati	95,8	468,2	488,8
Toshkent viloyati	112,0	556,4	497,0
Farg'ona viloyati	266,5	707,7	265,5
Xorazm viloyati	239,0	421,9	176,5
Toshkent shahri	49,1	303,1	617,0
Jami	2 739,0	7 560,9	276,1

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy dasturlar doirasida 2023-2024 yillarda ajratilgan imtiyozli kreditlar miqdorini tahlil qiladigan bo'lsak. Respublika bo'yicha taqdim etilgan kreditlar bir yilda 176,1 foizga ko'paydi[4].

Bu esa ularning ijtimoiy va huquqiy himoyasini ta'minlash imkonini berdi. Shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarida qoramol boqish bilan band bo'lganlar sifatida ro'yxatga olingan fuqarolarning umumiy soni esa bir million nafardan oshib ketdi.

O'zbekistonda boshlanayotgan iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida xo'jalik yuritish mexanizmining samaradorligini oshirishning qo'shimcha rezervlarini qidirib topish hamda, mamlakatning jahon hamjamiyatiga kirib borishiga imkon yaratuvchi sharoitlarni yaratish vazifalari muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. O'zbekiston uchun ma'qul bo'lgan iqtisodiyotni sog'lomlashtirish usullari esa birinchi navbatda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish zaruriyatiga borib taqaladi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng muhim masalalaridan biri, bu - kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmini keskin oshirish, bandlik masalalarini hal qilish, aholi daromadlarini ko'paytirish hamda milliy farovonlikni ta'minlashdan iboratdir. Chunki, yirik ishlab chiqarish obyektlariga qaraganda kam sarmoya talab qiladigan hamda turli o'zgarishlarga moyil

bo‘lgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari mahsulot turlarini yangilash, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va shu bilan birga, bozor kon’yunkturasining beqaror hamda vaqti-vaqti bilan takrorlanib turadigan iqtisodiy inqirozlari sharoitiga tez moslashuvchandir.

Shuni ta’kidlash joizki, makroiqtisodiy va ishbilarmonlik muhitini yaxshilash borasida chora-tadbirlarning amalga oshirilishi natijasida oxirgi yillarda kichik tadbirkorlikning rivojlanishida ijobiy siljishlar ro‘y berdi. Uning kelgusida ham jadal sur‘atlar bilan rivojlanishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning ustuvor vazifalaridan bo‘lib qoladi. Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning tez sur‘atlar bilan rivojlanishini ta’minlamasdan barqaror iqtisodiy o‘sinh va ijtimoiy soha muammolarini hal etish mumkin emas.

O‘tgan davr ichida, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash maqsadida iqtisodiyotning mazkur sohasiga doir qator qonunchilik hujjatlari qabul qilindi. Qabul qilingan farmonlar va qarorlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanish tomon yuz tutishida katta o‘rin egalladi. Bu hujjatlar ham, o‘z navbatida, yil sayin hayotga mos ravishda o‘zgartirilib, kengaytirilib borilmoqda. Bularning barchasi kichik korxona va xususiy tadbirkorlarning ko‘payishi, erkin va keng faoliyat yuritishini ta’minlash hamda ularni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgandir.

Demak, respublikamizda kichik tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning ko‘lami xorijnikidan qolishmaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, hozirgi kunga qadar mamlakatimizda davlatning kichik biznesni qo‘llab-quvvatlashi asosan quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirib kelindi:

- mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi uchun lozim bo‘lgan huquqiy-me’yoriy asos yaratildi;
- kichik biznesning rivojlanishida ustuvorliklar belgilandi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning Dasturi ishlab chiqildi va joriy etilmoqda;
- kichik biznesning rivojlanishiga yordam beruvchi bozor infratuzilmasiga asos solindi;
- imtiyozli soliq, subsidiyalar, davlat va budjetdan tashqari fondlardan beriladigan imtiyozli kreditlar, xalqaro moliya institutlari kreditlarini jalb etish kichik biznes rivojlanishini rag‘batlantiradi;
- huquqiy va jismoniy shaxslarga xorijiy va milliy valyutada mikrokredit berish mexanizmi ishlab chiqildi va joriy etilmoqda.

Tadbirkorlikni samarali rivojlantirish uchun mamlakatda barcha zarur shart-sharoitlar mavjud. Kichik biznesni ustuvor rivojlantirishning tashkiliy-huquqiy bazasi yaratilgan, bozor infratuzilmasi institutlari shakllangan, bank-moliya tizimi takomillashmoqda, valyuta bozori erkinlashtirilmoqda. Mamlakatning qulay geografik joylashuvi, mehnat, ishlab chiqarish, tabiiy va boshqa resurslarning mavjudligi ancha keng xo‘jalik faoliyati turlari bilan shug‘ullanish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 30 декабрдаги ПҚ-465-сон “2023-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
2. О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2020 yil 29 dekabr. <https://president.uz/oz/lists/view/4057>
3. О‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. <https://stat.uz/uz/>
4. О‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bank faoliyati to‘g‘risida hisobot. <https://lex.uz/uz/docs/-6942593>

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ И ЭФФЕКТИВНОГО
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТУРИСТСКОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА: СТРАТЕГИИ И
ЛУЧШИЕ ПРАКТИКИ**

**MINTAQA POTENTIALINI RIVOJLANISH VA SAMARALI FOYDALANISH
XALQARO TAJRIBASI: STRATEGIYALAR VA ILG‘OR TAJRIBALAR**

**INTERNATIONAL EXPERIENCE IN DEVELOPMENT AND EFFECTIVE USE OF
TOURIST POTENTIAL OF THE REGION: STRATEGIES AND BEST PRACTICES**

Усманова Азиза Баходировна

PhD, старший преподаватель, кафедра «Экономика»,
Бухарский государственный университет

Аннотация

В данной статье рассматриваются опыт и эффективные меры используемые самыми передовыми странами в области туризма для сбалансированного развития регионов страны. Рассматриваются практики таких стран, как: Франция, Китай и Турция. Эти страны с различными климатическими условиями, видами и типами туристической сферы.

Ключевые слова: туризм, региональный туризм, национальные стратегии в области туризма, туристический потенциал.

U

Tayanch so'zlar: turizm, mintaqaviy turizm, turizm sohasidagi milliy strategiyalar, turizm kalohiyati.

b

This article examines the experience and effective measures used by the most advanced countries in the field of tourism for the balanced development of the country's regions. The practices of such countries as France, China and Turkey are considered. Countries with different climatic conditions and types of tourism.

o

K

h

Развитие региональных экономических систем в зарубежных странах серьёзно зависит от процессов территориального разделения труда. Главным источником дохода (и, следовательно, регионального экономического роста) является деятельность специализированных отраслей. В рамках современных концепций региональной экономики можно выделить два основных функциональных блока отраслей - специализированные и обслуживающие.

В реальности, экономическое значение специализированных отраслей для региона становится стратегическим фактором, особенно если внутренний спрос на региональные продукты невысок. Для субрегиональных образований местный рынок имеет незначительный потенциал. Анализ различных аспектов экономики региона является основой для разработки стратегии и тактики регионального развития.

Рассмотрим опыт развития и эффективного использования туристического потенциала региона на примере стран, где данная концепция была грамотно разработана и успешно развивается, принося экономическую и социальную выгоду как экономике региона, так и всей стране в целом.

Государственная политика в области туризма во Франции выстроена таким образом, что все участники туристической индустрии и прямые, и косвенные, консолидированы в регулирование данной сферы.

i

e

g

g

n

«Туризм является важной статьёй дохода французской экономики. Франция остается ведущим направлением в мире в 2019 году (CIT, 2019). Таким образом, Франция приняла 89,4 миллиона иностранных посетителей, что на 3% больше, чем в 2017 году. Международные туристические поступления, оцениваемые в 56,2 млрд евро в 2018 году, увеличились почти на 5% по сравнению с 2017 годом и также достигли своего самого высокого исторического уровня[1].

«Отличительной особенностью системы управления туризмом во Франции является то, что государственные, общественные и частные, коммерческие организации туризма объединяет группа экономического интереса (Groupement d'intérêt économique GIE), которая имеет гибкую систему управления в отношении государственного регулирования и выполняет миссию общего интереса в турбизнесе. GIE управляется советом директоров, в который входят семь представителей государства, двенадцать квалифицированных лиц, восемь представителей профессиональных туристических организаций и четыре сторонника[2].

На правовом уровне туризм во Франции регулируется специальными нормативными документами это: «Кодекс туризма», который регламентирован в четырех книгах; программу действий ежегодно разрабатываемая Национальным советом, которая направлена на повышение занятости населения в сфере туризма, разработку плана по устранению существующих проблем в туристической сфере страны; Закон «О борьбе с исключениями», Закон «О регулировании и организации доступного отдыха лицам с ограниченными возможностями».

Французское правительство активно реализует долгосрочную стратегию региональной политики в сфере туризма, путём создания и реализации региональных программ, так как равномерное развитие всех территорий в стране является стратегической задачей устойчивого развития и совершенствования туризма в стране. В пять лет один раз регионы и столица разрабатывают план работы, где решаются вопросы: финансирования, основные направления работы на предстоящий период, с дальнейшим соблюдением правил, относительно намеченных планов. Что характерно, правительство различными средствами поощряет региональные проекты и активность туристского обустройства территорий, которые рассчитаны на привлечение иностранных и внутренних туристов. Подобные инициативы основываются на принципах качества, в свою очередь объединяя всех заинтересованных лиц в успешности проектов.

Туристы распределяются по разным городам Франции. По данным исследования ООН, только 16,8% гостей Франции посещают Париж, что говорит о стремлении государства равномерно развивать туризм во всех регионах страны, используя имеющиеся разновидности ресурсов в разработке новых видов туризма и укреплении традиционных[2].

За сорок лет проведения политики реформ и открытости Китай стал крупнейшей мировой туристической державой. Стабилизация социальной, экономической и политической ситуации в стране, появление мотивации к совершению туристических поездок, наличие необходимого количества времени и средств у населения способствовали росту объемов национального туризма. Власти страны рассматривают туристическую отрасль как значимый инструмент внешней и внутренней политики. Внутренняя политика Китая в туризме нацелена на обогащение туристических продуктов идеологическим содержанием (например, при помощи государственной поддержки программам «красного» туризма). Крупные иностранные игроки в секторе культуры и туризма для получения доступа на китайский рынок должны проводить локализацию своих продуктов[3].

Главным регулятором туристической отрасли в Китае является государство. Туризм в стране ведется за счет грамотно составленных пятилетних программ развития, каждая из которых состоит из глубокого, содержательного и основательного плана интеграции данной сферы во все сферы экономики и социальной жизни. Так называемые «пятилетки», направлены на: расширение и развитие определенного вида туризма, регионов страны, национальной идеологии, инфраструктуры, создание рабочих мест, направленность на инновационное развитие, привлечение иностранного капитала, повышение интереса к стране

за счет создания тематических и идеологических мероприятий как в самом Китае, так за его пределами.

Китай - мировой лидер по количеству туристов в пределах страны. Если в 1984 г. на территории Китая было совершено 200 млн. поездок, то в 2019 г. этот показатель вырос в 30 раз до 6 млрд. В 2019 г. каждый китаец путешествовал в среднем четыре раза в год, в 1993 г. поездки совершал лишь каждый третий. Туристические расходы на внутренний туризм в 1984 г. составили 8 млрд. юаней. В допандемийный период, в 2019 г. в номинальном выражении они выросли более чем в 700 раз»[4]. Туристическая сфера Китая является своего рода уникальной, так как развитие и совершенствование внутреннего туризма в стране – это первоочередная задача государственной политики Китая. В связи с этим закрытие границ Китаем, связанное с ограничениями из-за пандемии коронавируса, не так ощутимо ударило по экономике страны, как это случилось во всех других странах мира, экономики которых зависят от туристической сферы.

В рамках «одиннадцатой пятилетки» развития туризма в Китае, начатой в 2015г., была озвучена новая модель в туризме, нацеленная на стимулирование экономического развития регионов. Основной задачей модели стало строительство туристических кластеров (цзоаньюй люйю). Они должны были сформировать единый туристический бренд группы достопримечательностей, который повысит узнаваемость региона и будет способствовать росту турпотоков. Кластер создал новые цепочки добавленной стоимости и позволил экономить ресурсы за счет их интеграции. Синергетический эффект кластера позволил создать новые рабочие места, в том числе в других отраслях народного хозяйства, а прибыль местных предприятий подтолкнула развитие инфраструктуры и экономики всего региона. Еще одна задача данной программы была борьба с бедностью в регионах Китая.

Турция занимает лидирующие позиции в современной мировой туристической индустрии. Туризм для Турции является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей экономики. Обилие уникальных исторических памятников на территории Турции, исключительной красоты средиземноморские пляжи, благоприятные климатические условия, выгодное географическое положение – все это открывает широкие перспективы для туристического бизнеса. Популярность отдыха в Турции среди зарубежных гостей объясняется не только развитой инфраструктурой и благоприятными природными условиями, но и сбалансированной государственной политикой по туризму. Учитывая разнообразие спроса на рынке туристических услуг, правительство Турции и бизнес быстро реагируют и расширяют сферу рекреационных услуг. В 2016 г. в стране были созданы 498 новых турагентств, расширена реклама.

По данным Турецкого статистического института (TUIK), в 2022 году число посетителей Турции увеличилось на 71 % - до 51 387 513 человек[5]. Своё активное и современное развитие туризм в Турции берет с 1982 года, когда был принят "революционный" закон о поощрении туризма. Турецкое министерство культуры и туризма получило право определять перспективные для развития туризма в регионах, заказывать строительство дорог и через собственный банк выдавать кредиты бизнесу.

Основным стимулом, который власти Турции предложили инвесторам в туристический сектор, стала возможность бесплатной аренды земли в перспективных для туристического бизнеса районах сроком на 49 лет. Кроме того, будущие отельеры получали льготные тарифы на электричество, воду и газ, освобождение от ряда налогов и пошлин, а также льготное кредитование строительства. Инвесторы вкладывали деньги не только в строительство гостиниц, но и в инфраструктуру. Таким примером может служить строительство частными компаниями в горах туннелей, ведущих к курортам.

Иностранные инвестиции вложены и в строительство аэропорта в Анталии. При этом правительство по сей день продолжает дотировать авиакомпании. За каждый прибывший в Анталию рейс с более чем 100 пассажирами на борту они получают компенсацию в размере \$6,3 тыс.

В 2007 г. в Турции была принята очередная национальная Стратегия развития туризма и

разработана подробная «дорожная карта». В планах стояло в 2 раза увеличить число международных туристских прибытий в страну до 63 млн, а объем поступлений от международного туризма – до 86 млрд долл. Каждый иностранный турист в среднем будет оставлять в стране 1350 долл. Эти цели намечены на 2023 г. – знаменательную дату, когда страна будет отмечать 100-летний юбилей Турецкой революции и создание Турецкой Республики[6].

Среди наиболее интересных инструментов Стратегии можно отметить: улучшение стандартов гостеприимства и сервиса (учреждение национального органа сертификации туризма, выработка единого формата измерения стандарта качества услуг и его гармонизация с международными стандартами), а также исправление дисбаланса в развитии разных регионов (улучшение транспортной инфраструктуры в регионах с недостаточно раскрытым туристическим потенциалом, перенаправление туда частных и иностранных инвестиционных потоков). Дополнительно для снижения антропогенной нагрузки делается акцент на развитии аэропортов, а также сети железных дорог как более экологически чистого вида транспорта по сравнению с автомобильным. Для поддержки туроператоров применяется льготное кредитование и используются налоговые льготы[7].

Несмотря на популярность турецких курортов, работа государства по их продвижению не останавливается. Каждый год, несмотря на возрастающее количество туристов, и регионы, и государство вкладывают огромные средства в рекламу.

Необходимость экономической региональной политики обусловлена потребностью управления процессом создания условий в регионе, включая современную инфраструктуру и экономические институты. Также важны условия для формирования и накопления знаний, способствующих развитию инноваций, и социальная среда, которая способствует развитию и продуктивному социальному взаимодействию.

Список использованной литературы:

1. Jégouzo L. L'évolution de la politique publique du tourisme en France //Mondes du Tourisme. – 2019. – №. 15., с. 11
2. Насер Х. А. Французский опыт управления развитием туризма //Сервис в России и за рубежом. – 2016. – Т. 10. – №. 4 (65). – С. 132-140
3. Заклязьминская Е.О. Туристическая отрасль в стратегии развития Китая: монография. – М.: ИМЭМО РАН, 2021. С.10
4. Заклязьминская Е.О. Туристическая отрасль в стратегии развития Китая: монография. – М.: ИМЭМО РАН, 2021. С.89
5. Turizm İstatistikleri, IV.Çeyrek: Ekim-Aralık ve Yıllık, 2022, Турецкий статистический институт, 31 января 2023 год
6. Александрова А. Ю. Лучшие мировые практики разработки стратегий развития туризма //Современные проблемы сервиса и туризма. – 2020. – Т. 14. – №. 1. – С. 7-15.
7. Комаров В.М., Москвитина Н.А., Саргсян Л.М. «Национальный проект «Туризм»: перспективное видение» // Экономическое развитие России. 2020. №11. С.72-73

Abrorova Mahliyo Aslitdin qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti,
2-kurs magistranti, abrorovamahliyo00@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida 2010-2023 yillar oralig‘ida asosiy kapitalga yo‘naltirilgan xorijiy investitsiyalarning dinamikasi ekonometrik va vaqt qatorlari usullari yordamida tahlil qilindi. Avvalo, ko‘rsatkichli regressiya modeli yordamida investitsiyalardagi o‘shish tendensiyasi baholandi, so‘ng ARIMA(0,2,0) modeli yordamida 2024-2028 yillar uchun prognoz qiymatlar olindi. Model AIC va BIC mezonlari bo‘yicha baholandi va natijalarning ishonchliligi statistik kriteriyalar asosida tekshirildi.

Kalit so‘zlar: xorijiy investitsiyalar, asosiy kapital, regressiya modeli, avtoregressiya modeli, ARIMA, AIC.

В данной статье проанализирована динамика иностранных инвестиций в основной капитал в Республике Узбекистан в период с 2010 по 2023 годы с использованием методов эконометрики и временных рядов. Сначала с помощью модели индикаторной регрессии оценивалась тенденция роста инвестиций, затем с помощью модели ARIMA(0,2,0) получались прогнозные значения на 2024-2028 годы. Модель оценивалась по критериям AIC и BIC, а достоверность результатов проверялась на основе статистических критериев.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, основной капитал, регрессионная модель, модель авторегрессии, ARIMA, AIC.

In this article, the dynamics of foreign investments in fixed capital in the Republic of Uzbekistan between 2010 and 2023 were analyzed using econometric and time series methods. First of all, the growth trend in investments was evaluated using the indicator regression model, then forecast values for 2024-2028 were obtained using the ARIMA(0.2.0) model. The Model was evaluated on the AIC and Bic criteria, and the reliability of the results was checked on the basis of statistical criteria.

Keywords: foreign investment, fixed capital, regression model, autoregression model, ARIMA, AIC.

O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy taraqqiyotida asosiy kapitalga yo‘naltirilgan xorijiy investitsiyalar muhim rol o‘ynaydi. Bu investitsiyalar mamlakatda yangi texnologiyalarni joriy etish, infratuzilmani rivojlantirish va ishlab chiqarishni kengaytirishda beqiyos ahamiyatga ega. So‘nggi yillarda bu ko‘rsatkichlar sezilarli o‘shishga erishgan bo‘lib, ularni chuqur tahlil qilish va kelgusidagi dinamikasini prognozlash zarurati yuzaga kelmoqda.

Iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda vaqt qatorlari va regressiya modellari keng qo‘llaniladi. Investitsiyaviy jarayonlarni tahlil qilish uchun ko‘plab metodlar ishlab chiqilgan. Gujarati va Porter [1] regressiya modellari orqali omillar ta‘sirini baholash metodologiyasini asoslab bergan. Box, Jenkins va Reinsel [2] tomonidan taklif etilgan vaqt qatorlarini tahlil qilish metodologiyasi, xususan ARIMA modeli, iqtisodiy o‘zgarishlarni prognoz qilishda ishonchli vosita sifatida keng qo‘llaniladi.

Hamilton [3] va Enders [4] asarlarida esa vaqt qatorining statsionarligi, avtokorrelyatsiyasi va differensiallash orqali uni moslashtirish masalalari batafsil yoritilgan.

Ushbu maqolada 2010-2023 yillar oralig‘ida xorijiy investitsiyalar asosida qurilgan statistika asosida regressiya va ARIMA modellari orqali prognozlar tuzilib, ularning sifat ko‘rsatkichlari baholanadi.

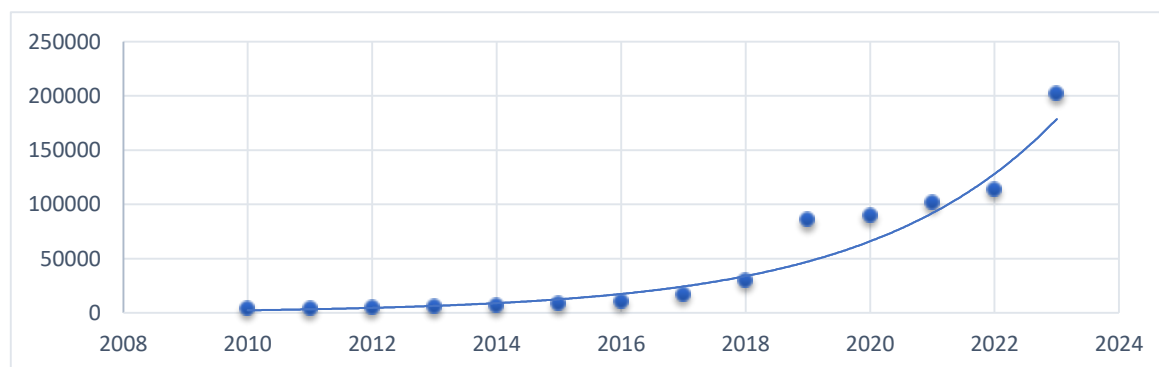
1-jadvalda 2010-2023 yillar oralig‘ida O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalarning o‘rtacha har yillik (mlrd. so‘m) ko‘rsatkichlari berilgan. Ushbu ekonometrik tahlilimizda 1-jadval ma’lumotlarini chuqur o‘rganib chiqqan holda, kelgusi 2024-2028 yillar oralig‘ida qanday natijalarga yetib borishini quyi, o‘rta va yuqori intervallarda prognoz qilamiz.

1-jadval

Asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar dinamikasi[6]

Yillar	Asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar
2010	4340,8
2011	3853,8
2012	4653,3
2013	5532,7
2014	6980,1
2015	8309,5
2016	10611,4
2017	17146,5
2018	30154,8
2019	85437,2
2020	89758,8
2021	101371,2
2022	113864,2
2023	201692,1

Dastlab ekonometrik tahlilni 1-jadval ma’lumotlari, har bir kapital kesimida vaqt o‘tishi bilan qanday dinamika hosil qilishini rasm yordamida analiz qilamiz va qanday ekonometrik modellarga mos kelishini aniqlaymiz.

1-rasm. Asosiy kapitalga xorijiy investitsiya[6]

Birinchi rasmdan ko‘rishimiz mumkinki O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga qo‘yilgan xorijiy investitsiya bo‘yicha hosil qilingan korrelatsion maydon

$$y_1(t) = ae^{bt} = 1700,9e^{0,3324t}, \quad R^2 = 0,9434 \quad (1)$$

ko‘rinishida ko‘rsatkichli tenglamaga yaqin ekan. R^2 -determinatsiya koeffitsientining qiymati esa, o‘zgaruvchilar vaqt momenti t ning natijaviy miqdor $y_1(t)$ bilan qay darajada mosligini ko‘rsatadi va bizning holat uchun 95% ga teng ekan. Odatda ekonometrik tahlillarda ma’lumotlarga

mos model topilgandan so‘ng, agarda ma’lum sifat kriteriyalarida statistik ahamiyatga ega deb topilsa, ushbu topilgan modelni prognoz masalalarida qo‘llash mumkin.

Yuqorida ko‘rsatilgan (1) chiziqli regressiya tenglamasi uchun Excel va R studio dasturlarida olingan sifat kriteriyalari natijalarini mos ravishda quyidagicha keltiramiz.

2-jadval

Asosiy kapitalga xorijiy investitsiya

t	Asosiy kapitalga xorijiy investitsiya	y(x)	 y-y(x) /y	A_i % (MAE)
1	4340,8	2371,58266	0,45365309	45,3653091
2	3853,8	3306,72252	0,14195793	14,1957933
3	4653,3	4610,5978	0,00917676	0,91767568
4	5532,7	6428,60474	0,16192903	16,192903
5	6980,1	8963,47084	0,28414648	28,414648
6	8309,5	12497,8612	0,50404491	50,4044908
7	10611,4	17425,8986	0,64218657	64,2186569
8	17146,5	24297,1127	0,41703045	41,7030453
9	30154,8	33877,7184	0,12346022	12,3460224
10	85437,2	47236,0571	0,44712541	44,7125408
11	89758,8	65861,7286	0,26623653	26,623653
12	101371,2	91831,6971	0,09410467	9,41046655
13	113864,2	128041,896	0,12451408	12,4514079
14	201692,1	178530,155	0,11483814	11,4838137
15	248926,46	248926,463	0	27,031459
16	347080,77	347080,771	0	
17	483938,35	483938,35	0	
18	674760,3	674760,304	0	
19	940825,35	940825,351	0	

Manba: Muallif ishlanmasi

Bu natija shuni ko‘rsatadiki, modelda vaqt ketma-ketligi yoki qoldiqlar o‘rtasida bog‘liqlik bor. Bu modelning to‘g‘ri ishlashi uchun qoldiqlarning mustaqilligini ta’minlash zarur. Bunday hollarda modelni yaxshilash uchun autokorrelyatsiyani bartaraf etish usullarini qo‘llash kerak, masalan: ARIMA yoki boshqa vaqt qatori modellarini qo‘llash mumkin. Endi, 3-jadvalda Excel dasturida regression analiz qilish orqali 5% lik ya’ni $\alpha = 0.05$ muhimlik darajasida olingan Fisher mezoni natijalariga e’tibor qaratamiz. (har ikki test tekshiruv natijalari ijobiy holda yashil ranga olindi).

F_{jadv} — berilgan erkinlik darajasi va α ma’nodorlik darajasida tasodifiy faktorlar ta’sirida kriteriyaning bo‘lishi mumkin bo‘lgan eng katta(maksimal) qiymati. α –ma’nodorlik darajasi, bu y teng bo‘lgan qiymatda to‘g‘ri gipotezani inkor etish ehtimolligi. Odatda α 0,05 yoki 0,01ga teng deb olinadi.

Agar $F_{jadv} < F_{haq}$ shart bajarilsa baholanayotgan regressiya tenglamasida omillarning tasodifiyligi haqidagi H_0 gipoteza rad etiladi hamda regressiya statistik ma’noga egaligi va ishonchliligi tan olinadi.

Agar $F_{jadv} < F_{haq}$ shart o‘rinli bo‘lsa H_0 gipoteza rad etiladi va regressiya tenglamasining statistik ma’noga ega ekanligi, ishonchli ekanligi tan olinadi.

Biz ko‘rib chiqqan holatimiz bo‘yicha quyidagicha kelib chiqdi:

$4,74722535 < 200,1697$ bu ko‘rinish yuqoridagi shartni qanoatlantiradi.

Umumiy 3 ta sifat kriteriyasini natijasiga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasida asosiy kasalliklar bo‘yicha prognozni vaqtli qator modellaridan, xususan ARIMA modelidan foydalanish qulayligini xulosa qildik.

ARIMA modeli vaqt qatori tahlilida keng qo‘llaniladigan va vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradigan ma’lumotlarni prognoz qilish uchun ishlatiladigan statistik modeldir. Bu model asosan vaqt qatorining trend, mavsumiylik va avtokorrelyatsiya kabi xususiyatlarini hisobga oladi. ARIMA modeli avtokorrelyatsiya va tartibga solishni bartaraf etishda juda samarali vositadir. ARIMA(p,d,q) — Autoregressive Integrated Moving Average qisqartmasi bo‘lib, uch qismdan tashkil topgan: AR (Autoregressive): p — bu qism qatorning o‘z oldingi qiymatlariga bog‘liqligini (autokorrelyatsiyasini) o‘lchaydi. Qoldiq avtokorrelyatsiyasi PACF p parametрни aniqlash uchun ishlatiladi. I (Integrated): d — bu qism qatorni statsionar qilish uchun ishlatiladi, ya’ni vaqt davomida o‘zgaras o‘rtacha va dispersiyaga ega bo‘lgan qatorni hosil qiladi. Shuningdek, qatorni statsionar qilish uchun qator necha marta differentsiallanganini bildiradi.

$$y' = y_t - y_{t-1} \quad (2)$$

MA (Moving Average): q — bu qism vaqt qatori qoldiqlarining bog‘liqligini modelga kiritadi. Qator o‘zining oldingi xatolik qiymatlariga bog‘liq bo‘lishi mumkin:

$$y_t = \mu + \varepsilon_1 + \theta_1 \varepsilon_{t-1} + \theta_1 \varepsilon_{t-2} + \dots \quad (3)$$

Autokorrelyatsiya funksiyasi ACF q parametрни aniqlash uchun ishlatiladi. ARIMA modelini qurishda eng yaxshi modelni tanlash muhim, chunki noto‘g‘ri tanlangan model prognoz aniqligini pasaytirishi mumkin. Eng yaxshi model moslashuv darajasi va soddaligi asosida tanlanadi. Buning uchun AIC(Akaike Information Criterion), BIC(Bayesian Information Criterion) kabi statistik kriteriyalar ishlatiladi va model ishonchliligi qoldiqlarni tahlil qilish orqali baholanadi. AIC va BIC larning qiymati qanchalik kichik bo‘lsa, model shunchalik yaxshi hisoblanadi.

3-jadval

O‘zbekiston respublikasida asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalarning o‘rtacha yillik investitsiyalari bo‘yicha tanlangan ekonometrik modellar va ularni sifatini baholovchi statistik kriteriyalar

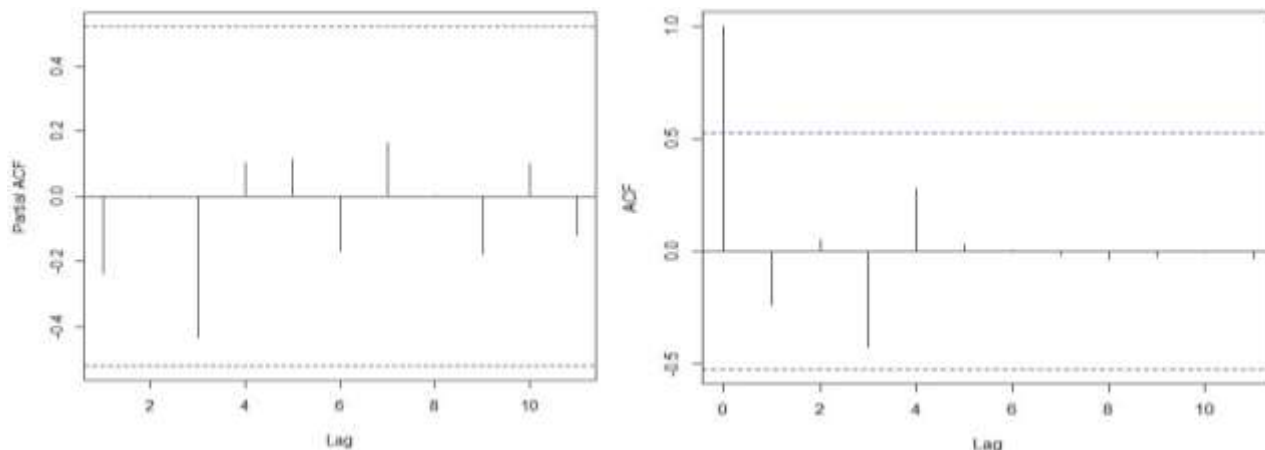
Moslashuv darajasi va soddaligi asosida auto.arima funksiyasi yordamida aniqlangan modellar				
AIC, AICc, va BIC statistik kriteriyalarga ko‘ra eng kichigi eng yaxshi model hisoblanadi.	Modellar	AIC	AICc	BIC
	ARIMA(2,2,2)	288.1584	298.1584	290.5829
	ARIMA(0,2,0)	282.7554	282.7554	283.2403
	ARIMA(1,2,0)	283.6904	283.6904	284.6602
	ARIMA(0,2,1)	282.8726	282.8726	283.8424
	ARIMA(1,2,1)	284.8597	287.8597	286.3144
Eng yaxshi model				
ARIMA(0,2,0)		282.76	283.16	283.24
Eng yaxshi model uchun qo‘yilgan ba’zi prognoz xatoliklar				
Ushbu xatoliklar faqat eng yaxshi model uchun hisoblangan.	ME (o‘rtacha xatolik)	MAE (o‘rtacha absolyut xatolik)	MPE	MAPE(o‘rtacha xatoliklar foizi)
	6307.852	26960.48	13605.81	9.215 3 58

Manba: Muallif ishlanmasi

Turli modellarni AIC va BIC bo‘yicha solishtirib, eng kichik AIC, BIC ga ega bo‘lgan model tanlanadi. Model ishonchliligini qoldiqlar va prognoz xatolarini tahlil qilish orqali tekshirish mumkin. Masalan, modelning sifati va ishonchliligini aniqlash uchun qoldiqlarning normal taqsimlanganligi (ShapiroWilk testi qoldiqlarning normal taqsimlanganligini matematik jihatdan tekshiradi, Agar $p \geq 0.05$ bo‘lsa: Qoldiqlar normal taqsimlangan, aksincha $p < 0.05$ bo‘lsa: Qoldiqlar normal taqsimlanmagan), avtokorrelyatsiyasizligi(Ljung-Box testi qoldiqlar orasida avtokorrelyatsiyaning yo‘qligini matematik jihatdan tekshiradi, Agar $p \geq 0.05$ bo‘lsa: Autokorrelyatsiya yo‘q, aksincha $p < 0.05$ bo‘lsa: Autokorrelyatsiya mavjud yoki ACF grafigi orqali tekshirish ham mumkin), va dispersiya bir xilligi (Breusch-Pagan testi dispersiyaning bir xilligini matematik jihatdan baholaydi,

Agar $p \geq 0.05$ bo‘lsa: Dispersiya bir xil gomoskedastik deyiladi, aksincha $p < 0.05$ bo‘lsa: Dispersiya bir xil emas geteroskedastik deyiladi). ARIMA modeli yordamida olingan prognozlarning aniqligini baholash uchun bir nechta statistik mezonlar ishlatiladi. Ushbu mezonlar modelning prognoz natijalarini haqiqiy qiymatlar bilan taqqoslash orqali aniqlanadi(3-jadval).

ARIMA(0,2,0) modelda parametrlar to‘g‘ri tanlanganligini ko‘rish uchun berilgan ma’lumotlar bo‘yicha avtokorrelyatsion va xususiy avtokorrelyatsion funksiyalarning grafiklarini chizamiz:

a) Xususiy avtokorrelyatsiya funksiyasi

b) Avtokorrelyatsiya funksiyasi

2-rasm. Xususiy avtokorrelyatsiya va avtokorrelyatsiya funksiyasi

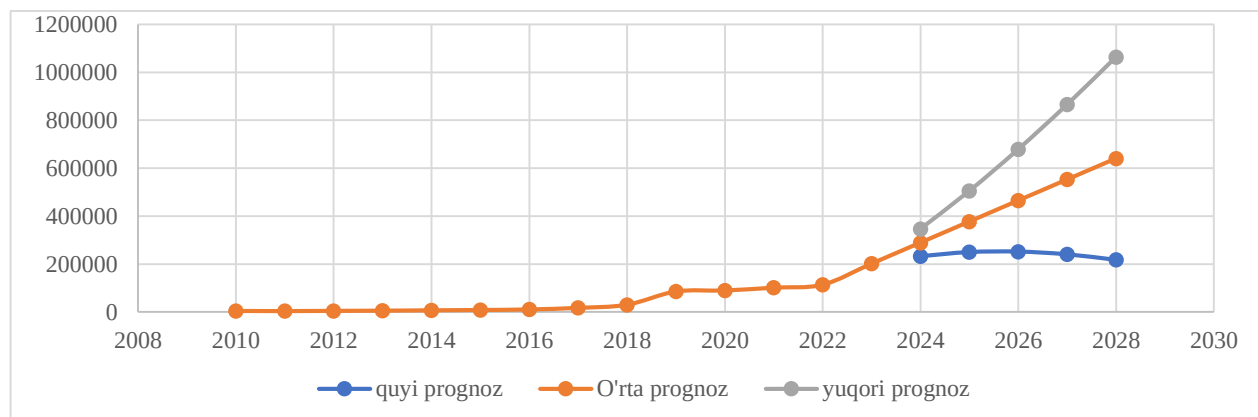
4-jadval

O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalarning o‘rtacha yillik investitsiyalari bo‘yicha tanlangan eng yaxshi ARIMA(0,20) modelining prognoz qiymatlari

yillar	Quyi prognoz	O‘rta prognoz	Yuqori prognoz
2010		4340,8	
2011		3853,8	
2012		4653,3	
2013		5532,7	
2014		6980,1	
2015		8309,5	
2016		10611,4	
2017		17146,5	
2018		30154,8	
2019		85437,2	
2020		89758,8	
2021		101371,2	
2022		113864,2	
2023		201692,1	
2024	232444,6	289520	346595,4
2025	249723,4	377347,9	504972,4
2026	251619,1	465175,8	678732,5
2027	240388,7	553003,7	865618,7
2028	217548,9	640831,6	1064114,3

Manba: Muallif ishlanmasi

ARIMA(0,2,0) modeli O‘zbekiston respublikasidagi asosiy kapitalning barqaror o‘shish tendensiyasi bilan aniq aks ettirdi. 2024-2028 yillarda investitsiyalar soni har yili oshib borishi kutilmoqda. Modelning 95% ishonch oralig‘i uzoq muddatli prognozlarda kengroq qiymatlarga yetib borishini ko‘rsatadi (3-rasm).

3-rasm. O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapital bo‘yicha prognoz diagrammasi

Manba: Muallif ishlanmasi

Yuqorida 3-jadval va 3-rasmda O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapital bo‘yicha ARIMA(0,2,0) modelidan foydalangan holda tuzilgan prognoz natijalari keltirilgan. Jadvalda haqiqiy qiymatlar bilan birgalikda quyi, o‘rtacha va yuqori prognozlar ko‘rsatilgan bo‘lib, 2023-yilgacha haqiqiy ma‘lumotlar bilan mos tushuvchi ko‘rsatkichlar kuzatiladi. 2024 — yildan boshlab esa prognozlash natijalari keltirilgan bo‘lib, o‘rtacha prognozning yuqori va quyi prognozlarga yaqinligi modelning ishonchliligini ta’kidlaydi.

3-rasmda esa prognoz va haqiqiy qiymatlar orasidagi dinamik o‘zgarishlar vizual tarzda aks ettirilgan. Haqiqiy ma‘lumotlar o‘rtacha prognoz bilan uyg‘unlikda ekanligi, yuqori va quyi prognozlar esa kelajakdagi noaniqlik darajasini ko‘rsatib berishi ta’kidlangan. Prognoz natijalari xorijiy investitsiyalarning kelgusi yillarda o‘shish tendensiyasini ko‘rsatadi. Bu esa Respublika uchun asosiy kapitalga xorijiy investitsiya olish siyosatini yanada takomillashtirish zaruriyatini ta’kidlaydi.

Ko‘rsatkichli regressiya modeli asosida asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalarning yillik o‘shish tendensiyasi aniqlashtirildi. ARIMA(0,2,0) modeli AIC va BIC mezonlari bo‘yicha eng optimal model deb topildi. ARIMA(0,2,0) model asosida tuzilgan prognozlar 2024-2028 yillarda barqaror o‘shish bo‘lishini ko‘rsatmoqda. Qoldiqlarni baholash testlari modelning statistik ishonchliligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Gujarati, D. N., Porter, D.

1. C. *Basic Econometrics*. McGraw-Hill, 2009.
2. Box, G.E.P., Jenkins, G.M., Reinsel, G.C. *Time Series Analysis: Forecasting and Control*. Wiley, 2015.
3. Hamilton, J. D. *Time Series Analysis*. Princeton University Press, 1994.
4. Enders, W. *Applied Econometric Time Series*. Wiley, 2014.
5. Brockwell, P. J., Davis, R. A. *Introduction to Time Series and Forecasting*. Springer, 2016.
6. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi. www.stat.uz
7. Akaike, H. (1974). *A new look at the statistical model identification*. IEEE Transactions on Automatic Control.
8. Schwarz, G. (1978). *Estimating the dimension of a model*. The Annals of Statistics.
9. Chatfield, C. *The Analysis of Time Series: An Introduction*. CRC Press, 2003.
10. Hyndman, R.J., Athanasopoulos, G. *Forecasting: Principles and Practice*. OTexts, 2021.

**MOLIYAVIY INSTRUMENTLARNI TAN OLISH HISOBINI
TAKOMILLASHTIRISH**

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ДЛЯ ПРИЗНАНИЯ ФИНАНСОВЫХ
ИНСТРУМЕНТОВ**

**IMPROVEMENT OF THE ACCOUNTING FOR RECOGNITION OF FINANCIAL
INSTRUMENTS**

Maxmudov Saidjamol Kadirjanovich i.f.d.(DSc)

AndTI “Buxgalteriya hisobi va menejment” kafedrası dotsenti

saidjamolxon@mail.ru

Sadiqov Zafar Adilovich

AndTI “Buxgalteriya hisobi va menejment” kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada moliyaviy qimmatli qog‘ozlarni xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashtirish, qimmatli qog‘ozlarni hisobini tashkiliy masalalarini hal qilish tizimi o‘rganilgan. Shuningdek, uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlarni hisobga oluvchi hisobvaraqlarning bog‘lanishi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari bo‘yicha qimmatli qog‘ozlarni hisobini takomillashtirish bo‘yicha xulosalar olingan.

Tayanch iboralar. xalqaro moliyaviy hisobot standartlari, xorijiy mezon, qimmatli qog‘ozlar, auditorlik faoliyatini milliy standarti, investitsiya, depozit sertifikati, korporativ obligatsiyalar, emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar, varrant, opsion, hosilaviy qimmatli qog‘ozlar, operatsion audit, muvofiqlik auditi

В статье рассматривается система адаптации финансовых ценных бумаг к международным стандартам финансовой отчетности и решение организационных вопросов учета ценных бумаг. Кроме того, была проанализирована взаимосвязь счетов по учету долгосрочных ценных бумаг. По результатам исследования сделаны выводы по совершенствованию учета ценных бумаг.

Ключевые слова. международные стандарты финансовой отчетности, иностранный стандарт, ценные бумаги, национальные стандарты аудита, инвестиции, депозитный сертификат, корпоративные облигации, эмиссионные ценные бумаги, варрант, опцион, производные ценные бумаги, операционный аудит, комплекс аудит

This article studies the system of adapting financial securities to international financial reporting standards, solving organizational issues of securities accounting. In addition, the connection of accounts accounting for long-term securities is analyzed. Based on the results of the study, conclusions are drawn on improving securities accounting.

Keywords. international financial reporting standards, foreign standard, securities, national auditing standards, investments, certificate of deposit, corporate bonds, equity securities, warrant, option, derivative securities, operational audit, complex audit

Raqamli iqtisodiyot sharoitida tovarlar, sarmoyalar va ishchi kuchining davlatlar o‘rtasida erkin harakatlanishini talab etadi. Xalqaro aloqalarning rivojlanishi, respublika iqtisodiyotida xorijiy sarmoyalar kirib kelishi kengayishi natijasida buxgalteriya hisobi tizimini takomillashtirish va xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashtirishni talab qilmoqda.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashtirish, ayniqsa qimmatli qog‘ozlarni hisobini tashkiliy masalalarini hal qilish va xalqaro moliyaviy hisobot standartlari asosida auditorlik tekshiruvlarni tashkil etish muhim hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasini turli xalqaro tashkilotlar bilan faol aloqalarni o‘rnatishi, jahon iqtisodiy hamjamiyatiga qo‘shilishi jarayonida, iqtisodiy ko‘rsatkichlarni xorijiy mezonlarga taqqoslanishi, auditni uslubiy tamoyillarini jahon amaliyotida qabul qilingan standartlar talablariga javob berishini ta‘minlashni talab qiladi.

Bugungi kunda qimmatli qog‘ozlar hisobi va auditning huquqiy asosini takomillashtirish tobora dolzarb masalaga aylanmoqda. Bunga, xalqaro bozorlarda faoliyat yuritayotgan kompaniya, korxona va banklar o‘rtasidagi o‘zaro aloqa muomalalarining vujudga kelishi va qimmatli qog‘ozlar bozorining yanada rivojlanishi sabab bo‘lmoqda.

O‘zbekistonda qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq faoliyatini hisobga olish va audit tekshiruvi jarayonida auditning xalqaro standartlari talablariga muvofiq ravishda o‘tkazilishi iqtisodiyotini rivojlantirish uchun qaratilgan, qolaversa auditorlik faoliyati milliy standartlarini ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish masalalari hali to‘liq o‘rganilib chiqilmagan deb o‘ylaymiz.

Investitsiyaning ikkinchi turi bo‘yicha turli fikrlar mavjud bo‘lib, ularda xo‘jalik subyektlarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi investitsiya faoliyati bo‘yicha turlicha talqin etilgan. Masalan: Piter Rouz [1], u banklarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi investitsiya faoliyati vositalarini o‘rganib, ularni quyidagi ikki sinfga bo‘lgan: 1) pul bozori instrumentlari; 2) kapital bozori instrumentlari. U investitsiya faoliyatini asosiy yo‘nalishiga veksell va obligatsiyalar jalb qilish taklifini bergan. G.N.Beloglazova [2] esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar va portfelli investitsiyalarni o‘rganib chiqib, qimmatli qog‘ozlar orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb qilish va ularni investitsiya portfelini tashkil etishni tavsiya etgan. O.I.Lavrushin tomonidan [3] tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi investitsiya faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha investitsiya banklari tashkil etishda ikki yo‘lni qo‘llashni taklif etgan: a) to‘g‘ridan-to‘g‘ri qimmatli qog‘ozlarni joylashtirish va sotish; b) uzoq muddatli kreditlash orqali investitsiya faoliyatini tashkil etish. E.I.Nosirov [4] tomonidan xo‘jalik subyektlarining investitsiya faoliyatiga ta‘sir etuvchi omillar tadqiq etilib, ularning eng muhimlari investorlar huquq va manfaatlari buzilishi, tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi rolini oshirish tamoyillari yetarlicha shakllanmaganligi, deb ta‘kidlangan. F.A.Yuldashev tomonidan [5] tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozori operatsiyalarini tashkil etishni takomillashtirish yo‘nalishlari o‘rganib chiqilgan.

Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirilgan holda, xo‘jalik subyektlarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi investitsiya faoliyatiga quyidagicha ta‘rif berish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: xo‘jalik subyektlarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi investitsiya faoliyatini amalga oshirish deb, uzoq muddatli istiqbolda samarali faoliyatni ta‘minlashga xizmat qiladigan operatsiyalarga aytiladi.

Berilgan ta‘rifning mohiyati shundaki, xo‘jalik subyektlarining asosiy maqsadi daromad olish bo‘lsa, uning daromadiga katta riskni ta‘sir etishi doimiy ravishda bo‘lishi muqarrar. Shunday ekan, qimmatli qog‘ozlar bozorida investitsiya faoliyati ham xo‘jalik subyektlarining uzoq muddatli daromadini oshirish imkonini beradi va lekin shu bilan birga risklilik darajasi doimo yuqori bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasida amaldagi qonunchilikka ko‘ra, xo‘jalik subyektlari tomonidan quyidagi qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish ruxsat etilgan.

Buxgalteriya hisobining 21-sonli “Buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi” nomli milliy standartiga ko‘ra, qimmatli qog‘ozlar quyidagi schyotlarda hisobga olish mo‘ljallangan:

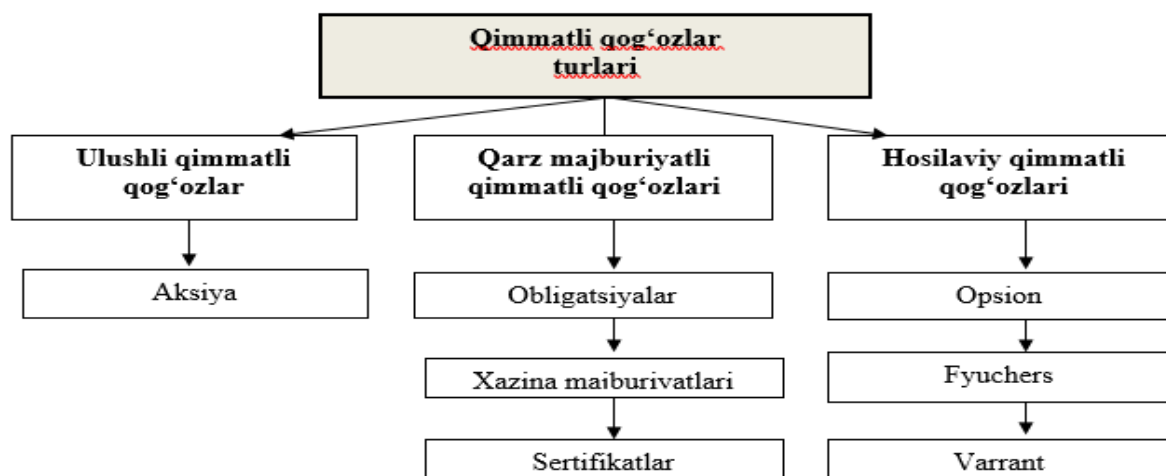
0610- “Qimmatli qog‘ozlar”;

0620- “Sho‘ba xo‘jalik jamiyatlariga investitsiyalar”;

0630- “Qarma xo‘jalik jamiyatlariga investitsiyalar”;

0640- “Xorijiy kapital qatnashgan korxonalarga investitsiyalar”;

0690- “Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar”[7].

1–rasm. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko‘ra amal qilishi huquqi mavjud qimmatli qog‘ozlar. [6]

Lekin O‘zbekiston Respublikasi “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi Qonunga ko‘ra,[8] depozit sertifikat, korporativ obligatsiyalar, emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar kabi turlari to‘g‘risida xam to‘xtalib o‘tilgan. Demak, ushbu qimmatli qog‘ozlarni xam hisobga olish zaruriyati paydo bo‘ladi. Shu sababli bizning fikrimizcha, ularni alohida hisobga olish uchun 0610 schyotda qo‘shimcha quyidagi schyotlarni ochish lozim deb o‘ylaymiz.

0611- “Depozit sertifikat”; 0612- “Korporativ obligatsiyalar”; 0613- “Emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar” nomli schyotlarda ushbu qimmatli qog‘ozlarni alohida yuritish va ularning turlari va emitentlarning nomlari bo‘yicha analitik schyotlar ochib yuritish zarur.

Ushbu taklif qilayotgan schyotlarni quyidagicha boshqa hisobvaraqlar bilan bog‘liqligini ko‘rish mumkin.

1-jadval

Uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlarni hisobga oluvchi hisobvaraqlarning bog‘lanishi

T/r	Xo‘jalik operatsiyasining mazmuni	Bog‘lanuvchi hisobvaraqlar		Yozuvlarni tasdiqlovchi hujjatlar
		debet	kredit	
1	Depozit sertifikatlarni xarid qilish	0611	5110	Qimmatli qog‘ozlarga obuna, hisobvara-q-faktura
2	Korporativ obligatsiyalarni xarid qilish	0612	5110	Qimmatli qog‘ozlarga obuna, hisobvara-q-faktura
3	Emissiyaviy qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish	0613	5110	Qimmatli qog‘ozlarga obuna, hisobvara-q-faktura
4	Sotuvchi korxonaga asosiy vositalarni berish yo‘li bilan qimmatli qog‘ozlar xarid qilish	0611 0612 0613 9210	9210 0110-0190	Qimmatli qog‘ozlarga obuna, hisobvara-q-faktura, asosiy vositalarni tugatish dalolatnomasi
5	Sotuvchi korxonaga tayyor mahsulotni berish yo‘li bilan qimmatli qog‘ozlar xarid qilish	0611 0612 0613 9110	9010 2810	Qimmatli qog‘ozlarga obuna, hisobvara-q-faktura, yukxat

Manba: Muallif ishlanmasi

Qimmatli qog‘ozlar auditini amalga oshirishda eng avvalo ichki audit tomonidan batafsil auditorlik nazorati amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtga kelib ko‘p hollarda ichki auditorlarning funksiyalari, hatto o‘z kompaniyasi tarkibiy bo‘linmalari buxgalteriya hisobotlarini tekshirish doirasidan ham chetga chiqadi. Ichki auditorlar korxonaning iqtisodiy siyosati va boshqaruv masalalarida ko‘proq ishtirok etmoqdalar. Ichki auditorlar yuqori malakali mutaxassislar bo‘lib, o‘z maqomiga ko‘ra katta vakolatlarga ega. Ularning majburiyatlari doirasiga ko‘proq quyidagilar kiradi:

- **operatsion audit** - boshqaruv masalalari bo‘yicha korxonaning turli tarkibiy bo‘linmalariga maslahat berish, shu jumladan qimmatli qog‘ozlar sotib olish va uning ishonchliligini aniqlashda ichki audit xulosasiga tayanish, (masalan, marketing ishlarini baholash, korxona qimmatli qog‘ozlarini ishonchliligi va uning to‘lovga qobiliyatligiga e‘tibor berish, tarkibiy tuzilmasini baholash va sh. k.);

- **muvofiglik auditi** - ushbu korxona bo‘linmalari faoliyati, uning ma‘muriyati va zarur bo‘lganda yuqori organlar tomonidan belgilangan yoki qonun hujjatlarida ko‘rsatilgan qoidalarga muvofigligini tekshirishdan iborat. Masalan, tuzilgan shartnomalarni yuridik talablar nuqtayi nazaridan tekshirish va baholash, qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha risklarni kamaytirish va h.k.

Shunday qilib, qimmatli qog‘ozlar hisobini va auditini to‘g‘ri tashkil etilishi, unga tegshli dividendlarni o‘z vaqtida olish imkonini beradi va ular bo‘yicha tegishli hisobni to‘g‘ri tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Питер Роуз. Управление банком. М.: ИНФРА-М, 1995. 294 с.
2. Белоглазова Г.Н., Кролевская Л.П. Банковское дело. Организация деятельности коммерческого банка. М.: Высшее образование, 2008. 422 с.
3. Лаврушин О.И. Основы банковского менеджмента. М.: Финансы и статистика, 1998. 612 с.
4. Nasirov E. Qimmatli qog‘ozlar bozorida tijorat banklari rolini oshirish masalalari. // i.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. - Toshkent: 2006. - B24.;
5. Yuldashev F.M. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarini faollashtirish masalasi. // i.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. - Toshkent: 2006. - B 23.
6. Alimov I.I. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari. Toshkent: 2006. 216 b.
7. Национальный стандарт бухгалтерского учета Республики Узбекистан НСБУ № 21. Ташкент: «НОРМА», 2009. 42 с.
8. O‘zbekiston Respublikasi 2015 yil 3 iyndagi “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, O‘RQ-387-son. 03/25/1028/0138-son.

**MOLIYAVIY SAVODXONLIK DARAJASINING BANK-MIJOZ MUNOSABATLARIGA
TA’SIRI**

**ВЛИЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ НА ОТНОШЕНИЯ БАНКА И
КЛИЕНТА**

**THE IMPACT OF FINANCIAL LITERACY ON BANK-CUSTOMER
RELATIONSHIPS**

Badalov Mirjamol Mirgiyazovich

“Ipoteka bank” ATIB Olmazor filiali boshqaruvchi o‘rinbosari

Annotatsiya

Ushbu maqolada moliyaviy savodxonlik darajasining bank-mijoz munosabatlariga ko‘rsatadigan ta’siri nazariy va amaliy asosda o‘rganilgan. Maqolada inson kapitali va axborot asimmetriyasi nazariyalari asosida savodxonlikning mijoz xatti-harakatlariga qanday ta’sir qilishi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Moliyaviy savodxonlik, bank-mijoz munosabatlari, kredit xatarlari, inson kapitali, axborot asimmetriyasi, raqamli bank xizmatlari, omonatlar, moliyaviy barqarorlik.

В данной статье рассматривается влияние уровня финансовой грамотности на взаимоотношения банка и клиента на теоретической и практической основе. В статье анализируется влияние грамотности на поведение клиентов на основе теорий человеческого капитала и информационной асимметрии.

Ключевые слова: Финансовая грамотность, взаимоотношения банка и клиента, кредитные риски, человеческий капитал, асимметрия информации, цифровые банковские услуги, депозиты, финансовая устойчивость.

This article examines the impact of financial literacy on bank-customer relationships on a theoretical and practical basis. The article analyzes how literacy affects customer behavior based on the theories of human capital and information asymmetry.

Keywords: Financial literacy, bank-customer relationships, credit risks, human capital, information asymmetry, digital banking, deposits, financial stability.

Bugungi raqamli iqtisodiyot va bozorda kuchayib borayotgan moliyaviy integratsiya sharoitida fuqarolarning moliyaviy savodxonlik darajasi nafaqat ularning shaxsiy farovonligini belgilovchi asosiy omillardan biriga, balki bank tizimi bilan samarali o‘zaro hamkorlikni shakllantiruvchi hal qiluvchi omilga aylangan. Ayniqsa, moliyaviy xizmatlar ko‘laminig kengayib borishi, raqamli bank xizmatlarining jadal rivojlanishi va kreditga bo‘lgan talabning ortishi fonida, aholining moliyaviy qarorlar qabul qilishdagi xatti-harakatlari chuqur tahlilni talab qiladi. Tijorat banklari bilan mijozlar o‘rtasidagi munosabatlar ishonch, shaffoflik va moliyaviy ong darajasiga asoslanadi. Moliyaviy savodxonlikning past darajasi kredit shartlarining noto‘g‘ri talqin qilinishi, ortiqcha qarzga botish, moliyaviy firibgarliklarga uchrash xavfini oshiradi. Aksincha, yuqori darajadagi moliyaviy savodxonlik esa mijozlarga bank xizmatlarining mohiyatini to‘g‘ri anglash, o‘z huquq va majburiyatlarini bilish, shuningdek, raqobatbardosh moliyaviy qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shunday ekan, ushbu mavzu orqali moliyaviy savodxonlik darajasining bank-mijoz munosabatlariga qanday bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatishi ilmiy asosda o‘rganilishi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda moliyaviy savodxonlikni oshirish bo‘yicha davlat darajasida muhim tashabbuslar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, bank tizimidagi amaliy natijalar bu boradagi faoliyatning hali ham yetarli darajada kuchli bo‘lishi zarurligini ko‘rsatmoqda. Bu holat ayniqsa

kreditlash, omonatlarni jalb qilish, mobil banking va boshqa moliyaviy xizmatlardan foydalanuvchilar orasida yaqqol sezilmoqda.

Jahon banki (World Bank) va Xalqaro valyuta jamg‘armasi (IMF) tomonidan taqdim etilgan ma’lumotlarga ko‘ra, moliyaviy savodxonlik – bu “moliyaviy tushunchalarni bilish va moliyaviy xavfsizlikni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan qarorlar qabul qilish qobiliyati” deb ta’riflanadi.

OECD hisobotiga ko‘ra, global miqyosda moliyaviy savodxonlik darajasi o‘rtacha 60% atrofida bo‘lib, rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko‘rsatkich 40–50% oralig‘ida ekani aniqlangan[1]. O‘zbekistonda esa Markaziy bank va Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) tomonidan 2021-yilda o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, aholining moliyaviy savodxonlik darajasi 37% ni tashkil etgan[2]. Bu esa bank xizmatlarini to‘liq va samarali foydalanishda muammolarning mavjudligini ko‘rsatadi. Nazariy jihatdan, moliyaviy savodxonlik va bank-mijoz munosabatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik *inson kapitali* va *axborot asimmetriyasi* nazariyalari orqali izohlanadi. Inson kapitali nazariyasiga ko‘ra, shaxsning bilim va ko‘nikmalari uning iqtisodiy xatti-harakatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Moliyaviy savodxonlik esa ushbu inson kapitalining tarkibiy qismi bo‘lib, foydali moliyaviy qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bundan tashqari, G.Akerlofning “Axborot asimmetriyasi nazariyasi”[3] ga binoan, bank va mijoz o‘rtasidagi ma’lumotlarning notekis taqsimlanishi ishonchsizlik, moliyaviy shartnomalarning noto‘g‘ri talqin qilinishi va moliyaviy xatolarning ko‘payishiga olib keladi. Moliyaviy savodxonlik darajasining past bo‘lishi mijozlar tomonidan kredit shartlarining to‘g‘ri tushunilmasligiga, noto‘g‘ri moliyaviy qarorlar qabul qilinishiga, va natijada bank tizimiga bo‘lgan ishonchning susayishiga olib keladi.

Masalan, AQShda moliyaviy savodxonlik davlat siyosatining ajralmas qismiga aylangan. Bu yerda moliyaviy ta’lim bolalikdan boshlanadi, har yili aprel oyida "Financial Literacy Month"[4] e’lon qilinib, butun mamlakat bo‘ylab turli ta’lim va axborot kampaniyalari o‘tkaziladi. Banklar va moliyaviy institutlar esa mijozlar bilan ishlashda moliyaviy bilim darajasini oshirishga qaratilgan maxsus trening va maslahat xizmatlarini taklif etadi. Bu yondashuv natijasida, mijozlar ko‘proq ongli va o‘z manfaatini himoya qiluvchi subyektga aylanadi, bank tizimiga esa ishonch ortadi.

Malayziya tajribasiga nazar tashlansa, u yerda moliyaviy savodxonlikni oshirish davlat, xususiyl sektor va nodavlat tashkilotlar hamkorligida amalga oshirilmoqda. Mamlakatda “Financial Education Network” deb nomlangan maxsus tarmoq tashkil etilgan bo‘lib, u aholining turli qatlamlari uchun moslashtirilgan darsliklar, video darslar, mobil ilovalar va simulyatsiyalar orqali moliyaviy bilimlarni oshirishga xizmat qiladi. Bu tizim bank-mijoz munosabatlarida shaffoflikni, shartnoma madaniyatini va xizmatlardan faol foydalanishni kuchaytirdi[5].

Qozog‘istonda ham oxirgi yillarda moliyaviy savodxonlikni oshirish milliy strategiya darajasiga ko‘tarildi. Maktab va oliy o‘quv yurtlarida moliyaviy ta’lim bo‘yicha alohida kurslar yo‘lga qo‘yilgan, tijorat banklari esa o‘z mijozlari uchun interaktiv vebinarlar, ommaviy moliyaviy testlar va konsultatsiya xizmatlarini taklif qilmoqda. Natijada, qishloq joylardagi aholining ham bank xizmatlaridan foydalanish faolligi oshgan[6].

Yuqoridagi davlatlar tajribalari asosida ko‘rishimiz mumkinki, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda mijozlar tomonidan moliyaviy bilimlarning egallanishi – ularning moliyaviy institutlar bilan o‘zaro munosabatlarida muvozanat va barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Masalan, Banklar assotsiatsiyasi (ABA)ning 2023-yildagi hisobotida qayd etilishicha, moliyaviy savodxonlik darajasi yuqori bo‘lgan mijozlar o‘rtasida kreditlar bo‘yicha muammoli to‘lovlar 22% ga kam kuzatilgan[7]. Bu esa nazariy qarashlarning amaliy jihatdan ham tasdiqlanganini ko‘rsatadi.

2021-yilda IFC va Markaziy bank tomonidan O‘zbekistonda o‘tkazilgan keng ko‘lamli so‘rov natijalariga ko‘ra, aholi moliyaviy savodxonligi 37% darajada bo‘lib, bu Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng past ko‘rsatkichlardan biridir. Aynan shu past ko‘rsatkich bank xizmatlaridan foydalanishda qator muammolarga olib kelgan. Masalan, so‘rovda qatnashgan aholining:

- 48% i kredit shartlarini to‘liq tushunmasligini bildirgan;
- 39% i moliyaviy huquqlarini bilmasligini tan olgan;
- 52% i esa bankdan kredit olayotganda faqat xodimning aytganlariga asoslangan holda qaror qabul qilishini bildirgan.

Bu ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, aholining moliyaviy savodxonligi past bo‘lgani sayin ularning bank bilan aloqasida axborot asimmetriyasi kuchayadi, bu esa noto‘g‘ri qarorlar va ishonchsizlikka olib keladi.

➤ *Moliyaviy savodxon mijozlar va muammoli kreditlar bog‘liqligi:* 2023-yildagi American Bankers Association hisobotida qayd etilishicha, AQShda moliyaviy savodxonlik darajasi yuqori bo‘lgan mijozlar orasida to‘lovni o‘z vaqtida bajarmaslik holatlari 22% ga kam uchraydi[7]. O‘zbekistonda esa 2022-yil yakunlariga ko‘ra, mikrokredit olgan fuqarolarning 33% i bir oy yoki undan ko‘proq muddatda to‘lovni kechiktirgan[7]. Aynan shu guruhda moliyaviy savodxonlik darajasi o‘rtacha 30% dan past bo‘lgani aniqlangan.

➤ *Omonat xizmatlaridan foydalanish darajasi:* OECD 2022 hisobotiga ko‘ra, moliyaviy savodxonlikning oshishi omonat xizmatlaridan foydalanuvchilar soniga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. O‘zbekistonda 2023-yilda aholi orasida omonat ochganlar ulushi faqat 24% ni tashkil qilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich Qozog‘istonda 37%, Rossiyada 46% ni tashkil etgan.

➤ *Raqamli bank xizmatlaridan foydalanish:* 2023-yilda Digital Finance Survey natijalariga ko‘ra, moliyaviy savodxonlik darajasi yuqori bo‘lgan foydalanuvchilar orasida mobil bankingdan foydalanish darajasi 78%, past darajadagilar orasida esa atigi 42% bo‘lgan. Bu esa raqamli xizmatlar orqali bank-mijoz munosabatlarining kengayishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy bilimlarga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

1-jadval

Moliyaviy savodxonlik darajasi bo‘yicha mijozlarning bank amaliyotlaridagi tafovutlari[7]

№	Ko‘rsatkichlar	Yuqori moliyaviy savodxonlik (%)	Past moliyaviy savodxonlik (%)
1.	Kredit to‘lovlarini o‘z vaqtida bajarganlar ulushi	82%	57%
2.	Kredit shartnomasini to‘liq o‘qib chiqadiganlar	76%	34%
3.	Mobil bankingdan faol foydalanuvchilar	78%	42%
4.	Bank xizmatlarini solishtirib tanlov qiladiganlar	69%	31%
5.	Omonat hisob raqami ochgan mijozlar	46%	24%
6.	Bank xodimi orqali emas, mustaqil moliyaviy qaror qabul qiluvchilar	61%	27%
7.	Bank xizmatlaridan umumiy mamnunlik darajasi	84%	59%

(Izohlar: Yuqori savodxonlik darajasi – moliyaviy testdan yuqori ball to‘plagan, raqamli xizmatlarni to‘g‘ri tushunadigan va moliyaviy rejalashtirishga ega mijozlar).

Past savodxonlik darajasi – moliyaviy savod haqida minimal tushunchaga ega, kredit shartlarini o‘qimay imzolovchi, raqamli xizmatlardan foydalanmaydigan mijozlar.)

Yuqoridagi tahliliy ma‘lumotlar shuni ko‘rsatib turibdiki, bank tizimining samarali ishlashi va mijozlar bilan mustahkam aloqalarning shakllanishi bevosita ularning moliyaviy savodxonlik darajasiga bog‘liqdir. Past savodxonlik darajasi bank xizmatlaridan foydalanishda cheklovlar, ortiqcha xatarlar va noto‘g‘ri moliyaviy qarorlarni yuzaga keltiradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, moliyaviy savodxonlik darajasining bank-mijoz munosabatlariga ta‘siri bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar va statistik tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, moliyaviy bilim va ko‘nikmalar nafaqat shaxsiy moliyaviy barqarorlikni ta‘minlaydi, balki bank tizimining samaradorligi va ishonchiligi uchun ham hal qiluvchi omildir. Bugungi tez o‘zgaruvchan iqtisodiy sharoitda bank institutlari va mijozlar o‘rtasidagi aloqalar murakkablashib borayotgan bir paytda, moliyaviy savodxonlik darajasi ushbu munosabatlarning sifatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatmoqda. Albatta moliyaviy savodxonligi past bo‘lgan mijozlar orasida bank xizmatlaridan foydalanish samaradorligi past, kredit shartlarini tushunmaslik, noto‘g‘ri qarorlar qabul qilish, to‘lov intizomining sustligi va bank tizimiga bo‘lgan ishonchsizlik yuqori darajada saqlanib qolmoqda.

Aksincha, moliyaviy savodxonlik darajasi yuqori bo‘lgan aholida esa kredit va omonat operatsiyalarining barqarorligi, raqamli moliyaviy xizmatlardan samarali foydalanish holatlari yuqoriligidan qolmoqda. Moliyaviy savodxonlikning inson kapitali nazariyasidagi o‘rni, shuningdek axborot asimmetriyasi yondashuvi orqali yondashilganda, bu omil mijozlarning moliyaviy qarorlar qabul qilishdagi mustaqilligini, bank tizimiga ishonchini, va moliyaviy xavflarni boshqarish qobiliyatini kuchaytiruvchi asosiy resurs sifatida e‘tirof etilishi zarur.

Shunday qilib, O‘zbekistonda moliyaviy savodxonlik darajasi va bank-mijoz munosabatlari o‘rtasidagi kuchli o‘zaro bog‘liqlik mavjudligi ushbu yo‘nalishda doimiy ilmiy izlanishlar va amaliy chora-tadbirlarni talab etadi. Aholining moliyaviy madaniyatini oshirish orqali nafaqat bank sektorining ishonchliligi va barqarorligi ta‘minlanadi, balki makroiqtisodiy muvozanatga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. OECD (2022). Global Financial Literacy Survey Report. <https://www.oecd.org>
2. IFC & Central Bank of Uzbekistan (2021). Financial Capability and Inclusion Survey in Uzbekistan. <https://www.ifc.org>
3. Akerlof, G. A. (1970). The Market for Lemons: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. Quarterly Journal of Economics, 84(3), 488–500.
4. <https://www.jumpstart.org>
5. <https://www.fenetwork.my>
6. <https://nationalbank.kz>
7. American Bankers Association (2023). Financial Literacy and Delinquency Report. <https://www.aba.com>
8. <https://www.cbu.uz>

UDK: 336.6

QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORIDA AUDITORLIK XIZMATLARINING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ АУДИТОРСКИХ УСЛУГ НА РЫНКЕ ЦЕННЫХ БУМАГ

THE IMPORTANCE OF AUDITING SERVICES IN THE SECURITIES MARKET

i.f.d.(DSc)

“Buxgalteriya hisobi va menejment” kafedrasida dotsenti

saidjamolxon@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada qimmatli qog‘ozlar bozori, uning mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi ahamiyati o‘rganilgan. Shuningdek, qimmatli qog‘ozlar bozorini auditorlik tekshiruvi, uning ahamiyati va zarurligi tahlil qilingan.

Tayanch iboralar. Qimmatli qog‘ozlar, aksiyadorlik jamiyati, fond bozori, investitsiya, portfel, obligatsiya, depozit, sertifikat, veksel, negativ, audit, auditor, professionalizm, aspekt

В статье рассматривается рынок ценных бумаг и его значение в развитии экономики страны. Также был проанализирован аудит рынка ценных бумаг, его важность и необходимость..

Ключевые слова. ценные бумаги, акционерное общество, фондовый рынок, инвестиции, портфель, облигация, депозит, сертификат, вексель, негатив, аудит, аудитор, профессионализм, аспект

The article examines the securities market and its importance in the development of the country's economy. It also analyzes the audit of the securities market, its importance and necessity.

Key words. Tsennye bumagi, aktsionernoe obshchestvo, fondovy rynok, investitsii, portfolio, bond, deposit, certificate, promissory note, negative, audit, auditor, professionalism, aspect

O‘zbekiston Respublikasining qimmatli qog‘ozlar bozori iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiyot tizimining moliyaviy mexanizmi bo‘lib, aholi va xo‘jalik sub‘ektlarining vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larining aylanshiga keng imkoniyat yaratadi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida, xo‘jalik sub‘ektlarida qimmatli qog‘ozlar fond bozori bo‘yicha tasavvurga ega bo‘lgan yuqori malakali kadrlar yetishib chiqdi. Ikkinchidan, qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida qonunda alohida axborotlarni oshkor qilish tushunchasi kiritilib, unda qimmatli qog‘ozlar bozorida manfaatdor shaxslarning axborotini olish maqsadidan qat’iy nazar, axborotdan uning topilishi va olinishini kafolatlaydigan shaxslardan foydalanishni ta‘minlash masalasi qo‘yilgan bo‘lib, ushbu sharoitda bunday axborot xolisona va oshkora bo‘lishi auditorlik tashkilotlari tomonidan ta‘minlanadi. Uchinchidan, ayrim iqtisodiy jihatdan yirik korxona va tashkilotlar, tijorat banklari katta miqdorda o‘z mablag‘larini to‘plagan, ular o‘z navbatida, fond bozorida yirik sarmoyador sifatida qatnashish uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar o‘rtasida qimmatli qog‘ozlar bozorida faoliyat ko‘rsatish uchun eng qulay shart-sharoitlar yaratiladi. O‘zbekiston Respublikasining qimmatli qog‘ozlar bozori iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiyot tizimining moliyaviy mexanizmi bo‘lib, aholi va xo‘jalik sub‘ektlarining vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larining aylanshiga keng imkoniyat yaratadi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida, xo‘jalik sub‘ektlarida qimmatli qog‘ozlar fond bozori bo‘yicha tasavvurga ega bo‘lgan yuqori malakali kadrlar yetishib chiqdi. Ikkinchidan, qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida qonunda alohida axborotlarni oshkor qilish tushunchasi kiritilib, unda “qimmatli qog‘ozlar bozorida manfaatdor shaxslarning axborotini olish maqsadidan qat’iy nazar, axborotdan uning topilishi va olinishini kafolatlaydigan shaxslardan foydalanishni ta‘minlash”[1] masalasi qo‘yilgan bo‘lib, ushbu sharoitda bunday axborot xolisona va oshkora bo‘lishi auditorlik tashkilotlari tomonidan ta‘minlanadi. Uchinchidan, ayrim iqtisodiy jihatdan yirik korxona va tashkilotlar, tijorat banklari katta miqdorda o‘z mablag‘larini to‘plagan, ular o‘z navbatida, fond bozorida yirik sarmoyador sifatida qatnashish uchun shart-sharoitlar yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko‘ra, aksiyadorlik jamiyati ochiq va yopiq shaklda bo‘lib, asosan oddiy va imtiyozli aksiyalarni chiqaradi. Bundan tashqari bozor iqtisodiyoti sharoitida obligatsiyalar, depozit sertifikatlari, veksellarni muomalaga chiqarish bilan ular mamlakatning pul oborotini tezlashtiradi hamda yuridik va jismoniy shaxslarning bo‘sh turgan pul mablag‘larini to‘plab, keyinchalik ular iqtisodiyotning ustivor tarmoqlariga investitsiya qilinadi.

Demak, ushbu vazifalarni bajarishda auditorlik tashkilotlarining o‘rni juda muhim hisoblanadi va ular tomonidan professional xizmatlar ko‘rsatish imkoniyati yaratiladi. Auditorlik tashkilotlari tomonidan turli toifadagi sarmoyadorlar uchun keng miqyosdagi maslahat xizmatlarini ko‘rsatishi: mijozlarni investitsiya siyosatini shakllantirish, loyihaviy moliyalashni tashkil etishdan boshlab, qimmatli qog‘ozlar portfelini boshqarish va dividendlarini olishgacha bo‘lgan yordamni berish mumkin[3].

Bizga ma’lumki, xo‘jalik sub‘ektlarining fond bozorida ishtirok etishning bosh maqsadi quyidagilardan iborat:

- Faoliyatning asosiy turlarini amalga oshirish uchun pul mablag‘larini jalb etish (o‘z passivlarini shakllantirish);
- Qimmatli qog‘ozlarga o‘z mablag‘larini investitsiyalashdan tushadigan daromadni olish;
- Raqobatchilar, mijozlar, bozor kon’yukturasi (talab va taklifi), narxlar kotirovkasi va hokazo to‘g‘risida ma’lumotlar olish.

Qimmatli qog‘ozlar bozorining barcha qatnashchilari orasida banklar shu bilan farqlanadiki ular, bir vaqtning o‘zida fond bozorining qonunchilik bilan ruxsat berilgan deyarli barcha moliyaviy vositalarida: aksiya, obligatsiya, depozit sertifikatlari va veksellarda emitentlar sifatida qatnashishi mumkin.

Tijorat banklari uchun korporativ qimmatli qog‘ozlar bilan savdo qilish oddiy kredit berishga nisbatan risk bilan bog‘liqdir.

Ushbu konseptual asosda keltirilgan ishonchlilik sifatida bir tomondan berilgan ma’lumotlarni ikkinchi tomondan ishlatish borasidagi, shu jumladan qimmatli qog‘ozlar bozorida faoliyat yuritish uchun auditorning moliyaviy hisobotlarga berilgan auditorlik hisobotlari mavjud bo‘lishi lozim. Bu ishonchlilikni bildirish uchun auditor amalga oshirilgan jarayon natijalariga (isbotlar) dalillarni baholaydi va xulosalar qiladi. Auditor tomonidan ta’kidlarga bo‘lgan ishonch darajasi va qoniqqanligi, amalga oshirilgan jarayonlar bo‘yicha ularning natijalari orqali aniqlanadi[6].

Audit to‘g‘risidagi shartnoma tuzilganidan keyin auditor ushbu audit predmetda bo‘lgan axborotning absolyut darajada to‘g‘riligini ta’minlay olmasada, ammo yuqori darajada bo‘lishini ta’minlashga harakat qiladi. Bu esa auditor hisobotida «pozitiv» ishonch ko‘rinishida aks ettirilgan. Ko‘zdan kechirish o‘tkazish to‘g‘risidagi kelishuvda esa auditor tekshirilayotgan axborotning katta cheklanishlariga ega bo‘lmashligi haqida o‘rtacha ishonch bildiradi.

Auditor hisobotida bu «negativ» ishonch ko‘rinishida aks etadi. Kelishilgan jarayonlar holatida esa auditor o‘z ishonchini bildirmasdan faqatgina haqiqatdagi xulosalarni beradi. Hisobotdan foydalanuvchilar amalga oshirilgan jarayonlarni va haqiqatdagi xulosalarni o‘z qarashlari nuqtai nazaridan baholashlari imkonli tug‘iladi va ular ushbu auditor ishi to‘g‘risidagi xulosani yasashlari mumkin bo‘ladi. Agarda ma’lumot tayyorlash to‘g‘risida kelishuv holatida, foydalanuvchilar buxgalter ishidan ma’lum ma’nodagi foyda ko‘rsalarda, xulosada hech qanday ishonch bildirmaydilar.

Moliyaviy hisobot auditi, auditorga tuzilgan moliyaviy hisobot barcha unga nisbatan o‘rnatilgan talablar asosida amalga oshirilganligi to‘g‘risida fikr bildirishi uchun imkon beradi. O‘z fikrini bildirishda auditor quyidagi iboralardan foydalanadi: «Ob’ektiv va ishonchli ma’lumot beradi» yoki «barcha moddiy aspektlarda ob’ektiv namoyon qiladi» va bu iboralar o‘zaro tenglama nomi deb hisoblanadi. Mos holdagi mezonlar asosida tayyorlangan moliyaviy yoki boshqa informatsiyalar auditi ham xuddi shunday maqsadlarni ko‘zlaydi.

Auditor o‘z fikrini shakllantirish davomida buning uchun asos bo‘luvchi yetarli va o‘rinli ma’lumotlarni jamlaydi.

Kelishilgan jarayonlar to‘g‘risidagi kelishuv mavjud bo‘lgan holatda auditor o‘zi, sub’ekt va ixtiyoriy uchinchi shaxs kelishilgan jarayonlarni amalga oshiradi hamda jarayonlar natijasidagi haqiqiy xulosalardan iborat hisobotni taqdim etadi. Qabul qilib oluvchilar auditor hisoboti ma’lumotlari asosida xulosa qilishlari kerak bo‘ladi. Haqiqatdagi xulosalar to‘g‘risidagi hisobot faqatgina kelishuvga kirgan shaxslargagina taqdim etilib, qolganlar ushbu natijalarni noto‘g‘ri tushunishlari mumkin.[7]

Agarda buxgalterga ma’lumot to‘plash to‘g‘risidagi kelishuv mavjud bo‘lsa, u holda moliyaviy axborotlarni yig‘ish, klassifikatsiya qilish va umumlashtirish uchun buxgalteriya sohasidagi bilishlarni audit sohasidagi bilimlarga nisbatan qarama-qarshi holda yo‘lga qo‘yish kerak. Ushbu jarayonlar davomida ma’lumotlar qulay va tushunarli ko‘rinishga ega bo‘ladi va shuningdek, ushbu ma’lumotlar asosida yotuvchi tasdiqlarni tekshirish zarur hisoblanmaydi. Ushbu jarayonlar davomida yuqori malakali buxgalter tomonidan moliyaviy hisobotga nisbatan hech qanday ishonch bildirilmaydi. Bundan tashqari, foydalanuvchilar buxgalterning bu jarayonda qatnashayotganligidan professionalizm va sinchkovlik borasida ma’lum ma’noda foyda ko‘radi.

Auditor Xalqaro Buxgalterlar Federatsiyasi tomonidan chop etilgan «Professional buxgalterlarning axloq kodeksi»ga rioya qilishlari kerak. Auditor o‘zlarining professional vazifalarini bajarayotganlarida quyidagi ahloqiy tamoyillarga amal qilishlari kerak:

- mustaqillik;
- vijdoniylik;
- ob’ektivlik;
- professional asosliligi va izlanuvchanlik;
- konfidentsialnost (sir saqlash);
- o‘zini professional tutish;
- texnik standartlarga rioya etish;

Auditor, qimmatli qog‘ozlar auditni auditorlik faoliyatining xalqaro standartlariga muvofiq o‘tkazishi kerak. Auditorlik firmasi sifat nazorat protseduralari va siyosatni bajarishi kerak hamda auditni auditorlik faoliyatining xalqaro standartlariga mos o‘tkazish kerak. Auditorlik firmasining sifat nazorat omillariga bog‘liq, ya’ni faoliyatining turi, geografik joylashuvi, xarajatlar va daromadlarning darajasi kabilar. Shu sababli ham auditorlik firmalari tomonidan qabul qilingan siyosat va auditorlik protseduralari har xil bo‘ladi.

Auditorlik firmalari tomonidan nazorat sifati siyosati odatda quyidagilarni: professional talablar, firma xodimi mustaqilligi, sofdillik, ob‘ektivlik, sir saqlash, o‘zini professional tuta bilish kabi prinsiplarga amal qilishni o‘z ichiga oladi.[8]

Qimmatli qog‘ozlar auditida xato va firibgarlik auditorlik faoliyatining xalqaro standartlari maqsadida moliyaviy hisobot auditini o‘tkazayotganda xato va firibgarlikni ko‘rib chiqishda auditorlik mas’uliyatini belgilash hisoblanadi. Rejalashtirish va auditorlik protseduralarini bajarishda, shuningdek mazkur protseduralarni natijalarini taqdim etish va baholashda auditor xato yoki firibgarlik natijasida kelib chiqadigan moliyaviy hisobotda muhim buzib ko‘rsatishlarni keltirib chiqadigan risklarni ko‘rib chiqish kerak.

Bizning fikrimizcha qimmatli qog‘ozlar auditini tashkil etishda firibgarlik quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

-qimmatli qog‘ozlarni yurituvchi buxgalteriya hisobi yozuvlari yoki hujjatlariga o‘zgartirishlar kiritilishi yoki qalbakilashtirish;

-moliyaviy aktivlardan noqonuniy foydalanish;

-hisob yozuvlari yoki hujjatlarida qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha operatsiyalar oqibatlari to‘g‘risida ma’lumotlarni ko‘rsatmaslik yoki yashirish;

-mavjud bo‘lmagan operatsiyalarni hisobini yuritish;

-hisob siyosatda moliyaviy aktivlarni hisobga olish tartibini noto‘g‘ri qo‘llash.

“Xato” termini qimmatli qog‘ozlar auditida moliyaviy hisobotda avvaldan ko‘zlanmagan noaniqliklarga nisbatan qo‘llaniladi:

-buxgalteriya yozuvlari va ma’lumotlaridan arifmetik xatolar,

-mavjud faktlarni nazardan qoldirish yoki noto‘g‘ri talqin etish (interpretatsiya) hisob siyosatini noto‘g‘ri qo‘llash.

Odatda moliyaviy hisobot har yili to‘ldirilishi va topshirilishi, hamda katta doiradagi foydalanuvchilarni axborotlar bilan ta’minlashi ma’lum. Ko‘plab foydalanuvchilar moliyaviy hisobotni asosiy ma’lumot manbai deb biladi. Chunki qimmatli qog‘ozlar bozorida faoliyat yuritayotganlarning ko‘pchiligi xo‘jalik sub‘ektlari moliyaviy hisobotlarini tushunishi va tahlil qilish imkoniga ega emas. Shu sababli ular auditor tomonidan berilgan auditorlik xulosasining to‘g‘ri deb hisoblab, uning asosida qimmatli qog‘ozni sotib olish to‘g‘risida tegishli qaror chiqaradi. Qimmatli qog‘oz chiqarish va fond bozorida ishtirok etish uchun moliyaviy hisobot quyidagilarga mos holda tuzilishi kerak:

a) moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari;

b) moliyaviy hisobotning milliy standartlari;

s) boshqa moliyaviy hisobotda qo‘llash uchun ishlab chiqilgan va unda ko‘rsatiluvchi moliyaviy hisobning nufuzi hamda har tomonlama asoslari.

Ushbu konseptual asos moliyaviy hisobotlar auditini xizmatiga aniqlikni kiritadi. Auditning o‘tkazilishi va ko‘zdan kechirish auditor uchun ishonchlikning o‘rtacha hamda yuqori darajalarini ta’minlab berilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar r o‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining 2015 yil 3 iyundagi 03.06.2015 yildagi “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi O‘RQ-387-sonli qonuni. // O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to‘plami, 13.02.2025-y., 03/25/1028/0138-son.
2. Натсиональный стандарт бухгалтерского учета Республики Узбекистан НСБУ №21. Ташкент: «НОРМА», 2009. 42 с.
3. Питер Роуз. Банковский менеджмент. М.:ИНФРА-М, 1995. 294 с.

4. Белоглазова Г.Н., Кроливская Л.П. Банковское дело. Организатсия деятельности коммерческого банка. М.:Высшее образование, 2008. 422 с.
5. Лаврушин О.И. Основы банковского менеджмента. М.:Финансы и статистика, 1998. 612 с.
6. Nasirov E. Qimmatli qog‘ozlar bozorida tijorat banklari rolini oshirish masalalari.://i.f.n.ilmiiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.-Toshkent:2006.-B 24.;
7. Yuldashev F.M. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarini faollashtirish masalasi. // i.f.n.ilmiiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.-Toshkent:2006.-B 23.
8. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston shroitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari.-Toshkent:O‘zbekiston, 2009. 39 b.
9. Alimov I.I. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari. Toshkent:2006. 216 b.

UDC: 334.021

THE ROLE OF INTRODUCTION OF THE CONCEPT "ECONOMIC PRODUCTION" IN INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS

KICHIK BIZNESNI RIVOJLANISHDA SANOAT KORXONALARIDA “IQTISODIY ISHLAB CHIQARISH” KONSEPTASINI KIRISH O‘RNI

РОЛЬ ВНЕДРЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ «ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПРОИЗВОДСТВО» НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ В РАЗВИТИИ МАЛОГО БИЗНЕСА

Muftaydinov Kyyomiddin

professor of Andijan state technical institute,
Doctor of Economics

Abstract

In this article, the author explores the importance of introducing the concept of “economic production” in industrial enterprises in the development of small business. The research methodology is based on the review and analysis of the scientific literature on the digital transformation of society, mobile education, educational robotics, the use of software tools for the development of thinking. The article also summarizes the specifics of developing students’ environmental thinking and lean manufacturing skills in the process of designing a mobile automated device in an environment of creative, interdisciplinary, knowledge and research activities aimed at preparing highly qualified professionals for the future economy.

Keywords: lean manufacturing, waste type, environment, waste, workspace, rational use.

Muallif ushbu maqolada kichik biznesni rivojlantirishda sanoat korxonalarida “tejamkor ishlab chiqarish” tushunchasini joriy etishning ahamiyatini o‘rganadi. Tadqiqot metodologiyasi jamiyatning raqamli transformatsiyasi, mobil ta’lim, ta’lim robototexnikasi, tafakkurni rivojlantirish uchun dasturiy ta’minotdan foydalanish bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni ko‘rib chiqish va tahlil qilishga asoslangan. Maqolada, shuningdek, kelajak iqtisodiyoti uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan ijodiy, fanlararo, kognitiv va ilmiy-tadqiqot faoliyati muhitida mobil avtomatlashtirilgan qurilmani loyihalash jarayonida talabalarning ekologik tafakkuri va tejamkor ishlab chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish xususiyatlari jamlangan.

Kalit so‘zlar: tejamkor ishlab chiqarish, chiqindilar turi, atrof-muhit, chiqindilar, ish maydoni, oqilona foydalanish.

В статье автор исследует важность введения понятия «экономичное производство» на промышленных предприятиях в развитии малого бизнеса. Методология исследования основана на обзоре и анализе научной литературы по цифровой трансформации общества, мобильному образованию, образовательной робототехнике, использованию программных средств для развития мышления. В статье также обобщены особенности развития у студентов экологического мышления и навыков бережливого производства в процессе проектирования мобильного автоматизированного устройства в среде творческой, междисциплинарной, познавательной и исследовательской деятельности, направленной на подготовку высококвалифицированных специалистов для экономики будущего.

Ключевые слова: бережливое производство, вид отходов, окружающая среда, отходы, рабочее пространство, рациональное использование.

Due to the difference between the production sphere and the material sphere, approaches to the organization and management of an enterprise have a number of differences. Therefore, the application of quality management systems (QMS) and methods of increasing efficiency will depend on various factors. The problems facing the enterprises of the service sector: low productivity, high production losses, poor quality of service, constant shortage of material, human and financial resources can be solved with the help of the "lean manufacturing" system.

Under these conditions, domestic and foreign researchers as well as M.Agranovich [1], M. Fritsch, M. Wyrwich [2], F. Gault [3], M. Janelli [4], M.Hamada, M. Hassan [5], S.D.Karakozov, NI Ryzhova [6], Ya. Kuzminov [7], P. Sorokin, I. Froumin, A. Lavrinenko [8], N. Shmatko and others substantiate the need to change the content, methods and organizational forms of educational work. The didactic process in the era of automation and globalization should be focused on solving the problems of the country's socio-economic development in the context of the fourth industrial revolution and the emergence of the digital economy.

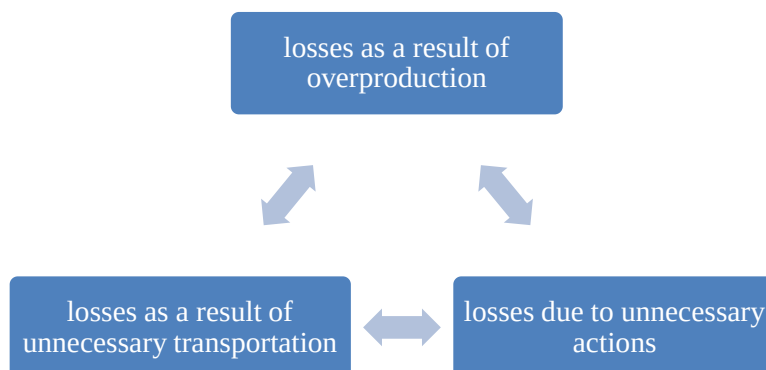
As noted in their works by CE Mora-Luis, J. Martin-Gutierrez [9], the basis of the digital economy is the synthesis of the existing material production (new materials, automated design / production) and digital technologies, which supports the widespread use of artificial intelligence models and development of the Internet of things. According to the authors, "smart products" will be the norm in a world where intelligent computerized devices (robots), systems consisting of them, get the opportunity to interact in the preparation and deployment of automated production processes. The nature of the new industrial, or technological (digital) revolution places special demands on the highly skilled professionals of the future. E. Ya. Varshavskaya, E. S. Kotyrlo, Ya. Kuzminov, P. Sorokin, I. Froumin [10] reasonably conclude that graduates will need a high level of mathematical literacy for employment; thorough natural science and humanitarian training. The authors, when disclosing the essence of the professions of the future, focus on abilities that are called "competencies of the XXI century": fundamental theoretical knowledge, competencies in the field of technology (creativity, communication, self-organization, initiative, critical thinking, etc.).

Today, the role of small business and private entrepreneurship in the economic development of the world is growing, and it is playing an important role in optimizing the market structure and providing employment. It is estimated that in post-industrial and industrial countries, this sector accounts for three-quarters of GDP and at least 80 percent of the working age population.

The development of small business and private entrepreneurship is one of the priorities in our country, which plays an important role in further increasing employment, achieving GDP growth, creating a modern business and competitive environment, and ensuring the sustainable development of the economy [12].

As the environmental situation worsened, governments in various countries began to demand that industrial companies take a responsible approach to the negative impact on the environment. Bare production allows you to reduce the resources spent to support the economy, which not only has a positive impact on the cost of the product, but also prevents many problems in the long run. To do this, instead of increasing production capacity, it is necessary to focus on more rational use of resources, while increasing the consumption of raw materials [1].

Lean Production is the concept of managing manufacturing enterprises based on continuous efforts to eliminate all types of waste (meaning “lean”, “lean”, “lean”). The concept is based on the principles of Toyota and allows you to organize the production of products with minimal costs in the shortest possible time, and at the same time achieve the level of quality required by the customer. In the 1950s, the creator of the Toyota production system identified 7 types of losses. (Figure 1)

1-picture. The main type of losses of the creator of the Toyota production system in the 50s of the twentieth century

The eighth was written by Jeffrey Licker in his book *Toyota Way Development*, which described it as “the unfulfilled creative potential of employees” [2,3,4]. To reduce confusion, it is enough to emphasize the aspects that you need to focus on first:

- ✓ Complexity - eliminating or reducing the number of complex technological solutions because they are, as a rule, more expensive and more difficult to manage;
- ✓ Labor - reducing “unnecessary” actions of workers;
- ✓ Overproduction - the production of the required amount of products for immediate delivery to the consumer, instead of loading warehouses;
- ✓ Space - rational use of space due to easier placement of equipment, conveyors, workstations and reduction of storage space;
- ✓ Energy - rational use of energy, energy-efficient production;
- ✓ Disadvantages - minimization of defects due to a more perfect technological cycle;
- ✓ Raw materials - striving for one hundred percent use of raw materials and minimization of industrial waste; all materials must be converted into the final product.
- ✓ Idle time - to prevent equipment failure, production should go in a well-coordinated single flow;
- ✓ Time - Eliminate equipment delays, long adjustments, or forced failures.
- ✓ Transportation - the elimination of unnecessary steps to move materials, people or data that do not affect the final value;
- ✓ Occupational safety - eliminating or reducing the risk to employees [12].

Energy efficiency can be improved by efficient use of the workplace, reducing the need to transport recycled products from one department to another, and reducing the number of defects that need to be eliminated. Reducing the amount of raw materials consumed can be achieved by carefully controlling the materials, reducing the number of defects and the amount of industrial waste. If materials are used in a timely manner and not stored in a warehouse, this reduces the risk of deterioration and the associated economic losses. It also allows you to reduce warehouse inventories and occupied areas accordingly.

Lean Philosophy: Based on the principle of “waste is a lost resource”, waste disposal suggests that companies reduce the amount of industrial waste that leads to higher costs.

The implementation of this policy will be achieved through a continuous assessment of costs in all production processes, the involvement of staff in resource savings, the development of measures for the processing and reuse of materials. The key is a systematic approach and continuous improvement. Naked production also affects non-production improvements, i.e., allows:

- ✓ increase supply reliability;
- ✓ reduction of technological life of production;
- ✓ Improving the overall quality of products.

Today, the concept is shared by global industry leaders such as Ford, Boeing, Airbus, GE, Scania, Alcoa, Xerox, and hundreds of local businesses. In summary, many industries, such as machinery, are less environmentally friendly by nature, and lean technologies make environmental protection measures financially beneficial for the company itself due to energy efficiency and rational use of raw materials. The positive effect of reducing damage to the environment also avoids additional charges from producers who consume a lot of resources or have high emissions of harmful substances. Not only has naked production become a dominant trend in the global economy, but it can significantly reduce resource consumption, make industrial companies more environmentally friendly, and in addition, this strategy has become financially attractive.

References:

1. Agranovich M. Educational Resources: Saturation or Satiety? // Educational Studies Moscow. - 2019. - Vol. 4. - Pp. 254-275. DOI:<https://doi.org/10.17323/1814-9545-2019-4-254-275>
2. Fritsch M., Wyrwich M. Regional Emergence of Start-Ups in Information Technologies: The Role of Knowledge, Skills and Opportunities // Foresight and STI Governance. - 2019. - Vol. 13 (2). -Pp. 62-71. DOI: <https://doi.org/10.17323/2500-2597.2019.2.62.71>
3. Gault F. User Innovation in the Digital Economy // Foresight and STI Governance. - 2019. -Vol. 13 (3). - Pp. 6-12. DOI: <https://doi.org/10.17323/2500-2597.2019.3.6.12>
4. Janelli M. E-Learning in Theory, Practice, and Research // Educational Studies Moscow. - 2018. -no. 4. - pp. 81-98. - DOI: <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2018-4-81-98>
5. Hamada M., Hassan M. An Interactive Learning Environment for Information and Communication Theory // Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education.-2017.-Vol. 13 (1). - Pp. 35-59. <https://doi.org/10.12973/eurasia.2017.00603a>
6. Karakozov S. D., Ryzhova N. I. Information and education systems in the context of digitalization of education // Journal of Siberian Federal University. Humanities and Social Sciences. - 2019. -Vol. 12 (9). - Pp. 1635-1647. DOI: <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0485>
7. Kuzminov Ya., Sorokin P., Froumin I. Generic and Specific Skills as Components of Human Capital: New Challenges for Education Theory and Practice // Foresight and STI Governance. - 2019. - Vol. 13 (2). - Pp. 19-41. DOI: <https://doi.org/10.17323/2500-2597.2019.2.19.41>
8. Lavrinenko A., Shmatko N. Twenty-First Century Skills in Finance: Prospects for a Profound Job Transformation // Foresight and STI Governance. - 2019. - Vol. 13 (2). - Pp. 42-51. DOI: <https://doi.org/10.17323/2500-2597.2019.2.42.51>
9. Mora-Luis C. E., Martin-Gutierrez J. The Change of Educational Processes, Learning and Teaching in Engineering Education // Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education. - 2020. - Vol. 16 (3). - em1828. DOI: <https://doi.org/10.29333/ejmste/116034>
10. Варшавская Е. Я., Котырло Е. С. Выпускники инженерно-технических и экономических специальностей: между спросом и предложением // Вопросы образования. - 2019. - № 2. -С. 98-128. DOI: <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2019-2-98-128>, URL:<https://elibrary.ru/item.asp?id=38246974>
11. Umarov I, Toshpulatov F. Social and economic essence and main objectives of food market. World science: problems and innovations: сборник статей XXXI Международной научно-практической конференции. В 4 ч. Ч. 3. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2019. – С. 121-123
12. Умаров И.Ю., Бурибоева И.А. Пути повышения конкуренто-способности предприятий пищевой промышленности. SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT #13, Economy. Management. State and Law, MONOGRAFIA POKONFER-ENCYJNA.–Berlin (Берлин): 2019 у. 30.01.2019-31.01.2019. –Р. 39-41.

**ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ АСОСИДА
БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

**УЛУЧШЕНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ
ОБЪЕКТОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА**

**IMPROVING THE MANAGEMENT SYSTEM BASED ON THE DIGITALIZATION
OF AGRICULTURAL ENTERPRISES**

Умаров Илхомжон Юлдашевич

Андижон давлат техника институти «Бухгалтерия ҳисоби ва менежмент» кафедраси
мудири, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

Аннотация

Мақолада қишлоқ хўжалиги корхоналарини рақамлаштириш асосида бошқарув жараёнини назарий асослари ва аҳамияти ўрганилган. Шунингдек, қишлоқ хўжалигида рақамлаштиришни жорий этиш асосида уни ривожлантириш йўналишлари бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, корхона, рақамлаштириш, бошқарув, саноат.

В статье рассматриваются теоретические основы и значение процесса управления на основе цифровизации сельскохозяйственных предприятий. Также на основе внедрения цифровизации в сельское хозяйство были разработаны предложения по направлениям его развития.

Ключевые слова: сельское хозяйство, предприятие, цифровизация, управление, промышленность.

The article examines the theoretical basis and importance of the management process based on the digitization of agricultural enterprises. Also, based on the introduction of digitization in agriculture, proposals were developed on the directions of its development.

Key words: agriculture, enterprise, digitization, management, industry.

Жаҳон иқтисодиётининг жадал суръатларда ўсиши ва иқтисодий самарадорлиги рақамли технологиялар ва уларнинг тадбиқ этилишига боғланиб қолди. Рақамли технологиялар даври кўплаб касбларни янгиланиши, ўзгариши ва янги касбларни пайдо бўлиши, шунингдек, ишлаш шароитларида қўл меҳнатини камайиши билан дунё бизнесини ҳаракатга келтирди. Ҳозирги кунда рақамли технологияларсиз ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни тасаввур этиб бўлмайди.

Рақамли иқтисодиёт, блокчейн, ID ва пластик карталар, веб пуллар, саноат-4.0., университет – 3.0 ва шу каби тушунчаларнинг барчаси дунё иқтисодиётини йирик маълумотлар базасига кириб бораётганлигини кўрсатиб турибди.

Хусусан, қишлоқ хўжалиги тармоғидаги саноат корхоналарини ҳам бугун замонавий станок ва жиҳозларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ҳаттоки замонавий технологияга асосланмаган ишлаб чиқариш бозорда ҳам рақобатбардошлигини тез йўқотиб боради. Бу рақамлашган корхоналарнинг харажатларни тежаши, янги маҳсулот кўринишига тез мослашиб бориши ва дефект ёки бракларнинг бўлмаслиги билан изоҳланади. Мазкур келтирилган фикрлар рақамли иқтисодиётни саноатга қай даражада таъсир этиб бораётганлигини кўрсатади.

Шунингдек, рақамли иқтисодиёт ривожланган мамлакатларнинг ЯИМга ҳам ўзининг сезиларли ижобий таъсирини ўтказмоқда. ЯИМ таркибида улуши ҳам ортиб бормоқда. Қишлоқ хўжалиги 4.0 ва Саноат-4.0 жаҳон бизнесига тезлик билан кириб борди ва

ривожланган давлатларнинг йирик лойиҳаларидан ўрин олган. Буни робототехника саноати савдосининг 74 фоизи беш давлат Хитой, Япония, Жанубий Корея, АҚШ ва Германия ҳисобига тўғри келишидан ҳам билиш мумкин.

Германияда 2019 йилда иқтисодиётни 33 фоизини Саноат-4.0 дастурида ишлайдиган заводлар ташкил қилган. Германия 2021 йилда бу кўрсаткични 82 фоизга етказишни режалаштирган [2, с. 22].

Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ташкил этишда самарали ҳаракатлар бошланди. Буни тасдиғи сифатида 2020 йилни “Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш” йили деб эълон қилинганлигидан ҳам кўриш мумкин. Мазкур йил учун қабул қилинган дастур 284 та банддан иборат бўлиб, унда умумий қиймати 18,2 трлн сўм ва 10,3 млрд АҚШ доллариغا [5] тенг лойиҳаларни амалга ошириш назарда тутилган. Бу ҳужжат давлатнинг рақамли технологияларни ривожлантириш учун амалга ошираётган ишларининг бир қисми сифатида кўринади. Лекин, рақамли технологияларга қаратилган ҳаракатлар жаҳон миқёсида бундан эртaroқ бошланган ва ҳозирги кунда ўзининг самарали натижасини бериб келмоқда.

Рақамли иқтисодиёт, “Қишлоқ хўжалиги 4.0” ва “Саноат-4.0” каби йўналишларида турли тадқиқотлар хорижлик етакчи олимлар томонидан ўрганиб келинмоқда. Жумладан, Ш. Клаус, Ж. Хертер, Ж. Отчарова, А. Рожко, И. Тарасов, Л. Лapidус, В. Купряновский, Ю. Плакиткин, А. Лисовский каби олимлар қишлоқ хўжалигида саноат корхоналарини рақамлаштириш ва smart заводларни ишга тушириш механизмлари ва йўллари тўғрисида турли даражада изланишлар олиб боришмоқдалар.

Илмий мақолада кўтарилган масалаларни тадқиқ этиш, атрофлича ўрганиш, рақамларни таҳлил қилиш, таҳлил натижаларини тизимлаштирган ҳолда таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишда индукция, дедукция, кузатиш, қиёслаш, эксперт баҳолаш, мақсадли ривожлантириш каби тадқиқот усулларидан фойдаланилди.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тармоғидаги саноат корхоналарида рақамли технологияларни жорий этиш учун аввал саноат тармоғининг бугунги ҳолатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. 2024 йилда 2023 йилга нисбатан саноат ишлаб чиқаришнинг физик ҳажми 106,6%ни ташкил этди. Саноат ишлаб чиқариш таркибида энг катта улуш ишлаб чиқарадиган саноат ҳиссасига тўғри келади. Унинг жами саноат ишлаб чиқаришдаги улуши 79,9 % ни ташкил этади.

Жами саноат ишлаб чиқариши физик ҳажмининг ўсишида асосий омил бўлиб, ишлаб чиқарадиган қайта ишлаш саноати – 9,4 % га, электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш - 0,3 % га ва сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни утилизация қилиш – 6,3% га ўсиши ҳисобланди. Шунингдек, тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш саноатида – 1,0 % га пасайиш кузатилди.

Саноат тармоғини рақамлаштиришни жорий этиш учун саноат корхоналари таркибида юқори ва қуйи технологияли корхоналар улушини ҳам таҳлил қилиш зарур. Ушбу таҳлил рақамлаштириш учун саноат корхоналари қанчалик даражада тайёр эканлигини билдиради.

2023 йил билан таққослаганда, ишлаб чиқариладиган саноат таркибида юқори технологияли маҳсулот ишлаб чиқаришнинг улуши 1,6 % ни (2018 йилда ушбу кўрсаткич 1,4%), ўрта-юқори технологияли – 25,3 % (27,8%), ўрта-қуйи технологияли – 35,5 % (38,7%) ни ташкил этди. Ўзбекистон саноатидаги технология таркибининг бундай тақсимланиши саноат-4.0 ни тадбиқ этишда молиявий ва ташкилий муаммоларни келтириб чиқаради. Сабаби, юқори ва ўрта-юқори технологияли корхоналар кам улушга эга бўлиб, дастлаб, юқори технологияли корхоналар салмоғини камида 10 фоизга чиқариб олиш керак. Бунинг учун юқори технологияли саноат корхоналари ташкил этаётган инвесторларни имтиёз ва преференциялар билан қўллаб-қувватлаш зарур. Саноат корхоналари таркибида юқори технологияли имкониятга эга корхоналар салмоғининг ортиб бориши рақамлаштиришни саноат тармоғига тадбиқ этиш имкониятини оширади.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги тармоғида фаолият кўрсатаётган саноат корхоналарини рақамлаштириш жараёнини жадаллаштириш учун қуйидагилар тавсия этилади:

Биринчидан, рақамлаштириш ва технологияларни молиявий таъминлай олиш салоҳиятига эга бўлган етакчи саноат тармоғини дастлабки қадам сифатида танлаш ва икки йил ичида ушбу тармоққа рақамлаштириш учун инвестиция киритиш. Бу ўринда, республиканинг етакчи тармоқларидан бири бўлган автомобилсозлик саноати тавсия этилади. Сабаби, автомобилсозлик саноатининг бугунги кунда юқори технологиялар билан қуролланганлиги маълум. Агар ушбу тармоқдан эксперимент тариқасида тўла рақамлаштириш ишлари бошланса, бу ҳолат бошқа саноат тармоқларига ҳам ижобий резонанс бериши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалиги тармоғидаги саноат корхоналарини рақамлаштириш бўйича кадрлар малакасини ошириш курсларини Тошкент ахборот технологиялари университети ва Тошкент иригация ва қишлоқ хўжалиги механизациялаш муҳандислари институтида ташкил этиш. Бу малака ошириш объектларида қишлоқ хўжалиги тармоғидаги саноат корхоналарини рақамлаштириш билан боғлиқ тажриба ва моддий техник таъминот шаклланиб улгурган.

Учинчидан, қишлоқ хўжалиги тармоғидаги саноат корхоналарини рақамлаштириш мақсадида хориждан олиб келинадиган интернет алоқа жиҳозлари ва замонавий станок ҳамда технологиялар учун божхона божи ва билвосита солиқлардан имтиёзлар бериш.

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги тармоғидаги саноат корхоналарини рақамлаштириш бўйича жадал суръатларда иш олиб бораётган корхоналар солиқ имтиёзларини бериш ҳамда бепул интернет тармоғи билан таъминлаш.

Бешинчидан, қишлоқ хўжалиги тармоғидаги саноат корхоналарини рақамлаштириш бўйича тижорат банкларидан олинadиган имтиёзли кредитлар тизимини жорий қилиш.

Юқорида келтирилган таклиф ва тавсиялар қишлоқ хўжалиги тармоғидаги саноат корхоналарини рақамлаштириш жараёнини янада тезлаштирибгина қолмасдан, макроиктисодий барқарорликни ҳамда корхонанинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини таъминлаб беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. J. Kambarov, U. Rakhmatov, N. Rakhmonov, Y. Sultonova. Problems and solutions for the implementation of the industry-4.0 program in Uzbekistan. Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems. Vol. 12, Issue-02, 2020.
2. Ю.А. Плакиткин. Л.С. Плакиткина. Программы «индустрия-4.0» и «цифровая экономика российской федерации» – возможности и перспективы в угольной промышленности. Горная промышленность. №1 (137) 2018, стр.22–28.
3. Н. Жумаев. Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мамлакатга нима беради? 31-01-2020. <https://finance.uz/index.php/uz/fuz-menu-biznes-uz/6699-ra-amli-i-tisodijotni-rivozhlantirish-mamlakatga-nima-beradi>.
4. <https://stat.uz/uploads/doklad/2019/yanvar-dekabr/uz/3.pdf>
5. <http://xs.uz/uzkr/post/2020-jilgi-davlat-dasturi-tasdiqlandi> – Халқ сўзи газетаси сайти.
6. Umarov, I. Y. (2021). Ways To Develop Entrepreneurship In The Food Industry. *The American Journal of Applied sciences*, 3(01), 148-153.
7. UMAROV I.Y. FORECASTING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF ENTREPRENEURSHIP ACTIVITY IN THE FOOD INDUSTRY BY MEANS OF ECONOMETRIC MODELS. ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ 2019, 2(122) (pp. 20-26).

Muassis: Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

Muharrirlar:

dots. N.A.Kudratxodjayeva

Texnik muharrir:

I.M.Nig‘matullayev

Ro‘yxatdan o‘tish tartibi № 4715

Jurnaldan ko‘chirib bosilganda «Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti» dan olindi, deb yozilishi shart.

Chop etishga tavsiya etildi: 29.03.2025 nusxa 50

Format 70x108 1/8. Shartli bosma taboq 18,0. Buyurtma №__3__

Sotuvda kelishilgan holda

ООО «KLASSIC PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etilgan.

Toshkent sh., Chilonzor ko‘chasi 19, 28-uy

Учредитель: Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Редакторы:

доц. М.И.Саидкаримова

Тех. редактор:

И.М.Нигматуллаев

Регистр № 4715

При использовании материалов журнала «Экономика Нового Узбекистана» необходимо сделать на него ссылку

Подписано к печати: 29.03.2025

Формат 70x108 1/8. Усл. печ. л. 18,0 Тираж 50 экз. Заказ №__3__

Цена договорная

Отпечатано в типографии ООО «KLASSIC PRINT» г. Ташкент, ул Чилонзор 19, 28 дом.

Founder: The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Editors:

I.M.Nigmatullayev

Technical editor:

I.M.Nigmatullayev

Registration № 4715

When copying the entire journal material, it should be indicated that material was taken from the journal: “The economy of New Uzbekistan”.

Signed for printing: 29.03.2025

Format 70x108 1/8. The number of printed pages accepted 18,0. Circulation 50 copies.

The order № 3

Cost agreed.

Printed at the Tashkent ООО «KLASSIC PRINT» MCHJ. Press. Tashkent, Chilanazar street 19, 28.

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ “ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ” ЖУРНАЛИГА МАҚОЛА РАСМИЙЛАШТИРИШ ТАЛАБЛАРИ

Журнал таҳририяти 7 бетдан кам бўлмаган ҳажмдаги мақолани қабул қилади. Мақола матни Microsoft Word дастурида 14 шрифт ўлчамида, 1.5 интервалда, юқоридан ва пастдан 2 см, ўнгдан 2 см, чапдан 2.5 см жой қолдирилиб, таҳририятга топширилиши лозим. Мақолада чизма, графиклар, жадваллар ва расмлар келтирилиши мумкин. Журнал бир йилда 6 марта нашр этилади.

Мақола таркиби:

- юқорида чап томонда УДК кўрсатилади;
- муаллиф исм-шарифи ўзбек, рус ва инглиз тилларида қисқартирилмаган ҳолда ўнг томонга ёзилади;
- шаҳар ва ташкилот номи;
- мақола номи ўзбек, рус ва инглиз тилларида берилади;
- мақола номидан сўнг ўзбек, рус ва инглиз тилларида аннотация ва калит сўзлар ёзилади.
- матн сўнгида фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилади.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ В ЖУРНАЛ “ЭКОНОМИКА НОВОГО УЗБЕКИСТАНА” НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА УЗБЕКИСТАНА ИМЕНИ МИРЗО УЛУГБЕКА

Редакция журнала принимает статьи объемом не менее 5 страниц, набранных в редакторе Microsoft Word в виде компьютерного файла. Шрифт - Times New Roman – 14, междустрочный интервал 1.5, все поля страницы сверху и снизу – 2 см, справа – 2 см, слева – 2.5 см. В статью можно добавлять графические материалы – рисунки, таблицы и т.д.

Структура статьи:

- в верхнем левом углу указывается УДК;
- имя и фамилия автора без сокращений на узбекском, русском и английском языках по правому краю;
- название города, организации;
- название научной статьи на узбекском, русском и английском языках;
- после названия статьи - аннотация, ключевые слова на трех языках;
- список источников и литературы размещается в конце текста.

YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI

3

ISBN 978-9943-5256-3-4

Qog‘oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman
garniturasida terildi.

Ofset uslubida oq qog‘ozda chop etildi.

Nashriyot hisob tabog‘i 18, Adadi 25. Buyurtma № 3

Bahosi kelishuv asosida

OOO «KLASSIC PRINT» MCHJ MChJ

bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahar Chilonzor tumani,

Chilonzor ko‘chasi 19, 28-uy